

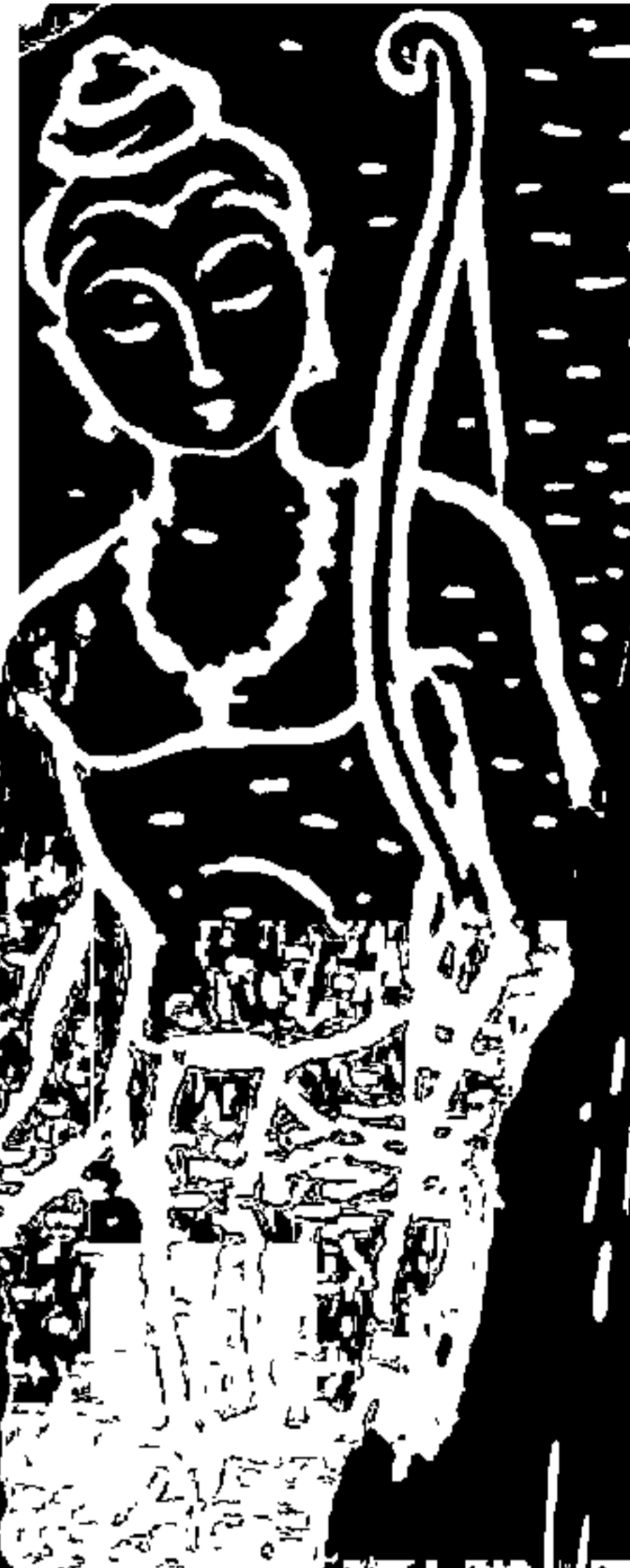
अथर्वशास्त्र नवा प्रकाश

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय शिव

सं. क्र. ११३८

११३८

REFBK-0009769

— वाङ्मयज्ञान —

श्रीमदश्वमेध

प्रकाशक :

य. गो. जोशी,

' प्रसाद ' प्रकाशन

६८९/२३ सदाशिव पेठ, पुणे २

★

प्रथमावृत्ति :

' आषाढस्य प्रशमदिवसे ' विक्रमसंवत् २०१४

१ जुलई १९५८

★

ग्रंथासंबंधीचे सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

★

चित्रे व नकाशे : श्री. भांबुरकर, आर्टिस्ट

मुखपृष्ठावरील चित्र : श्री. फडणीस

★

मुद्रक :

चिं. ग. वझे,

साधना प्रेस

३७४ शनिवार पेठ, पुणे २

पुस्तक संख्या ७११७
 अनुक्रम ...३४९... दि: १०.११.३५
 निवेदन नं. २९.३५... नों: दि: १०.११.३५

* आ परितोषात् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्

मेघदूत हैं कालिदासांचें काव्य केवळ कपोलकल्पित आहे काय ? ही त्याच्या स्वतंत्र प्रतिभेची स्वतंत्र भरारी आहे ?- मेघदूताच्या कर्त्याला त्यांतली मध्यवर्ती कल्पना कशी सुचली ? यक्षवृत्तान्त हा कवीचा आत्मानुभव आहे काय ? मेघदूताचे मूलाधार कोणते ? यक्ष कोण ? हा एक अनामिक यक्ष कालिदासानें अवचित कसा निर्मिला ? त्याचें गणगोत (अर्थात् वाङ्मयीन) कुठलें ? कालिदासाच्या प्रतिभेंत तो जन्मला कसा ? आणि हें यक्षाचें विरहकथानक कोठून आणलें ? मेघदूतांतील रामगिरि काल्पनिक कीं खरा ? खरा असल्यास कोणता ? रामटेक म्हणतात तो बरोबर कीं चुकीचा ? प्राचीन टीकाकार रामगिरीलाच चित्रकूट म्हणतात आणि आधुनिक विद्वान् हें मत नाकारतात, हें गौडबंगाल काय आहे ? खरा चित्रकूट कोणता ? आणि तोच रामगिरि हें म्हणणें युक्त कीं अयुक्त ? मेघाच्या प्रवासाचा मार्ग कोणता ? त्याची दिशा कोणती ? मुळांत मेघदूत रचण्याची स्फूर्ति कालिदासाला कां व कशी झाली ? महाकाव्याची प्रथा मोडून मध्येंच खंडकाव्याची वीज कशी चमकली ? हें काव्य सुचलें केव्हां-रचलें कुठें ? निर्मितीचें निमित्त काय ? हेतु कोणता ? मेघदूतांतील या साऱ्या न सुटलेल्या समस्या आहेत. या यक्षप्रश्नांचा उलगडा हें प्रस्तुत लेखनाचें उद्दिष्ट होय.

प्रस्तुतच्या संशोधनांतून मुख्य निष्कर्ष निघाले ते असेः—

१. मेघदूतांतील रामगिरि म्हणजे नागपूरजवळचें रामटेक नव्हे.
२. रामगिरि म्हणजे एक काल्पनिक डोंगर अशीहि एक समजूत आहे. त्याचप्रमाणें रामगिरि कोणता हा केवळ भौगोलिक व शुष्क वादविवाद करण्याजोगा प्रश्न आहे असेंहि मत. कांहींनीं मांडलें आहे. या दोनहि समजूती चुकीच्या आहेत. हल्लींच्या मध्यप्रदेशांतील रामगड हाच कालिदासानें वर्णन केलेला रामगिरि होय.
३. रामगडपासून पश्चिमेला अमरकंटक पर्वत व नर्मदेच्या कांठाकांठानें भिलसा; नंतर आणखी पश्चिमेकडे उज्जयिनी व मग उत्तरेकडे वळून हिमालय आणि अलका हा कालिदासाला अभिप्रेत असलेला मेघमार्ग होय.
४. एवढेंच नव्हे तर रामगिरि अर्थात् आधुनिक रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट होय.
५. अलीकडे रूढ झालेली चित्रकूट व नाशिकची पंचवटी हीं स्थळें चुकीचीं आहेत. हल्लीं समजला जातो तो राममार्ग अनैतिहासिक आहे. अयोध्येहून निघून

* मर्मज्ञ रसिकांचें समाधान झाल्याखेरीज माझा प्रयोग साधला असें मी म्हणणार नाहीं.
 —कालिदास (शाकुंतलाची प्रस्तावना)

दक्षिणेकडे रामगडद्वारा ओरिसांतून राजमहेंद्रीनजीक पूर्वगोदावरीच्या कांठची पंचवटी हा रामाचा वनवासांतील खरा मार्ग होय.

६. पूर्वीचें दण्डकारण्य म्हणजे हल्लींचा महाराष्ट्र व विदर्भ अशी प्रचलित समजूत आहे. तसें नसून हल्लींचा मध्यप्रदेश ते आंध्र (छोटा नागपूर प्रांत, गोंडवन, बस्तर संस्थान इ० मुख) हें खरें प्राचीन दंडकारण्य होय.

७. कालिदासानें मेघदूतांत आपल्या सोयीसाठीं चित्रकूटाचा रामगिरि करून घेतला; किंबहुना तो या पर्वतावर प्रत्यक्ष आला असतांना हें काव्य सुचलें व रचलें. हल्लींचा उपेक्षित रामगड हेंच मेघदूताचें स्फूर्तिस्थान व जन्मस्थान होय.

८. यक्ष हा वेषांतर केलेला विरही राम होय. एवढेंच नव्हे-तर मेघदूतांतील कथानकाचा सर्व सांगाडा वाल्मीकीचा आहे. रामचरित्रांतील ठिकठिकाणचे प्रसंग, ऋतु व स्थळें यांचीं वर्णनें आणि कल्पना एकत्र करून जुळवून मेघदूत रचलेलें आहे. यक्षकथा ही कांहीं अंशीं फिरवून घेतलेली रामकथाच. अनामिक यक्ष नव्हे, अनामिक राम हा मेघदूताचा प्रच्छन्न नायक होय. मेघदूत म्हणजे महाकाव्यांतून निघालेलें उपकाव्य. वाल्मीकि व कालिदास यांच्या प्रतिभांचें मधुर मीलन. त्यांतून आरपार दिसण्याकरितां कालिदासाच्या कृतीवर वाल्मीकीच्या मूळ काव्याचे क्ष किरण पाडले म्हणजे यक्षांतला राम दिसूं लागतो आणि मेघदूतांतला रामचरित्राचा सांगाडा डोळ्यासमोर उभा राहतो !

हे सर्व सिद्धांत पुढील पानांतून प्रमाणांसहित मांडले आहेत. वस्तुतः वाल्मीकीची रामकथा हीच या काव्यांतील कोडीं उकलण्याची गुरुकिल्ली होय. पडताळ्याचें साधन या दृष्टीनें तर तें अमोल आहे. परंतु दुर्दैवानें आतांपर्यंत त्या दिशेनें संशोधनाचा प्रयत्न झाला नाही. या नवीन दृष्टीनें केलेलें हें वाङ्मयीन उत्खनन होय असें म्हणतां येईल. रामचरित्राच्या रवीनें मेघदूताचें मंथन केलें आहे. त्यांत सांपडलें तें रसिकांपुढें ठेवलें आहे. अर्थात् क्रम व संगति लावून.

रामगिरि कोणता ? हा प्रश्न ' केवळ भौगालिक ' नाही. तो रसास्वादाशीं निगडित आहे. इतकेंच काय पण त्याचा मेघदूताच्या निर्मितीशीं कार्यकारणसंबंध आहे ! तो निरूपणाच्या शोधांत कळेल. सर्व दृष्टींनीं, तो प्रारंभबिंदु तसाच केंद्रबिंदु आहे. म्हणूनच मेघाप्रमाणें आम्हीही आमच्या प्रवासाचा आरंभ रामगिरीपासून केला आहे. मेघदूतांतील स्थळें व कूटस्थळें जशीं रामायणाच्या अनुरोधानें उलगडतात, त्याप्रमाणेंच उलट रामाच्या मार्गाचें कोडे मेघमार्गाच्या मदतीनें कसें सुटतें, हेंहि पुढें दाखविलें आहे. मेघदूताचें रामकथावलंबित्व व त्याची व्याप्ति सुस्पष्ट न झाल्यामुळें आणि आतांपर्यंत रामगिरीचा व मेघमार्गाचा बरोबर स्थलनिश्चय न झाल्यामुळें तद्विषयक मेघदूतांतलें रहस्य व सौंदर्य यांचें यथावत् ग्रहण होणें शक्य होत नव्हतें. कोणत्याहि प्रश्नाच्या सर्व बाजू कळल्या नाहींत, तर अंधगजन्यायानें फसगत होते. मेघदूताचें मूल्य, मर्म व माधुर्य यांचें यथायोग्य मोजमाप व्हावयाला

हवें असेल तर त्या काव्याची पूर्वपीठिका व जन्मकहाणी माहीत हवी. निदान ती स्थूलमानानें बरोबर अंदाजतां आली पाहिजे. तरच तें काव्य कां निर्माण झालें, कशांतून निर्माण झालें, आणि आहे तसेच कां झालें, या मौलिक प्रश्नांचा छडा लावतां येईल. हा कार्यकारणभाव उलगडण्याचा हट्ट प्रस्तुत संशोधनाच्या मुळाशी आहे.

प्रस्तुत ग्रंथांत मांडलेले सिद्धांत विभक्त किंवा विस्कळीत नाहींत. उलट सूर्यमालेंतल्या ग्रहांप्रमाणें ते परस्परसंबद्ध असून त्यांचा एकमेकांना जोर आहे, ही त्यांतली मीज आहे. एक प्रकारें हें त्या सिद्धांतांच्या सत्यतेचें लक्षण होय, असें म्हणतां येईल. हे सर्व सिद्धांत प्रारंभीच्या सात प्रकरणांत क्रमानें व शास्त्रीय पद्धतीनें मांडले आहेत. इतिहासाच्या प्रांतांत शिरतांना डोळ्यावर पूर्वग्रहांचा काळा चष्मा उपयोगी नाहीं. त्यांतून सत्य दिसणार नाहीं. संशोधनमंदिराच्या प्रवेशद्वारीच मल्लिनाथाची पाटी लावलेली हवी :

नामूलं लिख्यते किंचित् नानपेक्षितमुच्यते ।

प्रस्तुत लेखनांत हें पथ्य सांभाळण्यावर कटाक्ष आहे. फक्त आठव्या श्लोकांत 'मेघदूताची जन्मकथा' सांगतांना मात्र कल्पनाशक्तीला रान मोकळें सोडावें लागलें आहे. मेघदूताचें जन्मरहस्य आतां कोण सांगणार ? बोलून चालून ही उणीव भरून काढण्याचा हा यत्न आहे. ही जन्मकथा 'जुळविलेली' असली तरी सत्याशीं लगट करणारी आहे खास.

सदरील संशोधनानें मेघदूत काव्याकडे पहाण्याचा दृष्टिकोनच बदलले; संस्कृति आणि काव्य यांचा विकास परंपरेंतून कमबद्धतेनें व कदलीदलन्यायानें कसा होत आला आहे याचा प्रत्यय येईल. या 'नव्या प्रकाशा'नें मेघदूतकाव्य व त्याचा कर्ता यांची भूमिका व पूर्वेतिहास कळेल. आणि ह्या पूर्वपीठिकेच्या उंचीवरून या काव्यांतील रसवत्ता, रहस्य व रमणीयता यांचा आस्वाद डोंगरावरून तळचा देखावा पहाणाऱ्या माणसाप्रमाणें अधिक व्यापकतेनें घेतां येईल. एवंच, या अद्वितीय काव्याचें आकलन आतां अधिक यथार्थतेनें होऊं शकेल, अशी आशा आहे.

कांहीं कारणानें मेघदूत चालतांना पहिल्याच श्लोकांत रामगिरि लागला. टीकाग्रंथांतून पहावें तों सगळीकडे एकाच मताचें प्राबल्य-नागपूरजवळचा रामटेक म्हणजे रामगिरि ! परंतु रामटेक मनाला पटेना. खटकू लागला. कांहींनीं तर काल्पनिक म्हणून रामगिरीची वासलात लावली आहे, तीहे रुचेना. अमरकंटक, नर्मदा, विदिशा, उज्जयिनी, कुरुक्षेत्र, गंगानदी, हिमालय, मानससरोवर, कैलास हीं व आणखी बारीकसारीक स्थळेंसुद्धां खरीं, मग एकटा रामगिरीच तेवढा काल्पनिक

कसा ? एकूण काव्याचा डौल तर रामगिरि खराखुरा असल्यासारखा. या पर्वताशी वनवासी रामाच्या वास्तव्याचा व जनकतनयास्नानाचा कवीने संबंध जोडलेला. असें अनैतिहासिक व अनावश्यक धाडस कालिदासासारखा कवि करणार नाही. मग नर्मदेच्या जवळपास रामानें वास्तव्य केलेला पर्वत कोणता ? विचार करतां करतां ऐतिहासिक चित्रकूटालाच तर कालिदास रामगिरि म्हणत नसेल ना ? अशी धाडशी कल्पना मनांत डोकावली. आणि चमत्कार असा कीं, त्या प्रकाशानें अंधारांत वीज चमकून कामिनीला प्रियकराच्या गृहाचा मार्ग दिसावा त्याप्रमाणें उत्कंठित शोधकबुद्धीला रामगिरीचा रस्ता स्वच्छ प्रतीत झाला. पुढील संशोधनानें व खाराखिरीनें अधिक प्रमाणें सांपडलीं. व 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति' या न्यायानें हा एकदां सुचलेला निष्कर्ष दृढ होत गेला. उत्तर बरोबर असलें म्हणजे सर्व ताळेपडताळे कसे जमतात याची ती प्रचीति होती. होय, प्राचीन चित्रकूटाचाच कालिदासानें रामगिरि केला ! आणि तोच हल्लींचा रामगड. येथें राम राहिले. येथेंच कालिदासानें मेघदूत रचलें. रामाचें हें ऐतिहासिक निवासस्थळच महाकवीच्या मेघदूताचें स्फूर्तिस्थान व जन्मस्थान बनलें हें डोळ्यापुढें दिसूं लागलें ! शिणलेल्या मनाला टवटवी आली.

क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते

श्रीरामचंद्र आणि कालिदास या देवमाणसांनीं वास्तव्य केलेलें-त्यांच्या प्रत्यक्ष पद-स्पर्शानें पुनीत झालेलें हें ऐतिहासिक स्थळ जेव्हां विश्वसनीयतेनें गवसलें, त्या क्षणीं ज्या उल्हासाच्या ऊर्मि अंतःकरणांत उचंबळल्या, त्यांतील आनंद शब्दांनीं किती वर्णावा ! सांगतात कीं, समस्येचें उत्तर सुचतांच ओलेता आर्किमिडीज आंधोळीच्या टबांतून तसाच उठून 'सांपडलें सांपडलें' असें रस्त्यानें ओरडत राजाकडे धावत सुटला ! हर्षातिशयानें त्याचें भान हरपलें. आर्किमिडीजची गोष्ट खरी असली पाहिजे.

● ● ●

भूमितींतला बिंदु आजूबाजूच्या बिंदूंच्या अनुरोधानें निश्चित करावा लागतो. पण नंतर मात्र त्या निश्चितीमुळें आजूबाजूचे बिंदु पक्के होतात ! त्याप्रमाणें रामगड बघायला गेलों तों चित्रकूट दिसला ! त्यावरून रामाचा ऐतिहासिक वनवासमार्ग निश्चित करतां आला. खुद्द कालिदास चित्रकूट कोणता समजत होता, आणि राममार्ग आणि दंडकारण्य कोणतें मानीत होता, याला फार महत्त्व. तें शोधलें. त्याच्या साहाय्यानें आधींच निष्पन्न झालेलें महाकवीचें रामायणोपजीवित्व अधिक दृढतेनें शाबित करतां आलें. कालिदासाच्या स्वतंत्र प्रतिभेची चमक किती व कोणती, हें लक्षांत आलें. मेघदूतांतलीं इतर डळमळीत स्थळें पक्कीं झालीं. मेघमार्ग निश्चित झाला. त्यामुळें रामगड ठाम ठरला. तेथें कालिदास समक्ष आला होता, हें नक्की झालें.

कालिदास हा स्वैर अगर अद्भुत वर्णनांतच गुंगत बसणारा कवि नसून हृदयंगम पण कांटेकोर व खरें वस्तुवर्णन करण्याची त्याची अजब हातोटी, यामुळें

सुस्पष्ट झाली. सारांश, रामायणांत दडलेली किल्ली सांपडतांच आतांपर्यंत घट्ट बसलेली कुलुपें लीलेनें उघडूं लागलीं ... पण तें सर्व ग्रंथांत आढळेल.

कर्मधर्मसंयोग असा कीं, रामगिरि शोधीत असतांना हे अन्य सिद्धान्त गवसले ! भुंगा नादांत लाकूड पोखरीत असतो. तें कोरतां कोरतां श्री ग अशा अक्षरांच्या कांहीं आकृति यदृच्छेनें दिसूं लागतात. अशा घुणाक्षरी वळणावर या ग्रंथाची पहिली श्री निघाली आहे. मग त्याचा श्रीगणेशा करून श पर्यंत पोंचविला. विहीर खणतांना मोहोरांचें डबोलें सांपडावें किंवा कणीकोंडा धुंडाळतांना पंच-पक्वान्नांचें ताट वाढून यावें, असा गोड अनुभव प्रस्तुत समर्थी आला. पणती पेटवितांना दीपमाला प्रकटली.

डोक्यांत भरलेला विषय ग्रंथांत उतरवून झाल्यामुळें इतके दिवस भारावलेलें मन वर्षाव केलेल्या मेघाप्रमाणें हलकें व मोकळें झालें आहे. आतां पुनः नवें जल शोषून जड होईपर्यंत वाऱ्यावर फिरायला मोकळीक ! प्रस्तुत वृष्टीचा उपयोग झाला तर ठीकच, त्याकरितां तर एवढा अट्टाहास. पण सुगंध सुटण्यापुरती जमीन भिजली तरी पुष्कळ झालें. सिंचनाची तृप्तता काय थोडी आहे ? त्या आंतल्या पावतीपेक्षां अधिक समाधान तें कोणतें ?

कालिदासाचा शब्दप्रयोग वापरून बोलावयाचें तर त्याच्या काव्यांतील रहस्य-संशोधनाचें उंच फळ तोडूं पहाणारा मी खरोखरीचाच 'वामन' आहे. कुमारसंभवांतील पार्वतीप्रमाणें प्रस्तुत लेखकाची अवस्था भासेल खरी—

जनोऽयमुच्चैःपदलंघनोत्सुकः

पण या चापल्याला कालिदासाविषयींचें प्रेम व औत्सुक्यबुद्धि कारणीभूत आहे. त्या महाकवीच्या संशोधनपूजेसाठीं हा नवकुसुमांचा हार भक्तीनें-धिटाईनें रचला आहे. जेव्हां केव्हां त्या कविकुलगुरूची अंधारांतील चरित्र-मूर्ति आपल्याला संबध दिसूं लागेल तो सुदिन. प्रस्तुतचा यत्न, तो सुयोग जवळ आणण्याच्या खटपटींतीलच एक भाग—एक अल्प किरण.

१ जुलई १९५८

शिवरामपंत परांजपे रस्ता

*११२६ बुधवार, पुणें २

वामन कृष्ण परांजपे

* घ. नं. ६ शुक्रवार—हा आमच्या घराचा तीन पिढ्यांचा जुना नंबर. तो पुणें महापालिकेच्या पेठ पुनर्रचनेमुळें बदलून एप्रिलपासून ११२६ बुधवार असा झाला आहे. परिचितांचा घोटाळा होऊं नये म्हणून ही टीप. पण शिवाय पुस्तकांतील विषयाप्रमाणें नांव-नंबर निराळा परंतु वास्तु मात्र तीच याचें हें एक छोटेंसें ताजें उदाहरण. —लेखक

अ वि स्म र णी य

पुढील ग्रंथालयांनी पुस्तकांचा उपयोग करण्याचे बाबतीत भरपूर सवलत दिली. रॉयल एशियाटिक सोसायटी मुंबई, पुण्याची सरकारी वेधशाळा, भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, केसरी-मराठा ग्रंथालय, फर्ग्युसन कॉलेजची वाडिया लायब्ररी इ०. खालील सज्जनांनी आपल्या जवळची पुस्तके व नकाशे वापरण्याकरिता दिले. श्री. वि. त्र्यं. शेठे, श्री. शंकरराव ओक, सुरेश घोरपडकर, श्री. वि. मा. देशमुख वकील, डॉ. वा. रा. ढमढेरे, अॅड० एस्. जी. निर्गुडकर, श्री. जयंतराव टिळक, महामहोपाध्याय पोतदार इत्यादि.

अवाढव्य प्रकाशने हिंमतीने शिरावर घेणारे आमचे य. गो. जोशी आणि 'साधना' चे व्यवस्थापक श्री. वझे यांचा मी आभारी आहे. लेखनाच्या प्रांतांतले माझे कायमचे सहयोगार श्री. ह. स. गोखले हे आभारांच्या पलीकडचे आहेत! इतके सर्व करूनहि अडूर-गुहागरचे श्री. दा. वि. जोगळेकर (कारखानदार, मुंबई) यांनी ऐन वेळी आर्थिक साहाय्य देऊं केलें नसतें, तर प्रस्तुतचा 'प्रकाश' अंधारांतच राहण्याचा संभव होता !

शेवटीं एक अप्रत्यक्ष ऋण नमूद करतो. या प्रसंगी माझ्या पूज्य आजोबांची (कै. शिवरामपंत परांजपे) मला पदोपदीं आठवण होते. वेळ्या मनाला वाटतें की, आजहि ते हवे होते. अण्णा! तुमच्या त्या रसभरित अध्यापनाची व वाङ्माधुर्याची माझी स्मृति कधींतरी म्लान होईल काय?

पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।

असा त्यांच्या वाणीचा अधिकार होता. त्यांच्या छत्राखाली मी लहानाचा मोठा झालों. माझ्या हातून जें कांहीं होतें तें त्यांच्याच कृपेचें फळ, अशी माझी श्रद्धा आहे.

— लेखक

ऋणानुबंध

माझे स्नेही श्री. वामनराव परांजपे, वकील, यांचें 'मेघदूतावर नवा प्रकाश' हें पुस्तक मी आज आनंदानें प्रसिद्ध करीत आहे.

या 'नव्या प्रकाशा'ने बऱ्याच जुन्या समजुतींना धक्का बसेल. त्यांत अनेक महत्त्वाचे सिद्धांत मांडलेले आहेत. विषयाचें संशोधन अत्यंत चिकित्सकतेने केलेलें असून विषयप्रतिपादन मनोरम शैलीने केलेलें आहे.

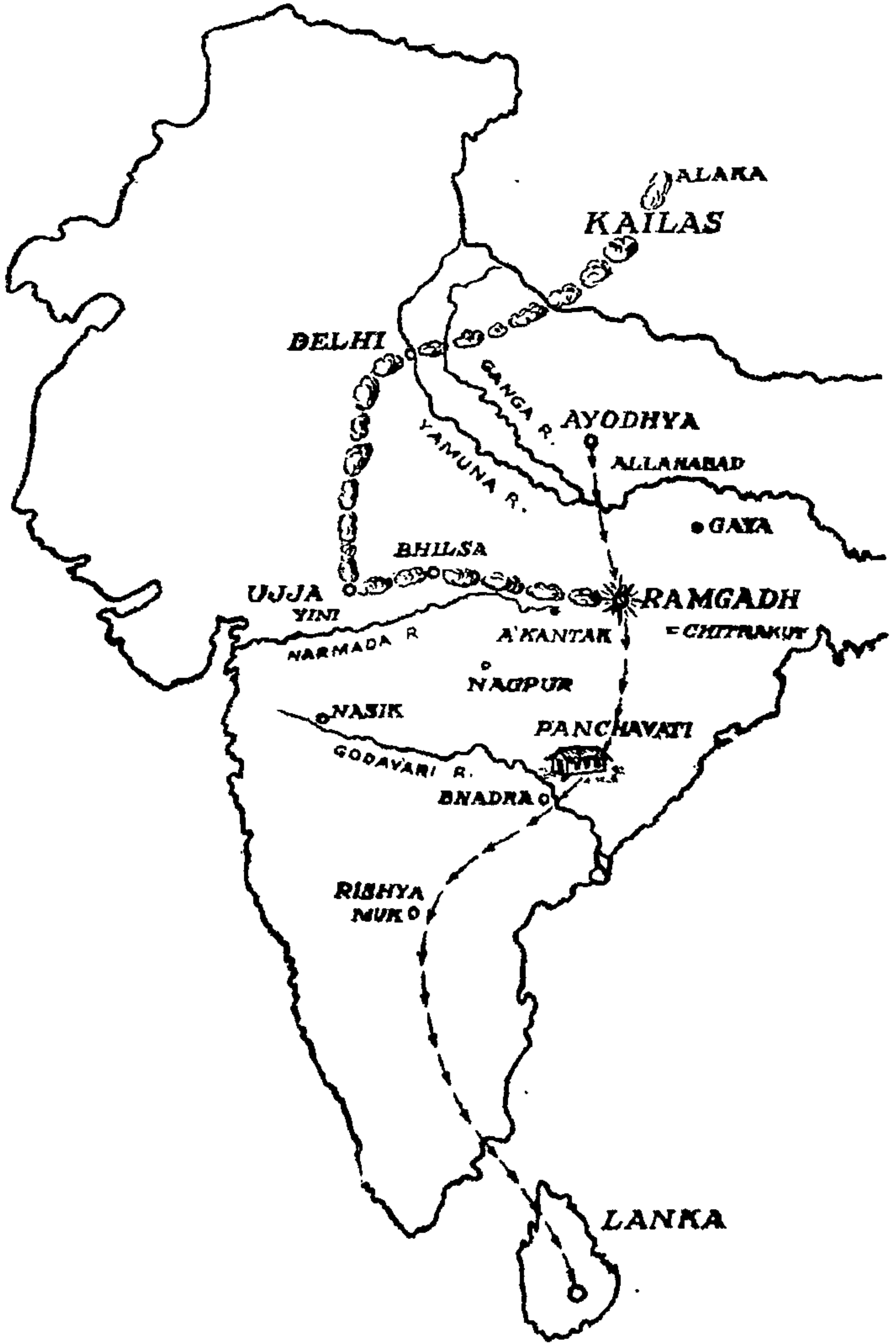
प्रबंधाचा विषय संशोधनात्मक, अतएव रूक्ष असला तरी श्री. वामनरावांची लेखणी ही कै. शिवरामपंत परांजपे यांच्या घराण्यांतील असल्यामुळे-या लेखनावर 'शिवरामपंती' झांक आहे. मूळ 'मेघदूत' ज्यांनी वाचलें नसेल त्यांनाहि हें पुस्तक अत्यंत आकर्षक व मननीय वाटेल.

या पुस्तकाचें विद्वान् व रसिक वाचकांकडून स्वागत होईल ही मला खात्री आहे.

— यशवंत गोपाळ जोशी

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठा. स्थलपत्र,
अनुक्रम . २.३.४...९... वि: ...
क्रमांक१.२.३.४..... नों: दि: ६/६/५६

राममार्ग व मेघमार्ग

हे दोनही मार्ग रामगडपाशीं मिळतात. म्हणूनच रामगड = रामगिरि = चित्रकूट. रामायणांतून मेघदूत निघालें, त्याप्रमाणेंच राममार्गांतून मेघमार्ग फुटला आहे. रामप्रसिद्ध चित्रकूटालाच कालिदासानें रामगिरि संबोधिलें.

रामाचा मार्ग बाणांनीं व मेघमार्ग ढगांच्या मालिकेनें दर्शविला आहे.

मराठी ग्रंथ संश्लेषण, ठाणे, स्थानपत्र.
अनुक्रम ... २३.४०७ ... वि: ... १७.०५ ...
क्रमांक ... ११५ ... नों: दि: ... ५/५/५५

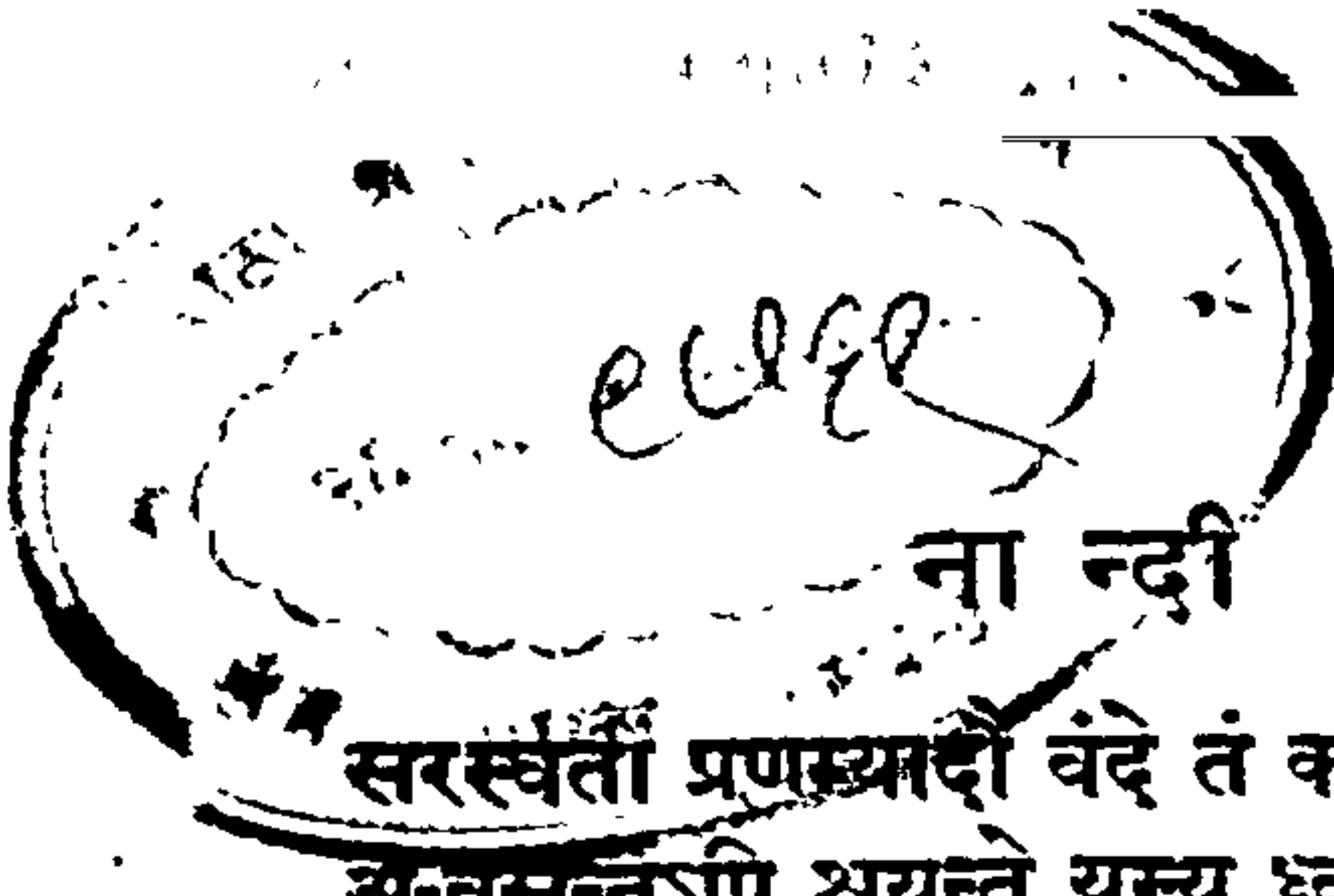
मेघदूतावर नवा प्रकाश

१. रामगिरि म्हणजे रामटेक नव्हे
 २. रामगड हाच रामगिरि
 ३. हल्लींचा तोतया चित्रकूट
 ४. वनवासी रामाचा खरा मार्ग
 ५. ऋक्षविल हीच हाथिफोड गुहा
 ६. रामगड, रामगिरि व चित्रकूट एकच
 ७. यक्षकथानक रामायणांतून घेतलें
 ८. मेघदूताची जन्मकथा
 ९. कालिदासाची काव्यकला
- भरतवाक्य
-

सुखांत व संकटांत

जिनें सारखींच सोबत केलीं त्या

सौ. प्रमिलेस

ग्रंथ संख्या दृश्य. उ. वि. ६

अनुक्रम वि:

क्रमांक वी: दि:

ना न्दी

सरस्वतीं प्रणम्यदौ वंदे तं कवि-कोकिलम्
अवसन्तऽपि श्रूयन्ते यस्य ध्वनिमनोहराः

मेघदूतसमस्यासु लग्नः संजातचापलः
उद्भासितं च यत्तत्र रहस्यं वक्तुमुत्सहे
वाल्मीकिस्कंधमारुह्य मेघकाव्यं विनिर्मितम्
अनामिको न यक्षोऽसौ रामः प्रच्छन्ननायकः
रामायणोपजीवित्वं कवेश्च प्रतिभा नवा
उभयोः संगमो रम्यः ग्रंथेऽस्मिन् कीर्तितो मया
आदिकाव्यानुसारेण कालिदासेन वर्णितः
स पंथा दर्शितोऽप्यत्र रामस्य वनचारिणः
रामस्य चित्रकूटोऽसौ तेन रामगिरिः कृतः
तुंगं शैलं तमाश्रित्य स्फूर्तिः श्लोकत्वमागता
अद्य रामगडारुव्योऽयं बोद्धव्यः स गिरिर्महान्
अधुना मध्यदेशोऽसौ पुरा यत् दंडकावनम्
अनुत्तीर्य नदीं रेवां केवलं चाऽनुनर्मदः
वातानुगश्च यक्षोक्तः मेघमार्ग उदाहृतः
कूजन् सुरचितं 'मेघं' पीतरामकथाजलम्
कोकिलः स स्वयंप्रज्ञः परभृत् नैव भासते
अन्वेष्य पूर्ववृत्तं तत् लुप्तपूर्वं मयाऽधुना
ग्रथितं च प्रकाशार्थं आरंभः खलु सिद्धये
तं बुधा ज्ञातुमर्हन्ति सारासारविचक्षणाः
क्षीरं गृह्णन्तु ते हंसा विदग्धा लुब्धमानसाः

आ शैशवात् प्रमुदितो रसनारसेन
तत्काव्यगूढकमले मधुपोऽस्मि बद्धः
उन्मीलनं प्रकटयन् कविगौरवार्थं
अभ्यर्थये रसविदामवधानदानम्

मे व दू ते —

स वर्णयन् यक्षमिषेन रामं
अन्योन्यरागं विधिवक्त्रतां च
उन्मादशृंगारविलापरम्यं
चकार चित्रं किल कालिदासः

अनुमान २२४६९ वि. ...
 श्रोत शाला ...

रामगिरि म्हणजे रामटेक नव्हे

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
 स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु

—मेघदूत, श्लोक १ ला

कालिदास हा जसा भारतीयान्या कौतुकाचा तसाच कुतूहलाचा विषय आहे. त्याच्या कृति आपल्यासमोर आहेत, पण आकृति नाही. म्हणूनच प्राचीन अंधकारांतून या कविश्रेष्ठाविषयीच्या जुन्या वृत्तान्ताचे नवे ज्ञानकण उपलब्ध व्हावेत, यासाठी रसिक चातकासारखे टपलेले असतात. उज्ज्वल पूर्वजांची नवी माहिती मिळविण्यांतला संशोधकांचा आनंद तर पुत्रजन्मसम असतो. आत्मीयतेची भावना हें त्याचें एक कारण असू शकेल. तथापि जिज्ञासापूर्ति ही त्या सात्त्विक आनंदाची खरी जननी होय. कार्यकारणभाव शोधण्यांत सारें स्वारस्य व सौंदर्य सांठविलेले आहे. त्यांतच प्रगतीची बीजे असतात. कालिदासाच्या काव्यांपैकी मेघदूताची मोहिनी विशेष आहे. दोन हजार वर्षे झाली तरी या दूमदार व टवटवीत काव्याची पकड कमी होत नाही ! छोटेखानी असल्यामुळे अत्तराच्या फायाप्रमाणे सहज हुंगावा किंवा खडीसाखरेच्या खड्याप्रमाणे जातां येतां आस्वाद घ्यावा, असा त्याचा गोडवा आहे. चाल मंदमधुर, गोडी अवीट, घाट आटोपशीर असा त्याचा थाट आहे. पण मुळांत याचें रोप कोठून आणलें ? हा काव्यतरु रुजला, वाढला फुलला कसा ? हाच कार्यकारणभाव पुढील पानांतून उलगडलेला दिसेल.

मेघदूतांतील समस्या रामायणाच्या साहाय्याने सुटतात

प्रथम मेघदूतांतील 'रामगिरि' कोणता हें निश्चित करावयाचें आहे. या बाबतींत एकूण चार मते किंवा पक्ष आहेत. त्यांपैकी रामटेक म्हणजेच रामगिरि हा हल्लींचा प्रचलित व सर्वांत प्रबळ पक्ष होय. मेघदूतावरचें कोणतेंहि पुस्तक व त्यांतील मेघमार्गाचा नकाशा पहावा तों त्यांत नागपूरजवळचें रामटेक हाच रामगिरि म्हणून दाखविलेला असतो. एकंदरीने रामटेकच सध्यां गृहीत धरून चालतात. तथापि रामटेक मार्मिकांना मान्य होण्यासारखा नाही; म्हणूनच कालिदासाचा रामगिरि अद्यापपर्यन्त अनिश्चित आहे, असेंच म्हटलें पाहिजे. भारत सरकारच्या साहित्य अकॅडमीने मेघदूताची अधिकृत आवृत्ति, डॉ. सुशीलकुमार डे

यांनीं संपादित केलेली, नुकतीच प्रसिद्ध केली आहे. त्यांत रामगिरिविषयक आजची संशोधनाची स्थिति खालीलप्रमाणे दिली आहे. (पृष्ठ ११३)

Ramagiri—The exact location of this hill is uncertain. Both Vallabhadeva and Mallinatha say that it is Chitrakuta. Wilson identified it with Ramtek 'The hill of Rama', which is still a place of pilgrimage, situated about 24 miles to the north of Nagpur, and this conjecture is supported, according to V. V. Mirashi, by an inscription of Pravarasena II. Some would identify it with Ramagarh hill in the Madhya Pradesh, situated near Amrakuta which is the source of the river Narmada. Or is the place as imaginary as the poet's mythical Alaka ?

रामगिरीविषयीं विद्वानांत व संशोधकांत एकवाक्यता नाही. प्राचीन संस्कृत टीकाकार रामगिरि म्हणजे चित्रकूट असें मानतात. रामटेक-सिद्धान्त प्रथम १८१३ सालीं विल्सनसाहेबांनीं प्रतिपादन केल्यापासून आतांपर्यन्त बराच बळावला आहे. तिसरा रामगड-पक्ष. हा सर्वांत क्षीणबल आहे. तो मान्य करण्याकडे फारसा कोणाचा कल नाही. अलीकडे तर सर्वांनीं त्या विचारांच्या हक्क बाजूस सारला आहे ! चवथें मत असें कीं, हा रामगिरि म्हणजे अलकेप्रमाणेंच केवळ कपोलकल्पित होय ; परंतु मेघदूतांतील रामगिरि काल्पनिक नाही. एवढेंच नव्हे तर कालिदासानें मेघदूतांत खऱ्याखऱ्या पर्वताचें खरेंखुरें वर्णन केलेलें आहे आणि तो पर्वत म्हणजे हल्लींच्या मध्यप्रदेशांतील ईशान्य टोकाला असलेला उत्तुंग रामगड पर्वत हा होय. हाचः खरा रामगिरि, याचा प्रत्यय प्रस्तुत संशोधनावरून येईल ; एवढेंच नव्हे तर हाच प्राचीन चित्रकूट आणि म्हणूनच याला कालिदासानें 'रामगिरि' केला. हे दोनहि सिद्धान्त रामायण-प्रदीपाच्या उजेडांत वाचकांना स्पष्ट दिसूं लागतील. पण त्याच्याआधीं ठेंगणा व नर्मदेच्या दक्षिणेला असलेला रामटेक रामगिरि होऊं शकत नाही, हें दाखविलें पाहिजे. त्यासाठीच हा पहिला झोत आहे.

अलीकडे नागपूरचे प्रो. मिराशी यांनीं रामटेकबाबत बरीच खटपट करून रामटेकचें जोरदार समर्थन चालविलें आहे. त्यासंबंधींचा त्यांचा 'मेघदूतांतील रामगिरि' हा विस्तृत लेख त्यांनीं आपल्या संशोधनमुक्तावलींत (सर पहिला) संग्रहित केला आहे. सदर लेखाच्या आरंभीं प्रो. मिराशी लिहितात कीं, मेघदूतांतील माहितीवरून " रामगिरीचें स्थान निश्चित करणें शक्य आहे ; तथापि या बाबतींत पद्धतशीर प्रयत्न कोणीं केलेला आमच्या पहाण्यांत नाही. " स्वतः मिराशींनीं या बाबतींत प्रयत्न केला आहे. पण तो 'पद्धतशीर' नाही ! त्यामुळे त्यांची 'दिशा'

चुकली आहे, हें दिसून येईल. वस्तुतः रामगिरीचा स्थलनिश्चय करतांना प्राचीन ग्रंथांचा आणि विशेषतः रामायणाचा फार उपयोग आहे. मेघदूतांत आलेले हे रामकथेंतील तीन उल्लेख पहा :

- (१) जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
- (२) रामगिर्याश्रमेषु
- (३) वंद्यैः पुंसां रघुपतिपदैः अंकितं मेखलासु

म्हणजे रामगिरि हा उत्तुंग पर्वत होता व तेथील जल सीतेनें स्नान केल्यामुळें पुण्यपावन झालेलें होतें. शिवाय या पर्वताच्या मेखलाभागांवर सर्वजनांना वंद्य अशीं श्रीरामचंद्राचीं पदचिन्हें उमटलीं होतीं. या वर्णनांतलें स्वारस्य स्पष्ट आहे. राम, लक्ष्मण आणि सीता हे वनवासांत ज्या पर्वतावर राहिले तोच हा ' रामगिरि ' पर्वत असावयाला हवा ; दुसरा कोणताहि चालणार नाही. यासाठीं रामकथा, रामाचा मार्ग व रामायण जरूर तपासून व ताडून पाहिलें पाहिजे ; परंतु मिराशी म्हणतात—

“ पण मेघदूताचें कथानक पडलें सर्वस्वीं काल्पनिक ! तेव्हां तेथें आपणांस प्राचीन संस्कृत ग्रंथांचें साह्य होणें शक्य नाहीं.”
(सं. मु. १-५३.)

प्रस्तुत विषयाच्या उलगड्याकरितां अतिप्राचीन व आधारभूत संस्कृत ग्रंथ जो रामायण त्याचें साह्य होणें शक्य आहे. एवढेंच नव्हे तर त्याचें साह्य घेतल्या-शिवाय हें रामगिरीचें रहस्य संशयातीत व समाधानकारक रीतीनें उकलणारच नाही, अशी वस्तुस्थिति आहे ! मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणें मेघदूताचें कथानक ' सर्वस्वीं काल्पनिक ' नसून सर्वस्वीं रामायणावरून घेतलेलें आहे, हें पुढें सातव्या प्रकरणांत विस्तारानें व तपशीलवार दाखविलें आहे.

तात्पर्य, खुद्द रामगिरि हें नांव, सीता-स्नान आणि रामचरणाङ्कितता या तीन फार मोठाल्या खुणा कालिदासानें ग्रथित करून ठेवल्या आहेत. किंबहुना दोन हजार वर्षांपूर्वीच्या अंधारांत प्रकाशाचा झोत टाकणारे हे तीन झगझगीत दिवे आहेत, हें वाचकांच्या पुढें लक्षांत येईल. त्यामुळें खऱ्या रामगिरीचा माग कोणालाहि पुसतां येणें शक्य नाही. रामगिरीचा डोंगर शोधतांना या डोंगराएवढाल्या खुणा डोळ्याआड करून चालावयाचें नाही. मिराशींचा रामटेक लटका पडतो त्याचें प्रमुख कारण हेंच. रामटेकचा ठेंगणा डोंगर (उंची सुमारे ५०० फूट) राम-सीतांच्या वास्तव्याची अट पुरी करूं शकत नाही. तेथें राम कधीं टेकलेला नाही आणि जनकतनया सीता तर तेथें कधींच आलेली नाही. एवढ्यावरूनहि या महत्त्वाकाङ्क्षी रामटेकला रद्द ठरवितां येईल. पण या विषयाची चर्चा करण्यापूर्वी प्रथम मेघदूताच्या संहितेकडे (text) वळूं. कारण रामगिरीचा हा ' यक्षप्रश्न ' सोड-

वितांना प्रथमतः खुद्द मेघदूतांतील माहितीवरच अधिक भर दिला पाहिजे. तो अन्तर्गत व अव्वल दर्जाचा पुरावा होय.

रामगिरीच्या खुणा

कालिदासाला कोणता रामगिरि अभिप्रेत होता? त्यानें मेघदूतांत रामगिरीचीं खालील लक्षणें किंवा वैशिष्ट्यें नमूद केलीं आहेत —

१ रामगिरि हा पर्वत पवित्र मानला जात असे. वनवासांत असतां तेथील जलांत सीतादेवीनें स्नान केल्यामुळें त्याचें जल पुण्यपावन झालेलें होतें.

२ त्या पुण्यक्षेत्रीं ऋषींचे अनेक आश्रम होते.

३ रामगिरि पर्वत बराच उंच असल्यामुळें वर्षा ऋतूंत मेघ त्याच्या शिखराला बिलगले असतां वप्रक्रीडा करण्याकरितां (सुळ्यांनीं टक्कर देण्याकरितां) खालीं वांकलेल्या हत्तीसारखे ते दिसत. (श्लो० २)

४ त्यावर ताजीं कुटजकुसुमें होतीं. (श्लो० ४)

५ हा पर्वत फार उंच व भव्य होता. (तुंगं शैलं—श्लो० १२)

६ या पर्वताच्या बाजूंवर जनांना वंद्य अशा रामचंद्राचे पाय लागलेले होते किंवा तेथें त्याचीं पदचिन्हें आहेत. (श्लो० १२)

७ या पर्वतावर प्रतिवर्षीं नियमानें जलवृष्टि होते. (श्लो० १२)

८ वारा शिखर उडवून देतो कीं काय, असें वाटण्याइतकें उंच शिखर व सोसाट्याचा वारा (श्लो० १४)

९ याच्या जवळपास मुग्ध सिद्धांगना होत्या. [अडाणी किंवा गांवढळ सिद्धांच्या स्त्रिया] (श्लो० १४)

१० तेथें सरस व रम्य असें निचुल नांवाचें वेतस किंवा ' स्थळ ' होतें.

११ आसपास रानटी असंस्कृत लोकांची वस्ती (श्लो० १६)

१२ तेथें घनदाट छायेच्या वृक्षांची गर्द झाडी होती. (श्लो० १)

१३ नांगरण्यालायक असें ' माल ' क्षेत्र जवळपास आहे. (श्लो० १६)

१४ येथून म्हणजे मालक्षेत्रानंतर कांहींसें पश्चिमेला जाऊन पुढें पुन्हां उत्तरेला गेलें म्हणजे अलका लागेल. (श्लो० १६)

१५ या रामगिरीच्या पश्चिमेच्या बाजूला (किंचित् पश्चात् कांहींसें पश्चिमेला किंवा कांहींसें मार्गें) उंच व सानुमान् असा आम्रकूट पर्वत आहे.

१६ या आम्रकूटावर पेटणारे मोठे रान-वणवे त्याच्यावर हमखास होणाऱ्या प्रतिवार्षिक जलवृष्टीनें विझतात. (श्लो० १७)

१७ रान-आंब्यांच्या पिकलेल्या म्हणजे पिवळट व तुकतुकीत फळांनीं आच्छादिलेल्या या आम्रकूटाच्या शिखरावर कृष्णवर्ण असा तूं आलास म्हणजे तो पर्वत भूमीच्या स्तनासारखा दिसेल. (श्लो० १७)

१८ आम्रकूटाच्या आसपास देखील जंगली लोकांची वस्ती [वनचर-वधूभुक्तकुंजे श्लो० १९]

१९ आम्रकूटाच्या पुढें कांहीं मार्ग आक्रमिल्यानंतर (अर्थात् अजून पश्चिमेच्याच दिशेनें. कारण श्लोक १६ मधील उत्तरेण या पदाप्रमाणें उत्तरेला वळण्याची क्रिया उज्जयिनीनंतर सुरू व्हावयाची आहे.) विंध्य पर्वताच्या पायथ्याशीं डोंगराळ भागांतून वहात असल्यामुळें स्फुटितप्रवाहा अशी नर्मदा नदी तुला हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या वेलबुट्टीसारखी दिसेल. (श्लो० १९)

२० नर्मदेचें पाणी घेऊन (शोषून) पुढें जा [गच्छे:], असा मेघाला आदेश (श्लो० २०) (नर्मदा नदी ओलांडून जा, असा उल्लेख नाही.)

२१ यानंतर दशार्ण देश व मग त्याची सुप्रसिद्ध राजधानी विदिशा व वेत्रवती किंवा हल्लींची बेटवा नदी लागेल. (श्लो० २३-२४)

२२ रामगिरीवर हारणी, मोर आणि नदी किंवा जलप्रपात आहेत. (उत्तरमेघ ४१)

२१ येथें पावसाळा सोडून वारे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वहात येतात. (श्लो० ४४)

२४ येथें यक्षाला शिलाखंडावर आपल्या प्रियेचें चित्र काढतां येईल, असे धातुराग म्हणजे रंजकद्रव्ये आहेत. (श्लो० ४२)

वर दिलेल्यांपैकीं बहुतेक खुणा वैशिष्ट्यपूर्ण असल्यामुळें त्या कोणत्याहि डोंगराला लागू पडणाऱ्या नाहीत, हें मेघदूताच्या मार्मिक वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल. किंबहुना या सर्वच्या सर्व लक्षणांनीं उपलक्षित असा कोणता तरी एकच पर्वत असूं शकेल, असें निश्चयानें निष्पन्न होण्यासारखें आहे. एवढेंच नव्हे तर या बाबतींत विकल्पाला किंवा संशयाला जागा रहात नाही. वरील वैशिष्ट्यांनीं युक्त आणि कालिदासाच्या वर्णनाला जुळणारा एकच पर्वत आहे आणि तो म्हणजे आम्हीं पूर्वी सूचित केलेला रामगड पर्वत होय, हें आम्ही पुढील प्रकरणांत दाखविणार आहोंत. तथापि उत्सुक वाचकांना त्याची पूर्वकल्पना किंवा चाहूल अगाऊच लागावयाला हवी असेल तर त्यांनीं या प्रकरणांतील तळ-टीपा अधिक बारकाईनें वाचाव्या. म्हणजे रामगड हाच रामगिरि ही गोष्ट त्यांना आतांपासूनच प्रतीत होऊं लागेल.

पण तूर्त आपल्याला या उपरिनिर्दिष्ट चोवीस खुणा रामटेकशीं जुळतात कीं नाही, हें पहावयाचें आहे. अशी चिकित्सा किंवा तपासणी करतांना एकहि अपवाद न होतां सर्व लक्षणें बिनचूक जमलीं पाहिजेत, हा अशा बाबतींतला तर्कशास्त्राचा नियम लक्षांत ठेवला पाहिजे. माणूस ओळखण्याप्रमाणें स्थळाच्या निश्चितीबाबत-

देखील एक खूण विरुद्ध गेली तरी घातक ठरते. पण सुदैवानें प्रस्तुत प्रकरणांत उलट अशी मौज आहे कीं, चोवीसपैकीं तीन किंवा चार सर्वसामान्य म्हणून सोडून दल्या तरा बाकीच्या वीस वैशिष्ट्यपूर्ण खूणा रामटेकच्या विरुद्ध आपला हात वर करीत आहेत. ह्या वीस मूक साक्षीदारांची बोलकी साक्ष फार महत्त्वाची आणि निर्णायक आहे. न्यायनिवाड्याच्या कामीं न्यायालयांतून—

“ Men may lie but circumstances do not lie ”

हें पुराव्याच्या शास्त्रांतलें एक महत्त्वाचें तत्त्व नेहमीं उपयोगांत आणलें जातें. त्या दृष्टीनें पाहतां चोवीसपैकीं एकहि खूण रामटेकला उचलून धरीत नाहीं. कसें तें पहा.

रामटेक कसोटीला उतरत नाहीं

आतां वरील चोवीस लक्षणांचा अनुक्रमानें विचार करूं :

१ सीतास्नान हें जें रामगिरीचें पाहिल्याच श्लोकांतलें पहिलें वैशिष्ट्य तें रामटेक सिद्धान्ताला अत्यंत घातक ठरतें. ‘ प्रथमग्रासे मक्षिकापातः’ अशी रामटेकच्या पक्षपात्यांची गत होते. येथें सीतादेवीनें स्नान केलें अगर वास केला असा रामायणांत अथवा कोणत्याहि प्राचीन ग्रंथांत उल्लेख नाहीं. तशी पुसट दंतकथा अगर परंपराहि नाहीं. रामटेक हाच शैवलगिरि आणि तेथें शंबूकाला मारण्यासाठीं राम आला होता, असें मिराशी म्हणतात. हें देखील मान्य होण्यासारखें नाहीं. त्याची सविस्तर चर्चा पुढें केली आहे. परंतु ही गोष्ट क्षणभर गृहीत धरली तरी देखील ही हकीकत वनवासाच्या काळांतली नसून रामायणाच्या उत्तरकांडांतली आहे. (अध्याय ७५) शंबूकवधाकरितां राम एकटाच विमानांतून आला होता. त्याच्या समवेत सीता नव्हती. सीताच काय दुसरा कोणीच बरोबर नव्हता. म्हणून ‘ जनक-तनयास्नानपुण्योदकेषु ’ हें जें सूचक, ऐतिहासिक आणि महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे तें रामटेकशीं मुळींच जुळत नाहीं, हें स्पष्ट व निर्विवाद आहे. सीतेच्या आगमनाचा व स्नानाचा अभाव आणि अशक्यता हें एकच प्रमाण रामटेकचा हक्क नाशाबित करण्याइतकें बलवत्तर आहे.

शिवाय रामटेकवर एकहि ओढा, तलाव, जलप्रवाह किंवा छोटी अगर मोठी नदी नाहीं. सीता येथें आलीच नाहीं. पण आली असली तरी तिला स्नान करण्या-

? राम वनवासाला निघाल्यानंतर प्रथम प्रयाग व तेंथून ओरिसांतून पूर्व किनाऱ्यानें दक्षिणेंत येऊन लंकेकडे कसा गेला, हा रामचंद्राचा मार्ग पुढच्या प्रकरणांतून सप्रमाण दाखविला आहे, तो पहावा. त्यावरून राम अगर सीता वनवासाच्या काळांत विदर्भांत किंवा पश्चिम किनाऱ्याकडे महाराष्ट्रांतहि गेलेले नाहींत आणि त्यांना जाण्याचें कारणहि नव्हतें, हें दिसून येईल.

करितां ' उदक ' तर पाहिजे कीं ? मुळांत ' उदक ' असलें तर तें स्नानानें ' पुण्योदक ' होणार ! तेव्हां या बाबतींत ' मूले कुठार : ' अशी^१ रामटेकची स्थिति आहे.

२. रामटेकवर अगर त्याच्या आसपास कोण्या ऋषींचे आश्रम होते, असा कोणताहि उल्लेख कोठेंहि सांपडत नाही. खुद्द मिराशींचेंहि तसें म्हणणें नाही !

उलटपक्षीं रामगडच्या (म्हणजे चित्रकूटाच्या) सभोंवतीं कित्येक प्रसिद्ध ऋषींचे आश्रम व तपोवनें होती. अत्रि-अनसूया, सुतीक्ष्ण, शरभंग, मांडकर्णी, अगस्त्य, धर्मभृत् इ० इ० शिवाय खुद्द रामगड पर्वतावर एकान्तवासाच्या, निसर्गरमणीय व आश्रम बांधून रहाण्यायोग्य अनेक जागा असून शिवाय निवासाकरितां कांहीं नैसर्गिक व कांहीं कोरलेल्या गुहाहि आहेत. तेथें प्रत्यक्ष राम, लक्ष्मण, सीता आश्रम करून राहिले होते, अशी आख्यायिका तर आहेच. पण तेथें ऋषिमुनि तपश्चर्येकरितां रहात होते. जोगी-संन्याशांची तेथें रहाण्याची परंपरा आतां-पर्यंत होती, असें तेथील लोक सांगतात.

३. येथें क्र. ३, ५ व ८ हे मुद्दे विचाराकरितां एकत्र घेणें सोयीचें होईल. मेघदूतांतील या तीनहि उल्लेखांवरून रामगिरि नांवाचा पर्वत फारच उंच, भव्य आणि दर्शनीय असला पाहिजे हें स्पष्ट आहे. पुनरुक्तीमुळे ही गोष्ट पक्की झाली आहे. ज्याअर्थी कालिदास तीन वेगवेगळ्या ठिकाणीं वेगवेगळ्या रीतीनें त्याचें वर्णन करित आहे त्याअर्थी रामगिरीची उंची भव्यता त्याच्या मनांत बिंबलेली होती, हें उघड आहे. कालिदास या^२ रामगिरीवर व त्याच्या आसमंतांतल्या भागांत

१. प्रो. मिराशी यांनीं सरदेसाई-स्मारक ग्रंथांत रामटेकवरील शिलालेख याबाबत संशोधनात्मक लेख छापला आहे. त्या लेखांतील विधानाची चर्चा पुढें केली आहे. सदर लेखाचे अखेरीस रामटेकवर असलेल्या अनेक देवळांची व तीर्थांचीं नांवां सिद्धरगिरि-माहात्म्य नांवाच्या दोन पोथ्यांच्या आधारें व शिलालेखांत उल्लेखिलेलीं दिलीं आहेत. त्या लांबलचक यादींतहि सीता-तीर्थ अगर सीता-कुंड असा उल्लेख नाही. अगर सीतेच्या नांवाचें कोणतेंहि स्थळ नाही. तशी पुसट दंत-कथा असती तरी श्रद्धाप्रवण लोकांनीं सीता-देवीचें नांव यादींतल्या ३८ स्थळांपैकीं एखाद्याशीं खासच निगाडित केलें असतें.

२. मेघदूतांतील रामगिरि म्हणजे रामगड असें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. हा रामगड विंध्यपर्वताचा भाग समजला जात असे. विंध्य आणि त्याचा परिसर कालिदासाच्या अतिशय प्रेमांतला आणि परिचयांतला हें निःसंशय. प्रतिभा पल्लवित झालेल्या तरुण कालिदासाच्या पहिल्या, नवशिक्ष्या ऋतुसंहार काव्याची पहिली झडप विंध्य-प्रदेश आणि त्यांतील दृश्ये यांवर पडली. यावरूनहि हेंच दिसून येतें. सदरचा रामगड पर्वत ३२०० फुटांच्यावर उंच असून भव्य व प्रेक्षणीय आहे. त्यावर प्राचीन कालापासून राम, लक्ष्मण व सीता यांचे देवालय असून हनुमान् आणि दशमुखी रावण यांच्याहि मूर्ति आहेत. राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवानें गुंफा आहेत. यांपैकीं एका गुहेच्या शिलेवर दोन

[पुढील पानावर चालू

अनेकदां आला असला पाहिजे, किंबहुना त्यानें आपलें वर्णनप्रधान मेघदूतकाव्य किंवा त्याचा कांहीं भाग तरी खुद्द रामगिरीवरच रचला असावा, असा तर्क केल्यास तो चुकीचा ठरण्याचें कारण नाही. रामगिरीच्या उंच भव्यतेचें खालील तीन

मागील पानावरून चालू]

पदचिन्हें किंवा पादुका कोरलेल्या असून तीं रामचंद्राचीं पावले असें समजतात. राम-लक्ष्मण-सीता वनवासांत तेथें राहिले, अशी अजूनहि तेथील लोकांची समजूत आहे. तद्विषयक अनेक दंतकथा आहेत. सविस्तर माहिती व चर्चा पुढें. या रामगड पर्वताचें वैशिष्ट्य हें कीं, याच्या पाऊण हिस्सा उंचीवर एक भला मोठा नैसर्गिक बोगदा, विवर किंवा आरपार गुहा आहे. लांबी ४५० फूट आणि उंची व रुंदी इतकी कीं, हत्ती लीलेनें इकडून तिकडून आरपार जाईल. हिला ' हाथीफोड ' गुहा म्हणतात. या गुहेत आंत एक नैसर्गिक झरा मर्मरशब्द करीत झुळुझुळू वहात आहे. गुहेमुळें त्या जलप्रपाताचा मोठा प्रतिध्वनि उत्पन्न होऊन सबंध गुहा निनादित होत असते. उंच पर्वतावरचा हा वैशिष्ट्यपूर्ण व अद्भुत निसर्गचमत्कार दुसरीकडे कोठें पहाण्या-ऐकण्यांत नाही. सदर रामगड हाच रामगिरि आणि हाच चित्रकूट हें अगदीं पुढें दाखविणार आहोंत. प्रस्तुत मुद्दा एवढाच कीं, ऋतुसंहारांत विंध्य-दृश्यांचें वर्णन असूनहि या चमत्कारपूर्ण व चित्तवेधक पर्वताचें वर्णन कालिदासानें केलेलें नाही. तें त्यानें पुढें रघुवंशांत केलें आहे. यावरून असा तर्क वाहतो कीं, रघुवंश-रचनेच्या वेळीं रामकथा प्रस्तुत असतांना त्यानें रामाच्या वनवासांतील स्थळांना भेट दिली असावी. त्या प्रसंगीं हा नजर खेचणारा (रघु १३-४७) चित्रकूट पर्वत त्यानें पहिल्यांदां स्तिमित नेत्रांनीं पाहिला. अर्थात् येथें राम राहिले म्हणून तो रामगिरीच. या निसर्गरमणीय पर्वतावर कांहीं काळ केलेल्या वास्तव्यांतच त्याला मेघदूताची कल्पना सुचली असावा व त्यांतले प्रारंभीचे कांहीं श्लोक त्याला तिथेंच स्फुरले असावेत. रामायणाचा विषय डोक्यांत घोळतच होता. रामवनवासाचें प्रत्यक्ष स्थळ डोक्यांसमोर होतें. विरही रामाचा दूत जो हनुमान् त्यानें रामगडशेजारच्याच महेंद्र पर्वतावरून सीतेला रामाचा निरोप सांगण्याकरितां उड्डाण केलेलें. पत्नीसमवेत नसल्यामुळें विरहव्यथेची तात्पुरती चुणूक का होईना पण अनुभवाला येतच होती. किंवा प्रतिभासंपन्नांना प्रत्यक्ष अनुभव तरी कशाला पाहिजे ? रामगड पर्वताच्या उंच शिखरांवर हत्तीप्रमाणें टकरा देणारे कृष्णमेघ त्यानें प्रत्यक्षच पाहिले असतील. रामगडावर हत्तींचे कळप अकबरापर्यन्त होते, हल्लींहि आहेत, मग कालिदासाच्या वेळीं असतील यांत काय नवल ? आजहि काळवीट, हरिणें, मोर विपुल आहेत. नानाविध रंगांचे व आवाजांचे पक्षी आहेत इतकी सामुग्री जमून आल्यानंतर अशा स्थळीं एखादा सामान्य मनुष्य गेला तरी तो कवि होऊन माघारा येईल. मग येथें कालिदासासारख्यानें मेघदूतासारखें काव्य रचलें यांत आश्चर्य कसलें ? अशा रीतीनें एका महाकाव्यांतून एक लघुकाव्य-उपकाव्य निघालें असावें, असें मनोदेवता सांगते. 'ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति' या न्यायानें किंवा चुलीवर भात शिजत ठेवला कीं एकीकडे वैलावर कालवण शिजतें. त्याप्रमाणें रघुवंश रचतांना तत्संलग्न अथवा त्यामुळें साहजिकपणें सुचलेलें संविधानक घेऊन कालिदासानें आपलें मेघदूत हें अमर खंडकाव्य रचलें. बहुधा हीं लहान-मोठीं भावडें सहोदरच नव्हे तर समकालीनहि असावीं, असा तर्क करण्याइतकीं अंतर्गत प्रमाणें सांपडतात. त्यांचा निर्देश पुढें यथास्थान केला आहे.

प्रकारांनीं वर्णन आलें हे. तो उत्तुंग पर्वत होता (तुंगं शैलं १२), मेघ टकरा मारतील इतका उंच (श्लोक २), वारा शिखर उडवून देतो कीं काय असें बाजूच्या लोकांना वाटण्याइतकें उंच शिखर व सोसाट्याचा वारा तिथें वहात असे (श्लोक १५). पण याहीपेक्षां अत्यन्त आणि अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या रामगिरीला उंच असें शिखर किंवा शिखरें होती (श्लोक २ व १४). आतां रामगिरीचें हें भव्य स्वरूप कुणीकडे आणि रामटेकची ठेंगणी मूर्ति कुणीकडे ! या टेकडीची उंची अवघी ५०० फूट सुद्धां नाही. म्हणजे पुण्याच्या पर्वतीइतपत किंवा फार तर थोडी अधिक. शिवाय ही टेकडी पसरट घाटाची असून तिला शिखर नाही. जिथें शिखरच नाही तिथें मेघ त्याला बिलगणार कसा ? (मेघमाश्लिष्टसानुम्-श्लोक २) शिखराला टकरा मारणार कसा ? वांझेच्या मुलाला पागोटें बांधून ठेवण्यासारखाच हा प्रकार आहे. या मुद्द्याला दुसरा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. तो असा कीं, शिखर नसल्या-मुळें मेघ त्या टेकडीच्या कडेला टकरा मारीत होता असें मानावें लागतें. मग यक्ष कुठें होता ? टेकडीच्या माथ्यावर यक्ष उभा आहे असें कल्पिलें तर मेघ त्याच्या खालीं म्हणजे खालच्या पातळीवर होता असें निष्पन्न होईल. म्हणजे यक्ष वर आणि मेघ खालीं, असा विपर्यस्त, विसंगत व असंभवनीय प्रकार होतो ! ही कल्पना अथवा हें दृश्य कालिदासाला अभिप्रेत असेल असें म्हणवत नाही. तें सर्वस्वीं अनुचित, रस-हानिकारक आणि अशक्यप्राय वाटतें. (पुढें आम्हीं रामगड या ३२०० फूट उंचीच्या पर्वताचें वर्णन दिलें आहे. त्याच्यावर जमिनीपासून पाऊण हिश्यावर विस्तीर्ण पठार व जलप्रवाह असून त्याच्याहि वर पठाराच्या उत्तरेस ७००।८०० फूट उंचीचें शिखर आकाशांत घुसलें आहे. या ठिकाणाला मेघदूतांतील वर्णन किती तंतोतन्त लागू पडतें हें वाचकांनीं पहावें.)

शिवाय वर्षाव न करणारे ढग सहसा ५०० फुटांच्या खालीं येत नाहीत, आणि कालिदासासारखा कवि मेघाला इतका खालीं आणिल आणि तें दृश्य वर्णित बसेल, ही कल्पना स्वीकारण्याला मन राजी होत नाही. कालिदास भव्यतेच भोक्ता आहे, या गोष्टीकडे रसिकांनीं ध्यान द्यावें. कालिदासाला (अर्थात् मेघाच्या-द्वारा) अखेर गांठायचें आहे हिमालयाचें कैलासशिखर आणि मग त्यावर वसलेली कुबेरनगरी अलका.

**गन्तव्या ते वसतिरलका नाम यक्षेश्वराणाम्
बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चंद्रिकाधौतहर्म्या ॥**

अशा त्या उंचांतल्या उंच पर्वताच्या ' मांडीवर गंगा नदीरूप वस्त्र दूर सरकलेल्या अलका नगरीला जाण्याकरितां निघायचें कुठून ? तर एका ठेंगण्या छोट्याशा टेकडी-वरून ! कल्पना जुळत नाही, मेळ बसत नाही. अखेरीच्या हिमगिरीला शोभेल असाच प्रारंभीचा रामगिरि नको काय ? मेघदूताचें कथानक कल्पनेनें जुळवावयाचें

असल्यामुळे प्रारंभबिंदु निवडण्याची कवीला पूर्ण मुभा होती. मग काय तो राम-टेकची उपेक्षणीय आणि तिसऱ्या दर्जाची टेकडी पसंत करील ? तो वर्णन करण्याला उद्युक्त झालेल्या उज्ज्वल स्थलमालिकेंतला पहिलाच मणि इतका फिका व वैशिष्ट्यहीन असा ओवील ? बरें, आपल्या देवयोनींतील नायकाला-यक्षाला रहाण्याकरितां कालिदास इतक्या खालच्या पातळीचें जमिनीशीं लगट करणारें ठिकाण पसंत करील म्हणावें तर त्याला तितकेंच जबरदस्त असें दुसरें कोणतेंच कारण दिसत नाही. दोन-तीन किरकोळ अपवाद (तेहि कदाचित् सकारण असतील) सोडले, तर कालिदास विशाल दृश्यांचें आणि भव्य निसर्ग-चमत्कारांचें वर्णन करून राहिला आहे, असें दिसेल. ^१ रामटेकची क्षुद्र आणि बिनशिखराची टेकडी कालिदासानें पसंत केलेली असणें शक्य दिसत नाही.

४ कुटजकुसुमें किंवा कुड्याचीं फुलें— हीं बहुतेक कोणत्याहि डोंगरावर असतात. त्यामुळे हें लक्षण निर्णायक होऊं शकणार नाही.

कुटज याचा अर्थ या ठिकाणीं (श्लोक ४) कुडा असा करतात पण त्याबाबत शंका येण्यासारखी स्थिति आहे. पुढें २२ व्या श्लोकांत कालिदासानें “ ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ” असें वर्णन घातलें आहे. त्यांतील ककुभवृक्षाचा अर्थ मल्लिनाथानें साधार कुटज अथवा अर्जुन असा दिला आहे. (ककुभः कुटजेऽर्जुने-शब्दार्णव) ककुभ आणि अर्जुन किंवा मराठींत अर्जुनसादडा यांत बरेंच साम्य आहे. त्याच जातीचा हा कुटजवृक्ष असला पाहिजे असें वाटतें. कारण ऋतुसंहारांत व अन्यत्र ^२कुटजवृक्षाचा उल्लेख करतांना कालिदासानें अर्जुन व साल वृक्षांचाहि उल्लेख केलेला आहे. अग्निवर्ण राजा कुटज आणि अर्जुन या फुलांचे हार पर्जन्यकाळीं घालतो. मात्र कुटज शब्द आहे तिथें ककुभ अगर ककुभ आहे तिथें कुटज घातलेला नाही. या ककुभ किंवा कुटज वृक्षाच्या पुष्पकलिका स्त्रियांना कानावर घालण्याकरितां ^३कर्णावतंस म्हणूनहि उपयोगी पडत असत. ऋतुसंहारांत विंध्याचें वर्णन आहे. त्यांत ‘ कदंबकुटजार्युनसर्जनीपां’चाच प्रामुख्याने उल्लेख आहे. सारांश, मेघदूताच्या प्रारंभापासून विंध्य कवीच्या डोळ्यांसमोर आहे, असा अंतःप्रत्यय वाचकाला येत रहातो. ‘ ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ’ या २२ व्या श्लोकावरून मेघाचा मार्ग पूर्वेकडून पश्चिमेकडे म्हणजे रामगडाकडून विदिशा-उज्जयिनीकडे, विंध्यपर्वत-राजींतल्या डोंगराडोंगरांवरून जाणारा असून, तिला दक्षिणोत्तर छेदून जाणारा

१. रामटेकशीं सीतास्ननाचा संबंध येत नाही, रामटेक उंच नाही व त्याला शिखर नाही. या महत्त्वाच्या खुणांचा म्हणजे त्यांच्या अभावाचा कांहींच निर्देश अगर खुलासा मिराशी यांनी आपल्या लेखनांत केलेला नाही. या तीन मोठाल्या वैशिष्ट्यांबाबत त्यांनीं मौन पाळलें आहे.

२. रघु १९.३७ ऋतु० ३.१३

३. ऋतु० ९.२०

नाहीं, हें प्रतीत होतें. म्हणजेच मेघाची वाट accros the Vindhya range नसून along the Vindhya range अशी आहे. किंचित् पश्चात् म्हणजे आधीं कांहींसा मार्गें व पश्चिमेला जा आणि मग पुन्हा उत्तरेच्या दिशेनें जा (श्लो० १६), असा कवीनें दिशेसंबंधीं जो स्थूलमानानें पण स्पष्ट आणि प्रमुख उल्लेख केलेला आहे, त्याची पुढें चर्चा केली आहे. त्यावरूनहि हाच मेघाचा मार्ग सूचित व सिद्ध होतो.

स्निग्धच्छायातरुषु (श्लो० १) :

स्निग्ध याचा एक अर्थ निबिड असा आहे तोच या ठिकाणीं तूर्त घेतला आहे. मल्लिनाथादि पुष्कळ टीकाकारांनीं तोच स्वीकारला आहे. छायातरु म्हणजे सावलीचे वृक्ष म्हटलें तर कांहीं बोडके डोंगर सोडल्यास बहुतेक डोंगर-पर्वतांवर लहानमोठे वृक्ष किंवा छायातरु असतातच. तसेच ते रामटेकवर असतीलहि. अर्थात्च हेंहि गमक रामटेकचें वैशिष्ट्यदर्शक किंवा निर्णायक होऊं शकत नाहीं.

तथापि वर सांगितलेले विंध्यांतले वृक्ष 'कदंब, कुटज, अर्जुन, सर्ज' इत्यादि रामगडवर विपुल प्रमाणांत आहेत. आणि रामगड हा विंध्याचाच भाग. सर्ज म्हणजे सालवृक्ष तर वीस-वीस फूट घेराचे आणि दोन-दोनशें फूट उंचीचे आहेत. कालिदासाच्या आवडत्या वंश किंवा वेतस अथवा बांबूच्या बेटांनीं तर हा भूप्रदेश गजबजलेला आहे--रामगडपासून पश्चिमेला थेट नर्मदेचा उगम असलेल्या अमर-कंटकपर्यंत रामगड आणि त्याच्या आसमंतात् दहा मैलांच्या घेरांत इतकें दाट जंगल आहे कीं, रामगडला जावयाचें तर हत्तीवरून जावें लागतें. झाडी इतकी गर्द आहे कीं, मैलामैलांत सूर्याचा कवडसा खाली पडत नाहीं! गर्द झाडीचाच विचार करायचा झाला तर रामटेक रामगडच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीं. छायातरुंचें संख्याधिक्य व गर्दपणाच पहावयाचा झाला तर निकाल रामगडच्या बाजूनें द्यावा लागेल!

५ वर क्र. ३ मध्ये याचा विचार आलेला आहे.

रामगिरीचें रहस्य

६. रामगिरीचें सर्वांत मोठें, महत्त्वाचें, वैशिष्ट्यदर्शक निर्णायक व बिनचूक असें लक्षण म्हणजे रामपदचिन्हांकितता. ती वर्णन करणारा श्लोक खालीं समग्र दिला आहे. त्यांत दिलेली खूण म्हणजे रामगिरीचा रस्ता व पत्ता बरोबर लागावा एवढ्याकरितां कालिदासानें लावलेला झगझगीत दिवा किंवा पाटीच होय.

१ येथें सांगितलेले वृक्ष मात्र रामटेकवर नाहींत. फक्त कांहीं सीताफळीचीं व आंब्याचीं सामान्य झाडे आहेत, अशी माहिती नागपूर-रामटेककडील स्वतः पाहिलेले लोक सांगतात.

रामगिरीचें हें रहस्य उलगडून दाखविणारा मेघदूतांतील बारावा श्लोक असा-

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुंगमालिङ्ग्य शैलम्
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरंकितं मेखलासु ।
काले काले भवति भवतो यस्य संयोगमेत्य
स्नेहव्यक्तिश्चिरविरहजं मुञ्चतो बाष्पमुष्णम् ॥

मराठी भावार्थ : आतां तुझा प्रियसखा रामगिरि याला सोडून तुला निघालें पाहिजे. तेव्हां त्याचा निरोप घे. याची योग्यता मोठी आहे. लोकांना वंद्य अशा रघुपतीच्या पावलांचीं चिन्हें या उत्तुंग पर्वताच्या उतरणीवर उमटलेलीं आहेत. त्या दृष्टीनें हि हा पर्वत उच्च आहे! अशा या तुझ्या उच्च प्रिय मित्राला जाण्यापूर्वीं एकदां कडकडून भेटून घे आणि त्याचा निरोप घेऊन नीघ. दरवर्षीं पावसाळ्यांत तुझ्या आणि याच्या भेटीचा योग बारा महिन्यांच्या ताटातुटीनंतर येतो. त्यामुळें हा तुझा विरहतत सखा दीर्घ काळानंतर तुमची गांठ पडतांच पाझरतो म्हणजे उष्ण अश्रु ढाळतो. आणि अशा रीतीनें तुझ्याविषयींचें त्याचें ममत्व व ओढ प्रकट होते.

हा श्लोक अनेक दृष्टींनीं अत्यंत बहारीचा आहे. कालिदासाच्या सर्व काव्य-गुणांनीं तो नटलेला आहे. त्यावर त्याच्या शैलीचा शिक्षा आहे. शाकुंतलाप्रमाणें मेघदूतांतलें उत्कृष्ट श्लोकचतुष्टय वेंचून काढावयाचें म्हटलें तर त्यांत हा श्लोक निवडावा लागेल. वस्तुतः यांत मेघाला “ तूं रामगिरि सोड म्हणजेच प्रयाणाला सुरुवात कर ” एवढाच आशय व्यक्त करावयाचा आहे. पण त्याभोंवतीं कालिदासानें आपल्या काव्यकलेची किती नाजूक वेलबुट्टी चितारून दिली आहे पहा. बिंदूचा सिंधु केला आहे. यांत तीन-चार अलंकार तर सहजतेनें साधले आहेत. पण शिवाय अचेतनांवर सचेतनत्वाचा आरोप करून चमत्कृति उत्पन्न करण्याची जी कालिदासाची नेहमींची हातोटी आहे, त्याचा रम्य आविष्कार येथें दिसतो. पाहिली जलवृष्टि झाल्यामुळें तप्त डोंगरावरून पाण्याच्या धारा वाहूं लागतात, या सामान्य निसर्गघटनेवर उष्ण अश्रुपाताची केलेली उत्प्रेक्षा समर्पक व हृद्य आहे. रामाचा संबंध तर असा खुबीनें जोडून दिला आहे कीं, वा रे वा! त्यामुळें पावित्र्य, ऐतिहासकत्व व रामाला पुढें झालेला विरह इत्यादि प्रकृतरसानुकूल गोष्टी सहजच वाचकाच्या मनाला प्रतीत होतात. त्यामुळें काव्याची आस्वाद्यता वाढते. शिवाय ‘रघुपतिपदैः’ हें दोन-तीन अर्थ होणारें श्लेषगर्भ पद कवीनें मोठ्या चातुर्यानें व बुद्धि-पुरस्सर वापरलें असलें पाहिजे. रामचंद्र या पर्वतावर राहिले हा पहिला साधा अर्थ तर आहेच. त्यानंतर येथें म्हणजे रामगड पर्वतावर सीतागुंफेच्या एका शिलेवर रामाचीं पावलें कोरलेलीं आहेत. हीं खोदलेलीं पदचिन्हें फार प्राचीन आहेत. कालिदास-पूर्व काळापासून तीं असावीत. त्यांनाहि उद्देशून हा शब्दप्रयोग आहे. शिवाय हा पर्वतच चित्रकूट हें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. अर्थातच सुप्रसिद्ध

भरत-भेट येथेंच झाली. त्या वेळीं भरताच्या आग्रहावरून रामचंद्रानें आपल्या पादुका याच ठिकाणीं भरताला दिल्या व त्या शिरोधार्य मानून व बरोबर घेऊन येथूनच भरत मोठ्या कष्टानें अयोध्येला परत गेला. याच पर्वतावर रामानें दिलेल्या आणि भरतानें स्वीकारलेल्या राम-पादुकांचा वास ' रघुपतिपदैः ' या पदांत असूं शकणार नाही काय ? मार्मिक व खुबीदार श्लेष-रचना करण्याच्या कालिदासाच्या पद्धतीचें हें उत्कृष्ट उदाहरण होय.

पण त्याहीपेक्षां कवीनें या श्लोकांत आपल्या विप्रलंभशृंगाराला पोषक वातावरण कसें उभें केलें आहे पहा. या श्लोकांत प्रतिभा, कल्पनाशक्ति, निसर्गवर्णन, अलंकार या सर्वांपेक्षांही हृदयस्पर्शी करुणरसाची जी ' मंदाक्रांत ' छटा किंवा प्रवाह आहे त्यानें समरस झालेला वाचक भारून गेल्याशिवाय रहात नाही. तसेंच यांत विरही व एकाकी पुरुषाच्या चित्तवृत्तीचें विश्लेषण व चित्र मानसशास्त्राच्या दृष्टीनें किती मार्मिक आणि अचूक आहे पहा. गिरिशिखरावर ओथंबलेला मेघ जावयाला निघतो या साध्या घटनेंत कामुक यक्षाला निरोप घेणें, आलिंगन देणें, त्यांचा दीर्घकालीन विरह, पुन्हा नियमानें होणारा संयोग म्हणजे प्रेमभेट, स्नेहाचें प्रदर्शन, भेटींतले आनंदाश्रु इत्यादि अनेक दृश्ये दिसतात ! विरहातुराला याखेरीज दुसरें कांहीं सुचूं शकेल काय ? यक्षाला विरहकाळ संपल्यावर म्हणजेच शापान्तानंतर प्रियेशीं होणाऱ्या मीलनाचीं स्वप्नें आतांपासून जागेपणींसुद्धां पडूं लागतील, हें किती स्वाभाविक. पुढें उत्तरमेघांत (श्लो० ४७) संगमोत्सुक यक्ष हें बोलूनच दाखवितो—

पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम् ।

निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु ॥

मनांत होतें तें प्रकट झालें. इतका वेळ आजूबाजूनें, अन्य वस्तूंच्या मिषानें बोलत होता तें आतां प्रत्यक्ष बोलूं लागला. दुसरें काय ? हेंच मानसशास्त्रीय रहस्य ताक घुसळून काढलेल्या लोण्याप्रमाणें तत्त्व-रूपांत कालिदासानें शाकुंतलांत पुढें मांडलें आहे—

अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः ।

कामुकांच्या आचार-विचारांत त्यांच्या मनोवृत्तीचेंच प्रतिबिंब असतें. पुरुरवा, यक्ष व दुष्यंत यांचीं चित्रें या मानसशास्त्रीय विश्लेषणाच्या आधारावरच कवीनें रंगविलीं आहेत. मात्र तीं याच क्रमानें अधिकाधिक गूढरम्य, संयमित व परिणामकारक होत गेलीं आहेत. त्यामुळें वरील कालिदास-कृतींच्या रचनेचाहि तोच क्रम असावा, याचा हा अंतर्गत पुरावा होऊं शकतो.

असो. एका दगडानें अनेक पक्षी मारावे किंवा एका दिव्यानें अनेक ठिकाणीं उजेड पाडावा त्याप्रमाणें कवीनें या एका श्लोकांत कित्येक गोष्टी साधून घेतल्या आहेत.

रामगिरि ज्याप्रमाणें रामचंद्राचीं पावलें उमटल्यामुळें लोकांना वंग्र त्या-प्रमाणेंच या श्लोकावर कालिदासाच्या प्रतिभादेवीचीं पदचिन्हें उमटलेलीं असल्या-मुळें तो रसिकांना आदरणीय झालेला आहे. या त्याच्या रचनेंत शब्द, अर्थ, ध्वनि व रस हे काव्यगुण चढत्या श्रेणीनें उतरले आहेत. त्यांतील काव्यवैभव आणि अलंकार-सौंदर्य यांचा रसास्वाद प्रस्तुत वादविषयावर प्रकाश पाडणारा म्हणून आवश्यक आहे. पण आतां या श्लोकांतील रामाच्या पावलांचा किंवा संचाराचा जो ऐतिहासिक निर्देश आहे, त्याकडे मुख्यतः लक्ष वेधलें पाहिजे. रक्ष संशोधनाला काव्यापेक्षां इतिहासाचें महत्त्व अधिक !

या श्लोकांतील राम-उल्लेखाचा एकूण सूर आणि मथितार्थ वनवासाच्या काळाला अनुलक्षून आहे, हें कोणताहि मर्मज्ञ रसिक आनंदानें मान्य करील. विशेषतः 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' या चरणाबरोबर या रामचरणांचा विचार केला म्हणजे तर ही गोष्ट अधिकच दृढ आणि संशयातीत होते. या श्लोकांत केवळ रामाच्या पादुका आहेत असा अर्थ नसून येथें रामानें वास्तव्य केलें, संचार केला, असा ध्वनि आहे. (किंबहुना हे दोनहि अर्थ कालिदासाला अभिप्रेत होते आणि ते त्यानें आपल्या नेहमींच्या खुबीदार श्लिष्ट रचनेच्या पद्धतीनें व्यक्त केले आहेत, हें पुढें रामगडच्या वर्णनाच्या व चर्चेच्या वेळीं दाखविलेलें आहे.) स्वतः रामचंद्र येथें रहात होते हें सांगण्यांत, मल्लिनाथ म्हणतो त्याप्रमाणें, त्या स्थळाचें पावित्र्य व माहात्म्य वर्णावयाचें आहे. नंतरचा विरही राम पूर्वी याच ठिकाणीं सीतेसह रहात होता, हा रसोत्पादक उल्लेख येथें करण्यांत कवीनें फार श्रेष्ठ प्रकारचें काव्यकौशल्य, योजकता आणि व्यंजना उपयोगांत आणली आहे यांत शंका नाही.

आतां एक सूक्ष्म पण महत्त्वाचा मुद्दा. या श्लोकांत 'रघुपतिपदैः' असा पद शब्दाचा बहुवचनी प्रयोग कशाकरितां ? पाय दोन असल्यामुळें 'पद्भ्याम्' असा द्विवचनी प्रयोग करण्याऐवजीं रामाच्या पुष्कळ पायांनीं असा विचित्र अर्थ होणारा प्रयोग कांटेकोर कालिदास कशाला करील ? येथें वाच्यार्थ बाधित होऊन लक्ष्यार्थ किंवा व्यंग्यार्थच व्यावा लागतो. मल्लिनाथानें दिल्याप्रमाणें 'पदैः' याचा अर्थ 'पदन्यासैः' असाच असला पाहिजे हें उघड आहे. आणि म्हणजेच त्यामुळें रामाचें येथील वनवासांतील वास्तव्य ध्वनित होतें, यांत शंका रहात नाही. जिथें पद याचा अर्थ पाय असा अभिप्रेत असेल, त्या त्या ठिकाणीं चरणयुग, चरणयुगुल, पद्भ्याम् किंवा अशा अर्थाचे द्विवचनी प्रयोगच कालिदास करतो. त्यामुळें येथें पदैः याचा अर्थ पाय (feet) असा नसून पदचिन्हें किंवा पावलें म्हणजे पावलांचे ठसे-खुणा (foot-prints) असा आहे.

येथें या विषयांतील अत्यंत मौलिक व मौलीभूत मुद्द्याकडे वाचकांचें लक्ष वेधणें जरूर आहे. रामचंद्र सीतेसह राहिले, असे फक्त दोनच पर्वत इतिहासाला

माहीत आहेत. एक चित्रकूट आणि दुसरा 'ऋष्यमूक. या दोहोंखेरीज तिसऱ्या कोणत्याहि पर्वतावर राम-सीता यांनी वास्तव्य केल्याचें वर्णन रामायणांत अगर अन्यत्र कोठेंहि नाही. आतां रामटेकचा डोंगर अथवा दक्षिणेंतील तुंगभद्रा-कांठचा ऋष्यमूक हा चित्रकूट होऊं शकत नाही, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मग रामटेकवर राम व सीता रहात होते, असा कालिदासाचा अर्थ किंवा अभिप्राय कसा असू शकेल? कालिदास त्याच्या काळांतला प्रथितयश व जबाबदार कवि होता. तो अनौचित्याचा किंवा प्रसिद्धार्थविरुद्धत्वाचा दोष पत्करील असें वाटत नाही. किंवा निराधार विधान ठोकून देण्याचें अनावश्यक धाडस तो करील असेंहि म्हणवत नाही. मेघदूत हें बोलून-चालून 'स्वतंत्र' काव्य होतें. त्याला स्थळ-काळाचें किंवा पूर्वकथेचें बंधन किंवा जखडबंदी कांहींच नव्हती. रामगिरीचें वर्णन करतांना राम-सीतेचा त्याच्याशीं संबंध जोडण्याची कवीवर कोणाची सक्ती नव्हती. रामगिरीवरचा जलप्रवाह जनक-तनयेच्या स्नानानें पुण्यपावन झालेला नसता किंवा त्याचा मेखलाभाग रामपदाचिन्हांकित झालेला नसता, तरी मेघदूताच्या कर्त्याचें त्याच्यावांचून कांहीं अडत नव्हतें. हे उल्लेख अपरिहार्य होते असें मुळींच नाही. मग ते त्यानें कां घातले? त्यांच्याविना त्या खंडकाव्याच्या कथानकांत किंवा रस-प्रवाहांत खंड पडण्याचा संभव नव्हता. कालिदासाला हे रामविषयक उल्लेख न आणतांहि आपलें मेघदूत सजवितां आलें असतें. पण कालिदासाला चित्रकूटच अभिप्रेत होता, म्हणून त्यानें हे राम-चरित्रांतले उल्लेख हेतुपुरःसर केले आहेत. शिवाय रामगिरि हें नांवच पहाता. त्या पर्वताच्या नांवांतहि राम आहेच! राम राहिला म्हणून तर तो रामगिरि; नाहीतर त्यांत राम काय राहिला? नाही, मेघदूतांतून 'राम' कोणालाहि काढतां येणें शक्य नाही. रामावांचून जसें रामायण नाही तसेंच रामावांचून रामगिरि नाही. या गिरीशीं रामाचा संबंध आगंतुक किंवा कपोलकल्पित नाही. या रामगिरीवर म्हणजे पूर्वीच्या चित्रकूटावर राम होता म्हणून कालिदासानें राम घातला आहे.

मेघदूताच्या पाठीमागें राम उभा आहे! रामानेंच आपल्या वनवासांतल्या चरित्रानें-सीताविरहाच्या वृत्तान्तानें कालिदासाला मेघदूताची स्थूल कल्पना बीजरूपानें सुचविली. रामानेंच-हनुमान् हा आकाशपंथानें उड्डाण करणारा आणि मेघा-प्रमाणें भासणारा दूत (रामायणांतीलच उपमा, सुंदरकांड १-३०।५२) आपल्या प्रियेला निरोप सांगण्यासाठीं खुणेसकट धाडला—या स्वचरित्रांतील अद्भुत

१. कालिदास ऋष्यमूकच्या ऐवजीं किंवा त्याच्या शेजारचा म्हणून माल्यवान् पर्वताचा उल्लेख करतो असें दिसतें. वाली-सुग्रीवांची रौजधानी किष्किंधा या पर्वतावर होती. हा पर्वत म्हणजे दक्षिणेंत तुंगभद्रेच्या कांठचा अनेगुंदी डोंगर समजतात. या माल्यवान् पर्वतावर रामानें सीता-विरहानंतरचा पाहिला पावसाळा काढला, असें रामायणांत आणि रघुवंशांतहि वर्णन आहे. (रामायण किष्किंधाकांड व रघु० सर्ग १३.)

घटनेच्या साहाय्याने व सादृश्यानेच कालिदासाच्या कल्पनातरल डोक्यांत मेघाला दूत बनविण्याची अजब पण काव्यमय कल्पना भरवून दिली. त्याच रामचंद्राने आपल्या पदन्यासाने पुनीत झालेला आणि आपल्या प्रिय सीतेच्या स्नानाने पुण्योदक झालेला (चित्रकूट) पर्वतहि कालिदासाला त्याच्या काव्याच्या प्रारंभाचा बिंदु किंवा स्थळ म्हणून पुरविलेले नसेल काय ? रामाने यक्षाला आपले सांग अर्पण केले, एवढेच नव्हे तर आपले रहाण्याचे ठिकाणहि बहाल केले !

तात्पर्य, रामायणामुळे व परंपरागत ज्ञानामुळे चित्रकूटावर-दुसऱ्या कोणत्याहि पर्वतावर नव्हे-राम राहिले हे लोकांना माहीत आहे, हे कालिदासाला माहीत होते. त्यामुळेच त्याने हे उल्लेख केलेले आहेत, हे स्पष्ट आहे. मल्लिनाथप्रभृति सर्व प्राचीन संस्कृत टीकाकार रामगिरि म्हणजे चित्रकूट समजतात ते उगीच नव्हे. त्यांना पूर्वपरंपरेने चालत आलेली माहिती उपलब्ध होती. दहाव्या शतकांत झालेल्या **वल्लभदेवाने** तर रामगिरीच्या पूर्वाश्रमीच्या नांवावर **तर्कशुद्ध** व **अचूक** रीतीने बोट ठेवले आहे जनकतनयास्नानाचा उल्लेख आलेल्या पहिल्या श्लोकावर व्याख्यान करतांना तो म्हणतो—

रामगिरिरत्र चित्रकूटः । न तु ऋष्यमूकः तत्र सीताया वासाभावात् ।

यावरून मार्मिक व माहितगार प्राचीन टीकाकार चित्रकूट म्हणजेच रामगिरि असे मानित होते ते किती योग्य आहे, हे लक्षांत येईल. येथे दोन तर्क संभवतात. एक तर कालिदासाच्या काली चित्रकूट पर्वत रामाच्या वास्तव्यामुळे रामगिरि या नांवाने प्रख्यात असावा. किंवा राम-साहचर्य लक्षांत घेऊन कालिदासाने चित्रकूटाला रामगिरि संबोधण्यास सुरुवात केली असावी व तेव्हांपासून चित्रकूटाचे हे दुसरे नांवहि प्रचारांत आले असावे. तसे असेल तर कालिदासाचे हे नामकरण त्याच्या काव्यप्रतिभेचे द्योतक आहे, यांत शंका नाही.

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट निश्चित झाली. रामगिरि ठरवितांना तो चित्रकूटहि ठरला पाहिजे आणि उलटपक्षीं चित्रकूट निश्चित करतांना तो रामगिरीच्या भूमिकेशीं जुळला पाहिजे.

रामटेक म्हणजे रामगिरि नव्हे हे ज्याप्रमाणे प्रस्तुत प्रकरणांत दाखविले आहे, त्याप्रमाणेच हल्लींचा ठरविण्यांत आलेला म्हणजे बुंदेलखंडांतला चित्रकूट हा खरा चित्रकूट नव्हे, हे पुढील प्रकरणांत सिद्ध केले आहे. मेघदूतांतल्या वर्णनाला जुळेल असा एकच पर्वत आणि तो म्हणजे **रामगड** व चित्रकूट शोभेल असाहि एकच पर्वत आणि तो म्हणजेहि **रामगडच**. आतांपर्यंत रामगिरि शोधायला चुकल्यामुळे किंवा भलताच धरल्यामुळे तो चित्रकूटाशीं जमेना ! आणि चित्रकूट चुकल्यामुळे त्याचा रामगिरीशीं मेळ बसेना ! अशी संशोधन-क्षेत्रांत स्थिति होती. परंतु रामगिरि व चित्रकूट बरोबर शोधले व निश्चित केले म्हणजे आपण एकाच ठिकाणीं येतो.

आणि तें ठिकाण म्हणजे उत्तुंग असा रामगड पर्वत होय. चित्रकूटाचा रामगिरि झाला ही गोष्ट नजरेआड झाली, त्याचप्रमाणें पुढें त्याच रामगिरीचा रामगड झाला ही गोष्टहि लुप्त झाली. त्यामुळें हा रामगिरीविषयक संभ्रम व वाद उत्पन्न झाला आहे. वस्तुतः रामगिरि आणि चित्रकूट हे एकाच ठिकाणीं शोधले तर सांपडणारे दोन भिन्न पर्वत आहेत ! हरि-हरांप्रमाणें नांवें दोन असलीं तरी वस्तु एकच आहे ! कांहीं जणांनीं रामगिरीला नागपूरजवळ रामटेकावर नेऊन स्थापन केला आणि कांहीं जणांनीं चित्रकूटाला बुंदेलखंडांत बसविला ! परंतु हा दुहेरी विपर्यास आपण दूर सारूं त्या वेळीं आपल्याला रामगड = रामगिरि = चित्रकूट या समीकरणाची सत्यता पटेल आणि रामचंद्र व कालिदास या विभूर्तींच्या वास्तव्यानें वैशिष्ट्यपूर्ण झालेला व रामायणानें आणि मेघदूतानें अमर केलेला अमरकंटकजवळचा तो ऐतिहासिक उन्नत पर्वत आपल्याला प्रतीत होऊं लागेल. पण त्याला अद्याप आवकाश आहे. अजून मधले टप्पे पुरे करावयाचे आहेत. संशोधनाच्या सफरींतला अखेरीचा मुक्काम वाचकांना आधींच कळावा एवढ्याकरितां त्याचें सूत उवाच येथें करून ठेवलें आहे. पायापूर्वीं कळसाची त्याप्रमाणेंच प्रमाणांच्या आधीं सिद्धान्ताची अगाऊ कल्पना असणें सोड्स्कर असतें.

रामाच्या पादुकांची ओढाताण

पुन्हा विषयाचें मुख्य सूत्र हातीं घेतलें पाहिजे. नागपूरचे प्रो. मिराशी यांनीं या बाबतींत बरेंच संशोधन करून दोन लेख^१ व 'कालिदास' नांवाचें पुस्तक लिहिलें आहे. त्यांत त्यांनीं 'रामटेक हाच रामगिरि हें मत सर्वांत सयुक्तिक' असें ठरविलें असून रामटेकची बाजू जोरदार रीतीनें मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. रामटेकशीं रामचंद्राचा कसलाच संबंध रामायणांत अगर कोणत्याहि प्राचीन ग्रंथांत आलेला नाही, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. ही मोठी उणीव लक्षांत आणून मिराशी यांनीं रामटेकला कुठून तरी आणि कसे तरी रामाचे पाय लागावे एवढ्याकरितां शिकस्तीचा प्रयत्न केला आहे. यावरून रामचरणांकिततेचा अभाव त्यांना बराच डांचत असला पाहिजे, असें दिसतें. मिराशींच्या प्रतिपादनाचा योग्य व सविस्तर परामर्श घ्यावयास हवा. कारण एक तर ते रामटेक पक्षाचे अध्वर्यु आहेत आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यांचा युक्तिवाद व पुरावा हेत्वाभासांनीं भरलेला, ओढाताणीचा व भ्रामक आहे. प्रो. मिराशी यांनीं संशोधनाच्या क्षेत्रांत बरींच वर्षे घालविली आहेत त्यामुळें आपाततः त्यांचें म्हणणें बरोबर असेल, असें मानण्याकडे मनाचा कल झुकणें स्वाभाविक आहे. म्हणून मिराशींच्या विधानांचें खंडन सविस्तर रीतीनें

१. मेघदूतांतील रामगिरि (संशोधनमुक्तावली, सर. १ ला. पृ. ५३)

रामटेक येथील रामदेवराव यादवाच्या काळचा शिलालेख (सरदेसाई-स्मारक-ग्रंथ पृ ११५)

३]

मिराशी ग्रंथ मेघदूत, अर्जुन, ध्यातव.

२२.२.२०११

२३/११/११

करावयास हवें होतें. तथापि विस्तारभयास्तव त्यांची विचारसरणी किती निर्मूल व निरूपयोगी आहे एवढेंच निश्चितपणें दाखवून पुढें जाऊं.

रामटेकचा रामाशीं संबंध जोडण्याकरितां मिराशी यांनीं खालील सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याची खटपट केली आहे :—

(अ) रामटेक हें पुण्यक्षेत्र म्हणून फार प्राचीन आहे—निदान दीड हजार वर्षे. एवढेंच नव्हे तर त्याच्याहि पूर्वी तें प्रसिद्ध असावें.

(ब) रामटेकचेंच नांव पूर्वी शैवलगिरि होतें. हेंच शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान, या ठिकाणीं रामानें त्याचा शिरच्छेद केला.

(क) शंबूकवधानंतर त्याच्या सांगण्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला.

(ड) वऱ्हाडांत उमरावतीजवळ ऋद्धपूर येथें प्रभावतीगुप्तेचा एक ताम्रपट सांपडला आहे. तो तिनें रामगिरिस्वामीच्या पादुकांजवळून (रामगिरिस्वामिनः पादमूलात्) दिला, असें म्हटलें आहे. या प्रान्तांत रामगिरि या नांवाचें दुसरें कोणतेंहि प्राचीन ठिकाण नाही. तेव्हां वाक्राटकांच्या कालीं (चवथें-पांचवें शतक) ही टेकडी रामगिरि या नांवानें प्रसिद्ध होती.

मिराशींचे हे चारहि ' सिद्धान्त ' बुडबुड्यांप्रमाणें पोकळ असून परीक्षणाच्या पहिल्याच हस्तस्पर्शानें फुटून जाण्यासारखे आहेत. त्यांच्या युक्तिवादाचा डोलारा म्हणजे कच्च्या पायावर उभारलेली कच्ची इमारत होय. रामटेकचें प्राचीनत्व सिद्ध होत नाही. सिद्ध झालें तरी तेवढ्यानें काम भागत नाही. रामटेक म्हणजेच शैवलगिरि हें म्हणणें टिकण्यासारखें नाही. त्याला कोणताहि विश्वसनीय आधार नाही. शंबूकवधानंतर श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला असें मानलें तरी देखील मिराशींचा हेतु साध्य होत नाही ! कारण प्रस्तुत प्रकरणीं रामाचा नुसता ' वास ' नव्हे; सदेह रामाचें प्रत्यक्ष वास्तव्य अभिप्रेत आहे. एरवीं ' रघुपतिपदैः अंकितं ' हें कालिदासानें केलेलें वर्णन सार्थ होत नाही. प्रभावतीगुप्तेच्या ताम्रपटांत ' रामगिरिस्वामिनः पादमूलात् ' असें म्हटलें आहे त्यांतील रामगिरि म्हणजे रामटेकच याला दुसरा कोणताहि पुरावा नाही. या ताम्रपटांतील ' रामगिरि ' म्हणजे रामटेक हें सिद्ध करण्याऐवजीं मिराशींनीं तें गृहीत धरलें आहे ! उलटपक्षीं ताम्रपटांतील ' रामगिरि ' म्हणजे रामगड असूं शकेल, हें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. एवंच येन केन प्रकारेण रामाशीं संबंध जोडण्याकरितां ही मिराशींची ओढाताण आहे. तथापि ती साधण्यासारखी नाही. आतां त्यांचें एकेक विधान तपशीलवार तपासून तें कितपत टिकतें तें पाहूं.

पहिली गोष्ट अशी कीं, मिराशींचा आधार म्हणजे काय तो शंबूकाचा वृत्तान्त. परंतु या शंबूककथेवर त्यांनीं इतकी भिस्त ठेवायला नको होती. कारण

हा कथाभाग रामायणाच्या उत्तरकांडांतील आहे: बालकांड आणि उत्तरकांड हे उघड उघड प्रक्षिप्त भाग आहेत. वाल्मीकिरचित मूळ रामायणामध्ये यांतील बहुतांश भाग नव्हता याबाबत संदेह नाही. मूळ रामायण फक्त अयोध्याकांडापासून युद्धकांडापर्यंतच होतं. अवतारवाद व अद्भुतरस यांची पेरणी ही प्रक्षेपाची खात्रीलायक खूण. आदिकवीचें रामचरित्र हें नर-काव्य होतें. मागाहून त्यांत देवत्व ओतलें. प्रक्षेपाकांच्या करणीनें नराचा नारायण झाला ! त्यांनीं प्रारंभीचें बाल व अखेरीचें उत्तर अशीं दोन कांडें दोन्ही बाजूंना जोडून दिलीं. राम + अयन म्हणजे रामपर्यटन हें नांवदेखील याचेंच गमक आहे. शंबूकाची हकीकत ही तर शुद्ध भाकडकथा असून मागाहून रामायणांत घुसडलेली आहे. त्यांत अद्भुताचा व अवतारकल्पनेचा मनसोक्त विलास आहे. शिवाय या वृत्तान्ताचा मुख्य कथावस्तूशीं कांहींच संबंध नाही !

“ रामायणके प्रायः समस्त समालोचक उत्तरकांडको प्रक्षिप्त मानते हैं ।

(पृष्ठ १२०). शंबूकवध एक स्वतंत्र कथा प्रतीत होती है, जो बादमें जोड दी गई है । (पृष्ठ ४०८).”

— फादर बुल्के : रामकथा-उत्पत्ति और विकास.

विद्वानांनीं जीं प्रबळ कारणें दाखविलीं आहेत, त्यांवरून उत्तरकांडाच्या प्रक्षेपाबद्दल शंका उरत नाही डॉ० याकोबी यांच्या सप्रमाण प्रतिपादनानंतर तर या प्रश्नांचा पूर्णपणें निर्णय लागलेला आहे. वाल्मीकीनंतर सुमारे तीन-चारशें वर्षांनीं प्रथम बालकांड व सहासातशें वर्षांनंतर उत्तरकांड रचून रामायणाला जोडलें असें समजतात. त्यांतील मजकूर विसंगत व असंबद्ध असून भाषाशैलीहि वेगळी व कनिष्ठ दर्जाची आहे. त्यावरून ही वाल्मीकिरचना नव्हे हें स्पष्ट आहे. म्हणजे कोणीतरी केव्हांतरी रचून रामायणांत दडपलेलें हें उत्तरकांड. अशा स्थितींत त्यांत आलेल्या हकीकतीवरून व स्थलवर्णनावरून काढलेल्या स्वैर अनुमानांना कितीसें महत्त्व असणार ?

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा. मिराशींना प्रारंभीं एकच साधें उत्तर दिलें तरी पुरेसें आहे. मग त्यांचा युक्तिवाद खोडून काढण्याचीहि गरज रहात नाही. तें उत्तर असें कीं, मिराशींचे सिद्धान्त मान्य करूनहि त्यांचें उद्दिष्ट साध्य होत नाही ! रामटेक म्हणजे शैवलगिरी आणि तेथें येऊन रामानें शंबूकाचा वध केला, असें क्षणभर गृहीत धरलें तरी एकटा राम येऊन हें निभण्यासारखें नाही. त्याला सीताहि पाहिजे ! ‘ जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ’ याची वाट कशी लावणार ? शंबूकाला मारण्याकरितां राम एकटाच आला होता. ओढून ताणून रामाला आणला पण जनकतनया येतच नाही ! ती कशी येणार ? त्याचे आधींच रामानें सीतेचा त्याग केलेला होता ! दुर्दैवी सीता त्या वेळीं वाल्मीकीच्या आश्रमांत दिवस कंठीत होती ! सारांश, इतकें करूनहि मिराशींचा रामटेक सीतास्नानाची अट पुरी करूं शकत नाही तो नाहीच. शिवाय शंबूक-वध हें उत्तरराम-चरित्र आहे (उत्तरकांड, सर्ग ७६). म्हणजे

ही हकीगत राज्याभिषेकानंतरची आहे, वनवासांतली नव्हे ! वनवास संपल्या-नंतरचें कोणतेंहि स्थळ ' रामगिरि ' होऊं शकणार नाही, ही पहिली खूणगांठ बांधावयास हवी. ती जमत नाही. त्यामुळें मिराशींचा शंबूक-शैवलगिरीचा ' रामबाण ' बोथट ठरतो.

वरील दोन प्रारंभींचे मुद्दे ' मूले कुठारः ' या न्यायानें रामटेक-प्रस्थापनेला अत्यन्त बाधक आहेत. तथापि ते बाजूला ठेवले तरीदेखील मिराशींचा रामटेक-समर्थनाचा प्रयत्न व पुरावा किती निर्बल ठरतो तें पहा.

(अ) रामटेकच्या टेकडीवर अनेक देवळें आहेत. त्यांपैकीं दोन नृसिंहाचीं, वामनावतार, गजेंद्रवंदन, मारुती इत्यादि इत्यादि. त्यांपैकीं एक देवालय राम व सीता यांचें आहे आणि त्यांच्याच शेजारीं लक्ष्मणाचें स्वतंत्र नवीन देऊळ बांधलें आहे. (यावरूनहि राम-लक्ष्मण-सीता यांच्या वनवासकाळांतील वास्तव्याचें हें प्रतीक किंवा पुरावा नाही, हें दिसून येतें.)

हीं देवळें किंवा त्यांतील मूर्ति फारशा प्राचीन दिसत नाहीत. तज्ज्ञांचें मतहि असेंच आहे. फक्त वामनावताराची भग्न स्थितींतील मूर्ति तेवढी प्राचीन दिसते, म्हणून पुराणवस्तुसंशोधन खात्यानें ती व तिचें विशीर्ण देवालय आपल्या ताब्यांत घेतलें आहे. वरीलपैकीं जें लक्ष्मणाचें स्वतंत्र देऊळ आहे, त्याच्या सभामंडपांत गर्भगृहाच्या पुढील भिंतीवर एक खंडित शिलालेख कोरलेला आढळतो तो रामदेवराव यादवाच्या काळचा आहे, असें मिराशींचें म्हणणें आहे. शिलालेखांत उल्लेखिलेला रामचंद्र राजा म्हणजे श्रीज्ञानेश्वरांचा समकालीन तेराव्या शतकांतील रामदेवराव यादव होय, असें मिराशी म्हणतात. परंतु रामटेकचें प्राचीनत्व याच्याहि मागे नेण्याकरितां त्यांनीं रामटेकचा प्राचीन संबंध विदर्भातील वाकाटक घराण्याशीं जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सुप्रसिद्ध गुप्त-सम्राट् द्वितीय-चंद्रगुप्त-विक्रमादित्य हा इ. स. चवथ्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेला. याची मुलगी प्रभावती गुप्ता ही विदर्भनृप द्वितीय रुद्रसेन यास दिली होती. वऱ्हाडांत उमरावतीजवळ ऋद्धपूर येथें या प्रभावतीगुप्तचा एक ताम्रपट सांपडला आहे. तो तिनें कार्तिक शुक्ल द्वादशीस ' रामगिरिस्वामीच्या पादुकांजवळून ' दिला, असें म्हटलें आहे. एवढ्यावरून लगेच प्रो. मिराशी यांनीं तर्क रचला—

“ या प्रान्तांत रामगिरि या नांवाचें दुसरें कोणतेंहि प्राचीन ठिकाण नाही. तेव्हां वाकाटकांच्या कालीं ही टेकडी रामगिरि या नांवानें प्रसिद्ध होती व तेथें श्रीरामचंद्राची पादुकारूपानें पूजा होत असे, असें स्पष्ट दिसतें.”

(सं. मु. सर पहिला, पृ. ६१.)

१ खुद्द मिराशी म्हणतात—“ सध्यांच्या मूर्ति रामटेकास दुधाळा नामक तळ्यांत सांपडल्या व पूर्वीच्या मूर्ति भग्न झाल्यामुळें त्यांची त्यांच्या जागीं स्थापना करण्यांत आली असें समजतें ”

(सरदेसाई स्मा. ग्रंथ, पृष्ठ ११६).

या उताऱ्यांतील 'रामचंद्राची पादुकारूपानें पूजा' लेखकाच्या पदरची आहे. प्राचीन कोरीव लेखांत पादमूल या शब्दाचा प्रयोग कोरलेलीं पदाचिन्हें किंवा पादुका असा होतो. त्या ठिकाणाहून ताम्रपट किंवा त्यांतील दान दिलें असा आदरदर्शक उल्लेख करण्याची ती रीत आहे इतकेंच. तथापि मिरांशींना रामटेकवर 'रामाच्या मूर्ती-समोर पादुका असून त्यांची पूजा होत असे' याच्याशीं त्या 'पादमूला'चा संबंध आणून भिडवावयाचा आहे. पण रामटेकचें देऊळ व त्यांतील मूर्ति या सुद्धां इतक्या प्राचीन नाहींत, मग त्यासमोरच्या पादुका कुठून असणार ? पादुका शेंकडों ठिकाणीं दिसतात म्हणजे त्या प्राचीन असतात असें नव्हे शिवाय प्रभावती-गुप्ताच्या सदर ताम्रपटांत उल्लेखिलेला 'रामगिरि' म्हणजे रामटेकच कशावरून ? जी गोष्ट सिद्ध करावयाची आहे ती मिराशींनीं गृहीत धरली आहे. ते म्हणतात : या प्रांतांत रामगिरि या नांवाचें दुसरें कोणतेंहि^१ प्राचीन ठिकाण नाहीं. परंतु हें विधान करण्यापूर्वी रामटेकलाच पूर्वी रामगिरि हें नांव होतें, हें आधीं शाबीत करावयास पाहिजे. रामगिरि या नांवाचें प्राचीन ठिकाण जर प्रासिद्ध असतें, तर मग संशोधनाची काय गरज होती ? रामगिरि हें नांव कालान्तरानें मार्गें पडलें किंवा बदललें म्हणून तर हा सगळा वाद. तात्पर्य, 'रामगिरिस्वामिनः पादमूलात्' हा उल्लेख रामगिरीचीं इतर वर्णनें व कसोट्या यांचें समाधान करून जो कोणी योग्य रामगिरि ठरेल त्यालाच लागूं शकेल आणि आधारभूत होईल. हा कोरीव उल्लेख रामटेकसंबंधींच आहे, असा कोणताहि जोडणारा दुवा मिराशींपाशीं नाहीं पूमहन आम्ही म्हणतो कीं, रामगिरित्वाचा ताम्रपट कांहीं रामटेकला दिलेला नाहीं !

शिवाय, ज्या स्थळाहून ताम्रपट दिलेला असेल त्याच्या जवळपासच्या ठिकाणीं तो सांपडतो, हें तर्कशास्त्र कुठलें ? उदाहरणार्थ नंदिवर्धनास दिलेला याच प्रभावती-गुप्ताचा एक सर्वांत प्राचीन ताम्रपट पुण्यास सांपडला आहे. म्हणजे नागपूरजवळचें नंदिवर्धन पुण्याच्या परिसरांत शोधावयाचें कीं काय ? सारांश, दानाचे ताम्रपट कुठें सांपडतील याचा नेम सांगतां येणार नाहीं आणि त्यांच्या उपलब्धि-स्थळावरून तसा तर्क करणेंहि चूक होईल. दान दिलेला सत्पात्र ब्राह्मण जेथें राहिल किंवा स्थलान्तर करील त्यावर तें अबलंबून राहिल, हें उघड आहे. शिवाय मुहूर्तानें दान

१. आम्हीं पुढील प्रकरणांत जो खरा रामगिरि दाखारणार आहोंत तो रामगड पर्वत या प्रांताच्या म्हणजे विदर्भाच्या अगदीं लगत, समेवर आहे, किंवा कादाचित् त्या काळां तो खुद्द विदर्भांतहि मोडत असावा. कारण विदर्भाची पूर्वसीमा ऋक्षपर्वता (= रामगड) पर्यंत भिडलेली असावी, असें तत्कालीन व कालिदासाच्याहि उल्लेखावरून वाटतें (रघुवंश). म्हणून रामगिरि ठरण्यासारखें दुसरें कोणतेंहि प्राचीन ठिकाण या प्रांतांत नाहीं, असें म्हणणें योग्य नव्हे. रामगड-वर उत्तुंग गुहेच्या बाहेरच्या पर्वतभागावर रामाच्या कोरलेल्या पादुका फार प्राचीन आहेत. त्यांचें वर्णन पुढें पहावें. अर्थात् ताम्रपटांतील उल्लेख या स्थानाला लागू पडतो हें सांगणें नकोच ; किंबहुना रामटेकवरील अलीकडच्या काळांतील पादुकांना तो लागू पडत नाहीं असें म्हणतां येईल.

देणारे राजे विशिष्ट ठिकाणी दानाचा फक्त संकल्प सोडीत असतील किंवा जाहीर करीत असतील आणि प्रत्यक्ष ताम्रपट घडविण्याचें-कोरण्याचें काम मागाहून राजधानीच्या किंवा शहराच्या ठिकाणी होत असेल, अशीहि शक्यता आहे. किंबहुना तसेंच होत असलें पाहिजे. एवंच ताम्रपटाचें दानस्थळ उपलब्धीच्या ठिकाणापासून जवळ असतें या चुकीच्या सिद्धान्तावर आधारलेली पुढील अनुमानें सहज ढांसळणारी आहेत, हें वेगळें सांगण्याची आवश्यकता नाही.

शिवाय ताम्रपट-उपलब्धि-समीपतेचा सदोष युक्तिवाद देखील दुसऱ्या एका दृष्टीने मिराशींना फारसा उपयोगी पडण्यासारखा नाही. कारण याच लेखांत ते लिहितात—

“वाकाटकांचें राज्य विदर्भावर होतें. प्राचीन विदर्भांत सध्यांचा वऱ्हाड व मध्यप्रांताचे मराठी जिल्हे यांचा समावेश होत असे. वाकाटकांचे कांहीं ताम्रपट रामटेकच्याहि पूर्वेस बालाघाट व भंडारा जिल्ह्यांच्या पूर्व सीमेपर्यंत सांपडले आहेत.”

बालाघाट व भंडारा जिल्ह्यांच्या पूर्व सीमेला लागूनच रामगड पर्वत उभा आहे. मग समीपतेचा फायदा कुणाला—रामटेकला कीं रामगडला? खुद्द मिराशींच्या म्हणण्याप्रमाणेंच रामगड वाकाटकांच्या राज्यांत, निदान अगदीं निकटवर्ती असावा असें निष्पन्न होऊं लागतें. मग वाकाटकांची राणी प्रभावती गुप्ता हिच्या वरील ताम्रपटांत उल्लेखिलेला रामगिरि हा रामगड नसेल कशावरून?

याप्रमाणें रामटेकची वाकाटकसंबद्धता संशयास्पद आहे. तथापि ती खात्री-लायक प्रस्थापित होण्यापूर्वी मिराशी त्याहि काळाच्या मार्गें जातात आणि म्हणतात कीं, “वाकाटकांच्या काळापूर्वीहि रामटेक प्रसिद्ध असावें.” अजून मुलगा झाला नाही तोंच नातवाचें नांव ठेवण्याची घाई. शिवाय या वरील विधानाचें कारण म्हणून त्यांनी दिलें आहे तें तर फारच मौजेचें आहे.

“वाकाटकांच्या काळापूर्वीहि रामटेक प्रसिद्ध असावें. कारण तेथून जवळच मनसर येथें एका विशाल स्तूपाचा अवशेष अद्यापि विद्यमान असून उत्खननाची वाट पहात आहे. कधींकाळीं त्याचें उत्खनन झाल्यास या स्थानाची प्रसिद्धि यापूर्वीहि जाईल, याविषयीं आम्हांस संशय वाटत नाही.”

म्हणजे रामटेक पूर्वी प्रसिद्ध होतें याचा पुरावा पुढें मिळणार आहे!

प्रोफेसरमजकुरांचें हें तर्कशास्त्र व हा युक्तिवाद थक्क करणारा आहे, यांत संशय नाही; पण त्याला संशोधनापेक्षां फलज्योतिषाचा वास अधिक येतो! उत्खननाची वाट पहाणाऱ्या त्या बिचाऱ्या मनसरच्या स्तूपाच्या पोटांत काय असेल तें असो. पण तें, खणण्याच्या आधींच इतकें निःसंशय रीतीनें प्रोफेसरसाहेबांना कसें काय कळलें कोणास ठाऊक! हा एखाद्याच्या आत्मविश्वासाचा प्रश्न नसून शास्त्रीय

प्रतिपादनाचा प्रश्न आहे. इंग्रजीत Wishful thinking म्हणतात त्यांतला हा प्रकार दिसतो. तथापि दीर्घकालीन संशोधकानें त्याला बळी पडून दिशाभुलीला कारण होऊं नये हें चांगलें.

सारांश, रामटेक म्हणजेच ताम्रपटांतील 'रामगिरि' असा कोणताहि आधार नाही. तथापि वादाकरितां क्षणभर तसें मानलें तरीदेखील मिराशींचा हेतु सिद्धीस जात नाही. नकटीच्या लग्नाला सतरा विघ्नें म्हणतात त्याप्रमाणें ही बुटकी व सपाट टेकडी इतक्या लटपटी करूनहि राम-संलग्न होण्याची पंचाईत आहे. प्रभावती गुप्तेनें तो ताम्रपट रामटेकवरील रामाच्या दगडी पादुकांजवळून दिला असें म्हटलें तरी तेवढ्यानें हा मेघदूतांतील रामगिरि होत नाही. कारण तेथें दैवत-स्वरूपी रामाच्या पादुका कालिदासाला अभिप्रेत नसून प्रत्यक्ष रामाचीं - देहधारी रामाचीं पावलें म्हणजे संचार अभिप्रेत आहे. येथें तेहतीस कोटि देवांपैकीं एक देव असा अर्थ नसून अवतार धारण केलेला, दशरथाच्या पोटी मनुष्यरूपानें येऊन दंडकारण्यांत आलेला राम येथें हवा आहे. कालिदासाचा रामगिरि तो कीं, जेथें हा वनवासी राम व सीता प्रत्यक्ष रहात होते. रामटेक तसा नाही. प्रभावतीगुप्तेच्या ताम्रपटानें रामगिरीचें दान मिराशींच्या पदरांत पडणार नाही. त्या संशयास्पद ताम्रपटानें रामटेकचा 'रामगिरि' झाला तरी तो कालिदासाचा रामगिरि नव्हे, हें स्पष्ट आहे.

शंबूक व शैवलगिरि यांचा बादरायण संबंध

(ब) आतां मिराशी यांचें दुसरें म्हणणें असें कीं, रामटेक हाच रामायणांतला शैवलगिरि. त्याकरितां त्यांना बरीच ओढाताण करावी लागली आहे. त्यांनीं दिलेला पुरावा दुच्यम-तिच्यम दर्जाचासुद्धां म्हणतां येणार नाही. प्रथम त्यांचा युक्तिवाद त्यांच्याच शब्दांत पाहूं या :

“ रामगिरीचें नांव रामायणांत आलें नाही हें खरें; पण तें येणेंहि शक्य नव्हतें, हें सहज ध्यानांत येईल. कारण हें नांव श्रीरामचंद्र तेथें राहिल्यामुळें कांहीं काळानें प्राप्त झालें असावें. या टेकडीचें प्राचीन नांव शैवलगिरि होतें, असें रामटेकमाहात्म्यावरून दिसतें. हा शैवलगिरि शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान म्हणून रामायणाच्या उत्तरकांडांत (सर्ग ७५) उल्लेखिला आहे. रामटेकास शंबूक तपश्चर्या करीत होता, अशी आख्यायिका आहे. ज्या ठिकाणीं त्याचा शिरच्छेद झाला, त्या ठिकाणीं शिवलिंग स्थापित करण्यांत आलें व तें अद्यापि धूम्रेश्वर या नांवानें रामटेकवर प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसंगीं शंबूकानें प्रार्थना केल्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला व तेव्हांपासून या टेकडीस रामटेक म्हणूं लागले असें म्हणतात. रामायणांतील शंबूकाच्या तपश्चर्येच्या स्थानाचें वर्णन रामटेकास जुळेल

असेंच आहे. तेव्हां रामवनवासाच्या वर्णनांत रामगिरीचा उल्लेख नाही, या आक्षेपांत तथ्य रहात नाही.

[' संशोधनमुक्तावलि ', पान ६२।६३]

या उताऱ्यांतील शेवटच्या वाक्यांतील म्हणजे सिद्धान्तांतील हातचलाखी अत्यंत अनपेक्षित आहे ! रामटेक हें शंबूक-वधाचें स्थान असें क्षणभर मानलें तरी ही हकीगत रामवनवासाच्या वर्णनांत कशी जमा होणार ? शंबूक-वध राम लंकेहून परत अयोध्येला आल्यावर कित्येक वर्षांनंतरचा आहे. खुद्द मिराशींनीं शंबूक-वृत्तान्त रामायणांतील उत्तरकांडांत (सर्ग ७५) वर्णिलेला आहे ही गोष्ट वरील उताऱ्याच्या ६ व्या ओळींत लिहिली असून, त्याच टाकानें शाई वाळण्यापूर्वी शेवटच्या १४ व्या ओळींत हा वृत्तान्त रामवनवासांतला आहे असा निर्णयात्मक शेर ते ठोकून देतात, याला काय म्हणावें हेंच समजत नाही ! रामटेक राम-वन-वासाच्या वर्णनांत आलेलें नाही. येऊं शकत नाही. याची मिराशींना पूर्ण जाणीव असून हा अभाव त्यांना डांचतो आहे, हें यावरून स्पष्ट दिसतें. एवढेंच नव्हे तर शंबूक-वधार्थ राम नंतर त्या ठिकाणीं येऊनहि आपलें रामटेक-समर्थनाचें काम भागत नाही, ही गोष्टहि त्यांना मनांतून खटकत आहे ! त्यासाठीं त्यांनीं ही वरील-प्रमाणें ओढाताण चालविली आहे. खरा रागगिरि शोधण्याच्या जिज्ञासेपेक्षां आपल्या रामटेकलाच मारून मुटकून रामगिरि म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रो. मिराशी यांचा हट्ट यांत दिसतो. तथापि त्याकरितां असा उघड उघड विपर्यास व चापल्य कोणाहि संशोधकाला न शोभण्यासारखें आहे. नुसतें कुंकू लावून सवाष्ण होत नाही !

असो. रामायण रामाला तसें सरळ रामटेकवर येऊं देत नाही तर मग आडरस्त्यानें रामटेकला शैवलगिरि 'वनवून' त्याच्यातर्फें बिचाऱ्या रामाला रामटेक-वर आणावयाचें, असा मिराशींचा व्यूह आहे. तथापि वनवासांत असतांनाहि त्याला रामटेकवर आणणें जसें मिराशींना साधलें नाही, तसेंच नंतरच्या काळांतहि त्यांना तें जमेल, असें वाटत नाही.

रामटेक हाच शैवलगिरि व येथेंच शंबूक-वध झाला, हें दाखविण्याकरितां मिराशींनीं तीन आधार दिले आहेत. एक वर उल्लेखिलेला कोरीव शिलालेख. दुसरें^१ ' सिंदूरगिरिमाहात्म्य ' नांवाची पोथी (यालाच मिराशींनीं कांहीं वेळेला रामटेकमाहात्म्य असें संबोधलें आहे.) या पोथीत रामटेकचें नांव प्रत्यक्ष आलें आहे कीं नाही याचेंहि स्पष्टीकरण मिराशी यांनीं केलेलें नाही. याखेरीज एक अप्रसिद्ध बिनछापलेली ४५ अध्यायांची पोथी मिराशी यांना पहावयास मिळाली. यालाच ते बृहत्सिंदूरगिरिमाहात्म्य असें म्हणतात. खरें नांव काय तें दिलेलें नाही.

१ ही पोथी बाजारांत मिळत नाही.

या दोनहि माहात्म्यांची किंमत कितपत आहे, हें स्वतः मिराशींनींच पृष्ठ ११६ वरील तळटीपेंत दिलें आहे.

“ लघु व बृहत् सिंदूरगिरिमाहात्म्यांत लक्ष्मणाच्या देवळाचा उल्लेख आहे. पण तीं माहात्म्यें फार प्राचीन दिसत नाहींत. ”

—सरदेसाई स्मा. ग्रंथ, रामटेक येथील शिलालेख.

आतां या जोडीपैकीं धाकट्या पोथीची विश्वसनीयता कितपत तें मिराशींच्याच शब्दांत पहा—

“ सिंदूरगिरिमाहात्म्य नांवाची पोथी कांहीं वर्षांपूर्वी नागपूर येथें श्री. जोशी यांनीं छापून प्रसिद्ध केली, तींतहि रामटेकच्या व आजूबाजूच्या पंचक्रोशींतील तीर्थांचा उल्लेख व वर्णन आहे. हें माहात्म्य पद्मपुराणांतून घेतलें आहे असा शेवटीं उल्लेख आहे. तथापि सध्यां प्रसिद्ध असलेल्या आनंदाश्रमग्रंथावलींतील किंवा वैकटेश्वर प्रेसच्या ग्रंथावलींतील पद्मपुराणांत तें आढळत नाहीं. ”

—‘ सरदेसाई स्मा. ग्रंथ ’, पान ११६-११७

तीच गत थोरल्या भावंडाची :

“ वर उल्लेखिलेल्या सोळा अध्यायांच्या सिंदूरगिरिमाहात्म्याशिवाय आणखी एक ४५ अध्यायांची प्रत नागपूर येथील अॅडव्होकेट श्री. दा. तु. मंगलमूर्ति यांच्या वडिलांजवळ आम्हांस पहावयास मिळाली. तींत (अ २, श्लोक १०-११) तपोगिरि व सिंदूरद्रि या दोन नांवांशिवाय महाशैबल नांवाचाहि उल्लेख आहे व या गिरीवर श्रीशंकर शैवास आणतात (अस्मिन् गिरिवरे शम्भो शैवं लाति यतो भवान्) म्हणून यास शैबल म्हणतात अशी व्युत्पत्ति दिली आहे. हें बृहत् सिंदूरमाहात्म्य पद्मपुराणाच्या कौमारखंडांतून घेऊन रामानंदानें लिहिलें असें त्यांत म्हटलें आहे. पण यांतील शंबूकवधा-विषयींचा भाग वाल्मीकिरामायणांतून जशाचा तसा घेतलेला दिसतो. पद्मपुराणाच्या छापील प्रतींत कौमारखंड आढळत नाहीं. तथापि या माहात्म्यांतील वर्णनावरून रामटेकला शैबलगिरि म्हणत असावे, या आपल्या अनुमानाला पुष्टि मिळते. ”

[स. स्मा. ग्रं.-१२३]

सारांश, या दोन पोथ्यांनीं वर्णन केलेल्या हकीगती कोठून घेतल्या याचा पत्ता नाहीं. हवाला दिला पद्मपुराणाचा तो खोटा. पहिल्या ‘ लघु ’ पोथींत शैबलगिरि असें नांवच नाहीं ! उलट या टेकडीला सिंदूरगिरि व तपंगिरि किंवा तपोगिरि अशीं नांवे दिलीं आहेत. शंबूक तपश्चर्या करीत होता म्हणून तपोगिरि म्हटलें आहे, तर मग मूळ ऐतिहासिक नांव शैबलगिरि कां दिलें नाहीं ?

दुसऱ्या 'वृहत्' पोर्थांतहि सिंदूरगिरि व तपोगिरि अशींच नांवे आहेत. व शिवाय महाशैवल असेंहि नांव आहे म्हणे. एकांत शैवल असा साधा उल्लेखहि नाही, तर दुसऱ्यांत शैवलाच्या मागे महा जोडले आहे ! मौज ही की, ही दुसरी पोथी केवळ हस्तलिखित व अप्रकाशित असूनहि दोन लेखांत व एका पुस्तकांत मिराशी यांनी त्यांतील एक ओळ अगर शब्दहि उद्धृत केलेला नाही ! सिंदूरगिरि या नांवाला प्राधान्य दिलेले आहे, हे दोनहि पोथ्यांच्या नांवावरूनच स्पष्ट कळून येते. शंका अशी येते की, इतर नांवांबरोबर या पोथ्यांमध्ये रामगिरि नांवाचा उल्लेख कां नाही ?

या दोनहि पोथ्या अलीकडील काळांतील असून उघड उघड भाकडकथा आहेत. स्थानमाहात्म्य वाढविण्याचा त्यांचा हेतु स्पष्ट आहे. पहिल्या पोथीच्या कर्त्याच्या नांवाचा पत्ता नाही ! दुसरा कोणी रामानंद आहे, पण त्याने त्यांतली हकीगत पद्मपुराणांतून घेतली अशी जी लोणकडी ठेवून दिली आहे, त्यावरून त्याचीहि विश्वसनीयता संशयास्पद झाली आहे. पहिलीच्या १६ अध्यायांत व दुसरीच्या ४५ अध्यायांत बाकी मजकूर काय आहे, याबद्दल मिराशी यांनी चकारशब्दाने देखील वाच्यता केलेली नाही ! त्यांच्या नांवावरून त्यांत नृसिंह-अवतार-चरित्राचे पाल्हाळिक वर्णन असावे असा तर्क वहातो. नृसिंहाच्या भव्य मूर्ति असलेली दोन देवळे रामटेकवर आहेत व 'येथे नरसिंहाने आपल्या तीक्ष्ण नखाग्रानी हिरण्यकशिपूचे वक्षःस्थळ फाडले. त्यांतून वहाणाऱ्या रक्ताने हा सर्व प्रदेश माखला गेला. तेव्हांपासून त्याला 'सिंदूरगिरि म्हणू लागले' ही कथा वरील शिलालेखाच्या पहिल्या भागांतहि वर्णिलेली आहे, यावरून हे स्थळ प्राधान्येकरून नरसिंहाचे समजले जात असावे, हे उघड आहे. खुद्द शिलालेखांतहि सिंदूरगिरि हे नांव ४१५ वेळां आलेले आहे. नंतर शिलालेखांतील शंबूकाचा उल्लेख पाहून अगर अन्य कारणाने ही समजूत लोकांत पसरल्यावर अगर पसरविण्यासाठी दुसऱ्या पोथीने डोकें लढवून महाशैवल हे नांव दडपून दिले आहे, हे स्पष्ट दिसते. पहिल्या पोर्थांत हे नांव नाहीच !

आतां शिलालेख. रामटेकच्या टेकडीचीं सिंदूरगिरि व तपंगिरि अशीं नांवे प्रस्तुत लेखांत आली आहेत. सिंदूरगिरि पांच वेळां व तपंगिरि दोनदां. ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, शैवलगिरि किंवा रामगिरि हे नांव याहि शिलालेखांत अजिबात नाही ! हा लेख १२-१३ व्या शतकांतला आहे, असा कयास आहे. हा लेख संस्कृत कविताबद्ध असला तरी त्याची एकंदर रचना अगदीच

१. रायबहादूर डॉ. हिरालाल यांनी अनुमान केल्याप्रमाणे सिंदूरगिरि हे नांव प्रारंभी या टेकडीवरच्या तांबूस रंगाच्या दगडांवरून पडले असावे. या टेकडीवरचे दगड तांबूस रंगाचे असून ताजे फोडलेले असल्यास विशेषतः उन्हांत रक्तासारखे लालभडक दिसतात.

सामान्य, शिथिल, अशुद्ध व हरदासी थाटाची आहे. वरील नांवांपैकी पहिल्याची म्हणजे नृसिंहासंबंधीची कथा आधीं म्हणजे २३ व्या ओळींत आली आहे. त्यानंतर आणखी कांहीं देवतांचें व तीर्थांचें वर्णन उरकून मग ४५ व्या ओळींत शंबूकाचा उल्लेख आला आहे. तो असा:--

श्रीरामचंद्रस्य करेण चंद्रहासात् हतः प्राप्य पदं सुरारेः ।

स शंबुकः शूद्रमुनिर्महीधराजेऽत्र धूम्राक्ष इति प्रसिद्धः ॥

—स. स्मा. ग्रंथ, पृ. १२६.

प्रस्तुत शिलालेखांतील सुमारें सवाशें श्लोकांपैकीं एकाच श्लोकांत शंबूकाचा उल्लेख आहे. परंतु त्याबाबत खालील तीन गोष्टी विशेष उल्लेखनीय आहेत—

१ यांत शंबूकानें रामचंद्राला तुम्हीं या गिरीवर वास करावा, अशी प्रार्थना केलेली नाही.

२ वधामुळें मुक्त झालेला शंबूक या डोंगरावर धूम्राक्ष म्हणून प्रसिद्ध असला तरी येथें त्याला मारला असा उल्लेख नाही.

३ या श्लोकांत शंबूक तप करीत होता आणि तें येथें करीत होता असेंहि नाही.

याहूनहि महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, शंबूकानें येथें तप केलें म्हणून याला तपंगिरि असें नांव पडलें, अशी जी भाकडकथा सिंदूरमाहात्म्यानें रचली आहे त्याच्याशीं पूर्ण विसंगत असा हा शिलालेख आहे. बाविसावी ओळ पहा. खंडित झालेली आहे; पण त्यावरून कल्पना बरोबर येईल—

... वायुपुत्रयुक्तो वसत्युत्तमयोगिचिंत्यः ।

महीधरस्यास्य तपंगिरेस्तं प्रभावमग्र्यं किमुदाहरामि ॥

म्हणजे तपंगिरि (वास्तविक शुद्ध रूप तपोगिरि असें पाहिजे) हें या टेकडीचें नांव शंबूकाच्या तपाचरणावरून पडलें असें नसून जिथें वायुपुत्र हनुमानासह असलेला म्हणजे राम (वरच्याच २१ व्या ओळींत रामाचा उल्लेख आलेला आहे तोच येथें पुढें चालू आहे.) येथें वास करतो तो हा तपंगिरि किंवा म्हणून हा तपंगिरि, असें म्हटलें आहे.

एकंदरीत सदरच्या शिलालेखाचा मजकूर व मगदूर आणि विश्वसनीयता अगदींच सामान्य व यथातथा आहे. तो वर सांगितलेल्या 'माहात्म्यां'च्याच मासल्याचा आहे. तेथें असलेल्या देवतांचीं व तीर्थांचीं वर्णनें व उपासनेचें फल पाल्हाळिकपणानें स्थानमाहात्म्य वाढविण्याच्या हेतूनें सांगितलेलें आहे. त्यांत रामगिरीचें तर नाहीच, पण शैवलगिरि हें नांव सुद्धां आलेलें नाही, हें वर सांगितलेंच आहे. या शिलालेखावरून शंबूक येथें तपश्चर्या करीत होता अथवा त्याला रामानें

येथें ठार मारलें अगर त्यामुळें याचें नांव ' तपंगिरि ' पडलें, असें दिसत नाही व सिद्ध होत नाही. उलट असे उल्लेख नसल्यामुळें या गोष्टी तिथें घडल्या नाहींत, याचा मात्र तो पुरावा होऊं शकतो.

याप्रमाणें मिराशींचे तीन आधार परस्परविसंगत, विश्वसनीयतेच्या दृष्टीने हीन दर्जाचे व म्हणून निर्बल व निराधार आहेत. शिवाय, त्यांनीं आपली भिस्त खुद्द रामायणाच्या उत्तर कांडावरच ठेवण्याचा प्रयत्न केला आहे. " तेव्हां तेथील वर्णन रामटेकास कितपत जुळतें तें पाहूं." पहिली गोष्ट अशी कीं, उत्तरकांडांत शंबूक हा शैवल पर्वताच्या उत्तरेस एका विस्तीर्ण तळ्यांत (किंवा त्याच्या कांठीं म्हणा) तपश्चर्या करीत होता, असें वर्णन आहे. पर्वतावर नव्हे ! पहा—

दक्षिणां दिशमाक्रामत् ततो राजर्षिनंदनः

शैवलस्योत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्सरः

तस्मिन् सरसि तप्यन्तं तापसं सुमहत्तपः

ददर्श राघवः श्रीमालम्बमानमधोमुखम्

(अध्याय ७५.१३-१४)

यावरून ' शैवलगिरि शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान म्हणून रामायणाच्या उत्तरकांडांत उल्लेखिला आहे ' हें मिराशींचें वरील उतान्यांतलें विधान कसें अशास्त्रीय व विपर्यस्त आहे, हें दिसून येईल. दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा दिशेसंबंधी. वरील श्लोकांत राम दक्षिण दिशेला आला असा जो उल्लेख आहे, त्याचेच आधीं राम शोध करीत विमानांतून प्रथम पश्चिमेला, मग उत्तरेला व नंतर पूर्व दिशेकडे गेला होता, असें वर्णन आलें आहे (श्लोक १०।११). म्हणजे पूर्व दिशेकडून रामटेकला यावयाचें म्हटलें तर ती दक्षिण दिशा खासच होणार नाही. हा रामाचा प्रवास चक्र पूर्वेकडून पश्चिमेला असा होईल. म्हणजे रामायणांत उल्लेखिलेला शैवलगिरि रामटेकनजीक नसून हल्लींच्या ओरिसा व आंध्र यांच्यामध्ये गोदावरीच्या आसपास कोठेंतरी असला पाहिजे, असें निष्पन्न होतें. शंबूकाची हकीकत दंडकारण्यांत झाली असें सांगतांना रामायणकारांनीं दंडकारण्याचा स्थलनिश्चय विंध्यशैवलयोर्मध्ये (उत्तरकांड सर्ग ७९.१६) असा केला आहे. विस्तीर्ण दंडकारण्याची उत्तरसीमा जशी विंध्याची लांबलचक रांग सांगितली, त्याचप्रमाणें दक्षिणसीमा जी शैवल तीदेखील एक लांब पर्वतरांग किंवा निदान एखादा मोठा आडवा म्हणजे पूर्व-पश्चिम पसरलेला-थोडा तरी लांबट आकारमानाचा पर्वत असावा, अशी अपेक्षा करणें चुकीचें होणार नाही. रामटेक तर मोकळ्या मैदानांत मध्येंच वर आलेली एकच ठेंगणी टेकडी आहे (" an isolated small hill "). शिवाय दंडकारण्य, त्यांतलें जनस्थान व पंचवटी-नाशिकच्या आसपास म्हणजे पश्चिम किनाऱ्याकडचा प्रांत असें सर्वसाधारणपणें समजण्याची आतांपर्यंतची वहिवाट पडली आहे. परंतु या ठिकाणांना दिलेली

ही जागा जुळत नाही. हीं स्थळें पूर्व गोदावरीच्या जवळपास असावीत, हें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. प्रसिद्ध दण्डकारण्य^१ उत्तरेला विन्ध्यापासून छोटा नागपूर प्रांत, छत्तीसगड, गोंडवन म्हणतात तो भाग व्यापून ठोकळ मानानें पूर्व-गोदावरीपर्यंत किंवा जरा पुढें निम्न्या आंध्रभर पसरलेलें असावें, असें दिसतें. या दृष्टीनें हि दण्डकारण्याची दक्षिण सीमा म्हणून रामटेक जमूं शकत नाही. विन्ध्यापासून रामटेक एवढेंच दंडकारण्य मानल्यास त्यावर अव्याप्तीची आपत्ति ओढवेल.

शंबूक दंडकारण्यांत पण विदर्भांतच तपश्चर्या करीत होता, असा आग्रह मिराशींनीं धरला आहे. विदर्भ या संपन्न देशाचें वर्णन रामायणांत व रघुवंशांतहि आलें आहे. असा हा विदर्भ दंडकारण्यांत कसा मोडेल, हें समजत नाही. शंबूक शैवलगिरीच्या उत्तरेस असलेल्या तळ्यांत तपश्चर्या करीत होता, तेथें येऊन रामानें त्याचा शिरच्छेद केला, असें रामायणांत म्हटलें आहे. तेथूनच श्रीरामचंद्र देवांसह आपापल्या विमानांत बसून लगेच अगस्त्याश्रमीं गेले. (उ. कांड ७६.१६-२०) म्हणजे रामचंद्र त्या तळ्यापासून तपश्चर्येच्या व शंबूकवधाच्या स्थानापासून दक्षिणेकडे असलेल्या शैवलगिरीपर्यंत गेलेच नाहींत आणि त्याच्यावर चढलेहि नाहींत. तिथें लगेच आलेल्या देवांच्या प्रार्थनेनुसार राम तडक व परस्पर विमानानें अगस्त्याश्रमांत गेले, असा स्पष्ट वृत्तान्त वर्णन केला आहे. म्हणजे इतकें करून शैवलगिरीला रामाचे पाय लागत नाहींतच !

शंबूकानें मी शैवलगिरीवर धूम्राक्ष या नांवानें शिवलिंगांत राहिन व तुम्हींहि या गिरीवर सदोदित वास करावा; अशी रामाला प्रार्थना केली व रामानें त्यास मान्यता दिली; इत्यादि भाकडकथांचा रामायणांत गंध सुद्धां नाहीं. शंबूकाचाच शैवलगिरीशीं संबंध येत नाहीं, मग रामाचा कुठून वेणार ?

येणेंप्रमाणें कशाचा कशाला मेळ नाहीं, अशी परिस्थिति असतां हि लेखाच्या शेवटीं मिराशी निष्कर्ष काढतात—

“ तथापि उत्तरकांड लिहिलें गेलें त्या काळीं विन्ध्य पर्वताच्या दक्षिणेस व गोदावरीच्या उत्तरेस विदर्भांत कोठें तरी शंबूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान होतें यांत संशय नाहीं. रामायणांतील या स्थानाचें वर्णन रामटेकास जुळेल असें

पंचवटी, जनस्थान व दंडकारण्य हीं स्थळें एकमेकांत किंवा निदान निकटवर्ती असलीं पाहिजेत यांत शंका नाहीं त्याच्या व्याप्तीबाबत व नक्की ठिकाणाबाबत विद्वानांच्यांत वाद आहेत. तथापि कालिदासाच्या समजुतीप्रमाणें जनस्थान स्थूलमानानें भारताच्या दक्षिण टोकापर्यंत पसरलेलें असावें; पंचवटी पूर्व गोदावरीनजीक भद्राचलमच्या जवळपास; आणि दंडकारण्याची उत्तर सीमा विन्ध्य किंवा विन्ध्याच्या किंचित् उत्तरेला. हा विषय पुढील प्रकरणांत आला आहे. कालिदासाचें स्थूलवर्णन प्राचीन परंपरेला धरून असणार हें उघड आहे. त्या दृष्टीनें कालिदास स्थूलनिश्चय कोणता करतो, याला फार महत्त्व आहे. यावरून वरील स्थळें पश्चिम किनाऱ्याकडे नसून पूर्वेकडील किनाऱ्यालागत होती असें दिसतें.

आहे. कारण रामटेकास टेकडीच्या पायथ्याशीं अंबाळे नांवाचा तलाव अद्यापि विद्यमान आहे. ”

[सरदेसाई स्मारक ग्रंथ, पान १२३]

मिराशींचीं इतर सर्व प्रमाणें तर घसरलींच पण शेवटीं अंबाला तलावानेंहि त्यांना दगा दिला आहे! कारण अद्यापिहि ‘विद्यमान असणारा हा तलाव’ रामटेकच्या पूर्वेकडून दक्षिणबाजूकडे पसरलेला आहे. उत्तरेस नाही!

(क) आणि (ड) या मुद्द्यांचा विचार वरील विवेचनांत आलेलाच आहे. आतांपर्यंत मिराशींच्या मुख्य मुद्द्यांचें निरसन झालें. आतां त्यांच्या रामटेक-प्रस्थापनेंत आणखी किती अडचणी आहेत, त्यांचा फक्त निर्देश करून पुढें जाऊं. मिराशींचें एक वाक्य पुन्हां पाहूं :

“ त्या प्रसंगीं शंबूकानें प्रार्थना केल्यावरून श्रीरामचंद्रांनीं या गिरीवर वास केला व तेव्हांपासून या टेकडीस रामटेक म्हणूं लागले, असें म्हणतात. ”

म्हणजे रामायणकालापासून आजपावेतो रामटेक नांवच चालत आलें ना? मग मधेंच याचें नांव रामगिरि होतें, असें कसें म्हणतां? रामगिरि नांव केव्हां पडलें? कोणत्या कारणामुळें पडलें? त्याला प्रमाणें काय? हें नांव केव्हां बंद झालें किंवा बदललें? तें बदलण्याला कारण काय झालें? तुमच्या या डोंगराचें प्राचीन नांव सिंदूरगिरि व ‘तपंगिरी’ होतें तर त्याचा उल्लेख किंवा त्याला दुजोरा कोणत्याच प्राचीन ग्रंथांत किंवा पुराणांत कां सांपडूं नये? वाकाटकांच्या काळांत (५ वें शतक) हा रामगिरि नांवानें ओळखला जात होता, तर मग १३ व्या शतकांत याचा सिंदूरगिरि अगर तपंगिरी कसा झाला? एकदां रामगिरी झाल्यावर पुन्हा तपंगिरी कसा होईल? दोन्ही रामटेक-माहात्म्यांत रामगिरीचा उल्लेख कां नाही? शैवलगिरि हें अगदीं जुनें पाळण्यांतलें नांव सुद्धां आठवतें मग रामगिरि या अलीकडील नांवाची विस्मृति कशी काय? इतकीं नांवां बदलणाऱ्या या डोंगराचा नक्की भरंवसा कसा धरावा?

या टेकडीवर रामाचें देवालय आहे म्हणून पायथ्याशीं असलेल्या गांवाला रामटेक नांव पडलें, असें मिराशी लिहितात. पुढें प्रांताभिमानानें अथवा स्थानमाहात्म्य वाढविण्याकरितां या स्थळाशीं रामचंद्राचा प्रत्यक्ष संबंध जोडण्याची ‘कल्पकता’ मध्यंतरीं सुचलेली असावी. ती आतां संशोधनक्षेत्रांत दिसते. तोच प्रयोग मागील अंकावरून पुढें चालूं आहे !

याप्रमाणें रामटेकची कुंडली एकाहि बाबतींत शैवलगिरीशीं जमत नाही. छत्तीस गुण तर नव्हेतच पण त्यांचा छत्तीसाचा आंकडा मात्र आहे! असें असतां ‘रामायणांतील वर्णन रामटेकास जुळेल असें आहे’ अशी लगट कोणी केली तरी ती सिद्धीस जाण्यासारखी नाही.

अस्माकं बदरीचक्रं युष्माकं बदरीतरुः ।

असा अजब बादरायणसंबंध चिकटविणाऱ्या माणसाची गोष्ट या ठिकाणीं आठवल्या-शिवाय रहात नाहीं. कसे तरी रामटेकला रामाचे पाय लागावे, अशी मिराशींची इच्छा आहे खरी. पण तशी रामाची अगर रामायणाची इच्छा नाहीं, त्याला काय करणार ? इतर प्रमाणांनीं रामटेक हा रामगिरि ठरायचा असेल तर ठरो. पण त्याचा रामाशीं संबंध येऊं शकत नाहीं हें निश्चित. आणि त्याचें शैवलगिरीचेंहि सांग साधत नाहीं हें निश्चित. म्हणून रामटेक रामगिरि होऊं शकत नाहीं.

एवढ्या एका प्रबळ कारणामुळेंहि रामटेकला रद्द ठरवितां येईल. तथापि अजून उरलेलीं लक्षणें (७ ते २४) रामटेकशीं जमत नाहींत हें पहावयाचें आहे. त्यानंतर पुढील प्रकरणांत हींच चोवीस वैशिष्ट्यें रामगड पर्वताला किती उत्कृष्टपणें व औचित्यपूर्णतेनें जुळतात तें दाखवावयाचें आहे.

७ नियमानें दरवर्षीं जलवृष्टि होणें हें लक्षण अर्थात् उभय ठिकाणांना लागू शकेल. तथापि प्रस्तुतच्या १२ व्या श्लोकांतलें एकंदर वर्णन व सूर लक्षांत घेतां हें विंध्य पर्वतराजींतल्या डोंगराचें वर्णन असलें पाहिजे असा मनोमन प्रत्यय येतो. विंध्यांतले पर्वत, त्यांचे उंच माथे, त्यांना टकरा देणारे किंवा बिलगणारे मेघ आणि त्या पर्वतशिखरांवर पडणाऱ्या पर्जन्यधारा-हा देखावा कालिदासाच्या पूर्ण परिचयाचा व आवडीचा असून हें दृश्य त्याच्या मनांत पूर्ण बिंबलेलें आहे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे (क्र. सं. २०८।१६।१९।२७ व रघु. १४.८ शिवाय पूर्वमेघ १७.) विशेषत मारमिकांनीं ऋतुसंहारांतील पावसाळ्याच्या वर्णनाचा २.२७ हा श्लोक पहावा— त्यांतील वर्णन व कल्पना मेघदूतांतील आम्रकूटाला बिनचूक लागू पडतें. तें पुढें १४ व्या लक्षणांत स्पष्ट केले आहे. आम्रकूट म्हणजेच नर्मदेचें उगमस्थान असलेला प्रसिद्ध अमरकंटक, हें आम्हीं पुढें दाखविलें आहे. अमरकंटक विंध्यांतलाच. अमरकंटक नक्की ठरला कीं, तिथें पोंचायला मेघाला रामगड पर्वतावरूनच निघालें पाहिजे, हें आपोआप सिद्ध होतें. विंध्याच्याच नव्हे तर सातपुड्याच्याहि पलीकडे दक्षिणेला असलेलें रामटेकचें टेकाड प्रस्तुत श्लोकांत विवक्षित असणें शक्य नाहीं.

चुकीचीं स्थळें व चुकीचे अर्थ

८ याची चर्चा पूर्वी केलेली आहे. त्यावरून पर्वताग्राला बिलगलेला मेघ पुढें झटकला कीं खालून पहाणाऱ्यांना (उन्मुखीभिः) सोसाऱ्याचा वारा पर्वतशिखरच उडवून टाकतो आहे कीं काय, असा भास होतो, हें दृश्य बिनशिखराच्या व बुटक्या रामटेकला लागू पडत नाहीं, हें सहज लक्षांत येईल. प्रस्तुत श्लोकाची (१४ वा) घडण व त्यांतील शब्दप्रयोगांची ठेवणच अशी कांहीं आहे कीं, कवि पाहिलेली - अनुभविलेली गोष्ट सांगतो आहे याचा प्रत्यय येतो. विंध्यांतील अनेक वेधक दृश्यांपैकी

हैं एक मनोहर दृश्य कवीनें अनेक वेळां पाहिलेले असावे आणि त्यांतली निसर्गाची भव्यता व सौंदर्य यांचा अनुभव प्रत्यक्ष घेतलेला असला पाहिजे. इतकें हें रेखीव शब्दचित्र आहे. हें वर्णन अथवा लक्षण पुढें रामगड पर्वताला अत्यंत अद्वितीयत्वानें व खात्रीलायक रीतीनें जुळतें, हें येथें अगाऊच सुचवून ठेवतों.

९ हें ११ वें व १७ वें अशीं तीनहि लक्षणे एकदम घेऊं. कारण या सर्वांत जवळपास रहाणाऱ्या जंगली व शेतीवर जगणाऱ्या लोकांचा अथवा त्यांच्या स्त्रियांचा उल्लेख आहे. वर ८ मध्ये वर्णन केलेले अद्भुत दृश्य येथील मुग्ध सिद्धांच्या अंगना पहातात, असें वर्णन आहे. येथें सिद्ध या शब्दाचा अर्थ मल्लिनाथ-प्रभृतींनीं 'सिद्धानाम् देवयोनिविशेषाणाम्' असा दिला आहे व अनेक भाषांतरकारांनीं आणि टिपणीकारांनीं तोच स्वीकारला आहे. पुष्कळांनीं कटकट नको म्हणून तोच शब्द जसाच्या तसा भाषांतरांत उतरविला आहे. तथापि हा अर्थ जुळण्यासारखा नाही. देव-यक्ष-गंधर्व यांच्या मालिकेंतले जे सिद्ध व त्यांच्या अंगना या जोडप्यांचा संचार अंतरिक्षांत असतो. वारा पर्वतशिखर उडवून देतो आहे कीं काय, असा भास त्यांना वरून देखील कदाचित् होण्याचा संभव आहे. तथापि उन्मुखीभिः या पदामुळें सिद्धांगना शिखरस्थ मेघाच्या पातळीच्या खालीं - पायथ्याशीं असणें जरूर आहे. शिवाय हें दृश्य पाहून विशेष चकित (चकितचकितम्) होण्याइतक्या या देवयोनींतल्या सिद्धांगना मुग्ध म्हणजे गांवढळ असत नाहीत. आणि एकत्र फिरणाऱ्या या जोडप्यांपैकीं अंगना तेवढ्या चकित होतील आणि सिद्ध मात्र होणार नाहीत, असें म्हणण्यांतहि कांहीं स्वारस्य नाही. सारांश, सिद्ध म्हणजे देवयोनीपैकीं अथवा ऋषिमुनि हे दोनहि अर्थ येथें संभवत नाहीत. 'गांवढळ, असंस्कृत, रानांत-जंगलांत राहणाऱ्या स्त्रिया एवढाच अर्थ येथें अभिप्रेत आहे, हें उघड आहे. लगेच पुढच्या १६ व्या श्लोकांतल्या जनपदवधू या शब्दावरूनहि हाच अर्थ दृढ होतो.

आतां रामटेकजवळ जंगली किंवा रानवट लोकांची वस्ती हल्लीं नाही आणि पूर्वीहि असण्याचा संभव दिसत नाही. जंगली लोकांची वस्ती असण्याला अनुकूल अशीं जंगले गर्द रान अथवा डोंगराळ मुलूख रामटेकपार्शीं नाही. उलट रामटेक हें संपन्न विदर्भांतलें एक महत्त्वाचें व रहदारीचें ठिकाण होतें, असें प्रो. मिराशी यांचें प्रतिपादन आहे. रामटेकजवळच असलेले नंदर्धन किंवा नगरधन म्हणजेच पूर्वीचें नंदिवर्धन. ती पूर्वी वाकाटकनृपतींची राजधानी असावी, असेंहि त्यांचें म्हणणें आहे. तेथून वाकाटकांचे ताम्रपट दिलेले आहेत. तात्पर्य, रामटेकची छोटेखानी टेकडी, भोंवतीं विदर्भाचा भरभराटलेला व सुपीक प्रदेश, शेजारीं राजधानी व रहदारी,

१. सिद्ध :—सिद्ध म्हणजे मूळ स्वरूपांतले. अ-साधित किंवा संस्कार न झालेले. म्हणजे लक्षणेनें रानटी, गांवढळ असा अर्थ आहे. या अर्थानें हा शब्द प्राचीन षाड्मयांतहि वापरलेला आढळतो. शबरीला सिद्धा म्हटलें आहे. (रामा. अरण्यकांड ७४.६।१०)

राजवशीयांची ये-जा इत्यादि गोष्टी लक्षांत घेतां हा परिसर वनौकसांची वस्त होण्यालायक नाही असें दिसते. तसेंच हा भूभाग तपोवन किंवा आश्रम-भूमि (मे. श्लोक १) होण्यासहि योग्य नाही. कारण त्याला जो एकान्त, शांतता, कांहींशी दुर्गमता व निसर्गरम्यता लागते ती येथे नाही.

उलट रामगड पर्वताचा परिसर म्हणजे पूर्वीचा छोटा नागपूर किंवा छत्तीसगडचा प्रान्त डोंगराळ मुलूख आहे हें प्रसिद्ध आहे. तिथे अजून रानटी आदिवासी लोकांची वस्ती आहे एवढेच नव्हे तर त्यांपैकी एक जमात सिद्धम (Siddam) या नांवाची आहे. हा शब्द सिद्ध-सिद्धम् यावरून झालेला असावा. पण त्याची चर्चा पुढे.

आतां ११ वें लक्षण. ते ज्या १६ व्या 'श्लोकांत आहे, त्याचा आशय असा शेतीचे किंवा पिकाचे भवितव्य तुझ्या हातांत म्हणून या गांवढळ स्त्रिया (रामगिरि आणि मालक्षेत्र यांच्या दरम्यानच्या टापूंतल्या) उत्कंठित होऊन तुझ्याकडे आशाळ-भूत नजरेने व अपेक्षेने पहात आहेत. त्यांनीं नुकत्याच मोठ्या कष्टाने व आशेने त्यांच्या जमिनी नांगरून उखळून ठेवल्या आहेत पहा. तेव्हां तूं त्यांच्यावर आरोहण करून वृष्टि कर. म्हणजे त्या तृप्त भूमीचा सुगंधहि मजेदार सुटेल इ. मालक्षेत्र रामगिरीला लागूनच. त्यामुळे वर रानटी लोकांच्या वस्तीसंबंधी मांडलेली विचार सरणीच या समीपवर्ती गांवढळ स्त्रियांनाहि (जनपदवधू) लागू पडेल.

लक्षण १६ वें आम्रकूट पर्वतासंबंधीचे आहे (श्लोक १९) आम्रकूटावर जंगलांत रहाणाऱ्या लोकांच्या स्त्रियांनीं उपभोग घेतलेले लताकुंज आहेत असें वर्णन आहे. आम्रकूट म्हणजे अमरकंटक. त्या ठिकाणीं अजूनहि जंगली आदिवासी लोकांची वस्ती आहे.

मिराशींना नक्की आम्रकूट कोणता, हें सांगतां येत नाही. ते लिहितात : " आम्रकूट हेंहि अमरवाड्याजवळचें सातपुड्याचें त्या कालीं प्रसिद्ध असलेलें एक शिखर असावें, असें मानण्यास हरकत नाही. " मिराशींचा आम्रकूट असा मोघम आहे. तो नाशाबीत कसा ठरवितां येणार ?

१० सरस-निचुलात् उत्पत (श्लोक) :—या शब्दसमूहापैकी उत्पत शब्दावरून मेघाला आहे त्यापेक्षांहि वर उड्डाण करावयाला सांगितले आहे, असा ध्वनि

१. दुःखितालाच दुःखिताचें दुःख समजूं शकत किंवा समानशीले व्यसनेषु सरव्यम् हें तत्त्व कवीनें या श्लोकांत सहजपणें व कलात्मकतेनें सूचित केले आहे. आपद्ग्रस्ताचें अंतःकरण हळवें व कोमल बनते. त्यांना इतरांबद्दल सहानुकंपा निर्माण होते. संदेश सांगून मेघ-दूताला अलंकाराकडे पाठविण्याच्या घाईतहि कालिदास मेघाकडे आतुरतेनें डोळे लावून बसलेल्या मुग्ध जनपद-वधूंना विसरत नाही ! लहरी पावसावर अवलंबून असलेल्या कृषिप्रधान जनतेच्या दुःखांची जाणीव कवीला होती, हें यावरून दिसते.

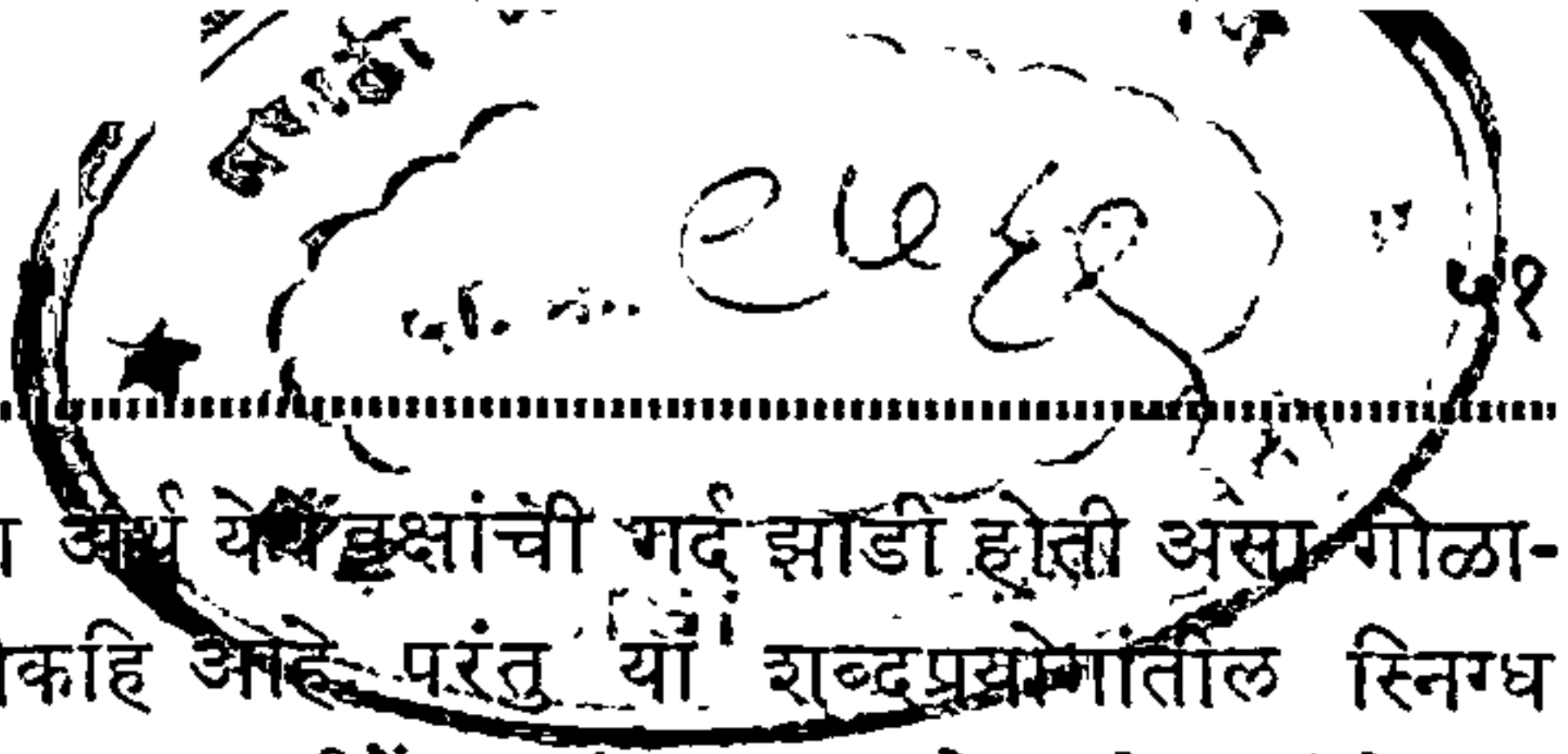
निघतो. रामगिरीवरून निघाल्यानंतर प्रथम मालक्षेत्र व नंतर आम्रकूट लागतो. माल ही शेत-जमीन असल्यामुळे फारशी म्हणजे पर्वतप्राय उंच असणे संभवत नाही. अर्थात् उत्पत यांतील रोख पुढच्या आम्रकूटावर आहे. म्हणजे आम्रकूट रामगिरीपेक्षां उंच मानावा लागतो. परंतु मिराशीचा आम्रकूट कोणता, हें नक्की नसल्यामुळे प्रस्तुतचें लक्षण लागू पडतें कीं न पडतें हें ठरवितां येत नाही!

उलटपक्षीं आमच्या आंखणीप्रमाणें आम्रकूट म्हणजे अमरकंटक. तो रामगिरीपेक्षांही उंच आहे. रामगड पर्वत ३२०० फूट तर अमरकंटक ३४६८ फूट उंच आहे. रामगड पर्वतावर उभें राहिलें असतां पश्चिमेकडचा भव्य व उंच अमरकंटक दिसतो असें म्हणतात. (बेगलर A. S. of India, Vol. XIII)

निचुल — सरस-निचुल म्हणजे या ठिकाणीं रसाळ वेत होते असा करतात. निचुल नामक स्थलवेतस होते. (मिराशी) निचुल म्हणजे वानीर किंवा वेतस असा अर्थ मल्लिनाथ शब्दार्णवाच्या आधारे देतो. निचुल याचा दुसरा एक अर्थ समुद्रफळ असाहि आहे. समुद्रफळालाच हिज्जल वृक्ष म्हणतात. पण तोहि अर्थ समाधानकारक नाही. तूर्त हा अर्थ घेतला तरी रामटेकवर वेत उगवतात, असें दिसत नाही. [कारण रामगिरीचें हें एक लक्षण म्हणून मिराशींनीं नमूद केले आहे. तथापि रामटेकवर वेत आहेत कीं नाहीत याचा कांहींच उल्लेख त्यांनीं केलेला नाही.]

तथापि एकंदरीत निचुल म्हणजे वेत हा अर्थ पटण्यासारखा नाही. रामगिरीचा निरोप घेतांना नव्हे, प्रत्यक्ष तेथून प्रयाण करतांना कवि त्या स्थळाचें जें एकच विशेषण घालीत आहे, त्यांत त्याचें नेमकें वैशिष्ट्य हेरूनच तें ग्रथित करणार हें स्पष्ट आहे. त्या स्थानीं सरस अशीं वेताचीं झाडे होतीं, असें म्हणण्यांत काव्यामध्ये कोणती सरसता उत्पन्न होण्यासारखी होती ? चांगल्या कवींच्या हातून सुद्धां कधीं कधीं सामान्य रचना होत नाहीं असें नाहीं. तथापि हें स्थळ त्यांतलें नव्हे. आणि औचित्याला जपणारा कालिदासहि अशा कवीपैकीं नाहीं. यावरून निचुल शब्दाचा कांहींतरी खास अर्थ अभिप्रेत असावा आणि त्यांत या स्थळाचें वैशिष्ट्य वर्णन केलेलें असावें असें वाटतें. पुढें रामगड पर्वताची माहिती द्यावयाची आहे, त्यांत त्या पर्वतावर असलेल्या भव्य व आरपार नैसर्गिक गुहेचें वर्णन येईल. त्या गुहेत निर्मल पाण्याचा एक निर्झर अद्यापीहि वहात आहे. ही सुमारे ४५० फूट लांबीची व २० पासून ४० फूट उंचीची आरपार गुहा किंवा बोगदा हें या रामगड पर्वताचें **अद्वितीय** वैशिष्ट्य आहे, हें सांगणें नकोच. आणि याच वैशिष्ट्याचा कालिदासानें निचुल शब्दांत उल्लेख केला आहे, असा आमचा तर्क आहे. त्याचें विवेचन पुढें ओघानें येईलच.

११ याचें विवरण पूर्वी ९ व १८ या मुद्द्यांशीं संलग्न म्हणून एकत्रित केलेलें आहे.

१२ स्निग्धच्छायातरुषु याचा अर्थ येथील वृक्षांची गर्द झाडी होती असा गोळा-बेरजेने करतात. तें स्थूल मानानें ठीकहि आहे परंतु या शब्दप्रयोगांतील स्निग्ध व छायातरु हे दोनहि शब्द संशोधनाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचे आहेत विशेषतः स्निग्ध शब्द फार सूचक व नेमकें बोट दाखविणारा आहे. हा शब्द वृक्षांच्या पाठीमागें कोणी लावीत नाही. खुद्द कालिदासानेंहि तो तसा अन्यत्र वापरलेला नाही. मग हा आडवळणाचा अगर ठेवणीतला कोणाच्याहि न ओळखीचा 'स्निग्ध' शब्द कालिदासानें आणला कोठून ? तो नेमका याच ठिकाणीं घालण्याचें कारण काय ? पण तें सांगण्याची जागा अजून पुढें आहे. आणखी कांहीं गोष्टींचें आविष्करण होईपर्यंत थांबलें पाहिजे. म्हणजे मग त्याचें नेमकें औचित्य व मौज लक्षांत येईल. कालिदासानें 'स्निग्ध' हें विशेषण रामायणांतील विंध्यपर्वतावरील ऋक्ष-विल गुहेच्या वृक्ष-वर्णनांतून उचलून आणलेलें आहे. ही ऋक्षविल गुहा म्हणजेच रामगडवरची हल्लींची हाथिफोड गुहा होय. त्याचप्रमाणें चित्रकूट-वर्णनांतून छायावद्भिः असें विशेषण वापरून रामायणकारांनीं त्याच्या पोटांत सुमारे पंचवीस वृक्षनामांची यादी दिली आहे. (अयोध्याकांड सर्ग ९४. ८-१०) कालिदासानें हा अनावश्यक विस्तार टाळून छायातरु या एका सुटसुटीत शब्दांत त्या स्थळाचें सर्व वर्णन आणून बसविलें. स्थळ रामायणांतलेंच घेतलें त्यामुळें वर्णनाचे शब्दहि तिथलेच आले ! स्निग्ध हा लहानसा दोन अक्षरी शब्द खरा. पण त्यामुळें प्रस्तुत स्थल-निश्चय कसा निश्चितपणानें होतो, तें वाचकांना पुढें कळून येईल हा स्निग्ध शब्द रामगिरीचें रहस्य उकलणारी किल्ली आहे असें म्हटलें तरी चालेल.

१३ माल क्षेत्र : हा नांगरलेल्या शेतांचा भूभाग रामगिरीला लागून आहे (श्लोक १६) असें कवीनें वर्णिलें आहे. अर्थातच हें मालक्षेत्र रामगिरीच्या निश्चितीवर अवलंबून राहणार. आतांपर्यंत हें मालक्षेत्र ठामपणानें निश्चित करतां आलेलें नाही. तथापि याच्या दिशेबद्दलसुद्धां गोंधळ आहे. सर्व टीकाकार माल रामगिरीच्या उत्तरेला आहे, असें मानीत आले आहेत. पण तो अर्थ बरोबर दिसत नाही. आधींच्या १४ व्या श्लोकांतील उदङ्मुख-उत्तराभिमुख होऊन उड्डाण कर या शब्दप्रयोगामुळें तसा अर्थ करण्याची टीकाकारांची प्रवृत्ति आहे. तथापि या प्रारंभींच्या शब्दानें प्रत्यक्ष प्रवासाला उत्तरेच्या बाजूनें सुरुवात करावयाची असा अर्थ होत नाही. हें आम्हीं अन्यत्र दाखविलें आहे. लगेच १६ व्या श्लोकांत मग पुन्हा "पश्चिमेकडे जा" असें कवि कशाला म्हणेल ? सारांश, रामगिरी ते आम्रकूट यांच्या दरम्यान फार मोठा खड्डा (Gap) रहातो तो भरून काढावा, या हेतूनें दरम्यानचें जें पठार किंवा शेतांचा पट्टा त्याचें गौरवानें वर्णन करून कालिदासानें जातां जातां या मालक्षेत्राचा आपल्या काव्याला मोठ्या कुशलतेनें उपयोग करून घेतला आहे. यावरून हें माल नामक पठार रामगिरीच्या पश्चिमेला असण्याचाच संभव अधिक. किंबहुना तें पश्चिमेलाच आहे, हें आपण पुढें पाहूं. परंतु तें कोणत्या दिशेला आहे या गोष्टीला

प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व नाही. मालक्षेत्र उत्तरेला असो की पश्चिमेला असो. त्यानंतर मेघाची दिशा व मार्ग कोणता, हा खरा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. त्यावरून इतर संबंधित स्थळांचा शोध लागणार आहे. त्याकरिता मालपठार आक्रमून झाल्यानंतर (मालमारुह्य)—

किञ्चित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ।

असे सांगण्यांत यक्ष मेघाला कोणती दिशा दाखवीत आहे, याची मीमांसा करावी लागेल.

तूर्त आपल्याला मिराशींनी सुचविलेलें मालाचें स्थान बरोबर जमतें कीं नाहीं एवढेंच पहावयाचें आहे. आतां मिराशींची स्थिति कशी झाली आहे पहा. नर्मदा नदी रामटेकच्या थेट डोक्यावर म्हणजे उत्तरेला आहे. नर्मदा तर गांठलीच पाहिजे. (श्लोक १९) म्हणून मिराशींच्या मेघाला रामटेकहून निघालें कीं तडक व नीट बाणासारखें उत्तरेला जावें लागतें. पण त्यामुळें पश्चिमेकडे जा (श्लोक १६), या स्पष्ट व अर्थपूर्ण आदेशाला जोराचा धक्का बसतो. या मिराशींच्या मार्गामुळें कालिदासाच्या पश्चिम दिशेचा चेंदामेंदा होतो आहे ! या अडचणींतून मुक्तता करून घेण्यासाठीं मिराशींनीं खालील युक्तिवाद लढविला आहे. रामटेकहून नर्मदेला (नरसिंगपूर ते जबलपूरच्या दरम्यान) म्हणजे दक्षिणेकडून थेट उत्तरेला जातांना वाटेंत अमरवाडा गांव जरा पश्चिमेला रहातें. तिकडे मेघ झुकला असें मानावें म्हणजे झालें ! इतकी अर्थाची ओढाताण कां करावयाची ? तर अमरवाडा या शब्दाचें आम्रकूटाशीं साम्य दिसलें आहे म्हणून ! पण दुर्दैवानें अमरवाडा पडलें गांवाचें नांव, तो पर्वत (सानुमान्) नाहीं ! मग आतां ? आतां “ आम्रकूट हेंहि अमरवाड्याजवळचें सातपुड्याचें एक शिखर असावें असें मानण्यास हरकत नाहीं. ” (सं. सु. सर १ ला पृष्ठ ६०) प्रारंभ चुकला कीं, पुढली वाटहि कशी चुकते, याचें हें उदाहरण होय. इतकें करून पश्चिम दिशा गुंडाळून ठेवून घाईघाईनें थेट उत्तरेकडे आपलें घोडें दापटून मिराशींचा मेघ जबलपुराजवळ नर्मदेच्या तीरावर येऊन थडकला तरी त्याचा उपयोग काय ? तेथें नर्मदेचें जें हत्तीच्या पाठीवर काढलेल्या वेलबुट्टी-सारखें दृश्य (श्लोक १९) त्याला दिसावयाला पाहिजे, तें तेथें त्याला दिसणारच नाहीं ! कारण जबलपूर-नरसिंगपुराजवळ नर्मदा नदीचा प्रवाह एकवेणीप्रमाणें एकेरीच आहे. त्याच्या आधीं म्हणजे उगमाच्या आसपास मात्र नर्मदा स्फुटित-प्रवाहा आहे. तेथें आसपासच्या डोंगरांतून तिला शेंकडों ओहोळ, प्रवाह-उपप्रवाह येऊन मिळतात. नकाशांत सुद्धां या प्रवाहांचें जाळें किती मजेदार व स्पष्ट दिसतें तें पहावें. म्हणजे वाचकांना कालिदासाच्या उपमंतील सौंदर्य व समर्पकता यांची प्रचीति येईल. हें विशिष्ट, मनोवेधक व सुंदर उपमेनें स्पष्ट केलेलें दृश्य फक्त रामगड-हून निघून अमरकंटकावरून भिलशाकडे जाणाऱ्या मेघालाच दिसूं शकेल.

असो. मिराशींना माल पठार हें रामटेक आणि अमरवाडा गांव यांच्या दरम्यान कोठें तरी ठेवणें भाग आहे. म्हणून ते म्हणतात :

“ रामटेकच्या जवळच सातपुड्याचें पठार सुरू होतें. या पठाराला पूर्वी मालदेश म्हणत असावे. ”

या विधानाला बळकटी येण्याकरितां त्यांनीं आधार शोधून काढला आहे तो असा—

“ किंबहुना या बाबतींत अनुमान करण्याचीहि जरूरी नाही, कारण उत्तर चालुक्यांच्या द्वितीय आचुगि नामक मांडलिकानें मालदेश जिंकून डाहलाधिपतीचा म्हणजे जबलपूरजवळच्या त्रिपुरीच्या हैहयांचा पराभव केला, असा एका कोरीव लेखांत उल्लेख आहे. तेव्हां या पठाराला माल हें नांव होतें हें उघड आहे. ”

[प्रो. मिराशीकृत सं. मु. ' मेघदूतांतील रामगिरि ' हा लेख, पृष्ठ ५९]

पहिली गोष्ट अशी की, सदर कोरीव लेखांत (एपिग्राफिका इंडिका, पु. १९ पृ. २२७ पहा.) माल किंवा मालदेश असे शब्द नसून मालेयम् असा मोघम शब्द आलेला आहे. मालक्षेत्र व हें मालेय भिन्न असण्याचा संभव दिसतो. शिवाय हें ' मालेय ' नक्की कोठें होतें, याचाहि निर्देश नाही. मालेय हें जबलपुराजवळच होतें असें समजण्याला त्या कोरीव लेखांत आधार नाही. द्वितीय आचुगि नामक मांडलिकानें डाहलाधिपतीचा पराभव केला असेल. पण जबलपुराजवळचा कोण-डाहलाधिपति की मालेय ? तें संदिग्धच आहे. शिवाय जबलपूर कुठें आणि रामटेक कुठें ! मालक्षेत्र रामटेकला चिकटून तरी हवें निदानपक्षीं तें आम्रकूटाच्या आधीं तरी पाहिजे. त्यामुळें मिराशींचा अमरवाडा ' = आम्रकूट) अलीकडे अन् माल पठार पलीकडे (जबलपुराजवळ) असा विपरीत प्रकार होत आहे ! आपलीच नखें आपल्याला लागावीं, त्याप्रमाणें त्यांनींच प्रथम ठरविलेला आम्रकूट (अमर-वाड्याजवळचा) आतां त्यांना बाधक ठरतो. तेव्हां असा ओढून ताणून आणलेला ' माल ' वाचकांच्या पदरांत बांधून कोणाचेंच समाधान होणार नाही ! माल चोख हवा !

१४ मालक्षेत्रावर आरोहण व सिंचन केल्यानंतर मेघानें कोणीकडे म्हणजे कोणत्या दिशेनें वळावयाचें, हा महत्त्वाचा व मूलगामी प्रश्न आहे. कारण मालानंतर १ आम्रकूट २ रेवा म्हणजे नर्मदा नदीचें एक विशिष्ट दृश्य आणि ३ दशार्ण देश व ४ विदिशा राजधानी हीं स्थळें लागतात. यांपैकी शेवटचें विदिशा म्हणजे भिलसा हें ठिकाण सर्वसंमत व सुनिश्चित आहे. म्हणजे विदिशेपासून पुढें अलके-पर्यन्तच्या रस्त्याबाबत दुमत नाही. वाद आहे तो रामगिरीपासून विदिशेपर्यंतच्या

मार्गाचा आहे. तेव्हां प्रथम हा मेघाचा मार्ग निश्चित केला पाहिजे. त्याकरितां खालील गोष्टी आवश्यक आहेत :

१ मेघदूतांतील दिशांचे म्हणजे मार्ग-निर्देशांचे उल्लेख वेंचून त्यांचा अर्थ व संगति लावणें,

२ रामगिरि व विदिशा यांच्या दरम्यान (मालक्षेत्राखेरीज) आम्रकूट पर्वत, नर्मदेचें स्फुटितप्रवाहाचें दृश्य, आणि दशार्ण देश हीं जीं तीन स्थळें लागतात, तीं कोणतीं हें ठरविणें.

या दोन गोष्टी पृथक् दिसल्या तरी त्या परस्परांशीं संलग्न व अवलंबून आहेत, हें वाचकांच्या ध्यानांत येईल. अर्थात् या दोन्ही गोष्टींचा एकमेकांशीं मेळ बसला पाहिजे. म्हणजेच मेघाची दिशा किंवा मार्ग असा हवा कीं, ज्याच्यावर तीं स्थळें बरोबर बसतील आणि स्थळें अशा रीतीनें निश्चित केलीं पाहिजेत कीं तीं दिशांच्या उल्लेखाशीं जमतील. दोन्हीशीं जुळेल असा उभयान्वयी अर्थच बरोबर ठरेल.

आधीं एकेकाचा स्वतंत्रपणें विचार करूं आणि मागाहून एकमेकांशीं ताडून पाहूं.

मेघाचा मार्ग कोणता ?

रामगिरि तो कीं, जेथून (जवळचें मालक्षेत्र आक्रमिल्यानंतर) पश्चिमेला गेलें व नंतर उत्तरेला गेलें कीं कैलासावरची अलका लागली पाहिजे.

सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्रमारुह्य मालम्
किञ्चित्^१ पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥

एवढा एकच दिशेसंबंधींचा पहिला व प्रमुख आदेश मेघदूतांत आहे. या-खेरीज दुसरा एक उल्लेख आहे (वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशाम् । पण तो विदिशेपासून पुढच्या म्हणजे उज्जयिनीपर्यंतच्या रस्त्यासंबंधीं असल्यामुळें रामगिरि ठरविण्याला त्याचा प्रत्यक्ष उपयोग नाही. आतां मेघाला उज्जयिनीनंतर उत्तरेकडे वळूनच सरळ कैलासाकडे जावें लागतें म्हणजे उज्जयिनीपर्यंतचा मार्ग (रामगिरीपासून) पश्चिमेकडचा असला पाहिजे, हें ओघानेंच येतें. आधीं पश्चिम आणि मग उत्तर हा कालिदासाचा आदेश म्हणजे रामगिरीहून विदिशा व उज्जयिनीपर्यंत पश्चिम आणि उज्जयिनीहून अलकेपर्यंत उत्तर असा

१ येथें किञ्चित् पश्चात् म्हणजे कांहींसें पश्चिमेकडे (somewhat towards the West) असा अर्थ आहे शिवाय पश्चात् हें पद जरा पश्चिमेला आणि मार्गें अशा द्वयर्थीं अभिप्रायानें मोठ्या खुबीनें वापरलें आहे. पुढें दिलेल्या नकाशावरून व चर्चेवरून हा अर्थ स्पष्ट होईल.

सरळ स्पष्ट व संगतवार अर्थ होतो. आतां मिराशींनीं मांडलेला मार्ग याच्याशीं जुळतो कीं नाहीं तें पाहूं. पृष्ठ ५६ व ५७ वरील दोन नकाशे^१ पहावे.

आकृति नं. १ : मिराशींचा मार्ग

पहिल्या आकृतींत पाहिलें म्हणजे दिसेल कीं, मेघाचा प्रवास उत्तर मग पश्चिम व पुन्हां उत्तर असा आहे. कालिदासानें सांगितलें कीं, प्रथम पश्चिमेकडे जा तर मिराशींचा मेघ प्रथम उत्तरेला जातो. पश्चिमेनंतर कालिदास सांगतो, उत्तरेकडे जा, तर मिराशींचा मेघ उत्तर संपवून पश्चिमेकडे वळतो आहे. अशी नेमकी उलटापालट मिराशींच्या मार्गांत होते. अशी दिशा चुकविणारा मेघ रामगिरीवरचा नव्हे ! रामटेकवरचा मेघ कालिदासाला अभिप्रेत असलेला मेघ नाही आणि तो यक्षानें रामगिरीवर पाहिलेला नाही !

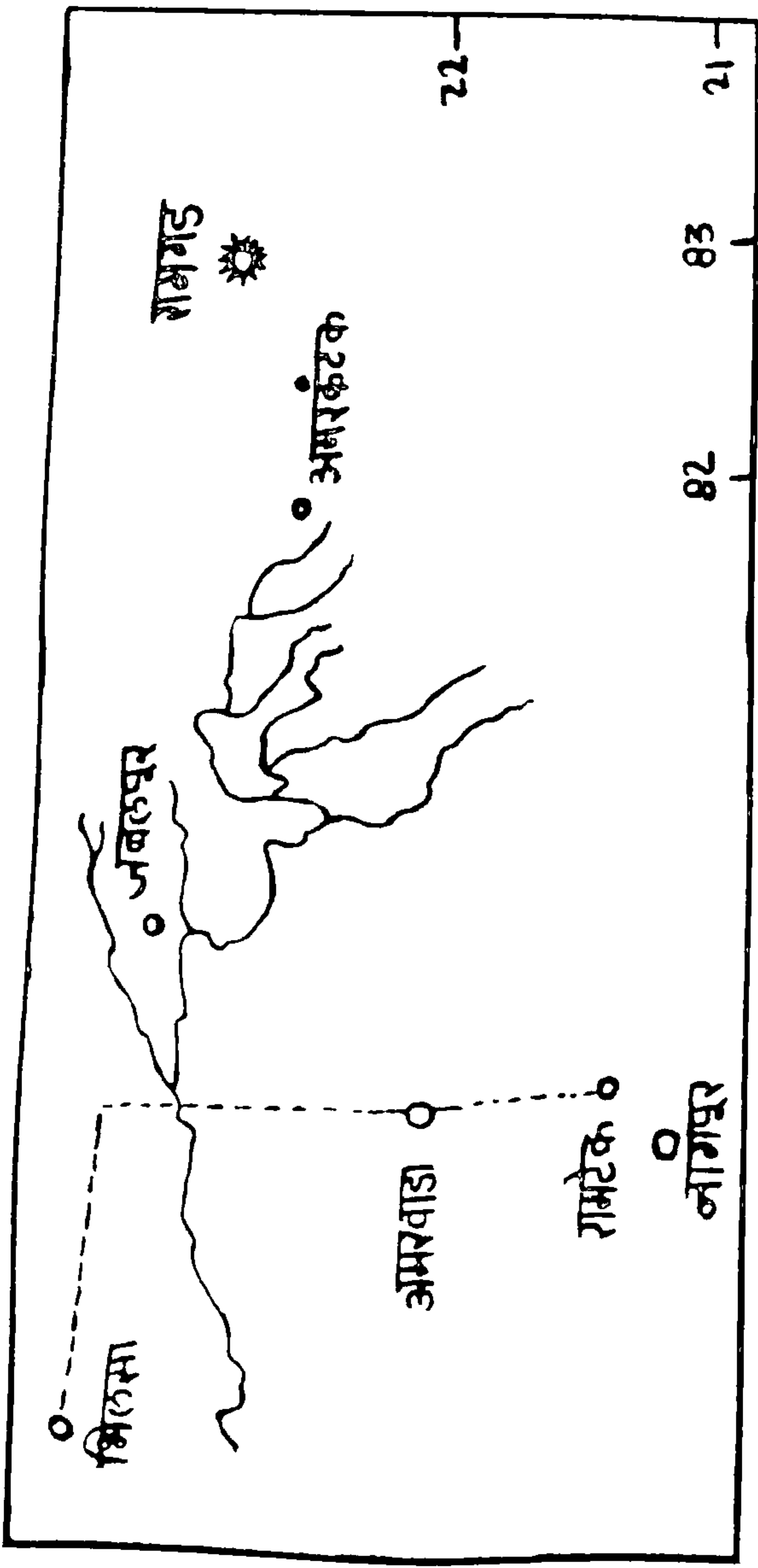
आकृति नं. २ : यक्षाचा मार्ग

रामगड ते विदिशा (भिलसा) हा मार्ग मेघदूतांतील वर्णनाशीं सहजतेनेंच नव्हे तर समर्पकतेनें कसा जुळतो तें पहा. यक्षाचा मेघाला स्पष्ट आदेश असा कीं प्रारंभीं पश्चिमेला जा. किंचित् पश्चात् ऋज. येथें किंचित् याचा अर्थ थोडेसें पश्चिमेला असा नसून कांहींसें पश्चिमेला असा आहे. याचें कारण स्पष्ट आहे. तें हें कीं पुढें मार्गावर लागणारा अमरकंटक अगदीं सरळ पश्चिमेला नसून किंचित् खालीं आहे. म्हणजे अखेर उत्तर दिशेला जाण्याच्या दृष्टीनें पहातां किंचित् मार्गें यावें लागतें. म्हणून किंचित् म्हणजे कांहींसें व थोडेसें आणि पश्चात् म्हणजे पश्चिमेला व मार्गें अशा दुहेरी अर्थानें हे दोन शब्द कवीनें मोठ्या चातुर्यानें योजले आहेत. त्यांचा अर्थ यथासंभव व्यावयाचा आहे. या ओळीचें इंग्रजी भाषांतर Travel somewhat towards the west, i. e. to say, a little backwards and then again to the North. असें करावें लागेल.

आतां याचा पडताळा पहा. रामगडहून ' कांहींसें पश्चिमेला ' जाऊं लागलें म्हणजे त्याच वाटेवर अमरकंटक, नर्मदेचें नक्षीदार दृश्य व विदिशा हीं यक्षोक्त स्थळें लागतात. विदिशेनंतर उजयिनीपर्यंतचा छोटासा वांकडा वळसा घेऊन मेघाचा सरळ उत्तरेकडचा मार्ग सुरू होतो (भूय एवोत्तरेण.) उलटपक्षीं हीं स्थळें भेटण्याकरितां रामगडपासून निघून याच दिशेनें हाच मार्ग आक्रमावा लागतो !

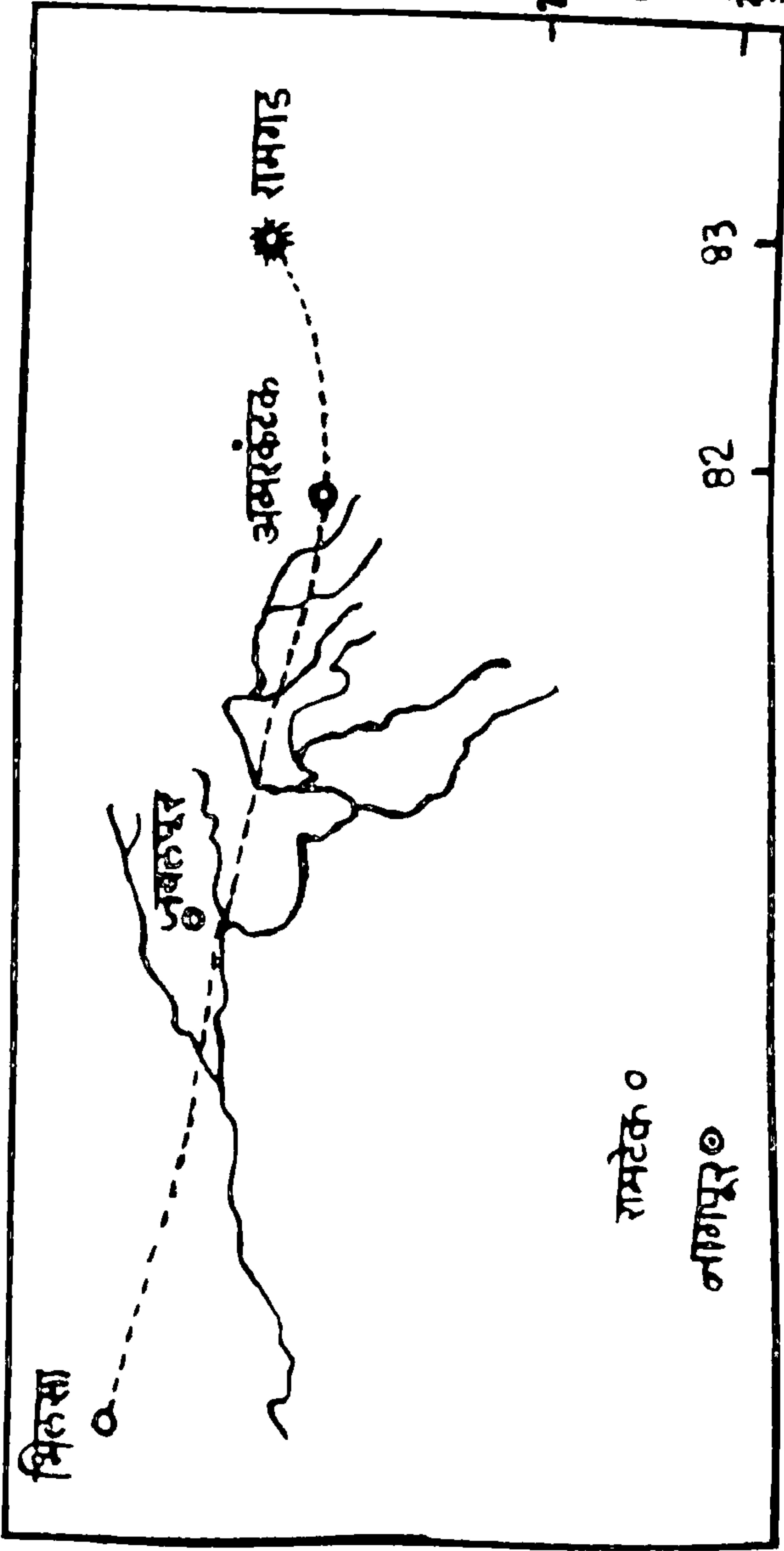
१. याखेरीज तिसरा एक मार्ग समजतात. तो म्हणजे रामटेकहून पूर्वेला जाऊन अमरकंटकाला वळसा घालून पुन्हा पश्चिमेकडे वळून विदिशेला येणारा. परंतु हा मार्ग उघड उघड चुकीचा व निराधार आहे. रामटेक जरी रामगिरिं मानला तरी तेथून मेघाला पूर्वेकडे जाण्याला कोणताहि आदेश किंवा आधार नाही, हा मार्ग प्रथम विल्सनसाहेबांनी सुचावला व अजूनहि कित्येक टिकाकार तसा नकाशा आपल्या पुस्तकांतून देतात ! पण तो विचारांत घेण्याचें कारण नाही.

हे चित्र पहा —

आकृति १ : खुकीचा मेघमार्ग : रामटेक ते मिलसा

आणि हे चित्र पहा—

आकृति २ : खरा मेघमार्ग : रामगड ते मिलसा

रामगडहून मिलसा म्हणजे विदिशेला जातांनाच फक्त नर्मदाप्रवाहांचें नक्षीदार दृश्य (मे० १९) दिसूं शकतें हे वरील आकृतीवरून कळून येईल. शिवाय कवीनें आधीं पश्चिम मग उत्तर अशी वाट सांगितली आहे. (मे. १६)

बराठी अथवा नर्मदा नदी. ठाणे. स्थळगत.
 अनुक्रम ... २३ ... वि: ... १० वं ...
 क्रमांक २११३० ... नों: दि: ७/९/९८

रामगड हा अमरकंटक व नर्मदा यांच्या पूर्वेला-पण जरा वर १८ अंशांवर आहे. तेव्हां रामगडहून निघणाऱ्या मेघाला अमरकंटकवरून नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाहांवरून जावयाचें म्हणजे पश्चिमेलाच पण किंचित् मार्गें यावें लागतें. येथें किंचित् पश्चात् व्रज हा शब्दप्रयोग वापरून कांहींसैं पश्चिमेला व थोडेंसैं मार्गें असे दोनहि अर्थ दाखविणारा खुबीदार व बहारीचा श्लेष कालिदासानें बुद्धिपुरःसर योजला आहे, तो लक्षांत आणला पाहिजे. हा अर्थ प्रतीत झाल्यावरच मार्ग जुळून आनंद होतो. कवीच्या शब्दयोजनेंतली मार्मिकता ध्यानांत येते. किती थोड्या शब्दांत तो आपलें काम साधतो ! हें अल्पाक्षररमणीयत्व (Economy of Words) तर त्याच्या महाकवित्वाच्या मुकुटांतील तुरा आहे. कालिदासाचा बारकाव । व सफाई त्याच्या काव्याच्या रोमारोमांत भरलेली पाहून आश्चर्य व कौतुकानें मन थक्क झाल्याशिवाय रहात नाही.

या बाबतींत एक गोष्ट विसरतां कामा नये. दिशांचे उल्लेख बिनचूक हवेत हें खरें ; पण ते स्थूलमानानें घेतले पाहिजेत. मेघाच्या संकल्पित प्रवासाची लांबी सुमारें १२०० मैलांच्या वर भरेल ! भारताच्या भव्य पटावरील मेघ-दूताचा भव्य प्रवास म्हणजे बारीकसारीक कंटाळवाणे तपशील देणारें भूगोलाचें पुस्तक नव्हे. तो कांहीं लढाईचा आराखडा नाही. ही मेघ-राजाची स्वारी काव्यप्रांतांतली आहे. तथापि त्यांतहि कालिदासानें भूगोलाला धोका दिलेला नाही. तसेंच त्यानें भूगोलाचें स्तोमहि माजवले नाही हें त्याचें वैशिष्ट्य. आपण भूगोल रचीत नसून काव्यगोल रचीत आहोंत, याची त्याला जाणीव होती. कवीच्या दरबारांत भूगोलालाच काय इतिहासाला देखील मागच्या रांगेंत उभें रहावें लागतें. तिथें खाशांच्या पंगतीला बसणारे मानकरी वेगळे. सारांश, मेघदूत-काव्यांतील दिशेकडे स्थूल दृष्टीनें पहावयास हवें. एवढ्या प्रचंड लांबीह्दीच्या प्रवासांत मैल, फूट, इंच आणण्याची आवश्यकता नाही. मिराशींप्रमाणें गाजरभर इकडे अथवा मुळाभर तिकडे होतांच त्यावरून प्रवासाची दिशा ठरविण्यांत हंशील नाही. कवीला, भूगोलाच्या जाळ्यांत स्वतःला न अडकवून घेतां काव्य-भरारी मारण्याकरितां मोकळें रहावयाचें होतें. म्हणूनच कालिदासानें एकाच ओळींत ' दिग्दर्शन ' केलें आहे. जिथें सामान्य कवि घोटाळला असता तिथें दोन शब्दांत दिशा दाखवून तो मोकळा झाला. तें दिग्दर्शन स्थूल असूनहि सूक्ष्म आहे ! किती बिनचूक, स्पष्ट व समर्पक ! तें वाचून जणुं मेघाची संबंध वाट डोळ्यांपुढें उभी रहाते. म्हणूनच रस्ता कळण्याकरितां मार्गदर्शक बाण काढलेली पाटी असावी तशी ती कालिदासाची ओळ काव्यदृष्ट्या साधी असूनहि पक्की लक्षांत रहाते—

किंचित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण

१५. येथें १५, १६ व १७ हीं लक्षणें आम्रकूट पर्वताशीं संलग्न आहेत. परंतु त्यांचा फारसा विचार करण्याचें कारण नाही. कारण त्यांत आपला आम्रकूट

नक्की कोणता, हें मिराशींना निश्चितपणें सांगतां येत नाही याचा निर्देश पूर्वी केलाच आहे. त्यामुळें या तीन कसोट्या लावून पहाण्याचा प्रश्नच उरत नाही ! अर्थात् हा न्यूनाचा दोष त्यांच्या मार्थी जातो.

तथापि या बाबतींत आपल्याला कांहीं अधिक प्रकाश पाडतां येतो कीं काय तें पाहूं. आम्रकूट पर्वत हा उंच व सानुमान् (शिखर असलेला) आहे. (श्लोक १७) बहुधा उत्पत या शब्दावरून हा रामगिरीपेक्षांहि उंच असावा असें दिसतें. आम्ही ज्याला आम्रकूट म्हणतो तो अमरकंटक ३४६८ फूट उंचीचा आणि विस्तीर्ण व भव्य आहे. इतका उंच पर्वत मिराशी म्हणतात त्या रामटेक-जबलपूर वाटेवर जे सातपुड्यापैकी डोंगर आहेत त्यांत नाही. म्हणजे उंचीला अमरकंटक जमतो. शिवाय १६ व्या लक्षणांत आम्रकूटावर रान-वणवे लागतात असें वर्णन आहे. अमरकंटकाच्या दाट जंगलांत नेहमी मोठमोठे वणवे लागतात हें प्रसिद्ध आहे. पण त्याहीपेक्षां हे रान-वणवे किंवा दावाग्नि विझविणारी जलवृष्टि येथें हमखास होते, असें कालिदासानें याच १७ व्या श्लोकांत वर्णिलें आहे. त्याबाबत एक फार मनोरंजक व सूक्ष्म प्रमाण आम्हांस सांपडलें आहे. हुबेहूब याच सृष्टिचमत्काराचें वर्णन कालिदासानें आपल्या प्रथमरचित ऋतुसंहारनामक काव्यांत (सर्ग २.२७) केलें आहे. या दोन काव्यांच्या एककर्तृत्वाचा हा आणखी एक पुरावा होय. पर्वतानें श्रान्त मेघाला टेकण्याकरितां जागा देणें किंवा आश्रय देणें आणि उलट मेघानें त्या तापून निघणाऱ्या सन्तप्त पर्वताला आपल्या जलवृष्टीनें शांत करणें ही परस्परोपकारित्वाची अथवा पूर्वोपकारस्मरणाची ऋतुसंहारांतील कल्पना^१ कवीनें मेघदूतांत आम्रकूटाला उद्देशून किंचित् अधिक खुलवून मांडली आहे. स्थलांप्रमाणें कवींच्याहि कांहीं न चुजणाऱ्या खुणा असतात त्या अशा. शिवाय मौज ही कीं, ऋतुसंहारांतील तें वर्णन पावसाळ्यांतलें व विंध्याचेंच आहे !

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चैः
अयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः
अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवन्हेः शिखाभिः
समुपजनिततापं लहादयन्तीव विंध्यम्

(ऋतु. २:२७)

या ऋतुसंहारांतील २७ व्या श्लोकांतूनच मेघदूताचा १७ वा श्लोक बाहेर आला आहे, हें सहज समजण्यासारखें आहे. कवि तोच, वर्णन तसेंच, कल्पना तीच, मग त्यांतील वर्ण्य-विषय पर्वतहि तोच नसेल काय ? होय, आम्रकूट सातपुड्यांतला

१. कालिदासानें दोन स्थळीं वापरलेल्या या कल्पनेचें मूळ रामायणांतील खालील श्लोक असावा : कृते च प्रतिकर्तव्यं एष धर्मः सनातनः (सुं. १.१०६)

नसून कालिदासाच्या आवडत्या विंध्याचलांतलाच असला पाहिजे. आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकच होय.

आतां १७ वें लक्षण म्हणजे असें. रान-आंब्यांनी व त्यांच्या पिकलेल्या फळांनी हा आम्रकूट पिवळा रसरशीत व फुगीर दिसतो. त्यांत त्याच्या शिखराग्रावर कृष्णमेघ आरूढ झाला म्हणजे तो पर्वत वरून भूदेवीच्या स्तनासारखा शोभतो. या बहारीच्या कविकल्पनेला जुळेल असा भव्य, उंच व घाटदार पर्वत रामटेक-जबलपूर या रस्त्यावर आहे की नाही कोणास ठाऊक. अमरकंटक मात्र तसा आहे.

१८ याचा विचार पूर्वी केला आहे.

१९ यांतील नर्मदा-दृश्याचें वर्णन व वैशिष्ट्य मार्गें सांगितलें आहे. हें दृश्य-स्फुटितप्रवाहांचें दृश्य केवळ अमरकंटकावरून पश्चिमेकडे जातांनाच दिसू शकेल. (पुस्तकांतील नकाशा पहावा.) हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या चित्रविचित्र पट्ट्यांप्रमाणें दिसणारें नर्मदा-प्रवाहांचें जालें मिराशीच्या नरसिंगपूर-जबलपूर या दरम्यानच्या भागांत खासच दिसणार नाहीं. कारण तिथला नर्मदेचा प्रवाह अगदीं एकेरी आहे. कालिदासाच्या या सुंदर उपमेमुळें नर्मदेचें एक विशिष्ट ठिकाण निश्चित करण्याची सोय झालेली आहे. त्यामुळें दक्षिणेकडून जबलपुराजवळ नर्मदेशीं भिडणारा मेघ या मोहक दृश्याला व त्याबरोबरच रामगिरित्वालाहि मुक्तो ! हें नर्मदेचें दृश्य वैशिष्ट्यपूर्ण व अद्वितीय असल्यामुळें मिराशीची वाट-म्हणजेच रामटेक ठिकाण चुकतें आहे, याबद्दल शंका रहात नाहीं.

२० हें विसावें लक्षण २० व्या श्लोकांतलेंच आहे. त्यांत नर्मदेचें पाणी शोषून किंवा पिऊन पुढें जा (तोयमादाय गच्छेः) असें कवि मेघाला सांगत आहे. यांतला गच्छेः शब्द महत्त्वाचा आहे. कारण कवि या ठिकाणीं नर्मदा ओलांड किंवा उलंघून जा अशा अर्थाचा शब्दप्रयोग करित नाहीं. चर्मण्वती किंवा चंबळा नदी वाटेंत लागली असतांना ज्याप्रमाणें ती ओलांडून जा (ताम् उत्तीर्य १-४७) असे शब्द कवीनें वापरले आहेत तसे या ठिकाणीं नाहीत. म्हणूनच नर्मदेच्या प्रवाहाप्रमाणें पूर्वेकडून पश्चिमेला मेघाचा प्रवास आहे, असा तर्क करण्यास जागा आहे. (The journey of the Cloud-Messenger is meant to be along the course of Narmada and along the Vindhya range and not across them.) नर्मदा किंवा विंध्यपर्वतराजी ही भारताचे दक्षिण व उत्तर हिंदुस्थान असे मोठाले तुकडे करणारी महत्त्वाची मध्यरेषा होय. भास-काळांत तर विंध्य हीच भारताची दक्षिणसीमा सामान्यतः समजली जात असावी. (हिमवद्-विंध्यकुंडलां महीं) असा हा विंध्य (त्यांतून कालिदासाचा प्रिय व परिचित) अथवा नर्मदा ओलांडायची झाली असती तर कालिदास त्याचा उल्लेख केल्या

शिवाय राहिला नसता असें वाटतें, नर्मदा ओलांडावयाची आवश्यकता नसलेला प्रस्तुत पुस्तकांतील मार्गच या लक्षणाशीं जुळणारा आहे.

शिवाय या श्लोकांत 'जांभळीच्या वृक्षांच्या राईनें ज्याचा वेग अडविला आहे' असा नर्मदेचा प्रवाह कवीला अभिप्रेत आहे. जबलपुरापाशीं नर्मदेचें पात्र विस्तृत झालें असून प्रवाह रुंद व मोठा झाला आहे. यावरून वरील वर्णन नर्मदेच्या पुढील मोठा होत गेलेल्या प्रवाहाचें नसून उगमाजवळच्या लहान अरुंद प्रवाहालाच अधिक लागू पडणारें आहे. यावरूनहि अमरकंटकाच्या जरा पुढें-म्हणजे उगमापासून फारसें दूर नाहीं असें ठिकाण व तिथला नर्मदेचा प्रवाहच कवीला अभिप्रेत आहे, हें उघड आहे. म्हणजेच हें वर्णनही रामगड-विदिशा मार्गाला उपोद्बलक असें आहे.

२१ नर्मदेचें पाणी शोषून पुढें गेल्यानंतर मेघाला बरेचसे पर्वत (पर्वते पर्वते) मग दशार्णदेश, त्याची राजधानी विदिशा व वेत्रवती नदी (हल्लींची बेटवा) हीं स्थळें लागतील, असें वर्णन २१ ते २४ या चार श्लोकांत आहे. आतां नर्मदेकडे पूर्वेकडून आलें किंवा खालून दक्षिणेकडून आलें तरी वरील स्थळें लागणारच. तथापि मेघ पूर्वेकडून रामगड-अमरकंटकाकडून नर्मदेकडे येत आहे, हें पूर्वी दाखविलेंच आहे. त्याला वास्तविक अधिक पुराव्याची गरज नाहीं. तरीदेखील त्याच्या दृढीकरणार्थ अधिक आधार मिळतो कीं काय पाहूं प्रत्यक्ष नसलीं तरी अप्रत्यक्ष व सूक्ष्म एकदोन प्रमाणें मिळतात. श्लोक २१ मध्ये अनुकच्छम् असा शब्द आहे. कच्छ म्हणजे नदीकांठची पाणथळ जमीन असा अर्थ देतात. श्री. रा. ग. बोरवणकर आपल्या मेघदूताच्या आवृत्तींत (पृष्ठ ३६) या श्लोकावरील टीपेंत लिहितात-

“अनुकच्छम् या शब्दाचा मार्गम् शब्दाशीं संबंध जोडून त्याचा अर्थ 'तूं नर्मदेच्या कांठाकांठानें या मार्गानें गेलास' असा केलेला एके ठिकाणीं पहाण्यांत आला. अनुकच्छम् मार्गम् म्हणजे 'कांठाकांठानें गेलेला मार्ग' हा अर्थ चांगलाच दिसेल ह्यांत संशय नाहीं.”

हा अर्थ नुसताच चांगला नव्हे तर दिशेच्या दृष्टीनेंही योग्य ठरतो. कुणाच्या कांठाकांठानें जायचें? अर्थात् नर्मदेच्या. कोणत्या कांठानें? अर्थात् पलीकडच्या म्हणजे उत्तरेच्या. पण पलीकडचा कांठ गांठायचा तर दक्षिणेकडून (= रामटेककडून) येणाऱ्या मेघाला नर्मदा ओलांडावी लागते, त्याचा तर उल्लेख नाहीं. बरें तें एक सोडलें तरी आतांपर्यंतची दक्षिणोत्तर दिशा संपून मेघाला पश्चिमेकडे वळावयास हवें. तसा दिशा बदलण्याचाहि मेघाला आदेश नाहीं! म्हणजे मेघाला अगदींच वाऱ्यावर सोडल्यासारखें झालें! उत्सुक यक्ष आणि त्याच्या मार्गें असलेला सूक्ष्मबुद्धीचा कालिदास तसें करणार नाहीं. शिवाय 'पश्चिम' गुंडाळून ठेवून उत्तरदिशा पकडलेल्या मिराशींच्या मेघाला आतां मधेंच नर्मदेच्या कांठाकांठानें

पश्चिमेकडे वळण्याचा काय अधिकार ? पण विदिशेकडे म्हणजे भिलशाला पोंचायचें तर पश्चिमेला गेलेंच पाहिजे. अशी मिराशींच्या मेघाची धरसोड होऊं लागते !

रामगडहून म्हणजे पूर्वेकडून येणारा मेघ मात्र कालिदासाच्या शब्दाबाहेर जात नाही. तो रामगड-अमरकंटक-नर्मदाप्रवाहांचें नक्षीवजा दृश्य इत्यादि कालिदासाच्या टाईम-टेबलांतील सर्व स्टेशनें यथास्थित घेऊन नर्मदेवरून (along the river) तिच्या पलीकडच्या कांठाकांठानें (कारण त्याला नर्मदा ओलांडण्याची जरूरच नाही) दशार्ण देशाला प्रफुल्लित व हंसांकित करीत आणि वेत्रवतीचें मधुर जल भृकुटिवक्र मुखाप्रमाणें चुंबीत विदिशेला मजेंत पोंचणार, यांत शंकाच नाही. कवीचें ऐकणारा मर्यादाशील मेघच आपल्याला हवा आहे !

याखेरीज २२ व्या श्लोकांतल्या 'पर्वते पर्वते' या प्रयोगावरून मेघाला पुष्कळ पर्वत वाटेंत लागणार असें दिसतें, परंतु मिराशींच्या अर्थानुसार म्हटलें म्हणजे विंध्य पर्वताची आडवी रांग भेदून अथवा ओलांडून पुढें जावयाचें. तसें केलें असतां पुष्कळ पर्वत लागण्याचा संभव नाही. उलट नर्मदेच्या कांठाकांठानें गेलें म्हणजे विंध्याचलाची पर्वतरांग भेदून असें न होतां रांगेवरून अर्थात् पूर्वेकडून पश्चिमेकडे-नर्मदेशीं समांतर दिशेनें असा अर्थ बसतो. तोच समर्पक.

एकंदरींत या दोन-तीन श्लोकांतील सूर 'पूर्व-पश्चिम' वहातो आहे, हें मार्मिकांना प्रतीत होईल.

२२ हरिणी व मोर (उत्तर मेघ ४१) असावयाला गर्द रान किंवा जंगल लागतें. रामटेकवर तसें अरण्य नाही किंवा पूर्वीहि असण्याची शक्यता नाही. त्याप्रमाणें नदी किंवा जलप्रवाह (नदीवीचिषु) हेहि रामटेकावर नाहीत. शिवाय जलसान्निध्याशिवाय हरिणी कुठल्या ?

हें सर्व वर्णन रामगडला मात्र पूर्णतया लागू पडतें. आजहि तेथें हरिण-हरिणींचे विविध जातींचे मोठाले कळप व मोर एवढेच नव्हे तर रानहत्तींचे कळप, रान-बैल इत्यादि अनेक जातींचे पशु व पक्षीहि आहेत, जलप्रवाह तर भरपूर आहेत.

२३ येथें हिमालयावरून म्हणजे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वारे (उ. मे ४४) वाहत असतात. (अर्थात् पावसाळी म्हणजे मॉन्सून वारे सोडून. कारण वर्षाऋतूच्या चार महिन्यांत ही वाऱ्यांची गति नेमकी उलट असते.) वर्षांतून आठ महिने सामान्यतः वाऱ्यांची दिशा उत्तरेकडून दक्षिणेकडे किंवा कांटेकोरपणानें बोलावयाचें झाल्यास वायव्येकडून नैर्ऋत्येकडे असते म्हणून हें लक्षण उभय ठिकाणांना लागू पडण्यासारखें आहे. तथापि हिमालयावरून खाली तिरकस रामगडच्या दिशेनें वहात येणाऱ्या वाऱ्यांना मधें आडकाठी नाही. उलट हिमालय आणि रामटेक यांच्या दरम्यान विंध्य आणि सातपुडा यांची दुहेरी उंच तटबंदी आहे. रामटेकची टेकडी टेंगगी

असल्यामुळे हिमालयावरच्या देवदारुमांच्या संयोगामुळे सुगंधित झालेले वारे तिथे कितपत पोचू शकतील याची शंकाच आहे.

धातुराग म्हणजे रंगीत दगड नव्हे !

२४ हें शेवटलें लक्षण मौजेचें व स्थलनिश्चयाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचें आहे. उत्तर मेघ ४४ व्या श्लोकांत यक्ष शिलाखंडावर धातुरागांनी आपल्या प्रियेचें चित्र काढतो, असें शब्दचित्र कालिदासानें रंगविलें आहे. हें लक्षण आपल्या रामटेकला लागू करून दाखवावें या हेतूने मिराशी लिहितात—

“ या पर्वतावर (रामटेकवर) सर्वत्र तांबूस रंगाचे दगड दिसत असल्याने यक्षाला आपल्या प्रियेचें चित्र शिळेवर काढण्याकरितां धातुराग मिळविण्यास मुळीच प्रयास पडले नसतील.”-सं. मु. ६२

कशीतरी ओढाताण करून येन केन प्रकारेण आभास उत्पन्न करण्यानें चुकीचा सिद्धान्त फार काळ टिकणार नाही. धातुराग म्हणजे दगड नव्हे. धातु^१ म्हणजे खनिज पदार्थ, गैरिक किंवा डोंगराच्या पोटांत सांपडणाऱ्या खनिज वस्तु (minerals) आणि राग म्हणजे रंजकद्रव्ये अर्थात् ज्यानें रंगवितां येईल असे पदार्थ. दगड कितीही तांबडे-अगदी लालभडक असले तरी त्यांनीं काढलेल्या रेघा तांबड्या उठायच्या नाहींत ! मग ते चित्र वठायचें कसे आणि दिसायचें कसे ?

सारांश, या ठिकाणीं खनिज नैसर्गिक द्रवीभूत किंवा पातळ करतां येण्यासारखे नैसर्गिक रंग कालिदासाला हवे आहेत. चित्रे काढण्याला रंग हवा, तिथे दगडाचें काम नाही. म्हणून मिराशीचें विधान भ्रमोत्पादक आहे. अशा उडतपगड्या

१. धातुराग :—धातवः गैरिकादयः । त एव रागाः रंजकद्रव्याणि । -मल्लिनाथ. कालिदासानें असाच धातुरागांचा निर्देश कुमारसंभवांत (सर्ग १-४) केला आहे. हिमालयावर अप्सरा या धातुरागांचा उपयोग आपल्या सौन्दर्य-प्रसाधनाकरितां-हस्तपादादि अवयव रंगाविण्याकरितां करतात. या ठिकाणीं विशेषतः तांबडा रंग अभिप्रेत आहे.

धातुमत्ता-धातुसंपद् i. e. plenty of minerals used for decoration purposes. The celestial nymphs used the minerals for decorating their hands, feet etc. The Himalayas thus provided materials for the toilet of the Apsarases. (Notes by Prof. R. D. Karmarkar p.6) यावरून अंग रंगवितां येईल किंवा चित्र वठवितां येईल असे खनिज पदार्थ अथवा नैसर्गिक द्रवीभूत रंग कालिदासाला येथे अभिप्रेत आहेत, हें उघड आहे.

धातुराग म्हणजे तांबडा ओलसर रंग याचें आणखी एक प्रबळ प्रमाण कुमारसंभवांत सांपडतें. कालिदासानें तेथे चक्र धातुरस असा शब्द वापरला आहे. (सर्ग १-७) विद्याधर-सुंदरी भूर्जपत्रांवर लाल रंगाच्या धातुरसानें आपलीं प्रेमपत्रे लिहीत असें तेथे वर्णन आहे.

संशोधनी प्रवृत्तीने इतरांचा कसा गैरसमज निर्माण होतो तें पहा. बहुधा मिराशींच्या या 'शोधा'वर विसंबून बनारसचे प्रो. भगवत्शरण उपाध्याय यांना रामटेकची खात्री पटली! India in Kalidasa या ग्रंथांत (पृष्ठ ७२) ते विश्वासाने लिहितात—

There is another name Sinduragiri i. e. the 'Vermilion Point' given to Ramtek ... because of the red stone, which when newly broken, looks blood-red, especially when the Sun shines on it. It is significant that while staying here the Yaksha portrays the figure of his wife on the stone with red-stone, which is geru.

असो. रामकेटवर आढळणारा तांबडा दगड गेरु किंवा 'रंजकद्रव्य' नव्हे. या दगडाचा लाल रंग शोभेचा असून उपयोगाचा नाही. त्याने यक्षाला किंवा कोणालाहि शिलेवर चित्र काढतां किंवा रंगवितां येणें शक्य नाही. या रूक्ष तांबड्या दगडाखेरीज दुसरें कोणतेंहि नैसर्गिक खनिज रंजकद्रव्य रामकेटवर सांपडत नसल्यामुळे मिराशींचें लक्षण लटकें पडतें.

याच्या उलट रामगड पर्वत पहा. तेथें पांढरा व तांबडा नैसर्गिक ओला रंग (मलमासारखा) सांपडतो. आजहि आसपास राहणारे लोक या रंगांनीं आपल्या झोपड्या व अंगणें रंगवितात. एवढेंच नव्हे तर तेथील गुहेंत जीं प्राचीन चित्रें दिसतात तीं याच रंगांनीं रंगविलेलीं आहेत. असें तज्ज्ञांचें मत आहे. यासंबंधींची अधिक माहिती पुढच्या प्रकरणांत.

रामटेकमध्ये राम नाही

आतांपर्यंत केलेल्या चोवीस लक्षणांच्या विवेचनावरून नागपूरजवळचें रामटेक हें मेघदूतांतील 'रामगिरि' होण्याला योग्य नाही, असें दिसून येईल. प्रस्तुत प्रकरणाचे शेवटीं परिशिष्टांत सदर वैशिष्ट्यें रामटेकला जुळत नाहींत त्याचें एक तौलनिक कोष्टक तयार करून दिलें आहे. त्यांत हीं वैशिष्ट्यें रामगड पर्वताला कशीं लागू पडतात हेंहि नमूद केलें आहे. म्हणून पहिलीं दोन प्रकरणें वाचल्यानंतर या कोष्टकावरून दोहोंचा तुलनात्मक बोध होईल. एकाच दृष्टिपातांत त्याचा एकूण निष्कर्ष असा : चोवीसापैकी एक^१ लक्षण जुळणारें आहे. दोन कांहींशीं जुळणारीं आहेत. सात जुळतात कीं नाहींत हें नक्की सांगतां येत नाहीं कारण त्यांचा आम्रकूटच मुळीं पक्का नाही! अर्थात् हा दोष त्यांच्या मार्थीं. तीन लक्षणें

१ हें जुळणारें एकुलतें एक लक्षण (=कुड्याचीं फुलें) इतकें सामान्य आहे कीं, तें रामटेकलाच काय पण भारतांतील शेंकडों डोंगरांना लागू पडेल. त्यामुळे त्यांत वैशिष्ट्य किंवा निर्णायकत्व नाही.

न जुळणारीं, पांच मुळींच न जुळण्यासारखीं आणि उरलेलीं सहा जुळणें सर्वथैव अशक्य. त्यांतहि मौज अशी कीं, नेमकीं महत्त्वाचीं व अवश्य जुळावयाला पाहिजेत अशीं जी वैशिष्ट्ये तीं तर रामटेकशीं हमखास जमत नाहीत. संख्याबलानें हा प्रश्न सोडवावयाचा म्हटला तर रामटेकविरुद्ध सहजच निकाल लागेल. तथापि हा यक्ष-प्रश्न गणितशास्त्रांतील नसून काव्यशास्त्रांतील आहे. लक्षणांच्या संख्येला महत्त्व असलें तरी त्यांच्या स्वरूपालाहि किंमत आहे. पण त्याहि दृष्टीनें रामटेक लटका पडतो. चोविसापैकीं एकहि विश्वास पटविणारें वैशिष्ट्य रामटेकजवळ नाही !

व्यक्तीच्या, वस्तूच्या अगर स्थळाच्या तत्पणाचा वाद (Question of Identity) उपस्थित झाला म्हणजे शाबितीकरितां सर्वच्या सर्व लक्षणें जमावीं लागतात असें शास्त्र आहे. न्यायालयीन कामकाजांत हीच कसोटी^१ पाळली जाते. बहुतेक खुणा जमूनहि एक खूण विरुद्ध गेली तरी ती तत्पणाला बाधक ठरते. प्रस्तुत विषय काव्यांतील वर्णनाचा व प्राचीन इतिहासाशीं संबद्ध असल्यामुळें ही कडक कसोटी सौम्य करून रामटेकच्या सिद्धान्तकारांना थोडीशी सवलत देण्यास हरकत नाही. तथापि काव्यदृष्ट्या व ऐतिहासिक दृष्ट्या ज्या असामान्य, वैशिष्ट्यपूर्ण व व्यवच्छेदक खुणा (Distinguishing features) आहेत, त्या न जमून धकावयाचें नाही. रामगिरीच्या म्हणून वर्णिलेल्या अशा मोठाल्या खुणांपैकीं एकहि रामटेकशीं जुळत नाही ! एवढेंच नव्हे तर त्या खुणांचा अभाव प्रत्ययाला येतो. कुंडलींतील एकहि गुण न जमतां दोघांचें लग्न लागायचें कसें ? शब्दार्थांची ओढा-ताण व बादरायण संबंध लावण्याला सुद्धां सीमा आहे. उदाहरणार्थ, उत्तुंग, भव्य, उंच शिखर असलेला, राम-संबंधित, धातुराग-समन्वित, सीतेनें स्नान केलेला, जलप्रवाहयुक्त, गर्द झाडीनें आच्छादित हीं महत्त्वाचीं लक्षणें मनपसंत व विश्वासोत्पादक रीतीनें जुळल्याशिवाय रसिकांचें समाधान होणार नाही. अगदींच मारून सुटकून वैद्यबुवा किंवा कुंकू लावा आणि पाटलीण म्हणा असा प्रकार कसा चालेल ? कांहीं काळ संभ्रम झाला तरी परीक्षेच्या वेळीं काच ती काच आणि मणि तो मणि !

याखेरीज आणखी एक भौगोलिक प्रमाण रामटेकच्या विरुद्ध आहे. मेघ आणि वारे कसे वहातात, त्यांची दिशा ठरलेली आहे. कवींप्रमाणेंच वारे देखील स्वैर व निरंकुश भासले तरी दोघांनाहि निसर्गाच्या दिशेच्या उलट जाण्याचें स्वातंत्र्य नाही. मेघदूतांत ही गोष्ट प्रत्ययाला येते. मिराशींचा मेघ विन्ध्यपर्वत भेदून अथवा उल्लंघून जाऊं पहातो. परंतु वाऱ्यांची ती दिशा नाही. त्यावरून मिराशींचा मार्ग निसर्गाविरोधी अतएव असंभवनीय आणि म्हणून कालिदासाला अभिप्रेत असणें शक्य नाही, हें दिसून येईल.

१. Full text of the Judgment in Bhowal Sanyasi Case p. 112-3.

मेघदूताच्या श्लोक ८ मधील 'त्वामारूढं पवनपदवीम्' यांतील पवनपदवी या शब्दप्रयोगांतील मर्म टीकाकारांच्या नजरेंतून सुटलें आहे असें दिसतें. पदवी याचा अर्थ अमरकोशांत

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपंथानः पदवी सृतिः ।

असा दिला आहे. पावसाळी वाऱ्यांची वहाण्याची एक ठराविक दिशा, चाकोरी अथवा 'मार्ग' असतो, हें कालिदासाला माहित होतें, हें यावरून उघड दिसतें. वारे विन्ध्यराजीची दुहेरी रांग भेदून जात नाहींत—जाऊं शकत नाहींत. अडतात. मग रामटेकचा मेघ नर्मदा ओलांडून सरळ उत्तरेकडे जाणार कसा ? जड मेघांचा सूत्रधार जो वारा, त्याची वहाण्याची दिशा ती नव्हेच मुळीं. निसर्ग रामटेकच्या विरुद्ध आहे ! अर्थातच ज्या दिशेनें वारे वहात नाहींत व मेघ जात नाहींत:तिकडून कालिदास आपला मेघ नेण्याचा अनावश्यक अट्टाहास करणार नाहीं, हें सांगणें नकोच.

मेघदूतांतील वर्णनाशीं रामटेक जुळत नाहीं. रामगिरि म्हणजे नागपूरजवळचें रामटेक नव्हे. आतां मध्यप्रदेशांतील रामगड पाहूं. तो पुढच्या प्रकरणांत दिसेल.

★ ★ ★

परिशिष्ट : १

रामगिरीच्या लक्षणांचें तौलनिक कोष्टक

हें तौलनिक कोष्टक मुद्दाम पहिल्या व दुसऱ्या प्रकरणांच्या दरम्यान दिलें आहे. रामगिरीचीं चोवीस लक्षणे रामटेकला कशीं लागू पडत नाहींत आणि रामगडशीं कशीं जुळतात, हें तुलनेनें एकाच दृष्टिपातांत समजून येईल. रामटेकच्या बाबतींत लक्षण जुळत नसेल तेथें नकारार्थी एक फुली दिली आहे. जें लक्षण मुळींच जुळत नाहीं, तेथें दोन फुल्या व जें लक्षण जमणें सर्वथैव अशक्य, तेथें तीन फुल्या मांडल्या आहेत. रामटेक पक्षाचा आम्रकूटच निश्चित नाहीं ! म्हणून त्या त्या जागीं प्रश्नचिन्हें घालावीं लागलीं !

रामगिरीचीं चोवीस लक्षणे	रामगड	रामटेक
१ सीतास्नान	पूर्ण जुळतें	× × ×
२ ऋषींचे आश्रम	„	× ×
३ उंच, शिखर असलेला	„	× × ×
४ येथें कुड्याचीं फुलें आहेत	जुळतें	जुळतें
५ उंच व भव्य	पूर्ण जुळतें	× × ×
६ रामपदचिन्हांकित ; येथें राम सीतेसह वनवासांत राहिले	„	× × ×
७ येथें प्रतिवर्षीं नियमानें जलवृष्टि	„	?
८ उंच शिखर व सोसाट्याचा वारा	„	× ×
९ पायथ्याशीं गांवढळ स्त्रिया (मुग्धसिद्धांगना)	„	?
१० निचुल नामक स्थळ किंवा सरस अशीं वेताचीं झाडें	„	× ×
११ आसपास खेडवळ असंस्कृत स्त्रिया	„	?
१२ घनदाट छायेच्या वृक्षांची गर्द झाडी	„	×
१३ याच्यालगत नांगरण्यालायक ' माल ' क्षेत्र	„	×
१४ येथून पश्चिमेला जाऊन पुढें उत्तरेला गेलें कीं अलका लागते.	„	× ×
१५ याच्या कांहींशा पश्चिमेला आम्रकूट पर्वत	„	?
१६ आम्रकूट तो कीं ज्याच्यावरील रान-वणवे प्रतिवार्षिक मेघवृष्टीनें विझतात.	„	?
१७ आम्रकूटाची स्तनसदृशता	„	?
१८ आम्रकूटाच्या आसपास जंगली लोकांची वस्ती	„	?
१९ वाटेंत नर्मदा हत्तीच्या अंगावरील वेलबुट्टी-सारखी दिसेल.	पूर्ण जुळतें	× × ×
२० नर्मदेचें पाणी शोषून पुढें जा-ओलांड असें नाहीं.	जुळतें	×
२१ नंतर दशार्ण, विदिशा व वेत्रवती नदी	पूर्ण जुळतें	कांहींसें जु.
२२ येथें हरिणी, मोर, नदी किंवा जलप्रवाह	„	× ×
२३ येथें वारे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे	जुळतें	कांहींसें जु.
२४ धातुराग अथवा रंजक-द्रव्यें.	पूर्ण जुळतें	× × ×

परिशिष्ट : २

मेघदूतांतील क्रमवार स्थळें

येथें मेघदूतांत प्रथमपासून अखेरपर्यंत लागणाऱ्या स्थळांची क्रमवार यादी दिली आहे. रामगिरि ते विदिशा या स्थळांबद्दल व मार्गाबद्दल अनिश्चितता असून पुढचीं स्थळें बहुतांशीं निश्चित आहेत.

स्थळें	श्लोक	स्थळें	श्लोक
१ रामगिरि	१	१७ गंभीरा	४३
२ माल	१६	१८ देवगिरि	४५
३ आम्रकूट	१७	१९ चर्मण्वती	४८
४ विंध्य	१९	२० दशपूर	५०
५ रेवा	१९	२१ ब्रह्मावर्त	५१
६ दशार्ण	२४	२२ कुरुक्षेत्र	५१
७ विदिशा	२५	२३ सरस्वती	५२
८ वेत्रवती	२५	२४ कनखल	५३
९ नीचैर्गिरि	२६	२५ गंगानदी	५३
१० वननदी	२७	२६ हिमालय	५५
११ उज्जयिनी	२८	२७ श्रीचरणन्यास	५८
१२ निर्विन्ध्या	२९	२८ क्रौंचरंध्र	६०
१३ सिंधु	३०	२९ कैलास	६१
१४ अवंती	३१	३० मानससरोवर	६५
१५ सिप्रा	३२	३१ अलका	६६
१६ गंधवती	३६		

परिशिष्ट : ३

मेघाच्या प्रवासाची दिशा

रामगड ते विदिशा : पश्चिम
 विदिशा ते उज्जयिनी : आणखी पश्चिम (वक्रः पंथाः)
 उज्जयिनी ते अलका : उत्तर

ज्ञोत २ रा.

रामगड हाच रामगिरि

आपृच्छस्व प्रियसखममुं तुंगमालिङ्ग्य शैलम् ।

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैः अंकितं मेखलासु ॥

— मेघदूत, श्लोक १२ वा.

मध्यप्रदेशाच्या ईशान्य टोकाला उंच शिखरांनीं मंडित असा एक भव्य व उत्तुंग पर्वत आहे. तो घनदाट वृक्षांनीं आच्छादिलेला तसाच वन्य पशूंनीं गजबजलेला आहे. त्याच्या कडेपठारांवरून आणि गर्द रानांतून हत्तींचे व हरणांचे कळप हिंडत असतात. गवा, रानबैल आणि वाघांच्या डरकाळ्यांनीं हा पर्वत निनादित होतो. नानाविध पक्षी आणि त्यांचे आवाज यांचा किलबिलाट येथें चाललेला असतो. हल्लीं येथील उदात्तेचा, एकांताचा व निसर्गरम्यतेचा उपभोग फक्त पशुपक्षीच घेतात. याच्या गगनचुंबी शिखर-माथ्यावर राम-लक्ष्मण-सीता यांच्या प्राचीन मूर्ति आहेत. पण त्यांचें दर्शन कोणी घेत नाहीं. जणूं अजूनहि ते पुराणपुरुष वनवासांतच आहेत ! तेथील शिळेवर रामचंद्राचीं कोरलेलीं पावलें आहेत. पण तिकडे कोणाचें पाऊल वळत नाहीं. हा पर्वत उपेक्षित आहे. बिचाऱ्याचें नांव फार थोड्या स्मरणशील नकाशांखेरीज कोणाला माहीत नाहीं. त्याच्याकडे जाण्याला रस्ता नाहीं. हत्तीवरून जावें लागतें. हा पर्वत दाट अरण्यानें वेढलेला आहे. इतका कीं, कांहीं ठिकाणीं उन्हाचा कवडसाहि पडत नाहीं. सूर्यकिरणांनाहि दाद न देणाऱ्या आसमंतातच्या जंगलांतून हत्ती सोडेंनें वाटेंतील वृक्षांच्या फांद्या मोडीत मार्ग काढीत पुढें जातो. याची एकूण उंची ३२०२ फूट आहे. जमिनीपासूनची त्याची तळची बैठक ऐरणीच्या आकाराची असून ती अंदाजे २५०० फुटांपर्यंत आहे. त्यावर पठार असून त्याच्या उत्तर भागीं उंच शिखर किंवा डोळे फिरविणारा सुळका आकाशांत घुसला आहे. पर्वतशिखरावरील या गिरिशृंगाची उंची सातआठशें फूट असेल. माथ्यावर या पर्वताच्या पोटांत एक विस्तीर्ण आणि लांबच लांब (अदमासें ४५० फूट) 'आरपार गुहा किंवा

१ ही हाथिफोड नांवाची नैसर्गिक आरपार गुहा, त्यांतील निर्झर आणि त्याचा पर्वत दणाणून सोडणारा निनाद हीं तीन वैशिष्ट्यें फार महत्त्वाचीं आहेत. त्यांचा एकत्रित संयोग अन्यत्र कोठेंहि आढळत नाहीं. या तिहेरी वैशिष्ट्यपूर्णतेमुळेच आपल्याला खरा रामगिरि व चित्रकूट ओळखून काढनां येणार आहे. रामगड = रामगिरि = चित्रकूट या सिद्धान्ताचा तो कणा आहे म्हटलें तरी चालेल.

बोगदा आहे. त्याला विवर किंवा विल (मराठी बीळ) म्हटलें तर अधिक बरोबर होईल. किंबहुना याच शब्दांनी त्याचें वर्णन प्राचीन वाङ्मयांत आलेलें आहे. ही गुहा एखाद्या अजस्र प्राण्याच्या उघडलेल्या तोंडासारखी दिसते. त्याच्या आंत स्वच्छ व सुंदर पाण्याचा एक झरा डोंगरांतून पाझरून वहात आहे. त्याच्या पडणाऱ्या पाण्याच्या ध्वनि-प्रतिध्वनीने हा पर्वत सदैव निनादित होत असतो. या विवराच्या मागील बाजूस डोंगरांत राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवाच्या नैसर्गिक गुहा आहेत. त्यांच्याभोंवतीं रामचरित्राच्या अनेक दंतकथा चिकटलेल्या असून त्या अजूनहि तेथें घुमत आहेत. तिथें गेलें म्हणजे त्या ऐकूं येतात. रामाचे वृत्तान्त आणि त्यांच्या जागा तिथले लोक आजहि दाखवितात. आसमंतातर्ची अनेक स्थळेंहि रामलक्ष्मणांच्या नांवांशीं निगडित अशीं आहेत. त्यांनींहि अद्यापि राम-नाम सोडलेलें नाहीं ! प्राचीन परंपरेनें जपलेला हा डोंगर फार प्राचीन काळापासून-सुमारें ४९०० वर्षांपासून प्रसिद्ध आहे. हाच हल्लींचा 'रामगड' पर्वत.

वाचकहो, पुन्हा एकदां 'चित्रकूट' म्हणून याच पर्वताची भेट फिरून आपल्याला ध्यावयाची आहे. यास्तव त्या दृष्टीनें आतांपासूनच त्याला नीट निरखून ठेवला पाहिजे. तूर्त रामगड हाच कालिदासाच्या मेघदूतांतील रामगिरि हें या प्रकरणांत पाहूं. कालिदासानें रामसंचारित चित्रकूटाचाच आपल्या काव्यमय भाषेंत रामगिरि केला. आणि त्यानंतर बदलत्या काळानें राम कायम ठेवून गिरीचा गड केला. नांवे बदललीं पण वस्तु तीच आहे; तिघांशींहि रामाचा घरोब्याचा संबंध आहे. रामाशीं एकरूप झाल्यामुळेच त्यांचेही 'एकरूपत्व' सिद्ध होण्याला मदत होणार आहे. हा रामगड रामाच्या केवळ कोरलेल्याच नव्हे तर खऱ्या पावलांनीं कसा अंकित झालेला आहे, हें उत्तरोत्तर स्पष्ट होत जाईल.

वस्तुतः कालिदासानें वर्णन केलेला रामगिरि म्हणजेच प्रसिद्ध चित्रकूट असावा, ही कल्पना मेघदूताच्या प्राचीन संस्कृत टीकाकारांना होती. म्हणून त्यांनीं 'रामगिरिः अत्र चित्रकूटः' असें भाष्य केले आहे. पण मध्यंतरीं म्हणजे अलीकडे अव्वल इंग्रजीपासूनच्या संशोधक विद्वानांनीं कामतानाथजवळचा बुंदेलखंडांतील एक डोंगर चित्रकूट म्हणून कायम केला. सदरचा हल्लींचा 'चित्रकूट' रामटेकप्रमाणेंच ठेंगू आणि सामान्य आहे. नांव 'सोनूबाई आणि हातीं कथलाचा वाळा' या म्हणीप्रमाणें त्या चित्रकूटांत चित्रविचित्रपणा नाहीं आणि कूट म्हणजे शिखरहि नाहीं ! याच्या आधारें मिराशींनीं चित्रकूट हा खरा रामगिरि होऊं शकत नाहीं असें सिद्ध केले ! आणि शेरा मारला, कीं " या टीकाकारांच्या ठिकाणीं चौकसबुद्धि नसल्यानें त्यांनीं या प्रश्नाचा खोल विचार

१ रामगड पर्वत व त्याच्या माथ्यावरील अद्भुत हाथिफोड गुहा यांचें डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर-मधील मि. कॉबडेन रॅम्से I. C. S. यांनीं कलेलें वर्णन (१९०५) पुढें पांचऱ्या व सहाव्या झोतांत विस्तृत दिले आहे तें पहावें.

केला नसावा.” चुकीचा रामगिरि चुकीच्या चित्रकूटाशीं ताडून पाहतांना बिचाऱ्या मल्लिनाथप्रभृतींच्या चौकसबुद्धीची चूक निघाली ! असो. हे प्राचीन टीकाकार विदग्ध, बहुश्रुत आणि मार्मिक होते. विशेषतः मल्लिनाथ आणि पूर्णसरस्वती यांची टीका तर फारच मूलगामी व रसोद्ग्राही आहे. वस्तुतः या पंडितांनीं प्राचीन काव्यादिकांवर स्वतःची बुद्धि घासून ज्या ‘दीपिका’ प्रज्वलित करून ठेवल्या आहेत, त्यांच्याच उजेडामुळे आपण अधिक शोधाशोध करू शकतो. शिवाय परंपरेनें ते प्राचीन काळाच्या अधिक जवळ होते. त्यांच्या काळीं, ^१रामायणावरून कल्पना सुचून कालिदासानें आपलें मेघदूत रचलें अशी पितापुत्रपरंपरेनें चालत आलेली समजूत प्रचलित होती. लोक तसें बोलत होते. आमची तर खात्री आहे कीं, आपले प्राचीन ग्रंथकार अधिक चौकस व अधिक सूक्ष्मबुद्धीचे होते. पूर्वींच्या परंपरेनें आणि मेघदूतांतील वर्णनावरून मल्लिनाथप्रभृति चौकस टीकाकारांनीं रामगिरि बरोबर हेरला होता. रामगिरि म्हणजेच चित्रकूट हें समीकरण आपल्याला इतर प्रमाणांनींही उद्भासित होणार आहे. पण मध्यंतरीं संशोधनाच्या घालमेळींत रामगिरि गेला नागपूरजवळ, आणि चित्रकूट नेला बुंदेलखंडांत. रामगड राहिला जागच्या जाग्यावर – अंधारांत ! एका वस्तूची अशी त्रिस्थळी यात्रा झाली. रामगिरि चित्रकूटाशीं जमेना आणि रामटेक रामगिरीशीं जुळेना ! ‘वस्तुनि अवस्त्वाऽरोपः’ हें या घोटाळ्याचें कारण होतें. त्यामुळे या बाबतींत संशोधनाच्या क्षेत्रांत गोंधळाची परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे. ‘तुझे आहे तुजपाशीं परि तूं जागा चुकलाशी’ या तुकारामाच्या उक्तीप्रमाणें या प्रसिद्ध पर्वताच्या बाबतींत स्थिति होत होती. परंतु उराशीं बाळगलेला चुकीचा रामगिरि आणि चुकीचा चित्रकूट सोडून दिले आणि नजरेआड झालेल्या रामगडला त्या जागेवर बसविलें, म्हणजे या चित्रकूटाच्या एकत्वाचे दुवे एकमेकींत घट्ट बसून ती सांखळी किती सुसंगत व अभेद्य होते हें दिसून येईल. पण त्यासाठीं पायरीपायरीनें गेलें पाहिजे. प्रथम रामगडचा परिचय.

रामगड पर्वत प्राचीन-अतिप्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे यांत शंका नाही. हा पर्वत ^२विंध्याच्या रांगेंतलाच एक भाग. याचें नक्की स्थान म्हणजे छत्तीसगड प्रांतांत सिरगुजा संस्थानांत (२२.५३ उत्तर X ८२.५५ पूर्व) या अक्षांश-

१ रामगिरेः चित्रकूटस्य आश्रमेषु वसतिम् चक्रे कृतवान्...

मल्लिनाथ, मे. पहिल्या श्लोकावरील टीका.

२. नर्मदेच्या दोन्ही बाजूंनीं पसरलेल्या पर्वतरांगेला पूर्वीं विंध्य हें नांव होतें. आरंभीं वायव्येकडून अफगाणिस्तानांतून येणाऱ्या आर्यांच्या वसाहतीची व राज्याची विंध्यपर्वतमाला ही दक्षिणसीमा होती. पुढें अगस्त्य, रामप्रभृति आर्य-धुरीणांनीं ही सीमा ओलांडून आर्य संस्कृति व वर्चस्व खालीं दक्षिण टोकापर्यंत रेटित नेलें. विंध्य हा भरतभूमीला विंधणारा, दक्षिणापथ व

[पुढील पानावर चालू

रेखांशांवर आहे. यालाच पूर्वी ऋक्ष किंवा ऋक्षवान् असें नांव होतें. ऋक्षवान् पर्वताच्या एका बाजूला नर्मदा व दुसऱ्या बाजूला महानदी असा उल्लेख महाभारतांत (शांतिपर्व अ० ५२-३२) आढळतो. टॉलेमी या पर्वताला Ouxenton आणि विंध्याला Quindon अशीं नांवे देतो. यावरून टॉलेमी नर्मदेच्या उत्तरेला असलेल्या विंध्यरांगेच्या मध्यभागाला ऋक्षवान् समजत होता, असें दिसतें. रामायणांत^१ व कालिदासाला हा नर्मदेजवळचा ऋक्षवान् म्हणून अभिप्रेत होता. सर्व संशोधक हाच प्राचीन ऋक्षवान् पर्वत असें मानतात.

हा रामगड पर्वत प्रयागच्या खालीं म्हणजे आग्नेयेस सुमारे दीडशें मैलांवर आहे. (अक्षांश रेखांश २२.५३ उत्तर × ८२.५५ पूर्व) हाच प्राचीन ऋक्ष पर्वत किंवा त्याचा भाग. रामायणांत (किष्किंधा कांड अ. ५० ते ५३) या ऋक्षपर्वताचें विस्तृत व सूक्ष्म वर्णन आहे. त्यांत असलेल्या नैसर्गिक आरपार गुहेला^३ ऋक्षविल म्हणजे ऋक्ष पर्वतांतलें बीळ अथवा विवर असें संबोधलें आहे.

मागील पानावरून चालू]

उत्तरापथ असे दोन विभाग पाडणारा होता. गुजराथपासून विहारपर्यंत पसरलेल्या या विस्तीर्ण पर्वताच्या दुहेरी सांखळीला प्रथम विंध्य हीच सामान्य स्थूल व समावेशक संज्ञा होती. मागाहून सोयीप्रमाणें व व्यवहारानुसार त्याच्या निरानिराळ्या भागांना निराळीं नांवे देण्यांत आलीं असें दिसतें पारियात्र, वैदूर्य, प्रस्रवण, ऋक्षवान्, मेखल इ. इ. मेखल पर्वत म्हणजे मध्यप्रदेशांतल्या गोंडवनांतील मेकल डोंगरांची रांग होय. या रांगेचें पूर्व टोक म्हणजेच प्रसिद्ध अमरकंटक—नर्मदेचें उगमस्थान. म्हणूनच नर्मदानदीला मेखल-सुता असें प्राचीन नांव आहे. पारियात्र पर्वताचा जुन्यांत जुना उल्लेख बौधायनाच्या धर्मसूत्रांत सांपडतो.

२ ऋक्षवन्तं गिरिश्रेष्ठं अध्यास्ते नर्मदां पिबन् (रामायण).

वप्रक्रियां ऋक्षवतस्तटेषु (रघु. ५.४४)

शिवाय 'भारतभूमि और उसके निवासी' पृ. ६३ पहा.

३. हें ऋक्षविल असलेलें विंध्यांतलें उंच शिखर म्हणजेच चित्रकूट पर्वत होय, हें पुढें खुद्द कालिदासाच्या वर्णनावरून स्पष्ट होईल. ही आरपार गुहा म्हणजे रामगडला चित्रकूटाशीं 'जोडणारा' भक्कम बोगदाच आहे. दोघांचें हें अद्वितीय वैशिष्ट्य लक्षांत आणल्यावर रामगड हाच चित्रकूट याबद्दल शंका रहाण्याचें कारण नाही. इतर प्रमाणें पुष्टीदाखल आहेतच. तथापि ही भक्कम सांखळी आधींच कळवून घेण्याची ज्यांना जिज्ञासा असेल त्यांनीं चित्रकूट-वर्णनाचा कालिदासाचा हा श्लोक (रघु १३.४७) काढून पहावा.

धारास्वनोद्गारि दरीमुखोऽसौ ।

शृंगाग्रलशांबुद्वप्रपंकः ॥

कालिदासानें आपल्या शैलीनुसार चित्रकूटाच्या नेमक्या वैशिष्ट्यांवर बोट ठेवलें आहे. वर्णन-कौशल्य तें हें. कालिदास हा शब्दानें चित्र काढणारा व रंग भरणारा कुशल चित्तारी होता. रामायणानें चित्रकूटाच्या वर्णनांत शंभर श्लोक खर्ची घातले आहेत. कालिदासाच्या एका श्लोकावरून चित्रकूट ओळखून काढावा! असो. या श्लोकावरून कालिदास रामगडालाच चित्रकूट समजत होता, हें उघड आहे आणि चित्रकूटालाच त्यानें मेघदूतांतील 'रामगिरि' बनविला यांत काय संशय?

दुर्गं ऋक्षबिलं नाम दानवेनाऽभिरक्षितम्
भवकीर्णं लतावृक्षैः ददृशुस्ते महाबिलम्
तत्र क्रौंचाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन्

(कि. ५०. ८/९ इ.)

याच गुहेंत हनुमान् वगैरे वानरवीर सीताशोधार्थ आले होते, असें वर्णन आहे. यावरून या स्थळीं किंवा याचे आसपास राम व सीता पूर्वी रहात असावेत. पूर्वीच्या वास्तव्यस्थळीं शोध करणें ही गोष्ट स्वाभाविक व अनुभवसिद्ध आहे.

रामगड^१ हें नांवच मुळीं रामगिरीपासून झालेलें आहे. राम कायम राहून 'गिरी'चा गड झाला. शब्दाच्या अपभ्रंशाचें अगदीं हुबेहूब असेंच दुसरें उहाहरण खुद्द मेघदूतांतच सांपडतें. कालिदासानें उल्लेखिलेल्या उज्जयिनीजवळच्या देवागिरीलाच (मे. श्लोक ४५) हल्लीं देवगड म्हणतात. मराठींत रायगिरी-रायरी-रायगड असें रूप झालें आहे. रामगड डोंगरावर एकच प्राचीन देवालय आहे आणि तें रामाचें असून सर्वोच्च शिखरावर वसलेलें आहे. त्याच्या अतिप्राचीनत्वाची एक खूण म्हणजे त्या देवळाच्या बांधकामांत घडीव दगड किंवा चुना वापरलेला नाही. दगडावर दगड ठेवून देऊळ उभारलें आहे. हे चौकोनी दगड एवढे मोठे आहेत कीं, ते पर्वत माथ्यावर कसे चढविले, याचें संशोधकांना कोडें आहे. त्यांत राम, लक्ष्मण, सीता यांच्या मूर्ति असून शिवाय हनुमान्, भरत, विष्णु यांच्याहि प्रतिमा आहेत. इतक्या उंचावर रामादिकांच्या मूर्ति तेथील रामवास्तव्याच्या स्मरणार्थ स्थापिल्या आहेत, हें उघड आहे. रामगड हें जसें रामाचें नामरूपानें स्मारक आहे तसें हें मूर्तिरूपानें स्मारक. सीतेच्या दोन्ही हातांत कमंडळू आहेत.^२ (फोटो पहा) यावरून या प्रतिमा वनवासकाळांतील आहेत, हें स्पष्ट आहे. रामगडावर दरवर्षीं चैत्रांत फार मोठी यात्रा भरते, ही गोष्ट सूचक व महत्त्वाची आहे.

रामगड डोंगर, त्यांतील गुहा, तेथील कोरीव शिलालेख व अजिंठ्याप्रमाणें रंगविलेलीं चित्रें यांचें प्राचीनत्व-अतिप्राचीनत्व सिद्ध करणाऱ्या खालील गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे येथें अशोकाच्या काळचा प्राचीन कोरलेला शिलालेख आहे. सन १९१४ मध्ये भारतीय पुराणवस्तुसंशोधन खात्यानें बोलाविल्यावरून कलकत्याचे सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. असित हलदार रामगड-संशोधन सफरींत तेथें गेले होते. त्यांनीं मॉडर्न रिव्ह्यूच्या १९१५ सालच्या ऑक्टोबर-

१ गर्त या संस्कृत शब्दाचा अर्थ विवर किंवा आरपार गुहा, पोकळी असा आहे. (A hollow, hole, Cave आपट्यांचा कोश) गर्त या शब्दाचा अपभ्रंश प्राकृतांत गड असा होतो असें वररुचीनें म्हटलें आहे. रामानें येथे अगर आसपास वास्तव्य केलें त्या रामगडच्या नैसर्गिक आरपार गुहेला रामगर्त असें नांव प्राचीन काळीं पडलें असलें तरी त्याचा अपभ्रंश रामगड असाच होईल.

२ रामगडवरील मूर्तीचें आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे सीता, रामाच्या डाव्या हाताला नसून उजव्या हाताला आहे !

अंकांत त्यासंबंधीं एक वितृस्त लेख स्वतः काढलेल्या चित्रांसह दिला आहे. त्यांतील महत्त्वाचे भाग आम्ही विषयानुसंधानानें खालीं नमूद करित आहों. रामगडवरील गुहांतील चित्रें ४९०० वर्षापूर्वीचीं आहेत असें मानतात.

श्री. हलदार लिहितात—

We were Commissioned to copy out the ancient fresco paintings on the ceilings of certain caves (on the Ramgarh Hills) supposed to be 4900 years old. (p. 379)

जोगिमारा नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या गुहेच्या छतावर रंगीत चित्रें आहेत. त्या चित्रांच्या प्रतिकृति काढून घेण्याकरितां तीं न्याहाळीत असतांना एक नवी मौजेची गोष्ट श्री. हलदार यांच्या निदर्शनास आली. या दर्शनी चित्रांच्या खालीं त्याहीपेक्षां पूर्वीच्या काळांत काढलेल्या चित्रांच्या रेषा त्यांना उमगल्या !

While engaged in copying these paintings we came across some clever lines of earlier drawings which had been evidently covered up by the later paintings. Thus we found that the cave very probably possessed drawings of a superior class at some unknown period in the past. On later times (undoubtedly far remote from the present day) some people appear to have covered up the former paintings with a thick coating of white colouring matter and left behind these clumsy daubs of their own. (p. 385).

सदरील चित्र-रेखनांत तांबडा, पांढरा व काळा असे तीन रंग वापरलेले आहेत. चित्रें व त्यांतील प्रसंग ह्यांचें वर्णन श्री. हलदार यांनीं केलें आहे. चित्रांचा विषय, प्रसंग व पार्श्वभूमि लक्षांत येत नाहीत इतकीं तीं प्राचीन आहेत. पण त्याचा अधिक विस्तार नको. हा चित्र-समूह सदैव एक न उकललेलें गूढ म्हणून राहिल असे कांहींसे निराशेचे उद्गार हलदार यांनीं काढले आहेत. त्याचप्रमाणें जोगिमारा आणि सीताबेंगरा या गुहांच्या दगडी भिंतीवर कोरलेले लेख आहेत. त्यांतील लिपि अशोकाच्याहि पूर्वीच्या काळांतील आहे, असें तज्ज्ञांचें मत आहे.

There are inscriptions deeply engraved on the stone-walls of the Jogimara and the Sita-Bengra Caves. They record a love affair between a dancing girl and a sculptor. Dr. Bloch and others have attempted to prove that the characters are older even than those of Ashok's time.

असाच अभिप्राय बेगलर व डि. गॅझेटियर यांनीं व्यक्त केला आहे.

रामगडभोंवतीं दंतकथांनीं आपलें दाट जाळें विणलें आहे. त्यांचा सगळा ओढा रामाकडे आहे.

अर्थात् दंतकथांचें महत्त्व दुय्यम दर्जाचें. दंतकथा अर्धवट झोंपेंतून उठविलेल्या माणसासारखें विचूक बोलत असते. धड ना खरें ना खोटें. दंतकथा म्हणजे सत्य व असत्य यांची एक संमिश्र कथा आहे - गोधडी आहे. या दंतकथांचा अर्धबोबडा वृत्तान्त संपूर्ण भरंवसा ठेवण्यालायक नसला तरी उपोद्बलक पुरावा म्हणून त्यांचा फार उपयोग आहे. दंतकथेची वेडी वेलसुद्धां मुळाखेरीज किंवा आधारा-शिवाय वाढत नाही. स्वतंत्र विश्वसनीय प्रमाणें आणि त्यांच्या जोडीला पुष्टि देणाऱ्या प्राचीन दंतकथा असा सजोड दुहेरी पुरावा मात्र अधिक खंबीर ठरतो. किंबहुना स्वतंत्र पुराव्याचा तक्ता इतिहासाच्या पानावर दंतकथांच्या 'चुकां'नीं पक्का ठोकला जातो, असेंहि म्हणण्यास हरकत नाही, म्हणून दोन्ही ताडून पहात पुढें जाऊं.

मेघदूतांतील वर्णन रामगडचें आहे

आतां रामगिरीची कालिदासोक्त, चोवीस लक्षणें रामगडशीं ताडून पाहूं या. तीं कशीं जुळतात हें पूर्वीच्याच प्रकरणांत थोडथोडें दिग्दर्शित केलेलें आहे. त्याखेरीज त्यांची अधिक माहिती व चिकित्सा येथें क्रमवार दाखल करतो. अर्थात् त्यांतील महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्यांचें विवेचन विस्तारानें व बाकीच्यांचें संक्षेपानें - असें थोडेंसें द्रुत-विलंबित होईल. पण त्याला इलाज नाही. हल्लींचा रामगड म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट या प्रमेयाच्या प्रतिपादनाकरितां जागा आतांपासून राखून ठेवली पाहिजे. रामगड तोच चित्रकूट हा सिद्धान्त एकदां प्रस्थापित झाल्यावर ओघानें रामगडच मेघदूतांतील रामगिरि याचाहि तो भक्कम पुरावा होऊं शकतो हें सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

१ सीतास्नान :- 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' या उल्लेखावरून व 'आश्रमेषु' या अनेकवचनी प्रयोगामुळें हें राम-वनवासांतील वर्णन आहे, हें स्पष्ट आहे. जनकतनयेनें तेथें एकदां स्नान केलें असा अर्थ नसून राम व सीता दीर्घकाळपर्यंत तेथेंच पण आलटून पालटून जागा म्हणजे आश्रम बदलीत रहात होते असा अर्थ अभिप्रेत आहे. आतां याविषयींची रामगड-परंपरा पहा.

रामगडच्या उंच माथ्यावर तीन मोठाल्या राहण्यासारख्या गुहा राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवाच्या आहेत. यांच्या वास्तव्याच्या कथा अजून तेथील लोक सांगतात. उंच शिखरावर चढण्यापूर्वी डोंगरमाथ्यावर एक रमणीय पठार आहे. त्यांतून एक झरा वहात आहे. तोच पुढें वहात असलेल्या नदीचा उगम. या झऱ्यांत राम, लक्ष्मण व सीता यांनीं वनवासांत असतांना स्नान केलें, अशी आख्यायिका आहे. हिंदु यात्रेकरू प्रत्यक्ष गंगेपेक्षांहि या झऱ्याला पवित्र व पुण्यप्रद मानतात.

At last we reached an elevated table land which we had to cross in order to get to the top of the peak. We saw on the table land a spring which runs down a steep incline and forms the source of a river. Tradition has it that in the past age Sita, Ram and Lakshman once bathed at this very spot during the period of their banishment. Hindu pilgrims regard this spring as even more sacred than the Ganges itself.

सीताबेंगरा हें गुहेचें नांव तेथील प्रादेशिक बोलींतलें आहे. बेंगरा म्हणजे बंगला किंवा निवासस्थान असा अर्थ आहे. श्री. हलदार यांनी लिहिलें आहे कीं, प्रथमदर्शनीं सीता-गुहा नैसर्गिक असावी असें वाटतें. परंतु आंत जाऊन निरीक्षिल्या-नंतर नीट कल्पना येते. प्राचीन काळीं तिच्यांत रहाणाऱ्यांकरितां सोयीस्कर व्हावी अशा रीतीनें ही गुहा मोठ्या योजकतेनें कोरलेली आहे या गुहेत एक कोरलेली खोबण (drain) असून ती भिंतीतून पलीकडे म्हणजे लक्ष्मणबेंगरा या गुहेत जाते. वनवासाच्या काळांत लक्ष्मण उपोषित असतांना त्याची तहान भागविण्याकरतां बेलफळापासून तयार केलेलें पेय सीतादेवी आपल्या गुहेतून या कोरलेल्या दगडी खोबणीच्या द्वारा लक्ष्मणाकडे पोचतें करीत असे, अशी कथा येथें प्रचलित आहे. (हलदार पृष्ठ ३८५). लक्ष्मणाच्या गुहेत रामलक्ष्मणांच्या धनुर्धारी भग्नावस्थेत असलेल्या प्रतिमा दृष्टीस पडतात.

२ 'रामगिर्याश्रमेषु' या अनेकवचनी प्रयोगाचा अर्थ यक्ष विरहोन्मादामुळे आपलीं निवासस्थानें सारखीं बदलत होता असा मल्लिनाथानें केला आहे. परंतु कवीनें हा अर्थ मनांत वागवून अनेकवचनी प्रयोग केला असेल असें वाटत नाहीं. ही 'मल्लिनाथी' मागाहूनची आहे. यांतली खरी मख्खी अशी आहे कीं, रामचंद्र वनवासाला निघून चित्रकूट वनांत आले तेव्हां तहान्या खालीं अनेक ठिकाणीं आश्रमांत रहात रहात अखेर चित्रकूटाच्या म्हणजे रामगिरीच्या माथ्यावर येऊन पोचले. अर्थात् सीता बरोबर होतीच. त्यामुळे त्या त्या स्थळींचे उदकप्रवाह तिच्या स्नानामुळे पावन झाले, असा ह्यांतील गर्भितार्थ आहे. नुसत्या, 'आश्रमेषु' या पदाच्या बहुवचनावर मल्लिनाथी करून भागणार नाहीं. त्याच्याशीं जनकतनया-स्नानपुण्योदकेषु या विशेषणाचें लग्न लागलेलें आहे, हें लक्षांत आणलें पाहिजे. यास्तव सीतेसह रामाचा संचार या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे. चित्रकूट व त्यावरील राम-सीतेचे अनेक स्थळीं मुक्काम हा रामायणांतील वृत्तान्त कालिदासाच्या डोक्यांत असल्यामुळे त्यानें हें बहुवचन वापरलें, असें स्पष्ट दिसतें. कालिदास रामगडावर निःसंशय आला असला पाहिजे, हें मागें एकदां सूचित केलें आहे. त्या काळीं राम कुठें कुठें राहिले याबद्दलच्या कथा व आख्यायिका परंपरेनें खासच प्रचलित असतील. तीं ठिकाणेंहि लोक एकमेकांना श्रद्धेनें व कौतुकानें दाखवीत असतील.

मेघदूतांतील हा पहिला श्लोक रचतांना रामाचे हे आश्रम-सीतादेवीच्या अवगाहनानें पुण्योदकयुक्त झालेले ते आश्रम - कालिदासाच्या डोळ्यांपुढें असले पाहिजेत, यांत शंका नाही.

त्याचप्रमाणें चित्रकूटावर अनेक ऋषींचे आश्रम होते, याचा उल्लेख रामायणांत वारंवार आलेला आहे. चित्रकूटाला मुळीं महर्षिसेवित असें म्हटलें आहे. खुद्द रामगडावर तपश्चर्येला व एकांतवासाला योग्य अशा अनेक गुहा व अगणित रमणीय स्थळें आहेत. तेथें ऋषिमुनि रहात होते, अशी आख्यायिकाहि आहे. रामगडच्या आसमंतात् देखील अनेक विख्यात ऋषींचीं निवासस्थानें होती, हें पुढें दिसेलच. या विषयाशीं संबद्ध अशी एक मौजेची गोष्ट नमूद करून पुढच्या लक्षणांकडे वळूं. येथील डोंगराळ भागांत आदिवासी लोक रहातात. आजहि त्यांच्या टहाळ्यांनीं बनविलेल्या झोपड्या व त्यांचा आकार पाहून प्राचीन मुनींच्या पर्णकुटिका व आश्रमांची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही.

Huts made of green twigs were constructed for us. The structure of these huts corresponded somewhat to the description of such sylvan retreats in Valmiki's Ramayana and we pictured to ourselves the scene of Rama living in exile with his consort Sita and his beloved brother Lakshman in a hut such as this.

३. तिसऱ्याबरोबरच्या ५ व ८ या लक्षणांचा विचार करूं. रामगड पर्वत ३२०२ फूट उंच आहे व त्याचें सुळकेवजा शिखर सुमारे सहासातशें फूट आकाशांत घुसलेलें आहे.

As we proceeded we caught the first glimpse of the highest peak of the Ramgarh Hills on our way through Pathri. The towering peak seemed to smile complacently upon the miserable pilgrims as it peered through the low valleys between the intervening hills (Asit Haldar p. 382.)

वर्षाऋतूंत इतक्या उचुंग शिखरावर मेघ येणें, टकरा मारणें व ओथंबणें अगदीं स्वाभाविक आहे. हें भव्य दृश्य तरल कल्पनेच्या कवीस भुरळ पाडण्यासारखें आहे यांत शंका नाही. हत्तींच्या कळपानें गजबजलेल्या या पर्वतावर ओथंबणारा कृष्णमेघहि यक्षाला-म्हणजे कालिदासाला मत्त गजाप्रमाणें दिसला असला तर त्यांत नवल काय ?

येथें सोसाट्याचा वारा वाहतो (मे० श्लोक १४) व मेघ पुढें ढकलला गेल्यामुळें तो जणूं पर्वताचें शिखर उडवून देतो कीं काय, असा पायथ्याच्या मुग्ध सिद्धांगनांना भास होतो, असें वर्णन आहे. असा भास रामगडसारख्या उंच पर्वतावर

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, वार्ने. स्थलप्रत.

अनुक्रम ... २३४०९ ... वि: ...

क्रमांक ... २२३ ... नों: दि: ...

मेघ आला असतांना होणें शक्य आहे हें सांगणें नकोच. तथापि सुदैवानें या बाबतींत वाचकांना आपल्या कल्पनेला इतका ताण देण्याचीहि जरूरी नाही. श्री० असित हलदार यांना या श्लोकांत वर्णिलेल्या दृश्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आला व ते सिद्धांगनांप्रमाणेंच मुग्ध व चकित झाले ! रामगडच्या पायथ्याशी असलेल्या उदीपूर गांवांत त्यांचा तळ असतांना--

While we were in camp at Udipur we had a pleasant view one day of a fleecy cloud overhanging two peaks and the scene reminded us of the following lines in the 'Cloud Messenger' of Kalidas :—

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभि-
 दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः
 स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं
 दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान् ॥ १४ ॥

The sight of thee will drive to plainsurprise,
 The Siddha wives : in wonder, face up turned,
 They will ask, if winds are tearing off the peak,
 As leavest thou this Asram cool and wet,
 With Nichula woods, do thou avoid
 The moving Ding-Naga's trunks and shoot up high :

The picture drawn by the poet seemed to stand before our eyes in all its reality.

ज्या ठिकाणीं हुबेहूब तसेंच दृश्य दृष्टीला पडून तोच कालिदासाचा श्लोक आठवतो व डोळ्यासमोर उभा रहातो, त्या स्थळाची वेगळी तरफदारी करण्याचें कारण नाही. कवीला त्याच्या वर्णनचातुर्याची पावती आणि लेखकाला आपल्या सिद्धांतसत्यतेचा पडताळा याहून अधिक तो काय मिळावयाचा?

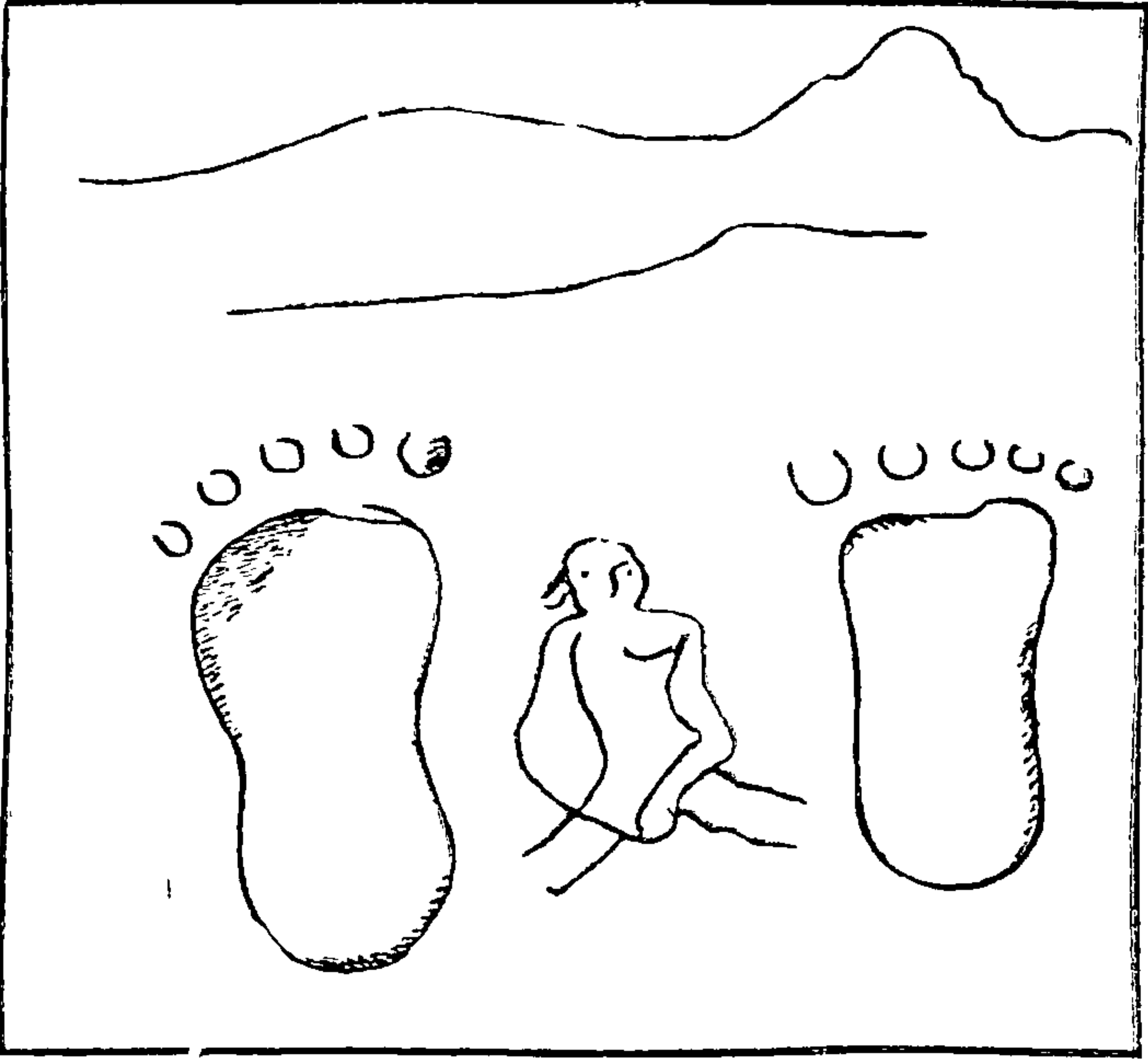
४. कुटज कुसुमैः--कुड्याचीं फुलें येथें मुबलक आढळतात. परंतु सामान्यतः तीं कोणत्याहि डोंगरावर मिळत असल्यामुळें हें गमक निर्णायक म्हणतां येणार नाही. तथापि या ठिकाणीं कुटज या शब्दानें कुड्याचीं फुलें अभिप्रेत नसावीत. यासंबंधीं मागील प्रकरणांत चर्चा केली आहे ती पहावी.

५. लक्षण ३ मध्यें याचा उल्लेख केलेला आहे.

रामाचीं पावलें

६. रघुपतिपदैः अंकितं--हें सर्वांत महत्त्वाचें व व्यवच्छेदक (distinguishing) लक्षण आहे. तथापि याची चर्चा पुरेशी झाली आहे. हाच चित्रकूट हें दाखविल्यावर हा डोंगर रामपदचिन्हांकित आहे हें सिद्ध करण्याची

रामाचीं पावलें, रामगड

“ रघुपतिपदैः अंकितं मेखलासु ”

गरज नाही. त्यांतून पदैः या बहुवचनानें पादुकांपेक्षां रामचंद्राचा प्रत्यक्ष वास निःसंदिग्धपणें सूचित होतो. म्हणूनच रामगिरि हाच चित्रकूट याचें हें बळकट प्रमाण होय. शिवाय रामगड पर्वतावर लक्ष्मणगुहेच्या बाहेरच्या बाजूस उजव्या शिलेवर पादुका कोरलेल्या आहेत. ओल्या मातीवर पावलें पडल्याप्रमाणें हा ठसा मोठा विस्मयजनक दिसतो. प्रभु रामचंद्रांचीं पवित्र पदचिन्हें येथें उमटलेलीं आहेत, असें येथील लोक मानतात. (चित्र पहा—पृष्ठ ७९)

On the outside on the right wall looking towards the cave there is a strong impression of a footprint with the portrait of a warrior chiselled on it. We could not understand what it was but it looked very much like the impression of a man's foot on clay. The people here regard it as an impression of the sacred foot of the great Rama.

तथापि कालिदासाच्या सहजरमणीय शैलीप्रमाणें 'रघुपतिपदैः' या अर्थपूर्ण शब्दप्रयोगांत दुहेरी किंवा तिहेरी श्लेष असावा, हें पूर्वी सूचित केलेलेंच आहे. हीं कोरलेलीं पदचिन्हें, या पर्वताला रामाचे प्रत्यक्ष लागलेले पाय, याखेरीज भरताला रामचंद्रानें दिलेल्या पादुका हा तिसरा अर्थहि या खोल कवीच्या मनांत नसेल असें म्हणवत नाही.

७ येथें प्रतिवर्षीं नियमानें जलवृष्टि होते, असें मे० १२ व्या श्लोकावरून दिसतें. वर्षाऋतूच्या आरंभीं मॉन्सून म्हणजे पाऊस आणणाऱ्या वाऱ्यांची व मेघांची दिशा हीच आहे. हे वारे नैर्ऋत्येकडून खालून वहात येऊन विंध्याला वळसा घालून पश्चिम-उत्तरेकडे वहात जातात. ही गोष्ट सहाव्या प्रकरणांतील भौगोलिक विवेचनावरून व वात-दर्शक नकाशांवरून लक्षांत येईल. शिवाय रामगड हा विंध्याचलाचाच भाग. कालिदासानें ऋतुसंहाराच्या दुसऱ्या सर्गांत पावसाळ्याच्या वर्णनाच्या निमित्तानें आपल्या आवडत्या विंध्यपर्वतावरच्या पर्जन्यवृष्टीचेंच वर्णन करून घेतलें आहे. तोच देखावा-तेच पर्वत मेघदूतांतहि त्याच्या नजरेसमोर असले पाहिजेत. विशेषतः आम्रकूटाच्या बाबतींत तर हें कल्पनासाम्य व वर्णनसादृश्य तंतोतंत जुळणारें आहे. तें पुढें पाहूं. म्हणूनच रामगड व अमरकंटक हे विंध्यराजींतले पर्वतच कालिदासाचे रामगिरि व आम्रकूट असावेत, याचें हें आणखी एक बलवत्तर प्रमाण होय.

८ या लक्षणाचें विवेचन पूर्वी झालें आहे.

९ मुग्ध सिद्धांगना (मे० श्लोक १४) :—येथें सिद्ध या शब्दाचा अर्थ देवयोनि असा नसून असंस्कृत, रानटी, मागासलेले लोक असा होतो, हें आम्हीं मागें दाखविलें आहे. रामगड व त्याच्या भोंवतालच्या अरण्यांत अद्यापिहि आदिवासी लोकांची वस्ती आहे. एवढेंच नव्हे तर हे लोक हल्लीं एक वेगळा प्रांत करून मागत आहेत, ही गोष्टहि प्रसिद्ध आहे. त्यांच्यांत कोरवा आणि खोराकू

अशा दोन जाती आहेत. पैकीं खोराकु लोकांमध्ये Saddam नांवाची एक जमात आहे. (इंपीरियल गॅझेटियर पृष्ठ २३४ व पुढें) हा शब्द मूळ सिद्ध शब्दाचा अपभ्रंश असावा. हे रानटी लोक मेघदूताच्या कालाइतकेच हल्लींही मागासलेले आहेत. त्याची कल्पना येण्याकरितां हलदारांचा एक छोटासा कारणापुरता उतारा देतो.

Generally speaking the villagers were so timid that our arrival at the outskirts of a village was the signal for a general stampede and it was most amusing to find men, women and children attempting to hide themselves from our view in all sorts of odd nooks and corners. Most of the people are aborigines. They look very much like the Mundas and Oraons of Chota Nagapur. They go by the name of Korwa.

रामगड व भोंवतालचा प्रदेश गोंडवनांत मोडतो. तेथें आजहि गोंड लोकांची पुष्कळ वस्ती आहे. तथापि त्यांच्याहि आधीं प्राचीन काळीं तेथें कोल लोकांचें राज्य होतें. तेथें आर्य लोकांनीं येऊन जेव्हां आपल्या वसाहती स्थापल्या त्या वेळीं त्यांच्या संस्कृतीचा तद्देशीयांवर बराच परिणाम झाला. त्यांचा धर्म, रहाणी व भाषा यांवर आर्यांची छाप पडली. त्यामुळें तेव्हांपासून बरेच लोक हिंदुधर्मांत आले व हिंदीचीच एक पोटबोली (dialect) बोलूं लागले. यानंतरच्या काळांत गोंड या प्रदेशांत आले व त्यांनीं तेथील रहिवासी कोल लोकांना जिंकलें व कांहींना हांकून दिलें. (Hunter : Statistical Account of Bengal Vol. XVII p. 231).

सुप्रसिद्ध रामायणसंशोधक श्री. आबा चांदोरकर यांनीं गोंडवन भागांत जाऊन हिंडून बरीच माहिती गोळा केली आहे. ते सांगतात कीं, गोंड लोक स्वतःला रावणाचे वंशज म्हणवितात आणि रामचंद्रानें आम्हांला आर्य किंवा हिंदुधर्मांत आणलें असें सांगतात. आपल्याकडे ज्याप्रमाणें हनुमानाचें देऊळ असतें त्याप्रमाणें त्या भागांत प्रत्येक गांवांत दशमुखी रावणाची मूर्ति असते. या मूर्ति दोन फुटांपासून २५ फुटांपर्यंतच्या असतात. या रावणमूर्तीची दसऱ्याला पूजा करतात. यावरून या भागांत राम व रावणाच्याहि आख्यायिका किती प्राचीन काळापासून चालत आल्या आहेत, हें कळून येतें.

१०. सरसनिचुलात् (मे. श्लोक १४) :—

निचुल याचा अर्थ सर्व टीकाकारांनीं वेतस किंवा वेत असा दिला आहे. समुद्रफळ असाहि एक अर्थ आहे, पण तोहि तितकासा जमत नाहीं. सरस म्हणजे फार तर हीं वेताचीं झाडें एखाद्या तळ्याच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं असतील.

तथापि एकंदरीत हा अर्थ समाधानकारक नाही. वेताच्या झाडांखेरीज रामगिरीचीं पुष्कळ वैशिष्ट्ये असल्यामुळे एखादा प्रख्यात व जातिवंत कवि महत्त्वाच्या ठिकाणीं-रामगिरीचा निरोप घेण्याच्या प्रसंगीं-वेतांचे वर्णन करित वसेल असे वाटत नाही. सरस व निचुल या दोन्ही शब्दांचा अधिक सरस, समर्पक व खास अर्थ असला पाहिजे. आमचे एक अनुमान आहे. पण चित्रकूटावरचे प्रकरण झाल्याशिवाय त्याचे औचित्य लक्षांत घेण्यासारखे नाही. म्हणून ते नंतर सादर करूं.

११. लक्षण ९ संबंधींचे जंगली वस्तीसंबंधींचे विवेचन याहि मुद्द्याला लागू पडते.

१२. रामगडवर घनदाट वृक्षांची गर्द झाडी आहे. हे लक्षण वर्णन करणाऱ्या पहिल्याच श्लोकांतले स्निग्ध व छायातरु हे दोन शब्द कालिदासाने कांहीं खास अर्थाने व कारणाने योजले आहेत. त्यांचा उलगडा पुढे होईल. तूर्त रामगडभोंवतीं अरण्य किती घनदाट आहे याची कल्पना देण्याकरितां श्री. हलदार यांचे दोन उतारे नमूद करतो. रामगड व त्याच्याभोंवतालचा भाग हा रानहत्तींचे वसतिस्थान आहे. अरण्य इतके दाट आहे की, कांहीं ठिकाणीं सूर्यकिरणांनासुद्धां प्रवेश मिळत नाही! मधून मधून कमलांनीं फुललेलीं सुंदर सरोवरे असून हे जंगल विविध पक्षिगणांच्या संमिश्र आवाजांनीं गजबजलेले असते.

The forest was so thick that in some places the sun's rays could hardly penetrate through the foliage.....the journey was enlivened by the sight of beautiful lakes full of lilies and by the sweet blended notes of various kinds of birds as we marched through the jungles. (p. 380-2.)

प्रचंड रामगड पर्वतावर दोनदोनशें फूट उंचीचे प्रचंड सालवृक्ष आहेत. साल वृक्षालाच यक्षधूप असे दुसरें नांव आहे. यांत राळ असते. रामगडवर व या भागांत प्रचंड साल वृक्षांचे वैपुल्य आहे. यावरून या परिसरांत यक्षांची वस्ती होती असे दिसते. यक्षधूप हे नांव त्याचे गमक होय.

१३. मालक्षेत्र (मे० श्लोक १६):—रामगिरीच्या नजिक असलेले व कालिदासाने उल्लेख केलेले मालक्षेत्र कोणते, हे अजूनपर्यंत संशोधकांना समाधानकारकपणे सांपडलेले नाही. त्याचा शोध 'उदङ्मुख' या १४ व्या श्लोकांतील शब्दावरून रामगिरीच्या उत्तरेला करतात. पण ते योग्य नसून मालक्षेत्र पश्चिमेच्या बाजूलाच असले पाहिजे हे पुढे दाखविले आहे.

रामगड डोंगर म्हणजे भोंवतालच्या मैदानांतून मध्येच वर निघालेला सुळका आहे. या प्रदेशालादेखील 'रामपूर टप्पा' म्हणतात, हे ध्यानांत घेण्याजोगे आहे. रामगड पर्वताशी विंध्य पर्वतराजीची सांखळी मध्येच तुटलेली असून त्याच्या

पश्चिमेला विस्तीर्ण पठार आहे. त्यालाच नकाशांतून छोटा नागपूरचें पठार असें नांव आहे. हें पठार संपतांच अमरकंटक पर्वत म्हणजे नर्मदेचें उगमस्थान लागतें व तेथपासून पुन्हा विंध्याची रांग थेट पश्चिमकिनाऱ्यापर्यंत जाऊन भिडते. म्हणजे रामगडहून पश्चिमेला अमरकंटकाकडे (आम्रकूट) जातांना मध्येंच जें मोठें पठार लागतें तेंच किंवा त्यांत हें मालक्षेत्र असलें पाहिजे. या पठाराचा रामगडलगतचा प्रदेश पूर्वीच्या सिरगुजा संस्थानाचा पश्चिमभाग होय. हा भाग शेती करण्यालायक आहे व तेथें शेती करतातहि. त्यामुळें ' सद्यःसीरोत्कषणसुरभि ' हें वर्णन या भागाला जुळण्यासारखें आहे.

...The other table-land trends to the west and, opening out as it goes, forms the main area of cultivated land in the State (Sirguja).

--इंपीरियल गॅझेटियर व्हॉ. १७, पृ. १७०.

शिवाय, रामगडावर उभें राहिलें आणि नजर फिरविली कीं सहजच पश्चिमेकडे पसरलेल्या या मोकळ्या मैदानाचा रमणीय देखावा दृष्टीस पडतो. एवढेंच नव्हे तर हवा स्वच्छ असली तर तेथून भव्य अमरकंटक (आम्रकूट पर्वत) सुद्धां स्पष्ट दिसतो असें म्हणतात.

...Ramgarh temple on the top of the hill – a magnificent place, whence may be seen the interminable hills of Chhuri-Mahtin teprora, and on a clear day, it is said, even the famous Amarkantak.

—Archaeological Survey of India. vol. XIII p. 31 onwards.

मेघाच्या प्रवासांतील रामगड हें पहिलें स्टेशन आणि अमरकंटक हें नंतरचें स्टेशन ठरलें म्हणजे मधलें मालक्षेत्र हें या दोहोंच्या दरम्यान कुठेंतरी असलें पाहिजे हें उघड आहे. विल्सनसाहेब आम्रकूटलाच अमरकंटक मानीत असल्यामुळें मालक्षेत्र येथेंच म्हणजे छत्तीसगड प्रांताच्या उत्तर भागांत रतनपूरच्या उत्तरेस असावें असें मत त्यांनीं व्यक्त केलें आहे.

...The place here mentioned ('Mal') must be somewhere in the vicinity of रतनपूर, the chief town of the northern half of the province of छत्तीसगड The only modern traces that can be found of it are in a place called मालडा, a little to the north of रतनपूर.

हल्लीं रतनपूरच्या उत्तरेला म्हणजे रामगडच्या पश्चिमेला जें मालडा नांवाचें ठिकाण आहे त्यालाच पूर्वी माल नांव असावें. मालडा हें नांव 'माल'चें अपभ्रष्ट रूप दिसतें. पण या बाबतींत तर्क करण्याचीहि जरूर नाही. कारण या भागांत पूर्वीच्या

सिरगुजा संस्थानांत राहणारे खोराकु हे आदिवासी लोक माल-धनी व महादेव यांना दैवत मानून त्यांची पूजा करतात. (डिस्ट्रिक्ट गॅझेट, छत्तीसगड पृ. २३४।५) यावरून या भागाला पूर्वी माल हें नांव असावें, याबद्दल संशय रहात नाही.

शकुन म्हणून उत्तरेला तोंड

उदङ्मुखः याचा अर्थ कित्येक टीकाकार 'उत्तरेच्या दिशेने जा' असा करतात, पण तो बरोबर बसत नाही. येथपासूनच उत्तर दिशेने प्रत्यक्ष गमन करावयाचें असा अर्थ नाही-असणें शक्य नाही. कारण पुढच्याच १५ व्या श्लोकांत 'कांहींसा पश्चिमेला जा आणि मग पुन्हा उत्तरेला जा' असा स्पष्ट दिशा-निर्देश केलेला आहे. (= किंचित् पश्चात् व्रज इ०) कांहींसा पश्चिमेला जर जावयाचें आहे, तर त्याच्याच आधीं उत्तरेला जायला कोण सांगेल? तेव्हां या दिशेच्या प्रश्नाचें हें 'उत्तर' चूक आहे. येऊन-जाऊन उदङ्मुख आणि पश्चात् व्रज यांच्या दरम्यान फक्त एक मालक्षेत्र लागतें. पण या मालक्षेत्रांत (माळरान किंवा पठारी प्रदेश) असें काय विशेष आहे कीं, ज्याकरितां पश्चिमेला जावयाचें असून कालिदास उत्तरेला जायला मेघाला सांगेल? आधीं उत्तर, लगेच बदलून पुन्हा पश्चिम आणि नंतर पुन्हा उत्तर-इतका द्राविडी प्राणायाम आणि आडवळशाचा मार्ग कशाकरितां? कालिदास कांहीं कारणावांचून वाकड्या वाटेला जाणारा मंद बुद्धीचा किंवा गबाळा कवि नाही. सारांश, मालक्षेत्राचा शोध रामगिरीच्या उत्तरेला न करतां पश्चिमेला केला पाहिजे. उदङ्मुख या शब्दप्रयोगानें फसून जातां कामा नये. उदङ्मुख म्हणजे उत्तरेकडे तोंड वळवून म्हणजे रोख ठेवून म्हणजे अखेर उत्तरेला जावयाचें आहे हें ध्यानीं धरून उड्डाण कर, एवढाच अर्थ आहे. उदङ् म्हणजे उत्तर या शब्दाची व्याप्ति अखेरच्या मुक्कामाची दिशा स्पष्ट करण्यापुरतीच मर्यादित आहे. शिवाय उदङ्मुख हा शब्द उत्पत्त या क्रियापदाकडे जोडावयाचा आहे. येथें व्रज इ० गमनार्थी क्रियापद घातलेलें नसून रामगिरीहून उड्डाण करण्याचीच फक्त क्रिया निर्दिष्ट केली आहे. म्हणजे निघतांना अखेर उत्तर दिशा गांठावयाची आहे एवढीच पूर्वसूचना मेघाला करावयाची आहे, हें स्पष्ट आहे. म्हणून मालक्षेत्राचा तपास व स्थापना रामगिरीच्या उत्तरेला करतात, तें युक्त नव्हे.

वस्तुतः माल पठार हें एक अप्रसिद्ध व सामुली ठिकाण आहे. मेघाच्या प्रवासांतलें तें कांहीं अपरिहार्य 'स्टेशन' नव्हे. पादपूरणार्थक अव्ययाप्रमाणें, मेघमार्गाच्या स्थळनकाशांत मध्येंच बरीचशी जागा कोरी राहूं नये एवढ्याकरितां कालिदासानें या माल पठाराचा उपयोग करून घेतला आहे, हें सहज कळण्याजोगें आहे. मेघदूताच्या काव्यकोठारांत कांहीं भर पडेल असें या माळरानांत कांहींच उगवत नाही! या मालक्षेत्राविषयीं मेघदूत काव्यांत आपल्याला माहिती अशी

एवढीच मिळते कीं, नुकतेंच नांगरलें असल्यामुळें हें क्षेत्र म्हणजे शेतजमीन सुगंधित झालेली होती. नांगरण्याची क्रिया आणि सुगंधाची निर्मिति हा कार्यकारण-भाव स्पष्ट आणि प्रतीत होण्याजोगा नसल्यामुळें वाचकाला या दोहोंच्या दरम्यान पर्जन्यवृष्टि झाली असली पाहिजे, अशी एक मनची कल्पना करून ती गृहीत धरावी लागते. तेव्हां कांहीं सुसंगत अर्थ या मालक्षेत्राच्या वर्णनांतून निघूं शकतो. याखेरीज मालक्षेत्राचें दुसरें वैशिष्ट्य किंवा उपयोग काव्याला नाही. त्यांत विशेष काव्योपकारकता अशी दिसत नाही. शिवाय पावसाच्या पहिल्या सरिनें तप्त भूमि तृप्त व शांत होणें आणि त्यापासून विशिष्ट प्रकारचा आल्हाददायक सुगंध दरवळणें हा जो अनुभवसिद्ध सृष्टिचमत्कार आहे त्याचा उल्लेख व वर्णन कालिदासानें खुद्द मेघदूतांतच अन्यत्र केलेलें आहे. मग जवळजवळ अजागलस्तनवत् असलेला हा माल प्रदेश काव्यांत कसा घुसला ? वाचकांच्या हें लक्षांत येईल कीं, मधली मोकळी जागा भरण्याकरितां ही कवीची योजना आहे. रामगिरि आणि आम्रकूट या दोन स्थळांच्या दरम्यान जी मोठी तूट, पोकळी किंवा खड्डा पडत होता, तो भरून काढण्याकरितां घातलेली ही भर होय. मालक्षेत्र म्हणजे या दोहोंच्यामधील दुवा. चांगले कवि क्षुद्र व सामान्य गोष्टींचाहि आपल्या कामाकरितां आणि कामापुरता कसा उपयोग करून घेतात, याचें हें मालरान म्हणजे उकृष्ट उदाहरण होय. हा माल-प्रदेश जर उत्तरेला असता तर उत्तर-पश्चिम-पुन्हा उत्तर असा वाकडा वळसा कालिदासानें खास घेतला नसता. त्याला जर मेघाला पश्चिमेकडे न्यावयाचें आहे (नर्मदा, विदिशा व उज्जयिनी यांच्या रोखानें) तर कवि या मामुली मालक्षेत्राकरितां दिशांची इतकी घालमेल कशाला करील ? म्हणून मालक्षेत्र रामगिरीच्या पश्चिमेकडेच असणें अधिक संभवनीय आहे. तसें पाहूं गेलें तर मेघाला पश्चिमेकडे नेणें हीच मुळीं वाकडी वाट आहे ! पण वाकडी वाट होते याची कालिदासाला पूर्ण जाणीव आहे.

वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां (श्लोक २७)

धडधडीत वाकडी वाट होत चालली आहे, हें लक्षांत येऊन आणि खटकत असूनहि कालिदास तरीहि त्या मेघाला पश्चिमेकडे कां ओढून नेत आहे ? कै. शिवरामपंत परांजपे आपल्या सरस लेखांत (साहित्य-संग्रह भाग १) त्याचें कारण देतात :

“ या प्रश्नाचें असें उत्तर दिसतें कीं, कांहीं तरी कारणामुळें ही विदिशेच्या बाजूची वाट कालिदासाच्या विशेष परिचयाची आणि प्रेमाची असली पाहिजे. आपल्या मेघाला उत्तरेकडे जावयाचें आहे ही जाणीव कालिदासाच्या मनामध्ये जागृत असतांनाहि ‘ परि परिचिता त्या त्या वस्तू न राहिविती धिरा ’ या उत्तररामचरितांतील रामाच्या वचनाप्रमाणें कालिदासाच्या त्या त्या चिरपरिचित स्थळांविषयींचा ओढा मेघाला उत्तर दिशेच्या ऐवजीं

पश्चिम दिशेकडेच-विदिशा नगरीकडे आणि वेत्रवती नदीकडेच-ओढून नेत आहे ! ' सद्यः सीरोत्कषणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालं । किञ्चित् पश्चाद् व्रज लघु-गतिर्भूय एवोत्तरेण ' या ठिकाणी ' थोडासा पश्चिमेकडे चल, मग फिरून उत्तरेकडे जाशील,' असें कालिदास पूर्वमेघाच्या सोळाव्या श्लोकांत यक्षाच्या तोंडून मेघाला म्हणतो; आणि नंतर आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकपर्वत, रेवा म्हणजे नर्मदा नदी, विदिशा नगरी, वेत्रवती नदी इत्यादि ठिकाणांची एकामागून एक रांग सुरू होते. इतका या विदिशा नगरीच्या प्रदेशाकडे कालिदासाचा ओढा कां ? तूं आपली उत्तरेकडची वाट जराशी सोडून दे आणि पश्चिमेच्या दिशेला चल, असें कालिदासानें मेघाला कां म्हणावें ?

“ असल्या बारीकसारीक नद्यांचें कालिदास ह्या ठिकाणीं मेघाला उत्तरे-कडे पाठविण्याचें थांबवून वर्णन करीत बसला आहे, याचा अर्थ काय ? या प्रश्नाचें एकच समाधान आहे आणि तें उत्तररामचरितांत म्हटल्याप्रमाणें ' तत् तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ' हेंच होय. निर्विंध्या आणि सिन्धु, गंधवती आणि गंभीरा, या नद्या निर्मनोविकारबुद्धीच्या तुम्हां आम्हां लोकांना कितीहि बारीकसारीक असोत; परंतु कालिदासाला त्या फार महत्त्वाच्या वाटत असल्या पाहिजेत, असें दिसतें. एरवीं त्यांचें तो वर्णन करीत बसला नसता. “ उत्पतोद्ङ्मुखः खं ” असें १४ व्या श्लोकामध्ये म्हणून झालें नाहीं, तोंच लगेच “ किञ्चित्पश्चाद् (पश्चिमभागेन) व्रज लघु-गतिर्भूय एवोत्तरेण ” या १६ व्या श्लोकामध्ये उत्तरदिशा सोडून मेघाला कालिदास पश्चिमेकडे नेत आहे आणि “ वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थित-स्योत्तराशां ” या २७ व्या श्लोकांत उत्तरेकडे जाणाऱ्या मेघाची ही जरी वाकडी वाट होत आहे, तरीहि उज्जयिनी नगरीकडे जाण्याचा कालिदास मेघाला आग्रह करीतच आहे, यांत कालिदासाचें या प्रदेशावरील प्रेम स्पष्टपणें व्यक्त होत आहे.

“ हें प्रेम जन्मभूमीच्या वात्सल्यामुळें असो, किंवा चिरसहवासाच्या बंधनानें असो, परंतु मुद्दाम वाकडी वाट काढून त्या वाटेतील बारीक-सारीक नद्या वगैरेंचें वर्णन करीत बसणाऱ्या कालिदासाचें त्या प्रांतावर प्रेम होतें, असें अनुमान काढण्याला येथें निर्विवाद जागा आहे.”

या विचारसरणींत बरेंच तथ्य आहे यांत शंका नाहीं. कालिदासाचें प्रथम-काव्य ऋतुसंहार विंध्याभोंवतींच विणलेलें आहे, हें आम्हीं मागें दाखविलेंच आहे. त्याला आपल्या लाडक्या विंध्य-परिसरांतलीं आवडतीं ठिकाणें व दृश्यें यांचें स्थल-क्रमानुसार वर्णन करून घेण्याची हौस व संधि साधावयाची होती, असें दिसतें. ती त्यानें साधली म्हणूनच मेघाचा मार्ग त्यानें रामगडहून खुबीनें प्रथमारंभींच

पश्चिमेकडे वळविला व अमरकंटक, नर्मदादृश्य उरकून विदिशेला (हल्लींची भिलसा) भेट देऊन त्याला उज्जयिनीपर्यंत ओढलें आणि अशा रीतीने आपला अंतःस्थ हेतु पूर्ण झाल्यावर मग त्याला उत्तरेकडे वळवून रीतसर इच्छित स्थळापर्यंत त्याची तजवीज लावली आहे. वर उल्लेखिलेल्या कारणासाठी व विदिशा, उज्जयिनी यांच्यासारखी उल्लेखनीय व काव्याला रंग चढविणारी स्थळे असल्यामुळे कालिदासाने पश्चिमेकडची वाट काढली हें ठीक आहे. परंतु पश्चिमेकडे जावयाला निघण्यापूर्वी मालक्षेत्राला भेट देण्याकरिता उत्तरेला उगीच एक वाकडी वेलांटी घेण्याला कांहीं सबळ कारण नाही. यावरूनहि माल रामगिरीच्या पश्चिमेलाच असावे, या म्हणण्याला पुष्टि मिळते.

वर चर्चितलेल्या कारणांसाठी कालिदासाने हा पश्चिमेकडचा वाकडा रस्ता पत्करला असेल. परंतु त्याबरोबरच हा त्याने वर्णन केलेला मार्गच मेघाच्या नैसर्गिक मार्गाशी व मान्सून वाऱ्यांच्या दिशेशी भौगोलिक दृष्ट्या बराचसा जुळता आहे, ही गोष्टहि लक्षांत ठेवली पाहिजे. त्यावरूनहि रामटेकवरून निघालेल्या मेघाने मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे थेट सरळ उत्तरेला विंध्य व नर्मदा ओलांडून जाण्याची अशक्यता लक्षांत येईल. रामगडवरून निघणाऱ्या मेघाचा वरीलप्रमाणे मार्ग भौगोलिक नियमांना धरून आहे.

उदङ्मुख हाच शब्द कालिदासाने अन्यत्र अनेके ठिकाणी वापरला आहे (रघु. ४:५९) तेथेहि त्याचा अर्थ फक्त उत्तरेला तोंड करून एवढाच विवक्षित आहे. शिवाय ज्या रामायणांतून कालिदासाने बऱ्याच कल्पना आणि शब्दप्रयोगहि जसेच्या तसे उचलून घेतले आहेत, त्या रामायणांतहि उदङ्मुख शब्द फक्त वरील अर्थानेच वापरलेला आहे (रामा० अयोध्या. ९६.१२) यावरून उदङ्मुख शब्दाचा 'उत्तरेकडे जा' असा अर्थ नसून उत्तरेकडे नजर ठेवून, उत्तरेच्या रोखाने, अखेर उत्तरेला जावयाचे आहे हें ध्यानांत धरून, एवढाच मर्यादित अर्थ कालिदासाला अभिप्रेत आहे, हें स्पष्ट दिसते. प्राचीन काळीं आर्य लोक उत्तर दिशा शुभ समजत असत आणि दक्षिण अशुभ समजत. दक्षिण दिशा ही राक्षसांच्या राहण्याची आणि म्हणूनच कदाचित् यमाची दिशा ठरलेली असावी. राक्षसांना 'नैर्ऋत' म्हणतात यासाठीच. रामायणांत देखील रामचंद्र वनवासार्थ अयोध्येहून बाहेर पडले त्या वेळीं जरी त्यांना दक्षिणेकडे गमन करावयाचे होते तरी रामाने शुभसूचक म्हणून रथाचे तोंड प्रथम उत्तरेकडे केले होते.

उदङ्मुखं तं तु रथं चकार ।

प्रयाणमांगल्यनिमित्तदर्शनात् ॥

— अयोध्याकांड सर्ग ४६.३४

म्हणूनच मेघाच्या प्रस्थानसमयी-अगदीं ऐन निघण्याच्या वेळीं-प्रयाण-मांगल्याकरितां यक्षाने 'उदङ्मुखः उत्पत' असें मेघाला सांगितलें असलें पाहिजे.

याचेंच आणखी एक उदाहरण पहा. खुद्द कालिदासानें हा उदङ्मुख शब्द रघुवंशाच्या पांचव्या सर्गांत वापरला आहे. नर्मदेच्या दक्षिण तीरावर तळ असतांना अज राजानें एका गजरूपधारी गंधर्वाला शापमुक्त केलें. त्यानें संतुष्ट होऊन राजाला प्रभावी अस्त्रमंत्र दिला. तेव्हां अजानें उत्तरेकडे तोंड करून त्याचा स्वीकार केला, हा कवीचा उल्लेख सूचक आहे.

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमंत्रं । जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥

यावरून शुभ व महत्त्वाची गोष्ट करतांना उदङ्मुख होऊन करावयाची, हा संकेत व प्रघात स्पष्टपणें दिसून येतो. घराबाहेर पडतांना भजूनहि उत्तरेकडे तोंड करण्याची चाल दिसते. प्रयाणमांगल्यानिमित्तदर्शन हेंच उदङ्मुख होण्यांतील रहस्य होय.

आधीं पश्चिम, मागाहून उत्तर

१४. येथून पश्चिमेकडे वळ आणि मग फिरून उत्तरेला जा म्हणजे अलका लागेल. (श्लोक १६), असें यक्ष मेघाला सांगतो. संबंध मेघदूत काव्यांत दिशेचा आदेश असा हा एकच आहे म्हणून त्याला फार महत्त्व. या प्रश्नाची चर्चा आतांपर्यंत जागजागीं विषयानुरोधानें आधींच येऊन गेली आहे. ग्रंथरचनेच्या सोयीकरितां लेखक विषयाचे अलग अलग भाग पाडून घेतो खरे, पण ते राजकीय हेतूनें पाडलेल्या प्रांतांप्रमाणेंच कृत्रिम ठरतात. लेखनाच्या ओघांत लेखणी शेजारच्या संलग्न विषयांत हिंडून आल्याशिवाय रहात नाहीं. आतां पूर्वी येऊन गेलेल्या विवेचनाखेरीज उपोद्बलक असे नवीन मुद्दे येथें मांडतो. मूळ श्लोक असा :—

सद्यः सीरोत्क्षेपणसुराभ क्षेत्रमारुह्य मालं ।

किञ्चित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण ॥

यांतील 'एव' हें पद फार सूचक आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा कीं, पुढें अखेरीस उत्तरेलाच जावयाचें असलें तरी तूर्त पश्चिमेकडेच वळ. म्हणजे पश्चिमेकडे वळण्यानें किञ्चित् वाकडी वाट होत आहे याची जाणीव 'एव' शब्दांत स्पष्टपणें व्यक्त झालेली आहे. पुढें 'वक्रः पंथा यदापि भवतः' या २७ व्या श्लोकांत स्पष्ट शब्दांत व्यक्त झालेली वाकड्या वाटेची जाणीव या १६ व्या श्लोकांत

१. या १६ व्या श्लोकांत किञ्चित् पश्चात् असे शब्द आहेत. तेथें किञ्चित् म्हणजे थोडेंसें असा अर्थ नसून कांहींसें पश्चिमेला (somewhat to the west) असा अर्थ आहे. तथापि याखेरीज आणखीहि एक अर्थ कवीच्या मनांत असणें संभवनीय आहे. किञ्चित् हें क्रियाविशेषण वरच्या ओळींतील आरुह्य पदाकडे जाऊं शकतें. म्हणजे मालक्षेत्र विस्तृत असल्यास तें संबंध व्यापणें मेघाला शक्य नाहीं. म्हणून त्याचा कांहीं भाग वाटेंत लागेल तेवढाच आक्रमून व सिंचन करून (मालं किञ्चित् आरुह्य) असा अर्थ निष्पन्न होतो. तो स्वाभाविक व सुसंगत आहे. हा अर्थ घेतला, तर किञ्चित् शब्दानें पश्चिमेकडील दिशेचा व प्रवासाचा जो संकोच, तो होणार नाहीं.

अस्पष्टपणें सूचित झालेली स्पष्ट दिसते. यावरून वस्तुतः उत्तर दिशा गांठावयाची असलेल्या मेघाची वाकडी वाट थेट रामगिरीपासूनच सुरू होत आहे हें दिसून येईल आणि याची कल्पना कालिदासाला नाही असेंहि नाही. म्हणून या दिशा-दर्शक उल्लेखाचा अर्थ 'आधीं पश्चिमेला वळ आणि मग मात्र उत्तरेलाच जा' असाच केला पाहिजे. पश्चात् व्रज म्हणजे मेघाला बराचसा पश्चिमेला न्यावयाचा आहे हें उघड आहे. नाही तर भूयः म्हणजे पुन्हा आणि एव म्हणजे उत्तरेलाच हे शब्द योजण्याचें कारण नव्हतें. ही दिशा व मार्ग निश्चित झाल्यानंतर त्याला रामगडशिवाय दुसरें ठिकाण जुळत नाही, हें उघड आहे.

आतां रामटेकहून अलकेला जावयाचें आहे, अशी कल्पना करूं या. तर मग यक्षानें मेघाला प्रस्तुतसारखा आदेश दिला नसता. आधीं उत्तरेला जा-मग पुन्हा पश्चिमेला-आणि मग पुन्हा उत्तरेला जा. अशी द्राविडी प्राणायामाची वाट मेघाला सांगावी लागली असती (मागील प्रकरणांतला नकाशा पहा). उलटपक्षीं रामगडहून कैलासाकडे (अर्थात् नर्मदा-विदिशा-उज्जयिनी या मार्गानें) जावयाचें म्हटल्यास मात्र या श्लोकांत सांगितलेली वाटच कोणीहि सांगेल. यक्षानेंहि तीच वाट सांगितली आहे. यावरून रामगड हाच रामगिरि हें सिद्ध होतें.

'माल' याचा आणखीहि एक अर्थ संभवतो. आणि तो अतिशय समर्पक रीतीनें जुळतो. तो असा : रामगडपर्वताचें उत्तुंग शिखर चढून गेलें म्हणजे अगदीं थेट माथ्यावर सुमारें दोनशें फूट लांबीरुंदीचें छोटेंसें पठार किंवा क्षेत्र आहे. त्याला Mehal म्हणजे मेहल अथवा महल असें नांव आहे. (A S. I. vol. XIII p. 36) तिथें बेगलरसाहेब गेले असतांना केळीची बाग केलेली होती व एका हत्तीनें नुकत्याच त्यांतील केळी मोडून त्यांची नासधूस केल्याचें दिसत होतें. बेगलरसाहेबांना हत्तीचीं पावलें दिसलीं. त्यांवरून बऱ्याच अंतरापर्यंत त्याचा माग काढला. तथापि हत्तीचा शोध लागणें शक्य झालें नाही. सारांश, या पर्वत-माथ्यावरच्या छोट्या पठाराला पूर्वी माल हें नांव असावें. असें असल्यास मेघ त्या उंच शिखराच्या मध्यें कोठेंतरी किंवा मेखलाभागावर बिलगलेला असतांना यक्षानें त्याला वर म्हणजे माथ्यावरच्या माळापर्यंत चढावयाला सांगणें स्वाभाविक आहे. त्याशिवाय शिखराला अडलेल्या किंवा टकरा मारणाऱ्या मेघाची पुढली वाट मोकळी कशी होणार? शिवाय मग 'आरुह्य मालं' यांतील आरुह्य म्हणजे 'वर अथवा उंच चढून' हा जो सरळ व स्वाभाविक अर्थ आहे तो किती चपखल व हृदयंगम रीतीनें जुळतो, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल. वर दिलेल्या दोन अर्थांपैकी कोणताहि स्वीकारला तरी चालेल. कारण आमचा प्रस्तुत सिद्धान्त मालक्षेत्राच्या निश्चितीवर अधिष्ठित नाही. सुचलेले संभाव्य अर्थ सादर केले आहेत एवढेंच.

आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकच

१५. क्र. १५ ते १८ हीं चार लक्षणें आम्रकूटाशीं संलग्न आहेत. आधींच्या १४ व्या लक्षणांत किंचित् पश्चात् या दिशा-उल्लेखाच्या स्पष्ट केलेल्या अर्थाप्रमाणें पाहिलें तर आम्रकूट हा आपोआपच अमरकंटक ठरतो ! पण तें सोडून देऊन स्वतंत्रपणें आम्रकूट कोणता हें पाहूं. येथें एक गोष्ट अवश्य सांगितली पाहिजे. रामगड, किंचित् पश्चात् इ० ओळीचा अर्थ, मालक्षेत्र, अमरकंटक आणि नर्मदेचें ' नक्षीदार ' दृश्य या पांच गोष्टींपैकीं कोणतीहि एक निश्चित झाली, कीं बाकीचीं स्थळें आपोआपच नक्की ठरतात. अशी त्यांची सांखळी आहे. तथापि यांपैकीं एकमेकांची मदत न घेतां आम्हीं प्रत्येक स्थळाचा स्वतंत्र विचार करून तें निश्चित केलें आहे. परंतु शिवाय या संबंधित स्थळांच्या निश्चयानें अप्रत्यक्षपणें मिळणारी पुष्टि त्यांत मिळविली म्हणजे हीं सर्व स्थळें (विशेषतः रामगड) ' द्विर्बद्धं सुबद्धं भवति ' या न्यायानें किती दृढ व निर्विवादपणानें सिद्ध होतात, हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

अमरकंटक पर्वताचें स्थानमाहात्म्य मोठें आहे. अमरकंटक म्हणजे छोटा नागपूर प्रदेशांत गोंडवनांतील मैकल पर्वतराजींचा एक भाग होय. येथें नर्मदा, महानदी व शोण या तीन मोठाल्या नद्यांचा उगम आहे. मैकल पर्वतरांगेचें तें अगदीं पूर्वेकडील टोंकाचें शिखर होय (असें कांहीं लोक समजतात). याची उंची ३४६८ फूट म्हणजे रामगडपेक्षांहि अधिक आहे. हा पर्वत हिंदूंचें एक पवित्र क्षेत्र समजला जातो. (B. C. Law : Holy Places of India p. 34) पद्म-पुराणांत त्यावरील चंडिका-तीर्थाचें वर्णन आहे. मत्स्यपुराणाच्या हिशोबीं अमरकंटकचें पावित्र्य कुरुक्षेत्रापेक्षांहि अधिक आहे. नर्मदा, शोण व महानदी या तीन पवित्र व महत्त्वपूर्ण नद्यांचा उगम याच पर्वतांतून होतो. असा हा प्रचंड, पवित्र व प्राचीन पर्वत आहे.

अमरकंटक भव्य व उंच आहे. त्यावर अनेक उत्तुंग शिखरें आहेत. (सानुमान् आम्रकूटः) त्यावर रान-आंब्यांचीं विपुल झाडें आहेत. त्यावर रान-वणवे लागतात. रान-आंब्यांच्या पिकलेल्या पिवळ्या आम्रफलांनीं डंबरलेल्या व फुगीर दिसणाऱ्या या डोंगराच्या शिखरावर काळा मेघ ओथंबला म्हणजे खूप उंचीवरून पहाणाऱ्याला तो भूदेवतेच्या स्तनासारखा दिसेल, हें रसिकांना न सांगतां हि समजण्यासारखें आहे. शिवाय ही कल्पना कामुक व विरहोन्मत्त यक्षाच्या तोंडीं किती खुद्दून दिसते, याचें औचित्य वेगळें सांगावयास नको. या डोंगराच्या पश्चिमेस गेलें कीं, विंध्याच्या पायथ्याजवळची स्फुटितप्रवाहा नर्मदाहि लागते. यावरून अमरकंटक मेघदूताच्या सर्व अटी पुऱ्या करतो हें दिसून येईल.

पण हा इतका लायक उमेदवार मिराशींना मंजूर नाही:

“ कारण अमरकंटक पर्वत ईशान्येस दूरवर राहतो; शिवाय अमरकंटकाचें प्राचीन नांव आम्रकूट नसून मेकल असें होतें. नर्मदा नदीचा उगम अमरकंटकला होतो व तिला मेकलसुता म्हणतात हें प्रसिद्ध आहे. तेव्हां अमरकंटक प्राचीन आम्रकूट असणें शक्य नाही. ”

अमरकंटक ईशान्येस राहतो? कुणाच्या ईशान्येस? रामटेकच्या असेल, रामगडच्या ईशान्येस नव्हे! म्हणजे मौज अशी की, जी गोष्ट सिद्ध करावयाची आहे तीच गृहीत धरली आहे! रामटेक सिद्ध करावयाचा आहे, असें असतांना रामटेक गृहीत धरून अमरकंटक त्याच्या ईशान्येला म्हणून रद्द ठरवावयाचा, ही युक्तिवादाची तऱ्हा काय आहे हें समजत नाही! त्याचप्रमाणें मेकल हें प्राचीन नांव आहे हें मान्य. पण एका स्थळाला अनेक नांवें असूं शकत नाहीत काय? अमरकोश किंवा इतर शब्दकोश सारे निष्कारण रचले गेले काय? शिवाय हिमालय, विंध्य किंवा खुद्द मिराशींच्या सातपुड्याप्रमाणेंच मेकल हें एका पर्वतराजीचें सामुदायिक किंवा समावेशक असें नांव आहे, हें स्पष्ट आहे. त्यांतल्या पर्वतांना अथवा शिखरांना स्थलकालभेदानें स्वतंत्र नांवें असूं शकणार नाहीत काय? त्यांतीलच एखाद्या आम्राच्छादित उंच डोंगराला पूर्वी आम्रकूट (कूट = शिखर) आणि अलीकडे अमरकंटक असें वर्णनात्मक किंवा अपभ्रंशात्मक नांव पडलेलें असणें असंभवनीय आहे काय? प्राचीन व प्रारंभीचीं नामाभिधानें गुण-दर्शक किंवा वर्णनात्मकच असतात. किंबहुना तीं विशेषणेंच असतात, नामें नसतातच. उदाहरणार्थ कृष्ण, परशुराम, भीम, दशरथ, जानकी, ऊर्मिला, शकुंतला, विंध्य, चित्रकूट, भागीरथी, यमुना, दशार्ण, कुरुक्षेत्र इ० इ०. प्रथम काळा म्हणून कृष्ण किंवा दांडगा म्हणून भीम होता. पुढें गोण्या किंवा कृश माणसालाहि कृष्णाजीपंत व भीमराव अशीं नांवें मिळूं लागलीं! पहिलीं पहिलीं नांवें हीं विशेषनामें नसून सामान्यनामें होतीं, हा सामान्य नियम विशेष लक्षांत ठेवला पाहिजे. तात्पर्य, मेकल रांगेतल्या एखाद्या शिखराला आम्रकूट हें वैशिष्ट्य-दर्शक वर्णनपर नाव मिळालेलें असणें अगदीं स्वाभाविक व संभवनीय आहे. सातपुड्यांतलें एखादें शिखर आम्रकूट होऊं शकतें आणि मेकलांतलें शिखर आम्रकूट असणें शक्य नाही हा न्याय कुठला?

यांतली खरी गोम अशी आहे की, मिराशींना अमरकंटकचा कांटा दूर करावयाचा आहे. कारण तो त्यांच्या रामटेकला सलतो आहे म्हणून. अमरकंटक प्रस्थापित झाला, कीं रामटेकचें माहात्म्य संपलेंच! उलट आम्रकूट अमरकंटक ठरला, कीं आपोआपच रामगड हा रामगिरि ठरूं लागतो. याची जाणीव असल्यामुळें मिराशींनीं अमरकंटकवर आक्षेप काढले आहेत. पण ते फोल आहेत. दिशा, अर्थवर्णन व शब्दसादृश्य या सर्व दृष्टींनीं चपखल जमणारा अमरकंटक केवळ त्यांच्या रामटेकला जुळत नाही एवढ्या सबबीवर बाजूला सारतां येणार नाही.

आम्रकूटाचा उल्लेख अन्यत्र कोठेहि आढळत नाही. त्यामुळे त्याला ओळखणें जड जातें. तथापि कालिदास मेघदूतांत त्याच्या खाणाखुणा देऊन चुकला आहे. त्यांवरून त्याला उघडकीस आणणें शक्य आहे.

आम्रकूट म्हणजेच अमरकंटक असे बहुतेक संशोधक मानतात. याबाबत पाहिली लक्ष वेधणारी गोष्ट या दोहोंमधील शब्दसाम्य व ध्वनिसादृश्य. पदव्युत्पत्ति-दृष्ट्याहि अमरकंटक पदभ्रष्ट होऊं शकत नाही. अमरकंटकला किंवा नर्मदेच्या उगमस्थानाच्या प्रदेशाला पूर्वी वंशगुल्म असेंहि नांव होतें. त्यावरून येथें बांबूंच्या बेटांची दाटी असावी असें दिसतें. आजहि अमरकंटकवर बांबू किंवा वंश मुबलक आहेत. शिवाय कंटक या शब्दाचा बांबू असाहि अर्थ आहे. तेव्हां आम्र आणि कंटक या तेथील वृक्ष-दर्शक नांवांचा संधि होऊन कालांतरानें आम्र याचा अमर असा अपभ्रंश होऊन अमरकंटक हें नांव सिद्ध झालें असण्याचीहि शक्यता आहे. आणखी एक गोष्ट अशी कीं, गोंडवनाच्या पूर्वभागाला पूर्वी महाकांतार असें म्हणत. या देशाच्या राजाला महाकांतारक व्याघ्रराज असें नांव होतें (अलाहाबाद येथील कोरीव शिलालेखः-समुद्रगुप्त-प्रशस्ति). कांतार किंवा कांतारक म्हणजे अरण्य. गोंडवन हा अरण्याचा भाग असल्यामुळे त्यावरूनच त्याच्या पूर्वभागाला महाकांतार हें नांव पडलें असावें. त्याचप्रमाणें या प्रदेशाच्या लगत पश्चिमेकडे असलेल्या मेकल-पर्वताच्या परिसरांतल्या अरण्यांत आम्रवृक्ष विशेषत्वानें असल्यामुळे त्याला आम्र-कांतार किंवा आम्रकांतारक आणि नंतर अपभ्रंशाच्या घसरगुंडीनें हल्लींचें अमर-कंटक नांव पडलें असावें, असाहि संभव आहे.

आतां एक मनोरंजक प्रमाण सादर करतो. प्रथम आम्रकूटाच्या वर्णनाचा श्लोक पहा.

त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्धना
वक्ष्यत्यध्वश्रमपरिगतं सानुमानाम्रकूटः ।
न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तनोच्चैः ॥

आणि आतां त्याच कवीच्या ऋतुसंहारांतील विन्ध्य पर्वताचें पावसाळ्यांतलें वर्णन पहा—

जलधरविनतानामाश्रयोऽस्माकमुच्चै-
रयमिति जलसेकैस्तोयदास्तोयनम्राः ।
अतिशयपरुषाभिर्ग्रीष्मवहेः शिखाभिः
समुपतनिततापं ह्लादयन्तीव विन्ध्यम् ॥ २७ ॥

— ऋतु० सर्ग २०२७

एकाच कवीचे दोन ठिकाणचे हे दोन श्लोक किती एककर्तृत्वप्रतिपादनोपयोगी आहेत, हे वेगळें सांगावयास नको. या दोन श्लोकांतील कल्पना-सादृश्य विस्मयजनक आहे. किंबहुना सादृश्य नसून एकच कल्पना दोन ठिकाणीं अवतरली आहे, असेंहि म्हणतां येईल.

एकाच प्रतिभेंतून, एकाच अनुभूतींतून हे दोन श्लोक निघालेले आहेत. किंबहुना त्याच अनुभूतींतून एकच श्लोक दोनदां स्फुरला, असेंहि म्हणतां येईल. ऋतुसंहारांत कालिदासानें विंध्यावरची वृष्टि वर्णन केली. रघुवंशांत रामचंद्रावर राज्याभिषेक होत असतांना त्याला विंध्यमस्तकावरचा जलाभिषेक आठवला (सर्ग १४.८). मग मेघदूतांतहि त्यानें त्याच प्रियपरिचित विंध्यावरचा तोच वर्णवा त्याच पर्जन्यवृष्टीनें शांत केलेला असणें शक्य नाही काय ? आम्रकूट हें विंध्यांतलेंच शिखर असलें पाहिजे. आणि तेंहि नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाह दृश्याच्या अलीकडचें. कारण पुढेंच विंध्याचा पायथा लागतो आणि नर्मदाप्रवाहांचें दृश्य दिसतें. कालिदासाच्या डोक्यांत आणि डोळ्यांपुढें विंध्य आहे, रामटेक किंवा सातपुडा नव्हे !

अशा रीतीनें ऐतिहासिक व भौगोलिक प्रमाणांनीं अमरकंटक किंवा त्याचें पूर्वटोंकाकडील शिखर हाच प्राचीन आम्रकूट ठरतो, यांत शंका नाही. तथापि आतां निरपेक्षपणें आणि तटस्थतेनें या प्रश्नाकडे उंचावरून एक विहंगमदृष्टि टाकूं या. अखेरीस, वाचकहो, कालिदास भव्यतेचा भोक्ता आहे हें विसरतां कामा नये. उत्तुंग, अफाट, मोठाले पर्वत व त्यांच्या वरील दृश्यें, आकाश व समुद्र यांच्यासंबंधींचे देखावे आणि भव्य सृष्टिचमत्कार वर्णन करण्याची या कविश्रेष्ठाची हातोटी व आवड आहे. आपल्याला असें दिसेल कीं, तो भव्य मोठाल्या गोष्टींचें वर्णन करून राहिला आहे. मेघदूताचें कथानक जर काल्पनिक तर त्यांतील स्थल-मालिका निवडण्याला तो पूर्णपणें स्वतंत्र होता. तर मग तो आपल्या प्रारंभबिंदूकरितां अनोळखी, ठेंगणा व अप्रसिद्ध डोंगर वेंचून काढील कीं पूर्वपरिचित, उंच, वैशिष्ट्यपूर्ण व राम-संबंधानें सर्वतोमुखी झालेला रामायण-प्रसिद्ध चित्रकूट (=रामगड) पसंत करील ? आणि प्रवासांत विश्रांतीसाठीं सातपुड्यांतलें एखादें अज्ञात कोपन्यांतलें शिखर निवडील कीं रामगडापेक्षांहि उंच, भव्य व तीन महान् नद्यांचें उगमस्थान म्हणून पवित्र व प्रसिद्ध असलेला विस्तीर्ण गिरिराज पसंत करील ? Little things please little minds ही म्हण कविवर्गांससुद्धां लागू पडेल. कालिदासाची बुद्धि व स्फूर्ति दांडगी आणि महत्त्वाकांक्षी होती. ' वचने किं दरिद्रता ' हा न्याय निदान काव्याच्या प्रांतांत लागू करण्याइतकी योजकता व धडाडी त्याच्या अंगांत खासच होती. वर्णन करून करायचें मग तें भिकार गोष्टींचें कशाला ? सकारण केलेले किरकोळ अपवाद सोडले तर असें प्रत्ययाला येईल कीं. कालिदासाच्या कवितेनें क्षुद्र वस्तूंना जवळ केलेलें नाही, त्याच्या प्रतिभेचा उंच मेघ

ठेंगण्या रामटेकच्या पातळीइतका खाली येणार नाही. तो रामगडसारख्या गगन-चुंबी व महनीय पर्वतालाच हत्तीसारखी टक्कर देणार !

नर्मदेचे नक्षीदार दृश्य

१९. आम्रकूटानंतर थोडा रस्ता चालून गेल्यानंतर (तत्परं वर्त्म तीर्णः) विंध्याच्या पायथ्याशीं तुला नर्मदा दिसेल असें वर्णन आहे (श्लोक १९). येथे नर्मदेच्या एका विशिष्ट दृश्याचे रेखाचित्र कवीने फार सूक्ष्म व रमणीय काढले आहे. त्यावरून या नर्मदा-दृश्याचे ठिकाण जबलपुरापाशीं (मिराशी म्हणतात त्याप्रमाणे) खात्रीने नसून ते बरेच अलीकडे म्हणजे अमरकंटकच्या नजीक पाश्चिमेला आहे हे आम्ही पूर्वीच विस्ताराने दाखविले आहे. (नर्मदाप्रवाहाचा मुद्दाम पुस्तकांत दिलेला नकाशा पहा.) या बहारीच्या नर्मदावर्णनांतले काव्यकौशल्य अत्यंत उच्च दर्जाचे असून शिवाय त्याचा उपयोग स्थळ-निश्चयाला फार आहे. याखेरीज हे नर्मदादृश्याचे ठिकाण नक्षी व निःसंदिग्धपणे ठरविण्यांत एक फार मोठे महत्त्व व लाभ आहे. कारण हे कोडे उकलण्याने रामगिरीचे रहस्य उकलणार आहे. या श्लोकांत वर्णिलेल्या नर्मदा-स्थानाची जागा पक्की झाली, कीं स्वाभाविकपणेच आम्रकूट हा अमरकंटक व रामगिरि हाच रामगड ठरतो. म्हणून आम्ही या स्थळाची छाननी विशेष बारकाईने व विस्ताराने करणार आहोत. खोलांत जाऊन या ठिकाणाचा पाया पक्का केला पाहिजे. प्रथम मूळ श्लोक व त्याचे मराठी भाषांतर पहा—

रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विंध्यदादे^१ विशीर्णा
भक्तिच्छेदैरिव विरचितां भूतिमंगे गजस्य ॥ •

आम्रकूटाची हद्द ओलांडून गेल्यावर पाषाणांच्या योगाने उंच-सखल झालेल्या विंध्यपर्वताच्या पायथ्याशीं, अनेक फाट्यांत-प्रवाहांत-विखुरलेली नर्मदानदी हत्तीच्या शरीरावर काढलेल्या चित्रविचित्र पट्ट्यांच्या वेलबुडी-सारखी दिसेल.

१. विशीर्णा :—या पदाचा अर्थ प्रो. मिराशी यांनी उन्हाळ्यामुळे वाळलेला अरुंद झालेला नर्मदेचा प्रवाह असा घेतला आहे. त्यांना जबलपूर-नरसिंगपूर या दरम्यानच्या नर्मदेवरून मेघाला न्यावयाचा असल्यामुळे त्यांनी अर्थाची अशी ओढाताण केली आहे. तथापि येथे हा अर्थ साफ चुकीचा व विपर्यस्त असून संदर्भाशीं मुळीच जमत नाही. विशेषतः नर्मदाप्रवाहाला हत्तीच्या अंगावरील बहुविध वेलपत्तीची जी उपमा दिली आहे, तीवरून हा मुद्दा सूर्यप्रकाशाइतका स्पष्ट होतो. उपमेय व उपमान यांच्यांतिल साधारण धर्म विशीर्णत्व म्हणजे बहुविधत्व होय हे उघड आहे. म्हणूनच याचा अर्थ आजपर्यंतच्या सर्व टीकाकारांनी व भाषांतरकारांनी स्फुटितप्रवाहा (Parted into streamlets) असा केला आहे. विशीर्णा याचा इतका 'वाळलेला' अर्थ दुसऱ्या कोणांहि केलेला नाही. तसा करणे उचित नव्हे.

आतां प्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ कै. प्रो. पाठक यांचें इंग्रजी भाषांतर पहा.

And traversing the road beyond Amrakut at a swifter pace by reason of the discharge of water, thou wilt see the Narmada parted into streamlets at the foot of the Vindhya rugged with stones and resembling the figures composed of the marks of pointed streaks on the body of an elephant.

वस्तुतः या श्लोकाचा अर्थ अगदी स्पष्ट आहे. पण त्यांतहि मतभिन्नता आहे. म्हणून चर्चा केली पाहिजे. नर्मदेचें कोणतें दृश्य कवीला अभिप्रेत आहे? गज-शृंगारांत हत्तीच्या अंगावर बहुधा तांबड्या रंगाच्या (कारण त्याच्या काळ्या पाठीवर दुसरा रंग तितकासा खुलून दिसत नाही) चित्ररेखा किंवा आकृति काढतात त्याप्रमाणें नर्मदा नदीचा देखावा दिसणार आहे. असा देखावा कोणत्या ठिकाणीं दिसेल? जेथें नर्मदा अमरकंटकावरून खाली उतरते व ज्या ठिकाणीं तिला आसपासच्या या डोंगराळ मुलखांतून अनेक जलौघ-प्रवाह-उपप्रवाह येऊन मिळतात, तेच हें ठिकाण होय. नकाशांत (इंपी० गॅझे० प्लेट २२) मंडल नांवाचें गांव दाखविलेले आहे. त्या ठिकाणीं हे नर्मदेचे कित्येक उपप्रवाह एकत्रित व केंद्रित झालेले स्पष्ट दिसतात. भौगोलिक भाषेत ८० ते ८२ x २२ ते २३ या नकाशासारख्या चौकटींत नर्मदा-प्रवाहांचें हें जाळें फार स्पष्ट दिसतें, व सहज डोळ्यांत भरतें (मागच्या प्रकरणांतिल नर्मदा-प्रवाहाचा नकाशा पहा ^१). मौज अशी कीं, येथून पुढें मात्र नर्मदेचा एकत्रित प्रवाह थेट अखेरपर्यंत बहुतांशी चक्र एकेरी-एकच रेषे लांबच्या लांब काढल्यासारखा अखेरपर्यंत दिसतो! यावरून हें लक्षांत येईल कीं, या विशिष्ट ठिकाणचें हें दृश्य दिसावयाचें म्हणजे मेघाला पूर्वेकडूनच अमरकंटकवरून पश्चिमेकडे आलें पाहिजे. याचाच अर्थ रामगड हाच रामगिरि! रामटेकहून निघून दक्षिण-उत्तर दिशेनें जबलपुरापाशीं येणाऱ्या मेघाला हें दृश्य दिसणें अशक्य आहे. त्यामुळें रामटेक निःसंदिग्धपणें चुकीचा व रद्द ठरतो. म्हणून आम्हीं प्रारंभीं म्हटले होते कीं, नर्मदेच्या स्फुटितप्रवाहांचें वर्णन हें गमक अतिशय बलवत्तर व निर्णायक असून रामटेकला नाशाबित करून रामगडला प्रस्थापित करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं आहे.

आतां यांतील कालिदासाचें काव्यकौशल्य व उपमाचातुर्य पाहूं. तें बघावयाचें वरच्या प्रमाणाला पुष्टि मिळते म्हणून. जबलपुराच्या पुढचा नर्मदेचा एकेरी प्रवाह कवीला वर्णावयाचा नसून त्याच्या अलीकडील नर्मदेचे फाटे किंवा प्रवाहांचें जाळें कवीला अभिप्रेत आहे, हें आपल्याला त्याच्या उपमेवरून समजतें. हत्ती शृंगारतात

१ मेघमंडलांतून म्हणजे आकाशांतून खालीं पहात असतां हें दृश्य खरोखरीच कालिदासानें वर्णिल्याप्रमाणें दिसतें, याची माहिती अकल्पितपणें आम्हांस मिळाली. मुंबईचे वैमानिक कॅ० एन्. व्ही. जोगळेकर यांनां अमरकंटक ते मंडल या भागांत असा देखावा हुबेहुब दिसतो. आण पुढें मात्र नर्मदेचा प्रवाह एकेरी रेषेसारखा दिसतो, अशी माहिती सांगितली.

तेव्हां त्याच्या पाठीवर काय एकच किंवा एकेरी रेघ असते ? पूर्वीच्या संस्थानांतून राजेरजवाड्यांचे स्वारीचे अथवा शृंगारलेले-रंगविलेले हत्ती पुष्कळांनी पाहिले असतील. त्यांच्या अंगावर किंबहुना अरुंद सोडेवर देखील अनेक रंगीत रेषांची नक्षी किंवा वेलबुट्टी काढलेली असते. यावरून कवीला अनेक प्रवाह अभिप्रेत आहेत याची खात्री पटते. आतां उपमा किती समर्पक व बहारीची आहे पहा. विंध्याच्या पायथ्याला गजाच्या अंगाची अथवा पाठीची उपमा दिली आहे. पायथा काळा, गजहि काळा. पायथा उतरता तशी हत्तीची पाठहि कमानदार किंवा उतरती असते. पायथा उपलविषम म्हणजे मोठमोठ्या पाषाणांनी उंच-सखल झालेला. हत्तीच्या अंगावर खवले किंवा सुरकुत्या असतात. त्यामुळे त्याचेंहि अंग विषम किंवा खडबडीत दिसतें. नर्मदेचे अनेक प्रवाह व त्यांची नक्षीदार गुंतागुंत तर हत्तीच्या अंगावर काढलेल्या अनेक रेषांची वेलबुट्टी. नर्मदेचे ते प्रवाह पावसाळ्याच्या प्रारंभीच्या जलवृष्टीमुळे तांबूस झालेले तर गजशृंगाराच्या रेषाहि तांबड्याच ! कालिदासाचा नेहमी पूर्णोपमा करण्याकडे कल असतो त्याचें हें एक उदाहरण होय. उपमेय आणि उपमान यांच्या अंगोपांगांचें सादृश्य-दर्शक कोष्टक खालील-प्रमाणें बनवितां येईल.

विंध्य = गज

पायथा (पाद) = गजाचें अंग किंवा पाठ

उपलविषमे = खवल्यांनीं खडबडीत दिसणारी पाठ

दगड काळे = पाठ किंवा खवलेहि काळे

नर्मदेचे प्रवाह = चित्रविचित्र रेषा (बहुधा तांबड्या)

वृष्टीमुळे प्रवाह तांबूस = हत्तीच्या अंगावरच्या रेषाहि तांबड्या प्रवाहांचें जाळें = वेलबुट्टी

असो. येथें नर्मदेचा एकेरी प्रवाह कीं अनेक प्रवाह अभिप्रेत आहेत, हा खरा वादाचा मुद्दा आहे. त्यांतच या लक्षणाचें निर्णायकत्व भरलेलें आहे. या

१ मेघदूतांतील वर्णनावरून पावसाळा सुरू झाल्याचें स्पष्ट दिसतें. इंद्रधनुष्य दिसतें आहे (श्लोक १५), कुटजकुसुमें फुललीं आहेत (श्लोक ४), रामगिरीवर मेघ वृष्टि करित आहे (श्लोक १२), चातक हर्षनिर्भर होऊन गाणें गात आहेत (श्लोक ९), मालक्षेत्र जलवर्षावानें सुगंधित झालें आहे (श्लोक १६), आम्रकूटावर तर दावाग्नि विज्ञप्याइतकी जोराची पर्जन्य-वृष्टि झाली आहे (श्लोक १७), विशेषतः आम्रकूटावर तोयोत्सर्ग (श्लोक १९) म्हणजे बरेच पाणी पडलें आहे. इतकें कीं, त्यामुळे मेघ रिकामा व हलका झाला आहे. या सर्व उल्लेखांवरून वर्षाकाळाला प्रारंभ होऊन पावसाची झोड सुरू झाल्याचें स्पष्ट दिसतें. त्यांतल्या त्यांत आम्रकूटावर बराच मेघवर्षाव झाल्याचा उल्लेख असल्यामुळे त्यांतूनच उगम पावणाऱ्या नर्मदेला व तिच्या उपप्रवाहांना पाणी आल्याशिवाय कसें राहिल ? आणि पावसाळ्याच्या प्रारंभीचे हे प्रवाह तांबडेच असणार, यांत शंका नाही.

वादाचा निर्णय कालिदासाचे अन्यत्र असेच उल्लेख पाहून होतो. ही गजशृंगाराची उपमा कवीची आवडती होती असें दिसते. याच कल्पनेचा त्यानें आणखी दोन ठिकाणीं उपयोग केला आहे.

१. कुंजरबिंदुशोणाः (कुमारसंभव १.७)

ही उपमा भूर्जपत्रांवर धातुरसानें लिहिलेल्या अक्षरांना दिली आहे.

२. भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता

भाति भूतिरिव मत्तदंतिनः (कु. सं. ८.६९)

यांतील बहुवचनी प्रयोगावरून गजशृंगाराच्या चित्ररेखा 'बहुविध' होत्या हें सिद्ध होतें. पण याहीपेक्षां आणखी मार्गें जाऊन या उपमेच्या नक्की अर्थाचा छडा लावतां येतो. कालिदासाचा व रामायणाचा फार घोरोबा. त्याच्या कवितेचें तें माहेरघरच. प्रस्तुत उपमेतील मूळ कल्पना त्यानें याच भांडारांतून उचलून आणली असली पाहिजे. नेहमींच्या घाटणीप्रमाणें त्याच्या सौंदर्यान्वेषिणी बुद्धीनें त्या कल्पनेला अधिक सुंदर व समर्पक करून सजविली इतकेंच. रामायणांत रामचंद्र पंचवटींत पोंचल्यानंतर गोदावरीच्या तीरावरील डोंगरांचें वर्णन आहे.

दृश्यन्ते गिरयः सौम्याः फुल्लैस्तरुभिरावृताः

सौवर्णै राजतैस्ताम्रैर्देशे देशे तथा शुभैः

गवाक्षिता इवाभान्ति गजाः परमभक्तिभिः

— अरण्यकांड सर्ग १५. १४।१५

या श्लोकावरील टीका पहा. गवाक्षिता गजा इव भक्तिभिः गवाक्षाकार-नीलपीतादिवर्णरचनारूपालंकारैः अलंकृताः । म्हणजे गवाक्षाचा आकार असलेल्या म्हणजे जाळीदार किंवा नक्षीदार अशा विविध रंगांच्या रेघांनीं अथवा आकृत्यांनीं शृंगारलेल्या गजांची उपमा येथें दिली आहे. येथेंहि बहुवचनी प्रयोग आहे. यावरून पूर्वीपासून हत्ती शृंगारतांना त्याच्या अंगावर बहुविध चित्रविचित्रित रेषा अथवा आकृत्या काढीत होते आणि ही गोष्ट कालिदासाला माहीत होती, हें स्पष्ट आहे. आणि म्हणूनच त्यानें हा बहुवचनी प्रयोग केला, हें सिद्ध होतें. यावरून विशीर्ण याचा अर्थ वाळलेलीं किंवा पात्र उन्हाळ्यामुळें अरुंद झालेली असा मिराशींनीं त्यांच्या सोयीकरितां केलेला अर्थ बरोबर नाही. याबाबत शंका रहात नाही. तथापि आमचा अर्थ अधिक दृढ करण्याकरितां रामायणांतील दुसरी-कडचा गवाक्ष उपमेचा एक श्लोक देतो. (कि. १. ३६।३७)

अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः

स्वैः पक्षैः पवनौद्धृतैः गवाक्षैः स्फाटिकैरिव

येथें गवाक्षांची उपमा मदोन्मत्त मोरांच्या चित्रविचित्रित व उभारलेल्या पिसान्यांना दिलेली आहे, हें लक्षांत आणलें पाहिजे. गवाक्षें म्हणजेच मुळीं अनेक नक्षीचीं रंगें व वेलवुट्टीचें जाळें. पण शिवाय ही उपमा चित्रविचित्रित डोंगरांना व मोरपिसान्यांना दिलेली पाहिली म्हणजे रामायणकर्त्याला बहुविधत्व वर्णन करावयाचें आहे, हें सहज लक्षांत येतें. आणि म्हणून 'गजाः परमभक्तिभिः' या वाल्मीकीच्या वरलि श्लोकांत नानाविधत्व निःसंशयपणें व्यक्त झालेलें आहे आणि हीच उपमा कालिदासानें उचललेली आहे. तेव्हां त्यांतहि बहुविधत्व अभिप्रेत आहे. अनेक फांटे फुटलेल्या स्फुटितप्रवाहा नर्मदेचें वर्णन कालिदासानें येथें केलें आहे, एकेरी नर्मदाप्रवाहाचें नव्हे.

आतां एक उलटा ताळा पाहूं. कारण या प्रमाणाची खात्री पटविणारी आणखी एक 'उलटी खूण' सुदैवानें आपल्यापाशीं आहे. कालिदासानें रघुवंशांत नर्मदेचेंच म्हणजे रेवा नदीचें वर्णन केलें आहे (सर्ग ६.४३). मात्र हा नर्मदेचा भाग 'माहिष्मतीजवळचा (=हल्लींचा मांधाता प्रदेश) म्हणजे जबलपूरच्याहि पुष्कळ पूर्वेस खांडव्यानजीकचा होय. येथें नर्मदा एकेरी, एकप्रवाहा आहे, हें आपण पाहिलेंच आहे. म्हणून या ठिकाणीं कालिदासानें कशी निराळी उपमा योजली तें पहा.

प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां

रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः

येथें नर्मदेच्या जलप्रवाहाला कांची म्हणजे रशनेची (=दोरी, कडदोरा) उपमा दिली आहे. यावरून या ठिकाणचा एकेरी प्रवाह स्पष्टपणें सूचित होतो. एकाच नदीच्या दोन ठिकाणच्या भिन्न देखाव्यांना दिलेल्या दोन भिन्न उपमांमुळें कालिदासाचें निरीक्षण व वर्णनांतील कांटेकोरपणा तर व्यक्त होतोच; पण मेघदूतांत वर्णिलेलें नर्मदा-दृश्य जबलपूरजवळ नसून मंडलाजवळ आहे, याबाबत शंका रहात नाही.

मिराशींनीं मात्र विशीर्णा या नर्मदेच्या विशेषणाचा अर्थ 'आटलेली, अरुंद' असा घेतला आहे. ते लिहितात :

नर्मदा नदीचें वर्णन जबलपूर ते नरसिंगपूर या भागांत वर्षाकालारंभीं त्या नदीचें जें दृश्य दिसतें त्यासारखेंच आहे. ग्रीष्म ऋतूंत पाणी आटल्यामुळें नर्मदा नदीचा प्रवाह अरुंद होऊन खडकाळ प्रदेशांतून वाहत जातो.

[सं. मु., पृ. ६०]

१. माहिष्मती म्हणजेच हल्लींचें ओंकारमांधाता म्हणतात तें क्षेत्र. हें बेट असून नर्मदेच्या प्रवाहाच्या मध्यभागी आहे. हें ठिकाण प्राचीन काळीं भरभराटींत होतें. बौद्ध वाङ्मयांत यालाच अवंती-दक्षिणापथ किंवा दुसरी अवंती असें म्हटलें आहे.

जो नाही तो अर्थ नेमका त्यांनी उचलला आहे. मिराशींना मेघदूतांतलें नर्मदेचें दृश्य रामटेक-जबलपूर या त्यांच्या मेघ-मार्गाशी जुळण्याकरितां जबलपुरा-पाशी न्यावयाचें आहे. त्यासाठी ही विशीर्ण शब्दाच्या अर्थाची ओढाताण दिसते. परंतु शब्दांच्या ओढाताणीनें कोणालाहि एकीकडलें स्थळ दुसरीकडे ओढून नेतां येणार नाही. शिवाय ग्रीष्मऋतु आणि पाणी आटण्याची भाषा मिराशी कां बोलत आहेत, हें समजत नाही. वर्षाकाल सुरू होऊन जोराची पर्जन्यवृष्टि होऊं लागल्याची स्पष्ट चिन्हे व उल्लेख मेघदूतांच्या आरंभी किततीतरी आहेत. ते आम्ही मागच्या पानावरील तळटीपेंत दाखविले आहेत. ग्रीष्मऋतु चुकीचा, आटलेलें पाणी चुकीचें आणि त्याचप्रमाणें जबलपुराजवळची एकेरी नर्मदाहि चुकीची !

सारांश, कालिदासानें केलेलें नर्मदेच्या स्फुटित प्रवाहांच्या दृश्याचें वर्णन हें एकच प्रमाण इतकें प्रबळ आहे कीं, त्यामुळें रामटेक निखालसपणें चुकीचा ठरून रामगड शाबीत होतो. इतर प्रमाणें नसती तरी देखील एवढ्या एका नर्मदा-वर्णनावर रामगडच्या बाजूनें निकाल द्यावा लागेल.

२०. गच्छेः (श्लोक २०) :— ' नर्मदेचें पाणी पिऊन किंवा शोषून पुढें जा ' असा हा उल्लेख आहे. या ठिकाणी ' नर्मदा ओलांड अथवा उत्तीर्य ' इत्यादि अर्थाचा शब्द न घालतां नुसता ' गच्छेः ' असा प्रयोग कवीनें केला आहे. त्यामुळें नर्मदा नदी ओलांडावयाची नसून तिच्यावरून कांठाकांठानें जावयाचें आहे, असा हेतु ध्वनित होतो. त्याचा फलितार्थ असा कीं, मेघाचा मार्ग दक्षिणोत्तर नसून पूर्व-पश्चिम होता. ही दिशा रामगड-अमरकंटक-विदिशा हाच मार्ग दाखविते.

२१. दशार्ण-विदिशा-वेत्रवतीसंबंधीचें हें प्रमाण मार्गें विवेचिलें आहे.

२२. उत्तरमेघ श्लोक ४१ प्रमाणें रामगिरिवर हरिणी, मोर व नदी किंवा जलप्रवाह आहेत. आजहि रामगडवर विविध जातींचे व रंगांचे हरिण-काळविटांचे नयनमनोहर व चपळ कळप इतस्ततः पळत असलेले आढळतात. रामगडच्या रानांत मोरहि विपुल आहेत.

जलप्रवाह व धातुराग

रामगडवर व आसपास नदी, जलप्रवाह व प्रपात (धबधबा) हे तर अनेक आहेत. पर्वतावर चढतांना वाटेंत पाण्याचीं सुंदर सरोवरे लागतात. आणि तीं देखील कमळांनीं सुशोभित अशीं. त्यांचें हलदारांनीं केलेलें वर्णन मार्गें दिलेंच आहे. शिवाय वाटेंत अनेक छोट्या छोट्या नद्या व ओढे लागतात. (हलदार, पृष्ठ ३८२) वरच्या गूढरम्य गुहेंतला (ऋक्षविल) स्वच्छ व मधुर पाण्याचा निर्झर आपण पाहिलाच. शिवाय अगदीं डोंगरमाथ्यावर पठाराच्या कडेकडेनें घाणारा एक नदीवजा ओढा आहे. तो उत्तरेकडे वहात जाऊन कड्यावरून स्फुटित-प्रवाहांनीं खालीं उडी घेतो. धबधब्याच्या या रमणीय दृश्याचें वर्णन पहा.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. सध्याचे
अनुक्रम ... २५८९ ... दि: ...
... २१३० ... नों: दि: ...

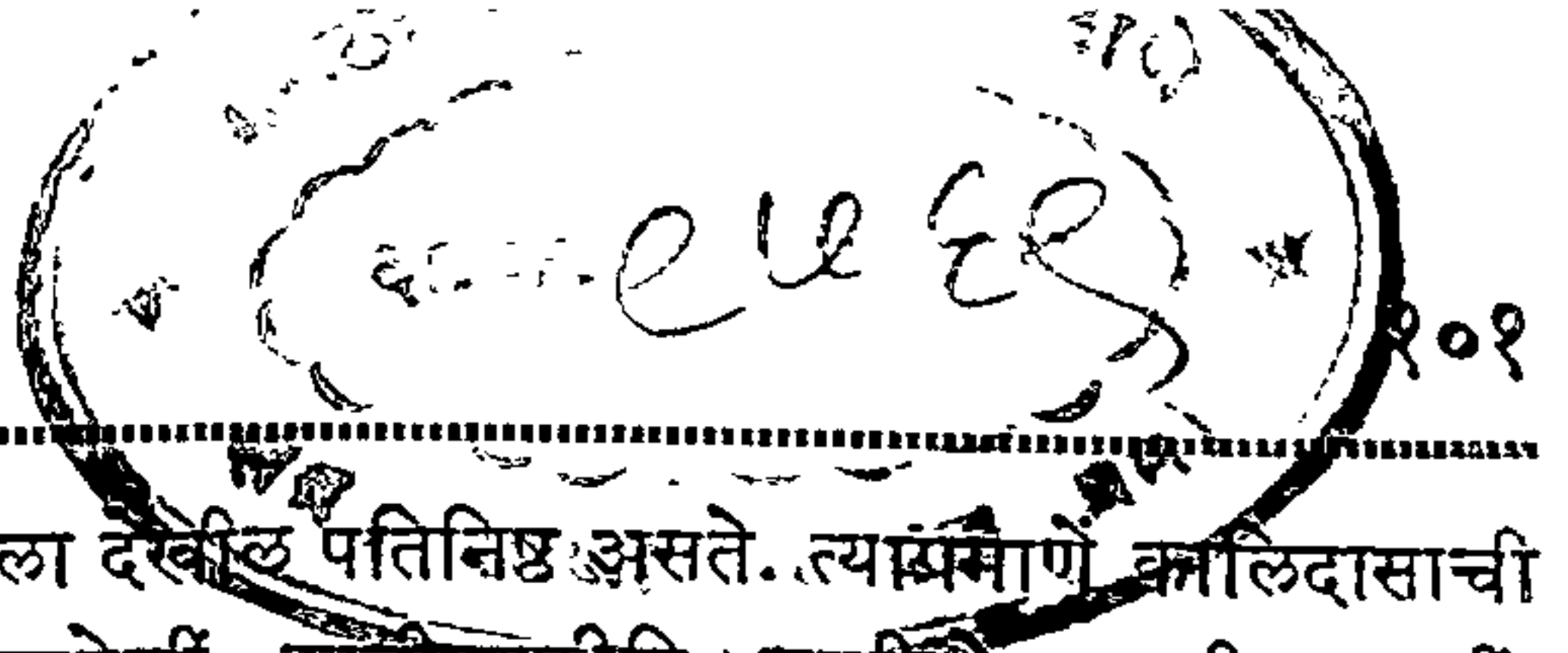
Entering by the gateway and skirting the edge of the table-land towards the North, we came on the northside to a large piece of table ground about 200 ft. in width, through which a small river meandering, falling in cascades down the cliff, after reaching the edge of the table-land.

A Survey of India, Vol. XIII, p. 32.

यावरून कविवर्णनाप्रमाणें यक्षाला रामगडवरच्या हरिणींच्या डोळ्यांत आपल्या प्रियेच्या कटाक्षाची लकब आणि तिथल्या मोरांच्या पिसान्यांत आपल्या प्रियेच्या केशभाराचा डौल व नखरा पहातां आला असेल यांत शंका नाही. तथापि शेवटच्या कलमांतला एक नदीविषयक बारकावा लक्षांत घेण्यासारखा आहे. 'नदी-वीचिषु भ्रूविलासान्' अशी कल्पना मांडली आहे. म्हणजे नदीच्या तरंगांत मला तुझा भ्रुकुटी-विलास दिसतो, असें यक्ष म्हणत आहे. पण येथें घातलेलें नदीतरंगांचें विशेषण मोठें सूचक आहे. 'प्रतनु नदीवीचिषु' म्हणजे लहान लहान नदीच्या तरंगांत. प्रतनु या शब्दाच्या बहुवचनामुळे 'लहान' या विशेषणाचा ओढा 'वीचिषु'कडे म्हणजे तरंगांकडे असला तरी त्याच्या अर्थाचा कांहीं अंश नदीकडे जातोच, हें मार्मिकांच्या सहज लक्षांत येईल. एखाद्या रमणीचा भ्रुकुटी-भंग लहानशा तरंगांतूनच प्रतीत होणार. आणि औचित्याच्या दृष्टीनें या लहानलहान लहरी किंवा तरंग लहानशा नदींतलेच हवेत. यक्षानें रामगिरीवर उत्कंठेनें पाहिलेली प्रतनु नदी म्हणजे रामगडच्या माथ्यावरून वाहणारी छोटी नदी होय.

२३. उत्तरमेघांतल्या (श्लोक ४४) वर्णनाप्रमाणें या भागांत पावसाळ्याचे चार महिने सोडून उत्तरेकडून दक्षिणेकडे उलटे वारे वहातात. भूगोलाच्या पुस्तकांतील नकाशांत ही उलट गति बाणांच्या टोंकांनीं दर्शविलेली असते. ती पहावी.

२४. आतां शेवटीं एक मनोरंजक पण खात्री पटविणारें प्रमाण पहावयाचें आहे. विरहदुःखावर कांहीं अंशीं तोडगा म्हणून अथवा मनाला थोडा चाळा किंवा विरंगुळा म्हणून शिलेवर यक्ष धातुरागांनीं आपल्या प्रियेचें चित्र काढण्याचा उद्योग आरंभतो, असें उत्तर मेघाच्या ४२ व्या श्लोकांत दाखविलें आहे. हें वर्णन किंवा कल्पना अतिशयोक्त, अतिरंजित आणि केवळ रसपरिपोषाकरितां कवीनें डोक्यांतून काढली, असें सकृद्दर्शनीं वाटण्याचा संभव आहे. परंतु विस्मयाची व कौतुकाची गोष्ट ही कीं, कालिदासाची कल्पनाशक्ति निरंकुश असली तरी उच्छृंखल नाही. कालिदासाची ऐतिहासिक-भौगोलिक माहिती व वर्णनें अवास्तव किंवा काल्पनिक नसून बिनचूक व समर्पक असतात, असें अलीकडे उजेडांत येऊं लागलेल्या ऐतिहासिक साधनांवरून सिद्ध झालें आहे. (प्रो. मिराशी : कालिदास पृ. ८८।८९) या कवीचा स्वैर प्रतिभाविहारहि सत्याच्या चतुःसीमेच्या आंत असतो. त्याच्या वर्णनशैलीचें विमान विवक्षित वाट सोडून वाटेल तिकडे वाण्यावर वाहवत जात

नाहीं. रसिक पतिव्रतेची कामलीला देखील पतिनिष्ठ असते. त्याप्रमाणे कालिदासाची कविता किंवा कल्पकता वास्तवतेशी काडीइतकीहि काडीमोड करीत नाही. त्याच्या कल्पनेचा नाच सत्याभोंवतीं हें त्याचें वैशिष्ट्य. म्हणूनच त्याचें काव्य हृदयाची पकड घेतें. वस्तुनिष्ठता आणि आत्मनिष्ठता किंवा सत्य आणि कल्पना यांचा इतका सुंदर व अविरोधी मिलाफ इतरत्र क्वचितच पहावयास सांपडेल.

कोणतीहि गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिलेली, अनुभवलेली, पटलेली असल्याशिवाय कालिदास तिचें केवळ काल्पनिक व पाल्हाळिक वर्णन करीत नाही, याचें प्रस्तुतचा श्लोक हें एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. कसें तें पहा त्या निर्जन डोंगरावर यक्ष चित्रें कशीं काढणार ? शिला मिळेल पण हे धातुराग कुठले ? मिराशी यांनीं रामटेक-वरच्या तांबड्या दगडांची उपपत्ति दिली आहे ती कशी चुकीची आहे, हें मार्गें दाखविलें आहे. कारण दगड रंगानें दिसण्याला अगदीं लालभडक असला तरी शिळेवर तो तसा उठत नाही ! असो. धातुराग म्हणजे डोंगरांत सांपडणारा खनिज नैसर्गिक रंग. तो ओलसर किंवा निदान पातळ करतां येण्यासारखा हवा. एरवीं चित्र कसें वठायचें ? असे नैसर्गिक रंग रामगड पर्वतावर सांपडतात, एवढेंच नव्हे तर हें त्याचें वैशिष्ट्य आहे. पूर्वीं येथील जोगिमारा गुहेंतील प्राचीन रंगीत चित्रांचें वर्णन दिलें आहे, तीं चित्रें या डोंगरांत सांपडणाऱ्या रंगांनींच रंगविलेलीं आहेत. तांबड्यापेक्षां पांढरा रंग येथें विपुल आढळतो. इतकेंच काय, येथील गरीब शेतकरी देखील आपल्या झोंपडीला या रंगांची वेलबुट्टी काढून भूषित करतो. अंगणांतहि याची चित्रविचित्र वेलपत्ती काढतात. मलयपर्वतांतल्या भिल्लिणीनें चंदनकाष्ठांचें जळण वापरावें त्यासारखाच हा प्रकार म्हणावयाचा. चित्रकार हलदार वर्णन करतात :

The huts built by the korwas possess one peculiarity. Even the poorest cottager does not omit these decorations. The people decorate their courtyards with coloured earth in pretty ornamental designs. They mostly use a kind of white indigenous colour which they get very easily from the earth.

The red material does not appear to be very common here ... I believe the white paints used in the paintings were prepared from the indigenous white clay to which I have already referred. This white clay is obtainable in abundance in the cave above the high hill near the temple and it is used in preparing an ointment which is applied by devout pilgrims to their foreheads. [p. 381, 386]

एवढेंच नव्हे तर रामगड पर्वतावर जेथें हा तांबडा रंग विपुल सांपडतो त्या ठिकाणाला 'तिलक-माती' असें नांव पडलें आहे. चित्रकूटावर रामानें सीतेच्या भालप्रदेशीं याचा तिलक लावला होता, म्हणून हें नांव पडलेलें असावें.

स निघृप्यांगुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये
चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा
बालार्कसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना

(अयो. सर्ग ९६.१८।१९)

हा सर्ग प्रक्षिप्त समजतात. पण हा उल्लेख संशयास्पद म्हणून सोडला तरी पुन्हा सुंदरकांडांत (४०.५) मनःशिलेच्या या तिलकाचा स्पष्ट उल्लेख आहेच. हनुमान् सीतेचा निरोप घेऊन रामाकडे परत जावयास निघतो त्या वेळीं सीता हीच खूण रामाला पटण्याकरितां सांगते.

मनःशिलायाः तिलको गंडपार्श्वे निवेशितः
त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि

हा उल्लेख तर स्पष्ट व निःसंदिग्ध आहे. रामगडावर मिळणाऱ्या याच लाल रंगाचा-मनःशिलेचा तिलक रामचंद्रानें सीतेच्या कपाळीं लावला, यांत शंका नाही आणि म्हणूनच त्या जागेला ' तिलक-माती ' हें नांव शेंकडों वर्षांपासून परंपरेनें चालत आलें आहे आणि म्हणूनच शेंकडों यात्रेकरू प्रतिवर्षीं तेथें दर्शनाला जातात तेव्हां आदरानें व भक्तीनें तेथल्या त्या लाल मातीचा तिलक आपल्या कपाळीं लावतात.

सारांश, रामगडावर यक्षाला आपल्या प्रियेचें चित्र काढण्याकरितां हे धातुराग मुबलक होते, हे धातुराग किंवा रंजकद्रव्ये येथील वैशिष्ट्य असल्यामुळें रामगडाबाबत शंका रहात नाही. हें शेवटचें प्रमाण सूक्ष्म पण वैशिष्ट्यपूर्ण आणि विश्वास पटविणारें आहे.

चित्रकूटावर सीतेच्या कपाळीं तिलक लावल्याचे हे उल्लेख प्रक्षिप्त मानले तरी त्यांत महत्त्व आहे. कारण, प्रक्षेपकांनीं जी ही नवीन कल्पना रचून घातली ती येथें तिलक लावण्याजोगी लाल माती किंवा रंग आढळतो म्हणूनच घातली हें उघड आहे. नकली किंवा बनावट (प्रक्षिप्त या अर्थानें) करावयाचें तें खऱ्यासारखें दिसेल आणि खरें म्हणून पचेल अशा हिशेबानें व हेतूनेंच केलेलें असतें !

पशुपक्ष्यांची साक्ष

रामगिरीच्या चोवीस खुणा रामटेकशीं जुळत नाहीत. रामगडशीं मात्र खात्रीलायक रीतीनें जमतात हें दाखविलें. आतां रामटेकची असंभवनीयता दाखविणारें एक पशुपक्ष्यांचें सूक्ष्म पण बळकट प्रमाण पहा. रामगड भाग म्हणजे छत्तीसगड किंवा छोटा नागपूर प्रांत (हल्लींचा मध्यप्रदेश). हा प्राचीन कालापासून हत्तीकरितां प्रसिद्ध आहे. आजहि तेथें हत्ती सांपडतात. त्याचप्रमाणें मेघदूतांत वर्णिलेले विविध पशुपक्षी. रामटेक अगर त्याच्या परिसरांत ही प्राणिसंपत्ति नाही. त्याचप्रमाणें रामगडहून हिमालयाकडे जाणाऱ्या मेघाला हंस व बलाक पक्षी प्रवासांत सोबत करतील, असें कालिदासानें वर्णिलें आहे.

संपत्स्यन्ते नभसि भवन्तो राजहंसाः सहायाः (श्लोक ११)

सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः (श्लोक ९)

आतां हंस व बलाक हे पक्षी महाराष्ट्रांत म्हणजे नर्मदेच्या दक्षिणेला कधींच येत नाहीत. त्यांचा सगळा कारभार नर्मदेच्या उत्तरेला चालतो. पावसाळा सुरू झाला, कीं यांच्या शेंकडोंच्या टोळ्या संततिव्यवहाराकरितां उत्तरेकडे व भारताच्याहि पलीकडे हजारां मैल जातात आणि शरद ऋतूंत परत येतात. ही मंडळी मूळ भारतांतील रहिवासी नव्हेच. हे पाहुणे आहेत. ऋतुसंहारांत (३०८) विंध्यपर्वतांतील हंस, कादंब इत्यादि पक्ष्यांनीं गजब्रजलेल्या नद्यांचें मनोहर वर्णन आहे. त्याला उद्देशून डॉ. आपटे 'पक्षिदर्शन' या पुस्तकांत लिहितात :

हा समग्र देखावा पाहण्याकरितां आपणांला नर्मदा ओलांडली पाहिजे.

नर्मदेच्या दक्षिणेला हंस दिसणें नाही. कादंब दिसणें सुद्धां कठीणच (पृष्ठ ९२). महाराष्ट्रांत बलाकपक्षी सहसा दिसत नाहीत (पृष्ठ ६९).

तात्पर्य, मेघदूतांतील सर्व देखावा नर्मदेच्या पलीकडचा असून दक्षिणेकडचा नाही. अर्थात् हें वर्णन रामटेकचें संभवत नाही. पशुपक्ष्यांची साक्ष देखील रामटेकच्याविरुद्ध आहे !

रामगिरीचीं चोवीस लक्षणें वरीलप्रमाणें समर्पक रीतीनें जुळत असल्यानें रामगड हाच रामगिरि, याबद्दल शंका रहात नाही (याबाबतचें तौलनिक कोष्टक मागील प्रकरणाच्या शेवटीं परिशिष्ट १ मध्ये दिलें आहे तें पहावें). तथापि या सर्वांपेक्षांहि एक बलवत्तर व सर्वसंशयोच्छेदक प्रमाण आम्ही पुढील तीन प्रकरणांत सादर करणार आहोंत. रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट हें आम्हीं मुख्यतः रामायणावरून, इतर प्राचीन ग्रंथांच्या आधारें व खुद्द कालिदासाच्या रघुवंशांतील वर्णनावरून पुढें दाखविलें आहे. हाच रामगिरित्वाचा सर्वांत प्रबळ असा पुरावा होय.

सारांश, रामगडचा तोंडावळा रामगिरीशीं जुळतो हें आपण पाहिलें. कालिदासाच्या रामगिरि-वर्णनाचा कपडा रामगड पर्वताला मुद्दाम बेतून शिवल्यासारखा बसतो. पुढें आपल्याला चित्रकूटाकडे वळावयाचें आहे. अर्थात् त्याकरितां आपल्याला हें स्थान सोडण्याची जरूर नाही कारण हाच चित्रकूट आहे ! आतां एवढेंच कीं, त्यावर कालगतीचीं पुढें बसल्यामुळें तो आपल्याला ओळखूं येत नाही. तो दिसण्याकरितां फक्त जुन्या काळाचा चष्मा डोळ्यांवर चढवावयास हवा. पण त्याच्या आधीं प्रो. मिराशी यांनीं रामगडवर दोन आक्षेप उपस्थित केले आहेत, त्यांचें निरसन करून हें प्रकरण संपवूं.

रामगडवरील आक्षेपांचें निरसन

मिराशींचा रामगडवर मुख्य आक्षेप हा कीं, ' हें स्थान मेघदूतांतील वर्णनाप्रमाणें आम्रकूट (अमरकंटक) व नर्मदा नदी यांच्या दक्षिणेस नसून ईशान्येस आहे. '

कोणीं सांगितलें तुम्हांला रामगिरि यांच्या दक्षिणेला आहे म्हणून ? मेघदूतांत तसा आधार नाही. शिवाय रामगड नर्मदेच्या किंवा अमरकंटकाच्या ईशान्येस आहे असें म्हणणें बरोबर किंवा न्यायाचें होणार नाही. स्थूलमानानें सांगावयाचें तर रामगड पर्वत त्यांच्या पूर्वेकडे आहे असेंच म्हणावें लागेल -- आणि तसेंच आपण म्हणतोहि. नकाशाकडे सहज एक दृष्टि टाकली तरी हें पटेल. कवि काव्यांत स्थळांचें वर्णन करतो तें फूटपट्टी किंवा कोन-मापक घेऊन करीत नाही. अंतर व दिशा यांचें दोरीसूत माप देणें हें काम रसलोलुप कवीचें नसून रूक्ष गणितज्ञाचें आहे. कवीचें माप व सूत्र निराळेंच असतें. तथापि अगदीं भूमितीच्या कांटेकोर भाषेत बोलावयाचें म्हटलें तरी देखील रामगड अमरकंटकाच्या पूर्वरेषेपासून वर फक्त १८ अंशांवर आहे. प्रत्यक्ष इंजिनीयर घेतला तरी तो सुद्धां अगदीं शास्त्रीय किंवा कायदेशीर दृष्टीनें देखील याला ईशान्य म्हणणार नाही ! दुसरें नर्मदेबद्दलचें विधान. रामगड नर्मदेच्या ईशान्येला आहे असें म्हणणें म्हणजे मात्र शुद्ध न पचणारें धाडस होय. हा विपर्यास आहे हें एखादा शाळकरी मुलगा देखील नकाशावरून सांगेल ! सारांश, संशोधनाच्या शुद्ध बाजारांत अशी वंचना उपयोगी नाही. असो. अमरकंटक रामगडच्या पश्चिमेला पण जरा खालीं (१८ अंशांवर) आहे. म्हणून तर कवीनें किंचित् पश्चात् (= कांहींसें पश्चिमेकडे आणि मार्गे) असा मोठा खुबीदार श्लिष्ट शब्दप्रयोग वापरला आहे. उलट यांत कालिदासाचें चातुर्य व श्रेष्ठत्व दिसून येतें. नकाशांत पाहिलें तर स्थूलमानानें रामगड, अमरकंटक, नर्मदा व भिलसा हीं सर्व स्थळें सामान्यतः पूर्व-पश्चिम अशा सरळ रेषेत येतात, हें स्पष्ट दिसतें. आणि म्हणूनच मेघदूतांतील वर्णनाला रामगड यथास्थित जुळतो.

प्रोफेसरमजकुरांची रामगडला असलेली दुसरी हरकत तर याहून मौजेची आहे !

“ शिवाय हें ठिकाण अत्यंत विकट ठिकाणीं निर्जन अशा प्रदेशांत आहे. तेथें हत्तीवरून जातांना आपणांस किती श्रम पडले, याचें सविस्तर वर्णन बंगाली चित्रकार श्रीयुत असित हलदार यांनीं ‘ मॉडर्न रिव्यू ’च्या अंकांत प्रसिद्ध केलें आहे. अशा ठिकाणीं यक्षाला रहावयाला लावण्यांत कालिदासाचा कोणता हेतु होता, हेंहि ध्यानांत येत नाही. तेव्हां रामगड हा रामगिरि असणें शक्य दिसत नाही. ” [सं. मु. पृ. ५९]

कालिदासाचा हेतु ध्यानांत येतो. पण या आक्षेपांतील मिराशींचा हेतु मात्र चटकन ध्यानांत येत नाही ! अलकेंतून निर्वासित होऊन आपलें माहात्म्य संपुष्टांत आलेला (अस्तंगमितमहिमा) ज्याला Crest-fallen म्हणतां येईल असा पदभ्रष्ट विरहव्यथित जो यक्ष-त्यानें एकांतस्थळीं जाऊन रहावयाचें नाही तर मग कुठें शहरांत जाऊन रहावयाचें ? ही कल्पनासुद्धां रसिकांना सहन होणार नाही. असें कालिदासानें दाखविलें असतें तर तो कालिदास झाला नसता ! औचित्य हा कालिदासाच्या महाकवित्वाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. शाकुंतलांत गुणी व निष्पाप

शकुंतलेला दुष्यंतराजाच्या दरबारांतून अवमानित होऊन खालच्या मानेने परत यावे लागले. पण कालिदास त्या नव्या शकुंतलेला जुन्या कण्वाश्रमांत परत आणीत नाही. तिला पुन्हा कण्वाच्या आश्रमांत जागा देण्यांत जी चूक झाली असती तशीच चूक यक्षाला एखाद्या संपन्न शहरांत किंवा विलासस्थळीं नेण्यांत झाली असती, यक्षाला शाप होता-शिक्षा होती. त्याचा पूर्ववृत्तान्त आपल्याला माहित नाही म्हणा. तथापि तोंपर्यंत पत्नीचा विरह कसा तो त्याला माहित नसावा. त्या आघाताखाली त्याच्या मनाचा आणि यौवनाचा चुराडा व कोंडमारा झाला होता. पण त्याहीपेक्षा अधिकारच्युतीचें आणि हृदपारीचें शल्य त्याच्या अंतःकरणाला अधिक टोंचत असलें पाहिजे. प्रेमिकाला प्रिया-विरह आणि मानी मनुष्याला अपमान यापेक्षा अधिक दुःसह प्रसंग तो कोणता ? पण मनीची व्यथा सांगायची कुणाला ? कुणाला तोंड दाखविण्याची सुराणी नव्हती व इच्छाहि नव्हती. यक्षाच्या मनःस्थितीला अनुरूप म्हटलें म्हणजे एखादें एकांतवासाचें स्थळ हेंच होय आणि कालिदासानें तेंच पसंत केलें. म्हणूनच तो महाकवि आणि म्हणूनच मेघदूत लघु असूनहि महाकाव्य !

वाल्मीकीनें हेंच केलें. रामायणांत भरद्वाज ऋषीनें रामाला गंगा-यमुनांच्या संगमावर असलेल्या आपल्या आश्रमांत सुखानें राहण्याची प्रार्थना केली होती. पण रामानें ती नाकारली. रामाला एकांतवास हवा होता. लोकांचा-जाणान्यायेणाऱ्यांचा संपर्क नको होता.

आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः

अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये

एकांते पश्य भगवन् आश्रमस्थानमुत्तमम्

अयोध्याकांड सर्ग ५४-२४।२५

राम म्हणाला, आम्हांला एकांतस्थळ सांगा. लोकांची ये-जा आणि विचारपूस नको. विमनस्क स्थितींत प्रिय जनांचा सहवास सुद्धां नकोसा होतो, हें त्यांतलें इंगित आहे. हें जाणून घेऊनच भरद्वाजानें रामाला चित्रकूटाची शिफारस केली. व्यथित व निर्वासित रामचंद्राप्रमाणें यक्षाला देखील जनसंपर्कापासून दूर असें निवांतस्थळच योग्य. आणि म्हणूनच कालिदासानें रामायणांतल्याप्रमाणें नुसती तशीच नव्हे, तीच जागा यक्षाला राहण्याकरितां दिली ! शिवाय रामगडला निर्जन प्रदेशांतील स्थळ म्हणण्यांत मिराशींनीं अतिशयोक्ति केली आहे. एकूण असें एकांत स्थळ शापग्रस्तयक्षाच्या निवासाकरितां पसंत करण्यांत कालिदासानें मनोश औचित्य प्रकट केलें आहे. पण तें मिराशींना पसंत नाही ! नावडतीचें मीठ आळणी, दुसरें काय ? मिराशींच्या दोन्ही आक्षेपांत तथ्य नाही.

रामगड पाहिला. मेघदूताच्या चष्म्यांतून तोच रामगिरि, हेंहि पाहिलें. आतां रामायणाच्या लांब पल्ल्याच्या दुर्विणींतून पाहूं. म्हणजे तोच चित्रकूट दिसूं लागेल ! तें पुढील प्रकरणांत.

स्रोत ३ रा

हल्लींचा तोतया चित्रकूट

धारास्वनोऽद्धारिदरीमुखोऽसौ शृंगाग्रलशांबुदवप्रपंकः ।
बध्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षुः । दसः ककुम्भानिव चित्रकूटः ॥

— कालिदास (रघुवंश १३.४७)

आतांपर्यंत रामगिरि कोणता, हा प्रश्न मेघदूतांतील अंतर्गत पुराव्याच्या आधाराने सोडविला. रामगड हाच रामगिरे. आतां चित्रकूट कोणता ? या प्रश्नाचा निर्णय करावयाचा आहे. पूर्वी सूचित केल्याप्रमाणे सदरचा मध्यप्रदेशांतील विंध्य पर्वतराजीतला रामगड म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट होय, हा सिद्धान्त पुढील प्रकरणांतून सांडावयाचा आहे. पण त्यापूर्वी शास्त्रीय पद्धतीप्रमाणे हल्लीं समाजांत तो चित्रकूट कसा चुकीचा आहे, हे दाखविले पाहिजे.

मेघदूताच्या क्षेत्रांत ज्याप्रमाणे रामटेकचे त्याचप्रमाणे रामायणाच्या प्रांतांत हल्लींच्या चित्रकूटाचे बस्तान बसले आहे ! तथापि हीं दोनही स्थळे चुकलेलीं असून इतरांना चुकवीत आहेत ! हल्लींचा चित्रकूट म्हणजे कामताजवळचा (प्रयागच्या खाली पण पश्चिमेकडे असलेला बुंदेलखंडांतील) डोंगर, असे आतां विद्वानांनीं ठरविले आहे. हा हवाला देऊन (सं. मु. पृष्ठ ५७) त्या आधारावर प्रो. मिराशी यांनीं आपलीं कांहीं अनुमाने रचलीं आहेत. यावरून चुकीचा असला तरी वहिवाटीचा हक्क हळूहळू कसा प्रस्थापित होत जातो हे दिसून येते. तथापि जितका रामटेक चुकीचा, तितकाच आधुनिक चित्रकूट चुकीचा, हे लवकरच समजून येईल. रामायणांतील सुप्रसिद्ध चित्रकूट हा उत्तुंग, भव्य, उंच शिखर असलेला एक विस्तीर्ण व जबरदस्त पर्वत आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. असेच त्याचे वर्णन रामायणांत, इतर पुराणांत, बौद्ध व जैन वाङ्मयांत आणि खुद्द कालिदासाच्या काव्यांत आलेले आहे. त्याबाबत दुमत नाही. आतां बुंदेलखंडांतील हल्लीं समजण्यांत येतो तो चित्रकूट पाहिला तर तो रामटेकप्रमाणेच एक सौम्य, ठेंगणा व वैशिष्ट्यविहीन डोंगर आहे ! शिवाय तोहि शिखरहीन व सपाट माथ्याचा आहे. (नक्की ठिकाण अक्षांश-रेखांश २५×८१ हल्लींच्या चित्रकूट रेल्वे स्टेशन-ासून सुमारे ४ मैलांवर.) तो केवळ यमुनेला बराचसा जवळ आहे एवढ्या एकाच गोष्टीवर त्यानें विद्वानांकडून चित्रकूटत्वाचे वारसा-सर्टिफिकेट एकदां

मिळवून ठेवलें आहे ! आणि तीच समजूत हल्लीं लोकांत प्रचलित झाली आहे ! कोणाचें माहात्म्य कसें वाढेल हें सांगतां येत नाहीं. समाजांत ज्याप्रमाणें भलत्याच व्यक्तींना कधीं कधीं भलतेंच स्थान मिळून जातें, त्याप्रमाणें इतिहासक्षेत्रांतहि चुकीच्या व अयोग्य स्थळांना नसलेलें महत्त्व प्राप्त होतें ! स्थळ निश्चित करण्याचीं प्रमुख साधनें दोनच : वर्णन व दिशा. त्यांपैकी पहिलें प्रथम बघूं. दुसरें पुढच्या प्रकरणांत.

चित्रकूटाचें प्राचीन वर्णन

(अ) रामायण

रामायण-अयोध्याकांड-सर्ग ५४ ते १०९ यांमध्ये चित्रकूटाचें वर्णन सुमारें नऊ-दहा ठिकाणीं सविस्तर आलेलें आहे. त्याचें वाचकांच्या सोयीकरितां बनविलेलें कोष्टक पुढील पानावर छापलें आहे.

ह्या संस्कृत कोष्टकाचा मराठींत क्रमवार गोषवारा असा :

- १ एकान्त स्थळ.
 - २ रमणीय व उत्कृष्ट दिसणारा.
 - ३ उंच, भव्य व पवित्र. (गंधमादनतुल्य किंवा कैलासशिखरासारखा शोभणारा, हिमालयासारखा).
 - ४ अनेक उंच शिखरें.
 - ५ गर्द झाडी, दाट अरण्य, विशाल व विविध वृक्ष.
 - ६ नाना तऱ्हेचे वन्य पशु.
 - ७ मोर, हत्ती व हरिण यांचे कळप.
 - ८ नाना प्रकारचे पक्षी.
 - ९ महर्षिसेवित, ऋषींचे आश्रम, पर्णकुटिका, पुण्यभूमि.
 - १० नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे.
 - ११ गुहा.
 - १२ यक्षकिन्नराचरित देश.
 - १३ दोन नद्या - मंदाकिनी व मालिनी.
 - १४ सोसाट्याचा वारा (जणूं शिखरांना गदगदां हलविणारा).
 - १५ चित्रकूटाचें शिखर सुळकेवजा असून जणूं जमीन फोडून वर निघालें आहे, असा भास होतो. सर्व बाजूंनीं सहज दिसावें इतकें उंच .
 - १६ नाना तऱ्हेचीं लता - पुष्पें व विपुल कंदमुळें-फळें.
- आतां या मूळ संस्कृत उल्लेखांचें कोष्टक पुढील पानांवर पहा—

रामायण
चित्र

सर्ग ५४	श्लोक	सर्ग ५६	श्लोक	सर्ग ९३	श्लोक
एकान्ते आश्रमस्थानम्	२६			नीलवन	८
पुण्यः	२८	चित्रकूटस्य पुण्य- कानने	११	मंदाकिनी नदी	८
महर्षिसेवितः	२८	मुनयः महात्मनः	१५	निष्कूजम् (= एकान्त)	१४
येथून महर्षि सदेह स्वर्गा- ला जातात	३१			घोरप्रदर्शनम् (निबिड)	१४
कल्याणानि शृंगाणि (बहुवचन)	३०	प्रवृद्धशिखरम्	१०	शीघ्रं अनिलः वहति	१५
शुभदर्शनः	२८	मनोरमम्	१२	नाऽमनुष्ये...	२२
		रम्यः	१४	स्वर्गपथः इव	१८
		रम्यं	१३	तापसानां निवासः	१८
गंधमादन-संनिभः	२९	मनोज्ञः	१४	सानूनि रम्याणि	९
गोलांगुलानुचरितः	२९	स्वाजीवः	१४	अतिमात्रं मनोज्ञः	१८
वानरर्क्षनिषेवितः	२९	बहुमूलफलं	१३		
मधुमूलफलोपेतम्	३८	बहुमूलफलः	१४	ऋक्षः	२
नानानगगणोपेतः	३९	{ समभूमितलेरम्ये	११	नगाः (फुलांचा खच)	१०
किन्नरोरगसेवितः	३९	{ द्रुमैबहुभिरावृते	११	किन्नराचरितं देशं	११
मयूरनादाभिरतः	४०	नानापक्षिगणायुतम्	१३	बर्हिणः प्रियदर्शनान्	१७
		नानाद्रुमलतायुतः	१४		
गजराजनिषेवितः	४०	मातंगयूथानुसृतं	१०	मत्ताः यूथपाः	१
कुंजरयूथानि	४१				
कुंजर	४३				
मृगयूथानि	४१	संपन्नसरसोदकं	१३	शीघ्रवेगाः मृगगणाः	१२
सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्				बहवः पृषताः मृगाः	
दरीकंदरनिर्झरान्	४२	पक्षिसंधानुनादितं	१०	(मृगीभिः सह)	१९
मत्तैः मृगैः (wild beasts) कोयष्टिभ				(spotted antelope)	
कोकिल				पतत्रिणां अधिवासं	१७

अयोध्याकांड

कूट

सर्ग ९४	श्लोक	सर्ग ९५	श्लोक	सर्ग ९८-९९-१०३	श्लोक
जलप्रपात	१३	शैलापासून दूर		सर्ग ९८	
उद्भेद		मंदाकिनी नदी	१	सुशुभः	१२
निष्पंद		{ मंदाकिनीं विगाहस्व	१३	गिरिराजसमः	१२
स्रवाद्भिः		{ " " " " }	१४	(हिमालयासारखा)	
गुहासमीरणः (सुगंधितः)	१४	जटाजिनधराः ऋषयः	६	पुण्यजनोपपन्नं	१
विशालाः शैलाः शोभन्ते	२०	सिद्धजनाकीर्णाम्	९	(भरतः) रामाश्रमं जगाम	
कामिनां स्वास्तरान्	२४	विधूतकल्मषैः तपो-	} १३		
खम् इव उद्विद्धैः शिखरैः	} ४	दमशमान्वितैः			
धातुमद्भिः		सिद्धैः			
विचित्रं शिखरे		१६	मारुतोद्भूतशिखरैः	सर्ग ९९	
भित्त्वेव वसुधां भाति...		प्रनृत्त इव	८	तापसालयसंस्थिता	४
कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः		(=शिखरै (बहुवचन) व		(पर्णकुटी)	
शुभः	२३	सोसाट्याचा वारा)		उदात्तदंतानां कुंजराणां	११
रमणीय	३	चित्रकूटस्य दर्शनं-		तरस्विनां शैलपार्श्वे	
शैलप्रस्थेषु रम्येषु	११	पुरवासात्		परिक्रांतं अन्योन्य-	
रम्ये	१६	आधिकं मन्ये	१२	प्रतिगर्जितम्	
ऋक्षगणैः वृतः (अदुष्टैः)	७	नयनांजनप्रभं	१९		
बहुपुष्पफले	१६	नानाविधैः तीररुहैः	} ४	सर्ग १०३	
बहुमूलफलोदकः	२६	पुष्पफलद्रुमैः		गुहागिरीणाम्	४९
पुष्पवाद्भिः फलोपेतैः	१०	गजयूथलोडितां	१८		
छायावाद्भिः		मृगयूथनिपीतानि	५		
कामहर्षणान् किन्नरान्	११	निपीततोयां गजसिंह-			
विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्दे-		वानरैः	१८		
शान्	१२				
नानाद्विजगणायुते	१६				
बहुपक्षिसमाकुलः	७				
नानाद्विजगणायुतं	४				
नानामृगगणैः {	} ७				
द्वीपि + तरक्षु }					

(ब) जैन व बौद्ध वाङ्मय

पालींत चित्तकूट अतिशय रमणीय, देखणा व पवित्र (पद्मपुराण प्र. २१ तीर्थमाहात्म्य) जैनांच्या भागवती टीकेंत चित्तकूड म्हणून उल्लेख. रमणीय व निर्दोष स्थळ (जातक २.१७६ व ६.१२६). त्यांत एक सुवर्णगुहा^१ व नैसर्गिक जलाशय होता (जातकग्रंथ).

हा रमणीय पर्वत त्यांतील सुवर्णगुहेंत राहणाऱ्या हंसांचें वसतिस्थान होतें. त्यांतले कांहीं वेगवान् व कांहीं सोन्याचे अथवा सोनेरी होते. (जातकग्रंथ क्र. २, ५ व ६).

नीतीच्या परिपालनाकरितां तेथें जा, असें सांगितल्यावरून प्रजानुरंजनाकरितां एक राजा चित्तकूड पर्वतावर गेला असें जातकग्रंथांत (५.३५२) म्हटलें आहे. रामायणांतील रामकथेंत फिरवाफिरव करून ही जातककथा रचली असावी असा वास येतो. बौद्ध प्राचीन ग्रंथांनी पुष्कळ ठिकाणीं हिंदु कथांचें असें विकृतीकरण केलें आहे.

चिंताहरण चक्रवर्ती यांनीं जैनांच्या पद्मपुराणाचा बंगालींत गोषवारा प्रसिद्ध केला आहे. रामलक्ष्मण मालवदेशांतील चित्रकूटाच्या पायथ्याशीं आले व तेथें अरण्य इतकें घनदाट होतें कीं, माणसांची वस्ती शोधून काढणें कठीण होतें, असें त्यांत वर्णिलें आहे. (यांतील 'मालव' देशाचा 'माल' क्षेत्राशीं संबंध असावा. पूर्वी मालव देशाची व्याप्ति बरीच पूर्वेकडे म्हणजे रामगडपर्यंत होती, असें दिसतें.)

(क) पुराण व इतर ग्रंथ

— महाभारतांत चित्रकूटाचा व जवळच्या मंदाकिनी नदीचा उल्लेख (८५.५८।५९) आहे.

— भागवतपुराणांत चित्रकूटाला पर्वत (१९.१६) तर ललितविस्तरांत टेकडी म्हटलें आहे.

— भवभूतीच्या उत्तररामचरितांत चित्रकूट पर्वताकडे यमुनेच्या कांठानें जाणाऱ्या रस्त्याचें वर्णन आहे. (१.२४)

ठिकठिकाणचीं प्राचीन वर्णनें वर संकलित करून दिलीं आहेत. त्यांतील सूर एकच आहे. त्यावरून चित्रकूटाचा डौल व स्वरूप यांची सहज अटकळ येईल.

१ सुवर्णगुहा : ऋक्ष-विल हीच हाधिफोड गुहा. तिलाच बौद्धांनीं सुवर्णगुहा म्हटलें आहे (प्रकरण पांचवें पहा.)

विशेषतः रामायणांतलें वर्णन तर इतकें तपशीलवार, निःसंदिग्ध व समर्पक आहे कीं, त्याच्याशीं समरस झाल्यावर चित्रकूट आणि त्याचें उंच शिखर सहज डोळ्यांपुढें उभें राहिल. विशेषतः अयोध्याकांडाच्या ९४ व्या सर्गातील चित्रकूटवर्णनांत रामगडचा तोंडावळा स्पष्ट दिसतो. या वर्णनावरून अंदाजलेला चित्रकूट रामगडशीं कसा चपखल जुळतो, हें सहज लक्षांत येईल. जुळणारच. कारण हल्लींचा रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट होय.

बैठा, बोडका व विनशिखराचा डोंगर

मराठी ग्रंथ संज्ञा ... वि: ...
अनुक्रम ... वि: ...
क्रमांक ... नों: दि: ...

आतां हल्लींच्या चित्रकूटाची सूरत पहा. पहिली गोष्ट ही कीं, या बुंदेलखंडांतल्या टेकडीमध्ये चित्रत्व नाही आणि कूट म्हणजे शिखरहि नाही! ही सपाट माथ्याची एक सौम्य टेकडी आहे. त्याला शिखरच नाही तेव्हां तें चित्रविचित्रित असण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. हा नांवालासुद्धां चित्रकूट म्हणतां येत नाही! कथलाचा वाळा घालून मिरविणारी ही सोनुबाई आहे! यावर वृक्ष अगर झाडे-झुडपें नाहीत. फक्त गवत वाढतें. या पांचशेंफुटी शिखरहीन बोडक्या टेकाडाला विंध्य-हिमालय पाहिलेल्या आर्यांकडून चित्रकूट हें प्रौढ नांव कधींकाळीं तरी मिळालें असेल असें वाटत नाही.

रामायणांत वर्णिलेल्या घटना येथें घडलेल्या असणें संभवनीय नाही. दक्षिण्य-बुद्धीनें देखील हा डोंगर रमणीय असें म्हणतां यावयाचें नाही. भव्यता आणि उंची तर बाजूलाच राहिली. याखेरीज आम्हीं पहिल्या प्रकरणांत दाखविल्याप्रमाणें रामगिरि ठरूं शकेल तोच खरा चित्रकूट. ही अट हां तथाकथित चित्रकूट पुरी करूं शकत नाही. कारण इथें रामाशीं गांठ आहे! रामटेक जसा चित्रकूट नव्हे म्हणून रद्द ठरवितां येईल त्याचप्रमाणें हा चित्रकूट रामगिरि होऊं शकत नाही म्हणून निकालांत निघतो. ' किञ्चित् पश्चात् व्रज ' या उल्लेखामुळें नर्मदेच्या (किंवा विंध्याच्या) दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील सर्व डोंगर बाद होतात. रामगिरि नर्मदेच्याच ओळीला, नर्मदेच्या पूर्वेला हवा. हा डोंगर तसा नाही. सबब तो रामगिरि नाही आणि म्हणूनच चित्रकूटहि नाही.

सारांश, रामायणांतील चित्रकूट आणि आधुनिक चित्रकूट यांच्यामध्ये विलक्षण तफावत आहे, त्यांच्यामध्ये कोणतेंच साम्य नाही. त्यांच्यातील विरोध स्पष्टपणें लक्षांत येण्याकरितां पुढें दिलेलें तुलनात्मक कोष्टक पहा. त्यांत फक्त कांहीं ढोबळ गोष्टी नमूद केल्या आहेत. शिवाय तिसरें रामगडचें सदर मुद्दाम जोडलें आहे, म्हणजे जातां जातां चित्रकूटाचीं लक्षणें रामगडशीं कशीं तंतोतंत जुळतात, हेंहि सहजच लक्षांत येईल. एका नजरेंत दोन कामें होतील.

रामायणांतिल चित्रकूट	हल्लींचा चित्रकूट	रामगड
१ उंच, खूप उंच-शिवाय गगनचुंबी विचित्र शिखरें. भव्य व प्रेक्षणीय.	फारच ठेंगणा, सुमारे ५०० फुटांच्या आंत-माथा सपाट, शिखर नाही-दिसण्याला अगदीं सामान्य, वैशिष्ट्यहीन.	३२०० फूट उंच-गगनचुंबी विलक्षण सुळका. भव्य आणि देखणा.
२ नदी, जलप्रवाह, डोंगरमाथ्यावर पठार (Table Land) आणि दरीकंदर-निर्झर म्हणजे डोंगरांतिल गुहेतून वहाणारा झरा (सरित्प्रसवणप्रस्थान् दरीकंदरनिर्झरान् अयोध्या. ५४.४२)	डोंगरावर जलप्रवाह नाही, पठार नाही, गुहा नाही. अर्थात् गुहेतून वहाणारा झराहि नाही.	जलप्रवाह, धबधबा-माथ्यावर पठार (Table Land) गुहेतून वहाणारा रम्य निर्झर.
३ ऋक्षविल ही अद्भुत व नैसर्गिक गुहा.	गुहा नाही.	हाथिफोड चमत्कृतिपूर्ण स्वाभाविक गुहा. अनेक जलप्रवाहांनीं युक्त व भिजणारा.
४ अनेक लहानमोठ्या जलप्रवाहांमुळे मद पाझरणान्या हत्तीसारखा दिसणारा.	पाणी नाही.	मोठाल्या प्रचंड वृक्षांचें दाट जंगल.
५ घनदाट वृक्षांचें अरण्य.	मोठाले वृक्ष अथवा जंगल नाही. जवळ-जवळ बोडका. फक्त झुडपे व रानगवत उगवणारा.	वणवे नाहीत.
६ चित्रकूटाच्या रस्त्यावर वणवे' नाहीत (दौवैश्वैव विवर्जितः । अयो. ५५.९)	मोठमोठाले वणवे सदैव लागतात.	सीताबगरा नांवाची गुहा रामगडाच्या उत्तर चढावरच आहे.
७ चित्रकूटाच्या उत्तर चढावर एक रम्य गुहा.	गुहा नाही.	जंगली हत्ती अद्यापहि आहेत.
८ रानांतल्या हत्तींचे कळप.	हत्ती नाहीत-असणे शक्य नाही. कारण हत्तींना राहण्यासारखें दाट किंबहुना विरळ सुद्धां जंगल येथें नाही.	

- ९ मंदाकिनी नदी उत्तरेला.
 १० नानाविध हरिणांचे कळप-चित्रांग म्हणजे
 ठिपक्यांचेसुद्धां.
 ११ धातुराग^३ (मनःशिलायाः तिलकम्).

पयोष्णी नदी पूर्वेच्या बाजूला आहे.
 हरिणें नाहींत-असणें शक्य नाहीं.
 धातुराग नाहींत.

रुहर नदी रामगडच्या उत्तरेलाच वहाते.
 विविध जातींच्या हरिणांचे कळप, विशेषतः
 ठिपक्यांचे हरिण अद्यापिहि आहेत.
 धातुराग अजूनहि विपुल सांपडतात.

१ हे प्रमाण व त्याचें कारण मोठें मनोरंजक आहे. बेगलर साहेबांनीं याबाबत आपला स्वतःचा अनुभव लिहून ठेवला आहे. (A. R. S. XIII) अलाहाबाद म्हणजे प्रयागहून हल्लींच्या चित्रकूटाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावरच्या ठेंगण्या टेकड्या बहुतेक बोडक्या आहेत. म्हणजे त्यांवर मोठाले वृक्ष अथवा जंगल नाहीं. रानगवत मात्र विपुल आहे. तें वाळून शुष्क झालें म्हणजे सहज पेटायला अगदीं सोपें. त्यामुळे या भागांत जातां येतां नेहमीं वणवे लागलेले दिसतात. किंबहुना वणव्यांचें दृश्य हें या भागांतील वैशिष्ट्य आहे. उलटपक्षीं रामगडच्या रस्त्यावर एकदांहि रानवणवा दिसला नाहीं, असें बेगलर साहेब लिहितात. याचें कारण वृक्ष-वनस्पतींची दाट झाडी हें असावें.

२ हे लक्षण अयोध्याकांडाच्या ९५ च्या पुढील सर्गांत सांपडतें, परंतु हा सर्ग प्रक्षिप्त समजला जातो. तथापि त्यांतलें चित्रकूटाचें वर्णन रामगडशीं व त्यावरील सीताबेंगरा या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या गुहेशीं आश्चर्यकारक रीतीनें जुळतें यांत शंका नाहीं. या गुहेत सीतादेवी राहिली होती अशी आख्यायिका आहे. प्रक्षेपक झाले तरी पचेल तें व जुळेल तेंच वर्णन रचून घुसडणार, हें अवश्य लक्षांत घेतलें पाहिजे.

३ रामगडावर सीताबेंगरा गुहेच्या जवळच डोंगरांत एक धातुराग किंवा तांबडा रंग विपुल सांपडतो. या ठिकाणाला ' तिलकमाती ' असें नांव पडलें आहे. येथें रामचंद्रानें सीतेच्या भालप्रदेशीं जो तिलक लावला त्यावरून हें नांव पडलें आहे असें सांगतात. आजहि रामगडवर जाणारे यात्रेकरू या स्थळाचें दर्शन घेऊन तेथल्या लाल मातीचा तिलक कपाळीं लावतात.

हैं तुलनात्मक कोष्टक दिल्यानंतर त्यावर अधिक भाष्य करण्याची गरज नाही. वर्णन अजिबात जुळत नाही. तो हा चित्रकूट नव्हे. आतां दिशा व अंतर हे साधन पहावयाचे. ते भ्रामक व घोंटाळ्याचे आहे. म्हणून त्याची छाननी जरा बारकाईने केली पाहिजे.

‘ यमुनेपासून समीप ’ यावर भर देऊन “ चित्रकूट म्हणजे कामताजवळचा (बुंदेलखंडांत) चित्रकूट होय असें आतां विद्वानांनीं ठरविलें आहे ” असा विद्वानांचा हवाला देऊन प्रो. मिराशी तोच चित्रकूट मानतात. पण ते स्वतः तरी कुठें शकेंतून मुक्त झाले आहेत ? त्यांतली गोम अशी कीं, हा ‘ ठरविलेला ’ चित्रकूट यमुनेपासून ६५ मैलांवर आहे आणि रामायणांत हे अंतर दिलें आहे वीस मैल ! त्यामुळें साशंक झालेले मिराशी लिहितात :

हा चित्रकूट पर्वत प्रयागापासून सुमारे ६५ मैलांवर आहे. त्यामुळें रामायणांत वर्णिलेला पर्वत हाच काय, अशी शंका येते. तिचें निराकरण दोन प्रकारांनीं करतां येतें. रामायणांतील अंतर अदमासें दिलें असावें किंवा पार्जितरसाहेब म्हणतात त्याप्रमाणें चित्रकूट ही एखादी विशिष्ट टेकडी नसून दोन नद्यांपासून प्रयागच्या पश्चिमेस सुमारे २० मैलांपयत पसरणारी पर्वतराजि असेल. त्यांपैकी पहिलें निराकरण जास्त संभवनीय दिसतें. (सं. मु. पृ. ५७)

रामायणांत तर चित्रकूट यमुनेपासून दशकोशांवर म्हणजे वीस मैलांवर आहे, असें स्पष्ट म्हटलें आहे. यांचा मानीव चित्रकूट पडला ६५ मैलांवर ! म्हणजे इतकें करून तरी अंतर कुठें जमतें आहे ! ही अडचण आली तेव्हां तिचें ‘ निराकरण ’ करावयाचें ! पण अशा रीतीनें केलेलें निराकरण पुस्तकांत होतें, मनांत होत नाही. रामायणांतलें अंतर अदमासानें दिलेलें म्हणावयाचें, मग ते १५० मैलांवरच्या रामगड पर्वतापर्यंत ताणण्यास काय हरकत ? दीडशेंपेक्षां पासष्ट मैल हे वीस मैलांच्या मानानें कमी चुकीचें अंतर आहे यांत शंका नाही. परंतु या बाबतींत कमी चुकीचें अंतर हा युक्तिवाद उपयोगी पडण्यासारखा नाही.

वर्णन बरोबर—अंतर चूक

मुद्दा असा कीं, अधिक महत्त्वाचें कोणतें ? लक्षणें कीं अंतर ? अंतर चुकेल, लक्षणें सहसा चुकणार नाहीत. लक्षणें तंतोतंत जुळूं लागलीं तर अंतर दुय्यम मानायला हवें. अंतरें दोघांचींही कमीजास्त चुकूं लागलीं तर मग वर्णनाला जुळणारा रामगड पर्वतच चित्रकूट ठरवावयास हवा. वर्णन बरोबर जुळलें तर अंतर चूक, असें निष्पन्न होऊं लागतें आणि चित्रकूटाच्या बाबतींत रामायणांत असेंच झालें असलें पाहिजे. ही अंतराची चूक मूळ रामायणकर्त्याची नसून त्यांत मागाहून फेरफार व ढवळाढवळ करणाऱ्यांची असावी, असें दिसून येतें. हे अंतर कसें चुकलें ? व कां चुकावें ? त्याची कारणमीमांसा खालीलप्रमाणें सांगतां येईल :

(१) हल्लींच्या रामायणाच्या आवृत्तीहून मूळ रामायण भिन्न होतें याबद्दल विद्वानांचें मतैक्य आहे. आतांच्यापैकीं बराचसा व महत्वाचा भाग मूळ वाल्मीकीच्या रामायणांत समाविष्ट असेल हें खरें. तथापि त्यानंतर वेळोवेळीं त्यांत ' दुरुस्त्या ' व फेरफार घुसडण्यांत आले आहेत. त्याचीं उदाहरणें विद्वानांनीं आधारपूर्वक निदर्शनास आणलीं आहेत. अयोध्याकांडांतील ९५ नंतर आलेला सर्ग प्रक्षित मजकुराचें एक ठळक उदाहरण होय. उत्तरकांडांतील पुष्कळसा भाग उघडउघड मागाहून घुसवलेला दिसतो. म्हणूनच प्रयाग ते चित्रकूट यांतील ' दशकोश ' हें अंतर विश्वसनीय मानतां येत नाहीं. इतर पुरावा विसगत किंबहुना विरुद्ध जात असतांना या ' दशकोशा 'ला शब्दप्रामाण्य किंवा स्वयंप्रामाण्य लाभूं शकणार नाहीं.

(२) शिवाय रामायणांत सर्वत्र कोश आणि योजन हे शब्द फार ढिलाईनें वापरलेले आहेत हें स्पष्ट दिसतें. त्यावरून नक्की निष्कर्ष काढूं जातां फसगत होण्याचा संभव असतो. त्यावर विसंबून फूटपट्टीनें व कांटेकोर गणितानें मोजमापें व अनुमानें करणें योग्य होणार नाहीं. दश याचा अर्थ (दशरथ, शतावधानी इ. शब्दांप्रमाणें) गणितांतला मोजून दहा असा नसून सरासरीनें पुष्कळ असाहि असूं शकेल.

(३) मूळ शतकोश हा पाठ बदलून तेथें ' दशकोश ' असा जांवाईशोध मागाहून दडपलेला असण्याची एक शक्यता आहे. शिवाय या शब्दप्रयोगाच्या मार्गेंपुढें अंतरें सांगण्याकरितां योजन शब्द सर्रास वापरलेला आढळतो. मग मध्यें हा ' कोश ' कसा उपटला ? त्यावरूनहि संशय बळावतो.

(४) प्रयागला गंगा-यमुनासंगमावर आश्रम असलेला भरद्वाज ऋषि रामाला सांगतो :

दशकोश इतस्तात गिरियांस्मिन् निवत्स्यसि
चित्रकूट इति ख्यातो गंधमादनसंनिभः ॥

(अयो० ५४.२८।२९)

आतां गंधमादन म्हणजे कैलासाइतका उंच व भव्य दुसरा कोणताच पर्वत येथून वीस मैलांवर नाहीं. अर्थातच हें दशकोश अंतर उघड उघड चुकीचें दिसतें. प्रयागपासून किंवा शब्दशः पाहिलें असतां भरद्वाजाश्रमापासून हें ' दशकोश ' अंतर मागाहून दडपल्याची चूक कशी व कां झाली याची उपपत्ति आम्हांस सुचली आहे ती येथें दाखल करतो. चित्रकूटाप्रमाणें खुद्द भरद्वाजाश्रमाचाही रामायणांत घोटाळा झाला आहे ! प्रयाग ते चित्रकूट यांच्या दरम्यान भरद्वाजाचे एकूण दोन आश्रम होते हें स्पष्ट दिसतें. एक गंगायमुनांच्या बेचक्यांतला किंवा यमुनेच्या उत्तर तीरावर असलेला-सर्ग ५४ व ९०।९२ यांत वर्णिलेला आणि दुसरा आश्रम चित्रकूटाच्या अगदीं जवळ यमुनेच्या दक्षिणेकडे सर्ग ११३ मध्यें उल्लेखिलेला.

वनवासी राम व त्याच्या मागोमाग कांहीं दिवसांनीं भरत आला. त्यांची व भरद्वाजाची भेट पहिल्या आश्रमांत झाली. परंतु नंतर भरत चित्रकूटावर रामाची गांठ व पादुका घेऊन परत फिरला, त्या वेळीं चित्रकूटानजीक किंबहुना पायथ्याशींच त्याला भरद्वाजाचा आश्रम दिसला ! ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.

^१अदूरात् चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा ।

आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥

(अयो० ११३.४)

भरद्वाजाचा हा गंगाकांठचा पहिला आश्रम खास नव्हे. कारण येथून परत अयोध्येला जातांना भरत व त्याच्या परिवाराला यमुनेपार (श्लोक ११३-२१) व्हावें लागतें. शिवाय ही गोष्ट वरील श्लोकांतील कृतालयः म्हणजे नवीन आश्रम बांधून तेथें रहाण्यास आलेला भरद्वाजमुनि या वर्णनावरून स्वच्छ दिसते. राम व भरत यांना प्रयागाश्रमांत भेटलेला भरद्वाजऋषि त्यांच्या मागोमाग चित्रकूटानजीक कसा आला ? कशाकरितां आला ? आणि त्यानें आपला नवा आश्रम इतक्या थोड्या अवकाशांत बांधला तरी कसा ? टीकाकारानें म्हटल्याप्रमाणें राम-भरत-भेटींत काय झालें, हें जाणण्याची उत्कंठा भरद्वाजाला लागलेली होती आणि राहवेना म्हणून तो प्रयागाश्रम सोडून लगोलग चित्रकूटानजीक येऊन मुक्काम करून राहिला. ही गोष्ट भरत व भरद्वाज यांच्या संभाषणावरूनदेखील सहज लक्षांत येते. यावरून भरद्वाजाचा पहिला प्रयागाश्रम चित्रकूटापासून 'दशक्रोशा'च्या थोड्या अंतरावर नसून बराच लांब होता, असें अनुमान करतां येतें. हा दुसरा नवीन भरद्वाजाश्रम मात्र चित्रकूटापासून जवळ म्हणजे सुमारे दशक्रोशाच्या आंतबाहेर असावा. परंतु मागाहून कालांतरानें हा मधला धागा तुटला, स्मृतींतून गेला आणि संभ्रमानें दशक्रोशाचें अंतर भरद्वाजाचा प्रसिद्ध असा जो प्रयागचा आश्रम त्याच्यापासून धरण्यांत येऊं लागलें असावें व त्यामुळें ही चूक उत्पन्न झाली असण्याचा संभव आहे.

(५) प्रयागपासून चित्रकूटाचा मार्ग अयोध्याकांडांत एकूण दोन ठिकाणीं आला आहे. भरद्वाजऋषींच प्रथम रामाला आणि नंतर भरताला सांगतो. परंतु या दोन्ही ठिकाणीं नेमका मार्ग-वर्णनाचा भाग क्लिष्ट व संदिग्ध आहे आणि

१ या श्लोकावरची संस्कृत टीका पहा :

अनेन यमुनादक्षिणतटेऽपि कचिद्भरद्वाजाश्रम इति ज्ञायते । अतएवाग्रे भरद्वाजा-मंत्रणोत्तरं ततस्ते यमुनां तीर्व्वेति वक्ष्यति । संप्रति तत्र स्थितिस्तु रामभरतयोः संवादं शिष्यद्वारा झटिति श्रोतुमिति बोध्यम् ॥

यावरून भरद्वाजानें पहिला आश्रम सोडून घाईनें स्थलांतर केलें, ही गोष्ट टीकाकाराच्या देखील लक्षांत आलेली होती. म्हणूनच त्यानें त्याचा खुलासा केला आहे व तो योग्यहि आहे.

शिवाय त्या दोहोंत तफावत आहे. रामायणाच्या एरवींच्या साध्या व प्रसन्नरमणीय भाषाप्रवाहांत हा क्लिष्ट भाग वेगळा वाटतो व खटकल्याशिवाय रहात नाही. याखेरीज भरद्वाजाश्रम प्रथमच्या वर्णनावरून गंगायमुनासंगमाच्या उत्तरेला आहे, अशी कल्पना होते. शिवाय आश्रम लागण्यापूर्वी कोणतीच नदी राम-लक्ष्मणांना ओलांडावी लागत नाही. तथापि आश्रमांतून भरद्वाजाचा निरोप घेऊन निघाल्यावर मात्र फक्त यमुना नदीच काय ती त्यांना ओलांडावी लागून ते दक्षिणेकडे येतात, असें पुढचे वर्णन आहे. हें कोडे नीटसें उलगडत नाही. त्यामुळेहि या भागांत कांहींतरी मागाहून कमी-जास्त केलेलें असावें, हा संशय दृढ होतो.

चुकीचा चित्रकूट कां मानला गेला ?

हल्लींचा चुकीचा चित्रकूट कां व केव्हांपासून मानण्यांत येऊं लागला ? त्याची कारणमीमांसा खालीलप्रमाणें असावी, असें म्हणतां येईल. बांदा जिल्ह्यांतील कालंजर व त्याच्याच उत्तरेला थोड्या अंतरावर असलेला चित्रकूट हे दोन किल्ले म्हणून निदान नवव्या-दहाव्या शतकापासून माहित होते असें दिसतें. दक्षिणेंतल्या राष्ट्रकूट राजांनीं उत्तर हिंदुस्थानांत आपलें वर्चस्व रहावें, म्हणून हे दोन कोट आपल्या ताब्यांत ठेवले होते, असें देवळीच्या ताम्रपटावरून दिसून येतें. त्यांत राष्ट्रकूट सम्राट् तृतीय कृष्ण याच्याविषयीं आलेला खालील श्लोक पहा :

यस्य परुषेक्षिताखिलदक्षिणदिग्विजयमाकर्ण्य ।

गलिता गुर्जरहृदयात् कालंजर चित्रकूटाऽशा ॥

म्हणजे चित्रकूट नांवाचे एकूण दोन डोंगर होते. एक मध्यप्रदेशांतील, गोंडवनांतील सिरगुजा संस्थानांतील रामगड म्हणजेच पूर्वीच्या दंडकारण्यांतील चित्रकूट पर्वत. आणि दुसरा बांदा जिल्ह्यांतील कालंजर किल्ल्याजवळचा यमुनेनजीक असलेला (म्हणजे ६५ मैलांवर) चित्रकूट किंवा चित्रकोट किल्ला. पहिल्या म्हणजे रामाच्या चित्रकूटालाच रामगिरि हें नांव पडलें असावें व कालावधीनें त्या रामगिरीचा रामगड झाला. हा रामगड म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट हें ज्ञान व इतिहास अनेक कारणांनीं कालौघांत नष्ट झाला-विसरला गेला. पुढें चित्रकूट हें नांव आयतेंच असलेला तुंदेलखंडांतील हा डोंगर हाच रामाचा चित्रकूट असें भ्रांतीनें सहजच मानण्यांत येऊं लागलें असावें. लोक गतानुगतिक असल्यामुळे हाच 'चित्रकूट' कालांतरानें पक्का झाला ! अंधश्रद्धेंतून या ठिकाणीं राम-विषयक अनेक दंतकथा निर्माण झाल्या. यमुनेच्या सान्निध्यानें भ्रांतीला पुष्टि मिळाली. मागाहून अधिकाधिक देवता-स्वरूप प्राप्त झालेल्या रामाशीं निगडित स्थळ निर्माण करण्याच्या मनुष्य-स्वभावसुलभ लालसेंतून हा डोंगर उत्पन्न झाला. बहुधा या तोतया चित्रकूटाशीं जुळतें अंतर ठेवण्याकरितां 'दशकोश', 'यमुनेसमीप' इत्यादि लक्षणांचे प्रक्षिप्त

श्लोक मागाहून रचून रामायणांत घालण्यांत आले असले पाहिजेत. अंतराच्या या उल्लेखांवर भर देऊन व भरवंसा ठेवून पार्जिटर प्रभृति संशोधकांनी या कामता-जवळच्या चित्रकूटाला मान्यता दिलेली आहे. तथापि हे उल्लेख कसे विन-अस्सल, संशयास्पद, विसंगत व अविश्वसनीय आहेत, हे वर दाखविण्यांत आले आहे.

मंदाकिनी नदी कोणती ?

चित्रकूटालगत मंदाकिनी नदी वहाते असा उल्लेख कालिदासाचे ग्रंथ, रामायण, महाभारत व इतर पुराणांतूनहि आहे. हल्लीं बुंदेलखंडांतील चित्रकूटशेजारीं पयोष्णी किंवा पयस्विनी नांवाची छोटी नदी आहे तीच मंदाकिनी असें मानतात. तथापि तसें मानण्याला विशेष खूण किंवा आधार नाही. रामायणाच्या अयोध्याकांडांत (सर्ग ९५) मंदाकिनीचें वर्णन आहे : “ मृगयूथनिपीता, सिद्धजनाकीर्णा, रमणीय-तीर्था, गजयूथलोडिता, गजासिंहवानरैः निपीततोया, पुष्पभरैः अलंकृता ” इ. इ. राम सीतेला सांगतो—

सखीवत् च विंगाहस्व सीते मंदाकिनीं नदीम् ।
मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवत् इमां नदीम् ॥

चित्रकूटनिवासांत सीता मंदाकिनी नदींत अयोध्येच्या शरयूंतल्याप्रमाणेंच भक्तिभावानें स्नान करीत होती. ‘ जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु ’ या कालिदासाच्या उल्लेखाचा मूलाधार हाच असला पाहिजे, यांत शंका नाही. मंदाकिनी या नांवावरून व रामायणांतील वर्णनावरून ही नदी चित्रकूटाच्या पूर्वेला असून, मध्येंच मंद व मध्येंच वेगानें वहाणारी, बेटें असलेली, अनेकविध पशुपक्षांनीं गजबजलेली, दाट अरण्यांत वहाणारी असावी असें दिसतें. पयोष्णी नदी पश्चिमेकडे आहे ! तिच्यांत बेटें नाहीत, भोंवतीं अरण्य नाही, म्हणूनच पशुपक्षी असतील असें वाटत नाही. उलटपक्षीं रामगडालगत पूर्वेला रूहर नदा आहे तिला हे सर्व वर्णन जुळण्यासारखें आहे. विशेषतः कांहीं ठिकाणीं डोह आणि कांहीं ठिकाणीं खळखळाटाचा वेगवान् प्रवाह हे रूहर नदीचें वैशिष्ट्य युरोपियन प्रवाशांनींदेखील नमूद करून ठेवले आहे. या दोहोंत रूहर हीच मंदाकिनी असण्याला अधिक पात्र आहे, यांत शंका नाही.

कालिदासाचा चित्रकूट हा नव्हे

रामायणांत वर्णिलेला चित्रकूट म्हणजे हल्लींचा तथाकथित चित्रकूट नव्हे, हे वरील विवेचनावरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. तथापि अजूनहि अधिक प्रमाणांची आवश्यकता भासत असेल तर या बाबतींत खुद्द कालिदासाचा लेखी पुरावा सादर करतां येईल. रामायणाचें अनुकरण करणारा, रामायणाच्या परंपरेंत वाढलेला कालिदास चित्रकूट कोणता समजतो, याला फार महत्त्व आहे.

१ रामायणांतील चित्रकूटच कालिदासाचा चित्रकूट असणार हें उघड आहे. पण या बाबतींत शंकेला जागा रहात नाही. कसें तें पहा.

रघुवंशांत बारावा व तेरावा सर्ग मिळून चित्रकूटाचे एकूण तीन उल्लेख आले आहेत. पहिल्यांत चित्रकूट पर्वताचा ठावठिकाणा आहे, दुसऱ्यांत दिशा आहे आणि तिसऱ्यांत तपशीलवार वर्णन आहे. प्रथम बाराव्या सर्गातील ९ वा श्लोक पहा.

विवेश दंडकारण्यं प्रत्येकं च सतां मनः

रामानें दंडकारण्यांत आणि त्याचबरोबर प्रत्येक सज्जनाच्या अंतःकरणांत प्रवेश केला असें वर्णन कवीनें आपल्या मनोरम शैलीनें केले आहे. यानंतरच्या १५ व्या श्लोकांत भरत 'चित्रकूटवनां'त रामाला भेटण्याकरितां आला. यावरून कालिदासाचा चित्रकूट रामायणाप्रमाणेंच दंडकारण्यांत होता हें स्पष्ट आहे. हल्लींचा चित्रकूट दंडकारण्यांत मोडत असणें शक्य नाही. कारण दंडकारण्य विंध्याच्या दक्षिणेकडे होतें हें पुढच्या प्रकरणांत दाखविलें आहे. दुसरा उल्लेख आहे तो असा :

रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः ।
आशंक्य उत्सुकसारंगां चित्रकूटस्थलीं जहौ ॥
प्रययौ आतिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः ।
दक्षिणां दिशं ऋक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥

(सर्ग १२.२४।२५)

या श्लोकांतील वर्णनावरून चित्रकूट ऋक्षपर्वताच्या परिसरांत अथवा त्याचाच एक भाग होता हें उघड दिसतें. ऋक्षपर्वतांतच रामगड आहे. हल्लींच्या चित्रकूटाचा आणि ऋक्षपर्वताचा कांहींच संबंध नाही! आतां कालिदासानें चित्रकूट पर्वताचें केलेलें रेखीव वर्णन पहा. धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ हा तो मूळ श्लोक (रघु. १३.४७) प्रकरणारंभी दिला आहे.

त्यांतील चित्रकूट पर्वताचें कालिदासाचें शब्दचित्र फारच बहारीचें व स्पष्ट आहे. वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हा श्लोक खऱ्या चित्रकूटाचा छडा लावण्याचें एक मुख्य साधन होय. त्याची चर्चा अन्यत्र केली आहे. येथें फक्त त्याचा तपशील देतो :

१ पण या बाबतींत अनुमान करण्याचीहि जरूर नाही. चित्रकूटालाच रामगिरि हें काव्यानुकूल सुंदर नवीन नांव कालिदासानें बुद्धिपुरःसर योजलें हें पुढें दाखविलें आहे. एवढेंच नव्हे तर रामगिरीच्या वर्णनांत रामायणांतील चित्रकूट-वर्णनाचे शब्दप्रयोग देखील जसेच्या तसे कालिदासानें उचलून घेतले आहेत ! स्निग्ध - 'छाया' - तरु इत्यादि लक्षणें तींच, शब्द तेच, ठावठिकाणा व दिशा तींच. मग स्थळही तेंच असणार नाही काय ? या विषयाचा सविस्तर जहापोह ७ व्या प्रकरणात सांपडेल.

उंच भव्य उत्तुंग शिखरें, जलप्रपात, त्याचा प्रतिध्वनि, माथ्यावर लांबचो लांब विस्तीर्ण व आरपार गुहा कीं जणूं तें त्या पर्वताचें तोंड (दरीमुखोऽसौ) लांबूनसुद्धां दर्शनीय व आकर्षक.

या वर्णनांतील एकहि लक्षण हल्लींच्या चित्रकूटापाशीं नाही ! त्यामुळे कालिदासाचा चित्रकूट हा नव्हे याबद्दल अधिक खातरजमा करण्याचें कारण उरत नाही. शिवाय एकदां रामगड हाच रामगिरि हें प्रस्थापित झाल्यावर तो आपोआपच चित्रकूट ठरतो. रामायणानुसारी कालिदासाच्या समजुतीप्रमाणें व त्यानें केलेल्या वर्णनाप्रमाणें रामचंद्र फक्त चित्रकूटावरच राहिलेले. मग त्यानें ' रघुपतिपदैः अंकितं ' आणि ' जनकतनयास्नानपुण्योदक ' अशा रामसीता-वैशिष्ट्यांनीं वर्णिलेला रामगड म्हणजेच चित्रकूट नव्हे काय ? शेवटीं साधा प्रश्न असा कीं, कालिदास रामगिरि हें नांव चित्रकूटाखेरीज कोणत्याहि अन्य डोंगराला देणें शक्य तरी आहे काय ?

वस्तुतः गणितशास्त्राच्या पद्धतीनें हाच सिद्धांत खालीलप्रमाणें मांडतां येईल :

$$\begin{aligned} \text{रामगड} &= \text{रामगिरि} \\ \text{रामगिरि} &= \text{चित्रकूट} \\ \therefore \text{रामगड} &= \text{चित्रकूट} \end{aligned}$$

तथापि या पद्धतीचा अवलंब न करतां रामगड हाच चित्रकूट हें समीकरण आम्ही स्वतंत्रपणें सिद्ध करणार आहोंत. म्हणजे या सिद्धांत-प्रस्थापनेला दुहेरी भक्कमपणा येईल.

सारांश, रामपदांचा मानकरी मानला गेलेला वुंदेलखंडांतील हल्लींचा डोंगर हा वाल्मीकीचा किंवा कालिदासाचा चित्रकूट नव्हे. याचें वर्णन जुळत नाही. अंतर जमत नाही. पुढें दिशा पहावयाची आहे, त्यांतहि हीच दशा दिसेल. मग खरा चित्रकूट कोणता ? तो कळण्याकरितां आपल्याला वनवासी रामाच्या मागोमाग गेलें पाहिजे-निदान अयोध्येपासून पंचवटीपर्यंत. कारण खरा चित्रकूट पर्वत त्याच वाटेवर सांपडणार हें उघड आहे. यासाठीं ' रघुपति-पदां ' चा माग काढला पाहिजे. म्हणून आतां रामाचा मार्ग अनुसरूं या. तोच दिशा दाखवील आणि इच्छित स्थळीं आणून सोडील !

ज्ञोत ४ था

वनवासी रामाचा खरा मार्ग

तदा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्याश्रममंडले
जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम्
दक्षिणेन महान् श्रीमान् अगस्त्यभ्रातुराश्रमः
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणा ॥ —अरण्यकांड सर्ग ११.
रामस्त्वासन्नदेशत्वात् भरतागमनं पुनः
आशंक्योत्सुकसारंगां चित्रकूटस्थलीं जहौ
प्रययौ आतिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः
दक्षिणां दिशम् ऋक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः ॥ —रघुवंश १२.२४।२५.

यौवराज्याभिषेकार्चीं वस्त्रे उतरून ठेवून वनवासाचीं वल्कलें धारण केलेले श्रीरामचंद्र अयोध्येहून निघाले ते शरयू नदी ओलांडून गुहाच्या शृंगवेर-पुराला थांबून प्रयागला येऊन पोचले. येथपर्यंतचीं स्थळें व मार्ग स्पष्ट असून त्याबद्दल मतभिन्नता नाही. त्याचप्रमाणें शेवटीं राम पंचवटीहून ऋष्यमूक पर्वतावर गेले. ऋष्यमूक म्हणजे हल्लीं बेळारी जिल्ह्यांतील हंपीजवळ अनागुदी नांवानें प्रसिद्ध असलेली डोंगरांची रांग होय. ऋष्यमूक किंवा त्याच्यालगतचें पर्वतशिखर म्हणजेच रामायणाचा व कालिदासाचा माल्यवान् पर्वत. या ऋष्यमूकापासून पंपा नदी, त्याच नांवाचें सरोवर, दक्षिणकिनारा व सेतु बांधून सागर ओलांडून लंकाप्रवेश हा अखेरीच्या मार्गाचा इतिहास व त्याचा^१ तपशील सर्वांना मान्य होण्यासारखा आहे. याप्रमाणें रामकथेचे व राम-मार्गाचे स्वाभाविकपणेंच तीन तुकडे पडतात. अयोध्या ते प्रयाग हा पहिला भाग, स्पष्ट व प्रस्थापित झालेला आहे. तिसरा व शेवटचा टप्पा, पंचवटी ते लंका हाहि तितकाच निर्विवाद आहे. या दोहोंच्या दरम्यानचा भाग, प्रयाग ते पंचवटी हाच काय तो गोंधळाचा व चुकीचा प्रचलित होऊन बसला आहे. प्रयागपासून पंचवटीपर्यंतची हल्लीं मानण्यांत येते ती स्थलमालिका उघडउघड घोंटाळ्याची, अविश्वसनीय व न पटणारी आहे. ती

१ सीलोन म्हणजे रामायणांतील लंका नव्हे असेंहि एक मत आहे. शिवाय पूर्वीची लंका समुद्रांत बुडाली असेंहि म्हणतात. काहीं विद्वानांनीं तर लंका दक्षिण टोंकाला नसून मध्य हिंदु-स्थानांत होती असाहि पक्ष मांडला आहे. एका प्राचीन ज्योतिषानें उज्जयिनी व लंका एकाच मेरिडीयनवर आहेत असें म्हटलें आहे, त्यावरून हल्लींच्या लंकेच्या शेजारीं दुसरें लंका बेट असावें असा तर्क होतो. तथापि प्रस्तुत विषयाला हीं मतमतांतरें अनवश्यक म्हणून विचारांत घेतलेलीं नाहींत.

ऐतिहासिक दृष्टीने व शास्त्रीय पद्धतीने दुरुस्त करणे जरूर आहे. तथापि रामकथेचा व राम-पथाचा आरंभ आणि शेवट हे ज्ञात असल्यावर तदनुरोधाने या सांखळीचा मधला दुवा बसविणे फारसे जड नाही. बाजूचे दोन तुकडे बरोबर असल्यावर मधला सांधा खटकून बसतो.

प्रयाग ते पंचवटी या दरम्यानच्या रामाच्या प्रवासांत अनेक स्थळे वर्णिली आहेत. तीं मग पाहूं. पण मुख्य पांच स्थळे किंवा स्टेशने म्हणजे दंडकारण्य, चित्रकूट, अगस्त्याश्रम, जनस्थान व पंचवटी हीं होत. हीं सर्व ठिकाणे परस्पर-संबद्ध असून त्यांची एक सांखळी आहे. आणि म्हणूनच कीं काय हल्लीं त्यांतील एखादेच चुकलेले नसून एकमेकांना जुळतील अशा रीतीने तीं सर्वच चुकून बसलेली आहेत ! मेंढरांचा कळप जसा चुकला म्हणजे संबंधच चुकतो त्याप्रमाणे चुकीच्या ठिकाणांची ही एक मालिकाच तयार झाली आहे. अंधश्रद्धेने व परंपरेने या चुकीच्या समजुतींना पोसले आहे. दंतकथांनीं त्यांचा खुंटा बळकट केला आहे. काहींना संशोधक आपला पाठिंबा देऊन चुकले आहेत. प्रचलित समजुतीप्रमाणे 'दंडकारण्य स्थूलमानाने हल्लींच्या महाराष्ट्रांत, चित्रकूट बुंदेलखंडांत, अगस्त्याश्रम नाशिकच्या आसपास (अगस्तिपुरी म्हणतात तो किंवा अकोला येथे) आणि जनस्थान व पंचवटी खुद्द नाशिकला असे मानतात. या मार्गामुळे रामायणाप्रमाणे दक्षिणेकडे जावयास निघालेल्या रामाला कारणाशिवाय किती वांकडी वाट करावी लागते, आणि पश्चिमेकडे-अतिपश्चिमेकडे-जावे लागते पहा.

उलटपक्षीं, विंध्यापासून पूर्वगोदावरीपर्यंत (पूर्वीचे गोंडवन किंवा मध्य प्रांताचा पूर्वभाग व छोटा नागपूर प्रांत) हे दंडकारण्य, सिरगुजा संस्थानांतील रामगड हा चित्रकूट, त्याच्या दक्षिणेला अगस्त्याश्रम आणि भद्राचलम् येथे पंचवटी व त्याच्या आसमंतात्चा प्रदेश म्हणजेच जनस्थान; हा मार्ग कसा सरळ व संभवनीय आहे पहा. हा मार्ग-म्हणजे प्रयागहून रामगडद्वारा ओरिसांतून पूर्व-किनाऱ्याने राजमहेंद्रीजवळ गोदावरीकांठच्या भद्राचलमूला उत्तर-दक्षिण येणारा मार्ग नुसता स्वाभाविक नव्हे तर तोच रामायणाला व कालिदासालाहि अभिप्रेत आहे, हे आतां दाखवावयाचे आहे. वरील पांच स्थळांपैकीं एक किंवा अधिक स्थळे नक्की व संशयातीत करतां आलीं तर आपोआपच परंपरित प्रमाणाने चित्रकूट पक्का होईल. त्यासाठीं ही शोधाशोध करावयाची.

१ एवढेच नव्हे तर दंडकारण्य मुळीं यमुना नदीपासूनच सुरू होते असे हल्लींच्या चित्रकूटाचे समर्थन करणाऱ्यांना मानणे भाग पडते. कारण चित्रकूट तर पडला दंडकारण्यांत. त्या मानाने हल्लीं ठरविण्यांत आलेला चित्रकूट फारच वर यमुनेशीं भिडावयाला जातो ! म्हणून या विसंगत भूमिकेंतून सुटण्याकरितां दंडकारण्यच यमुनेपर्यंत ताणावयाचे ! यामुळे दंडकारण्यांत चित्रकूट ठेवण्याऐवजीं ' चित्रकूटा ' पाशीं दंडकारण्य उचलून घ्यावयाचे, असा विपरीत प्रकार संशोधकांना करावा लागत आहे !

प्रथम स्थूलमानानें सारासारविवेकाच्या बुद्धीनें एकवार या प्रश्नाकडे पाहूं. राम प्रयागच्या प्रसिद्ध गंगा-यमुना संगमाजवळ येऊन ती नदी पार करून अलीकडे आल्यावर तो कोणीकडे आणि कोठून जाईल ?

दक्षिण दिशेला असलेल्या दंडकारण्यांतच येऊन राहण्याला रामचंद्र वचनबद्ध झालेला होता हें विसरतां कामा नये. कैकेयीची तशी अटच होती. गादीचा खरा वारस आणि लोकप्रिय अशा राजपुत्राला केवळ राज्यभ्रष्ट करून उपयोगी नाहीं तर त्याला दीर्घकाळ प्रजाजनांच्या नजरेसमोरून काढून लावले पाहिजे हा जो कुटिल राजनीतीचा नेहमींचा पवित्रा तो कैकेयीच्या चित्तांत वागत होता. (अयोध्याकांड सर्ग ९।१०।११) राम एकदां प्रजेच्या दृष्टीआड आणि म्हणूनच सृष्टीआड झाला कीं मग 'माझा' भरत दृढमूल होण्याला अडचण नव्हती ! मंथरेनें तिला अशीच मसलत दिली होती :

रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पंच च
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्याति ते सुतः ॥
येन कालेन रामश्च वनात् प्रत्यागमिष्यति
अंतर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥

यावरून दंडकारण्य व त्यांतील चित्रकूट अयोध्येच्या राज्यापासून बराच लांब असावा, हें ओघानेंच येतें. अयोध्या म्हणजे उत्तर कोसलाची तत्कालीन व्याप्ति निश्चित नाही. तथापि पराक्रमी रघुवंशीय राजांची, निदान दशरथाची राज्यसीमा यमुनेपर्यंतच नव्हे तर विंध्यांपर्यंत भिडली असावी. कारण दशरथानें पूर्वी दक्षिणेंत जाऊन लढाया मारलेल्या होत्या. तेव्हांच तर ते भयानक वर कैकेयीला मिळून बसले होते.

दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दंडकान् प्रति
वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥
स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः
तत्राऽकरोत् महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ॥

वर्णनावरून व नांवावरून हा तिमिध्वज राजा ऊर्फ शम्बर असुर म्हटला असला तरी राक्षस दिसतो. कारण असुर इतक्या खालीं दक्षिणेंत आणि राज्य स्थापिलेला असणें शक्य नाही. शिवाय विंध्याच्या वर उत्तर प्रदेशांत म्हणजे आर्यावर्तांत वैजयंत नगर किंवा तिमिध्वज राजा इतिहासांत भेटत नाही. यावरून यांत उल्लेखिलेला दंडका भाग किंवा दंडकारण्य यमुनेपासून तर पुष्कळच 'दूर' विंध्याच्या दक्षिणेस असावें या अनुमानाला पुष्टि मिळते.

विंध्याखालच्या दंडकारण्यांत यावयाचें ठरलें तर रामचंद्र (सीतेसह) विंध्य रांगेंतले डोंगर ओलांडीत बसेल कीं अमरकंटक (मेखल) आणि रामगड यांच्या

दरम्यानच्या बेचक्यांतून (हल्लीं नकाशावर छोटा नागपूरचें पठार या नांवानें दाखवितात त्यामधून) जो बिनत्रासाचा रस्ता आहे त्यानें खालीं उतरेल ? फार प्राचीन काळापासून दक्षिणेंत येण्याचा तोच प्रसिद्ध 'मोटा रस्ता आहे.

रामाला प्रयागानंतर नाशिकच्या दिशेनें तिरपी व आडवळणाची वाट काढून पश्चिमेकडे जाण्याचें काय कारण होतें ? त्या भागांतील अवंती-विदर्भादिक राज्यांत किंवा नजीक अशा स्थितींत जाण्यामध्ये कांहीं औचित्य नव्हतें. हा दिग्विजय नव्हता, वनवास होता ! शिवाय विंध्यांतून रामानें दंडकारण्य-प्रवेश केल्याचें वर्णन रामायणांत आहे. बुंदेलखंडांतील हल्लींच्या 'चित्रकूटा' हून रामचंद्र नाशिककडे गेले असें म्हटलें तर वाटेंत नर्मदा नदी लागणार. सग रामायणांत नर्मदा ओलांडल्याचा उल्लेख कसा नाही ? थेट अयोध्येच्या शरयू नदीपासून अखेरपर्यंत वाटेंत आडव्या येणाऱ्या प्रत्येक पूर्व अगर पश्चिम-वाहिनी नदीचा जर उल्लेख आहे, तर नर्मदेचा कां नाही ? कारण सरळ आहे. रामाला नर्मदा लागलीच नाही. लागण्याचें कारण नव्हतें. नर्मदा टाळून तिच्या उगमाच्या पूर्वेकडून तो दक्षिणेंत उतरला. पूर्वीपासून तीच प्रसिद्ध वाट होती.

रामायणांतलें ऐतिहासिक रहस्य

रामायणाच्या काव्यरंजित आवरणाखालचा ऐतिहासिक गमभा पाहिला पाहिजे. रामकथानक हें भारतांत वसाहतीकरितां येणारे आक्रमक आर्य व येथील मूळचे रहिवासी यांच्यांतल्या झगड्याचें प्रतीक व इतिहास होय. सुधारलेल्या लोकांचीं शस्त्रेहि सुधारलेलीं असतात. त्यांचा समाज अधिक सुसंघटित, युद्धपद्धति अधिक शिस्तीची व शिताफीची असते. विकासाच्या दृष्टीनें वरच्या पातळीवर असलेल्या समाजापुढें कमी विकसितांना नमावें लागतें, हा जो मार्क्सवादांतील सिद्धांत त्याचेंच राम-राक्षस युद्ध^१ हें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. राम सत्यवचनी म्हणून जिकला नाही, धनुर्धारी म्हणून जिकला. सत्यमेव जयते हें अर्धसत्य आहे ! सत्याची

१ याच रस्त्यानें महाभारतांत सहदेव व नंतर सम्राट् अशोक यानें लंकला पाठविलेले धर्मप्रसारकांचें मंडळ (mission) उत्तरेतून दक्षिणेकडे आलें होतें.

२ सामान्यतः त्रिशूल, शक्ति (Javelin), सुद्धर, खड्ग, काठ्या, हीं राक्षसांचीं आयुधे होती. राक्षसांपैकीं फक्त रावण व इंद्रजित् वा दोघांनींच काय तो धनुष्यबाण वापरला तथापि मागाहून कवींनीं ही दुरुस्ती केलेली असावी हें उघड दिसतें. त्यांनीं रावणाच्या हातांत धनुष्य दिलें ! रावणाचा पराक्रम वाढविल्याशिवाय त्याला मारणाऱ्या रामाचा महिमा कसा वाढणार ? रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव असें अनन्वय अलंकारानें केलेलें वर्णन ही एक अतिशयोक्तीची लक्ष्य आहे. राक्षसांपैकीं इतर कोणांच धनुष्य वापरल्याचें वर्णन नाही, ही गोष्ट सूचक आहे. राक्षसाधिपति बलाढ्य योद्धा होता, ही गोष्ट खरी. पण धनुर्धारी रामापुढें त्याचा टिकाव लागण्यासारखा नव्हता.

कास धरल्यामुळे आत्मबल वाढते हे निःसंशय. अनुषंगाने तेज व तडफाहि वाढत असेल. तथापि रांगड्या रणांगणावर प्रत्यक्ष कलह उभा राहिला म्हणजे दोन हात करतांना नैतिक श्रेष्ठत्वापेक्षां शस्त्रश्रेष्ठत्वच अधिक निर्णायक. युद्धभूमीवर विजयश्री नीति-अनीतीचा हिशेब मांडीत बसत नाही. उतावळ्या विजयश्रीला तितका धीर नसतो ! ती जबरदस्ताला माळ घालून मोकळी होते. दाशरथि राम अधिनायक असलेल्या तत्कालीन आर्यांच्या अजिंक्यतेचे रहस्य ऐतरेय ब्राह्मणांत सांपडते.

“ Vishnu departed with fame and gods followed him seeking to obtain fame. From the left hand of him the bow was produced and from the right hand arrows. Hence bow and arrows have holy origin. Though many, they could not overcome him though he was only one. Therefore many men without bow and arrows cannot overcome one with bow and arrows.”

Taittiriya Aranyaka (vol. IV, Muir's Sanskrit Texts)

रानटी राक्षस बलवान् होते पण त्यांची शस्त्रे त्यांच्या संस्कृतीप्रमाणे दुर्बळ, मागासलेली होती. आर्यांना धनुर्विद्या^१ अवगत होती. परंतु धनुर्बाणाचा-शत्रूंच्या त्रिशूलादि शस्त्रांच्या टप्प्यांत न सांपडतां लांबून त्यांचेवर शरसंधान करतां येणाऱ्या या अजब शोधाचा विस्तृत प्रमाणावर व कौशल्याने प्रथम वापर करून प्रसरणशील आर्यांचा ध्वज व संस्कृति दक्षिण टोंकापर्यंत सागरांतापर्यंत भिडाविली हे रामाचे वैशिष्ट्य व महिमा. म्हणून रामायणाने रामचंद्राला देवतातुल्य व अजरामर करून ठेवले आहे. ते नवीन उगवणारे धनुष्ययुग होते. उगीच नाही रामबाण शब्द रूढ झाला. तो आर्यसमाजाच्या शस्त्रश्रेष्ठत्वाचा आणि म्हणून अजिंक्यतेचा वाचक होता. भारतवर्षाच्या कीर्तिमंदिरांत धनुर्धारी रामाची प्रतिमा स्थापन झाली, ती त्या अवताराचे व तत्कालीन समाजाचे नेमके वैशिष्ट्य प्रकट करण्याकरितां. त्यापूर्वीच्या काळांत वामन युक्तिबळाने बळीला पाताळांत दडपीत होता, नरसिंह आपल्या तीक्ष्ण नखाग्रांनी दैत्यांना फाडीत होता, आणि परशुराम शत्रूवर कुन्हाड चालवीत होता. पहिला बाण सोडला रामाने. मध्ययुगाच्या अखेरीस बंदुका

१ इंडकारण्यांत असतांना रावणाचे चवदा हजार जनस्थाननिवासी राक्षस रामाच्या अंगावर चालून आले पण एकट्या रामाने त्यांचा फडशा उडविला असे रामायणाने जे प्रौढीने वर्णन केले आहे त्यांतले इंगित हेच. धनुष्यबाण.

चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्

हतान्येकेण रामेण खरश्च सहदूषणः ॥

चवदा हजारांचा आंकडा फुगविलेला असेल. पण नऱ्याच मोठ्या राक्षससमुदायाला रामाने आपल्या धनुष्याने पळवून लावले असले पाहिजे यांत शंका नाही.

किंवा चालू काळांत अणुबाँब, या शोधांत जी अद्भुतता, भयानकत्व व संहार-सामर्थ्य आहे तेंच त्या प्राचीन काळीं नव्या धनुष्यबाणांत भरलेलें होतें. स्फोटक दारूचा शोध लागण्यापूर्वी धनुष्यबाण ही संहारक व लांब पल्ल्याच्या नेमबाजीनें गांठलेली कमाल मर्यादा होती. शस्त्राच्या वापरांत झालेला तो मौलिक बदल (Qualitative change) होता.

रामाची थोरवी ही कीं, त्यानें आर्यांची वसाहत व संस्कृति विंध्याच्याहि पलीकडे दक्षिणेंत रंटली आणि स्थिर केली. अनार्यांपैकीं कांहींना दिपवून, कांहींना वश करून, कांहींना मारून. तोंपर्यंत विंध्याचलाची आडवी रांग किंवा नर्मदा हीच आर्यावर्ताची दक्षिणसीमा समजली जात होती.

इमां सागरपर्यंतां हिमवद्विंध्यकुंडलाम्

मध्य आशियांतून अफगाणिस्तानाच्या द्वारा आलेले आर्य पूर्वेकडे बंगालपर्यंत पसरत गेले. उत्तरेला हिमालय आणि दक्षिणेला विंध्य यांच्या दरम्यानचा सुपीक मुलुख एवढेंच आर्यांचें जग होतें. विंध्याच्या पलीकडे दक्षिणेंत अरण्य - दंडकारण्य होतें (विंध्यशैवलयोर्मध्ये). तेथें मूळपासून राक्षसांची वस्ती होती, खालीं लंकेपासून ते विंध्यापर्यंतचा मुलुख^१ राक्षसांच्या वर्चस्वाचा होता, असें रामायणावरून स्पष्ट दिसतें. अगदीं प्रारंभीच्या काळांत आर्यांची आक्रमक नजर या प्रदेशाकडे वळली नव्हती. भागतें आहे तोंपर्यंत पर्वत कोण ओलांडतो ? तथापि राम-काळाच्याहि पूर्वी आर्य लोक विंध्याच्या पलीकडे डोकावून पाहूं लागले होते आणि आदिवासी अनार्यांशीं त्यांच्या चकमकी झड्डूं लागल्या होत्या. आर्य बिहारमध्ये (विदेह) वेदकालांतच स्थायिक झालेले असून आतां ते गंगेच्या दक्षिण तीरावर (पश्चिम बंगाल म्हणजे रामगडच्या वरच ईशान्येला) वसाहती करूं लागले होते. वामनावताराची चरित्रभूमि हीच. बलिपत्नीचें नांव विंध्यावलि होतें. बळीला पाताळांत घातला याचा अर्थ विंध्या-पलीकडे पिटाळून लावला असा असण्याचा संभव आहे. याच जागेवर विश्वामित्राचा सिद्धाश्रम होता आणि येथेंच राक्षसांच्या उपद्रवापासून रक्षण होण्याकरितां त्यानें

१ नंतरच्या पुराणांतून राक्षस व असुर हे शब्द समानार्थी वापरलेले आढळतात. खुद्द रामायणांतहि कांहीं ठिकाणीं हा घोटाळा आहे. तथापि हा समज चुकीचा आहे. सुर व असुर हे आर्य-पूर्वजांच्याच दोन शाखांचे प्रतीक शब्द आहेत. दिति व अदिति यांची ही सावत्र प्रजा या कथेवरून हें स्पष्ट दिसतें. म्हणून तर असुरांना म्हणजे शत्रूंना वेदवाङ्मयांत 'भ्रातृव्य' हें नांव मिळालें आहे. दोघांचा जन्म काश्यपापासूनच. या दोघांमध्ये चाललेल्या सतत कलहाचा उल्लेख रामायणातहि आहे. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत वर्णिलेले सुर किंवा देव म्हणजे, देवतास्वरूप दिलेले तत्कालीन आर्यांचे पूर्वज, याबाबत विद्वानांचें एकमत आहे. असुर ही त्यांचोच शाखा, पण कांहीं कारणानें मतभेद व कलह उत्पन्न झालेले लोक. हे असुर म्हणजे इजिप्च्या झेंद लोकांचे पूर्वज किंवा इराणांत रहाणारे अर्य असले पाहिजेत असें झेंद अवेस्ता या पारशी लोकांच्या प्राचीन धर्मग्रंथावरून दिसतें. राक्षस म्हणजे मात्र आजिबात निराळे. ते येथले मूळचे रहिवासी किंवा अनार्य.

राम-लक्ष्मण या बालवीरांना मुद्दाम आणले होते. यावरून आर्यांनी व त्यांच्या नेत्यांनी येथूनच म्हणजे ओरिसांतून अथवा लगतच्या छोटा नागपूर पठारांतून विंध्य प्रथम ओलांडला असें दिसते. कै. चिं. वि. वैद्य यांनी असेंच मत प्रकट केले आहे.

“ The Aryans appear thus to have entered the South from North-east through Orissa and by the eastern coast. ”

— The Story of Ramayana, p. 21.

अर्थात् ओरिसापेक्षांहि जरा पश्चिमेला असलेल्या रामगडनजीक म्हणजेच चित्रकूटापाशीं विंध्याची सांखळी थोडीशी तुटलेली असून तेथे पठार आहे. तोच मार्ग भौगोलिक दृष्ट्या अधिक सुकर व संचाराला सोयीचा असल्यामुळे तेथूनच आर्यांनी आपल्या दक्षिण-आक्रमणाच्या चंचुप्रवेशाला सुरुवात केलेली असणे अधिक स्वाभाविक आहे. या पहिल्या दक्षिणप्रवेशी आर्य धुरंधरांपैकींच अगस्त्य हा एक होता. अनुलंघ्य विंध्य उलंघिण्याचा मान रामायणाने त्याला बहाल केला आहे. विश्वामित्राप्रमाणेच त्याच्यांत ब्राह्म आणि क्षात्र अशा दोन्ही गुणांचें मिश्रण होते. शापादपि शरादपि अशी त्याची तयारी व तेज होते. अगस्त्यऋषीच्या मुखांत मंत्र होता तर खांद्यावर धनुष्य होते. प्रथम दक्षिणेंत त्यानें पाय रोवला. उत्तर गोलार्धातील सात ताऱ्यांना (Great Bear) वेदकालीन सप्तर्षींचें नामाभिधान प्राप्त झालें. त्याच कारणाकरितां दक्षिणेकडच्या एका तळपणाच्या ताऱ्याला कृतज्ञ आर्यांनी अगस्त्य ऋषींचें नांव दिलें. दक्षिण दिशा त्यानें शोधली व व्यापली. मागाहून राम आला. त्यानें ही दक्षिण विजयाची धुरा हिरीरीनें उचलली. इंद्र व विष्णु यांचेपासून मिळालेला अक्षय्यभाता व धनुष्य अगस्त्यानें रामचंद्राच्या हवालीं केले (अरण्यकांड सर्ग १२) ते या घटनेचेंच प्रतीक होते. आर्यांच्या शत्रूंची करावयाच्या सामन्याचें धुरीणत्व, साधन व जबाबदारी परंपरेनें आतां रामावर येऊन पडली, असा त्याचा अर्थ होता.

१ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया ।
दक्षिणा दिक् कृता येन शरण्या पुण्यकर्मणाम् ॥
तस्येदमाश्रमपदं प्रभावादस्य राक्षसैः ।
दिगियं दक्षिणा नासादृश्यते नोपभुज्यते ॥
नाभ्रा चेर्यं भगवतो दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा ।
प्राथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥

— अरण्यकांड सर्ग ११

विंध्य ही आर्य-अनार्यांची सीमारेषा

विंध्याच्या उत्तरेकडे आर्य आणि दक्षिणेकडे अनार्य अशी वांटणीची स्थिति फार काळ टिकली नाही, टिकणे शक्य नव्हते. आर्य व अनार्य यांच्यातील झगडा^१ अपरिहार्य होता. वर्षिष्णु व विजिगीषु आर्य विंध्य ओलांडून दक्षिणेकडे सरकू लागले. आर्यांचे हे आक्रमण राक्षसांना सहन होईना. विंध्याचा परिसर हे दोघांच्या मधील चकमकीचे ठिकाण बनले. अगस्त्य व त्याच्या मागोमाग अनेक आश्रम दण्डकारण्यांत धिटाईने स्थापन झाले होते खरे, तथापि विंध्यांत असलेला चित्रकूट पर्वत (हल्लींचा नव्हे) व त्यावरचे आश्रम येथपर्यंत येऊन राक्षस उपद्रव व विध्वंस करित. दंडकारण्यांतले ऋषि रामाला गाव्हाणे सांगतात.

पंपानदीनिवासानां अनुमंदाकिनीमपि-।

चित्रकूटालयानां च क्रियते कर्दनं महत् ॥

या श्लोकांतील चित्रकूटाला विंध्याचा वास आहे. हल्लींचा चित्रकूट अभिप्रेत असता तर यमुनेची मोठी खूण सांगितली असती. मंदाकिनी या किरकोळ नदी-पेक्षां विख्यात यमुनेची खूण अधिक चांगली होती. एकंदरीने पूर्वापार संदर्भ पहातां, अगस्त्यानं विंध्य ओलांडला तो या ठिकाणीं म्हणजे पूर्वेकडून ओलांडला असें दिसते. चित्रकूटापासून दक्षिणेस थोड्याच अंतरावर अगस्त्याश्रम होता. तेथेच रामाची व त्याची भेट होऊन गोदावरीच्या कांठी पंचवटीत रहाण्यास रामाला त्यानें सांगितले, असें रामायणांत वर्णिले आहे. अर्थात् रामचंद्राहि याच मार्गाने विंध्यांतून आला असला पाहिजे, हे उघड आहे.

वरील विवेचनावरून चित्रकूटाचा कांटा रामगडकडे कसा झुकत आहे, हे दिसून येईल. आतां इतर स्पष्ट प्रमाणे पाहूं. प्रयाग ते पंचवटी या राममार्गाचे पांच टप्पे क्रमवार घेऊं.

१ वेद, रामायण व महाभारत हे तीन ग्रंथ आर्यांच्या इतिहासांतील तीन अवस्थांचे अथवा कालखंडांचे द्योतक व प्रतीक आहेत. पहिल्यांत निसर्गाशीं लढा, दुसऱ्यांत परक्यांशीं लढाई तर तिसऱ्यांत आपसांतील यादवी आहे ! मौज ही कीं, पहिल्या दोन झगड्यांप्रमाणे तिसराही समर्थनीय ठरला ! भाऊवंदकीच्या युद्धाला आवश्यक अशी नैतिक बैठक व तत्त्वज्ञान हवे होते, ते चतुर कृष्णाने पुरविले. पूर्वी सत्यवचनी राम बंध होता, आतां मुत्सद्दी कृष्णही प्रातःस्मरणाय ठरला ! सावत्र भाऊ पायां पडून परत बोलावीत असतांही रामाला वनवासांतून माघारीं न फिरविणारे रामायण आणि स्वबांधवांना सुईच्या अग्राएवढी माती देखील न देणारे आणि त्यासाठीं संहार मांडणारे महाभारत यांच्यातील अंतर विस्मयजनक आहे. भौतिक परिस्थितीनुसार धर्म व नीति-विषयक कल्पना कशा बदलतात याचे हे ढळढळीत उदाहरण होय. ज्याच्यांत समाजांतील प्रबळांचे हित तोच 'धर्म' बनतो !

१. दंडकारण्य

सुदैवानें या अंधारांत एक गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्पष्ट असेल तर ती ही की, चित्रकूट' दंडकारण्यांत होता. मूळ कैकेयीची अटदेखील तशीच होती. म्हणून चित्रकूट-निश्चितीच्या दृष्टीने दंडकारण्याची व्याप्ति-विशेषतः उत्तरसीमा ठरविण्याच्या प्रश्नाला फार महत्त्व आहे. दंडकारण्य नक्की केल्यावर जो डोंगर त्याच्या हद्दीबाहेर जातो तो चित्रकूटच नव्हे. तीच गत हल्लींच्या मानीव चित्रकूटाची होते. हल्लींचा तोतया चित्रकूट विंध्याच्या पुष्कळ उत्तरेला यमुनेजवळ आहे. तो पक्का धरावयाचा. पण चित्रकूट तर पडला दंडकारण्यांत. म्हणून दंडकारण्य ताणून विंध्याच्या पलीकडे यमुनेपर्यंत भिडवावयाचें, अशी आजची संशोधन-क्षेत्रांतली स्थिति आहे. परंतु दंडकारण्य विंध्यापलीकडे सरकूं शकत नाही आणि म्हणून यमुनेजवळचा चित्रकूट शाबीत होत नाही. कसें तें पहा. एक तर विंध्यशैवलयोर्मध्ये अशी स्पष्ट मर्यादा रामायणांत सांगितलेली आहे. म्हणजे विंध्य ही दंडकारण्याची उत्तरसीमा निश्चित होते. तसेंच वर दिलेल्या प्राचीन परंपरेच्या इतिहासांतून हाच सूर निघतो. अमरकोशांत तसाच उल्लेख आहे —

आर्यावर्तं पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः

शिवाय भास-काळांत देखील हिमालय आणि विंध्य या आर्यावर्तांच्या उत्तर व दक्षिण सीमा समजल्या जात होत्या, हें स्पष्ट आहे. भास कवीच्या तेराहि नाटकांत 'हिमवद्विंध्यकुंडलाम्' हें भरतवाक्य आलेलें आहे. त्यावरूनहि दंडकारण्य विंध्याच्या दक्षिणेला सुरू होत असलें पाहिजे, हें उघड दिसतें. शिवाय याच भासकवीचें 'प्रतिज्ञा-यौगंधरायण' नामक ऐतिहासिक नाटक आहे. त्याच्या पहिल्या अंकांत नायक उदयन राजा (बुद्धाचा समकालीन) नर्मदा नदी पार करून आपल्या राज्याच्या सरहद्दीवरील वेणुवनांत गेला होता, असें दाखविलें आहे. म्हणजे कौसांबी राजधानी असलेलें त्याचें राज्य नर्मदेपर्यंत पसरलेलें होतें, असें दिसतें. शिवाय त्याची हद्द पश्चिमेकडे उज्जयिनीला व पूर्वेकडे मगधाला भिडली होती, असेहि उल्लेख आहेत. यावरून नर्मदेच्या उत्तरेला दंडकारण्य असणें संभवनीय दिसत नाही. याखेरीज रामायण-महाभारत काळापासून या नर्मदा आणि यमुना यांच्या दरम्यानच्या टापूंत पश्चिम टोंकापासून तो थेट पूर्वेपर्यंत ओळीनें राज्यें असलेलीं दिसतात. उज्जयिनी, अवंती, दशार्ण, चेदी, कौसांबी (वत्सदेश), काशीचें राज्य इ० इ०. (किष्किंधाकांड, महाभारत व डॉ. बी. सी. लॉ यांची G. Dictionary of Ancient India पृष्ठ ४८ व ३१५.) मग या भागांत दंडकारण्य कसें येणार ?

१ रामगिरि देखील दंडकारण्यांतच होता हें सर्वांना ठाऊक होतें. मे. चा टीकाकार स्थिरदेव (१० वें शतक) म्हणतो : ' रामगिरिस्तु दंडकांतः प्रसिद्धः ! '

विशेषतः ज्या जागेवर हल्लींचा चित्रकूट उभा आहे तो भाग पूर्वी वत्सदेश, चेदी किंवा दशार्ण देशांत मोडत होता. कालिदासाच्या मेघदूतांतील दशार्णाहून रामायणांतील दशार्ण देश वेगळा होता, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे. रामायणांत त्याचा उल्लेख मेखल व उत्कल या देशांसमवेत केला आहे. (कि. सर्ग ४१ · ८।१०) शिवाय रामायणकाळीं खुद्द नर्मदेच्या अलीकडेदेखील विदर्भ व दक्षिण कोसल हीं राज्ये होतीं. विदर्भाचें राज्य फार प्राचीन आहे. रामाचा आज्ञा अज हा युवराज असतांना स्वयंवराकरितां नर्मदा ओलांडून विदर्भाची राजधानी कुंडिनपूर येथें आला होता (रघु. सर्ग ५). प्राचीन भारतवर्षाचा नकाशा सहज पाहिला तरी ही गोष्ट नजरेंत भरते. नर्मदेच्या वर प्राचीन देशांचीं व राज्यांचीं नांवें व मुखेल आढळतात. अमरकंटकच्या पूर्वेकडील डोंगराळ भाग, पूर्वीचें गोंडवन अथवा छोटानागपूर प्रांत हा मात्र ढळढळीत मोकळा दिसतो. हेंच पूर्वीचें दंडकारण्य. यावरून विदर्भ ही दंडकारण्याची पश्चिम सीमा आणि विंध्यपर्वत ही उत्तरसीमा याबद्दल शंका रहात नाही. विंध्याच्या सुमारे दीडशें मैल उत्तरेकडे असलेल्या यमुनेशीं भिडणारा हल्लींचा ठेंगू चित्रकूट दंडकारण्याच्या आणि म्हणूनच शक्यतेच्या चौकटीत बसत नाही. कालिदासानेंदेखील आधीं दंडकारण्य-प्रवेश आणि मार्गाहून चित्रकूटवन लागतें असें वर्णन केलें आहे (रघु. १२ · ९ व १५). खरा चित्रकूट वर निष्पन्न झालेल्या चतुःसीमांच्या हद्दींतच असला पाहिजे हें उघड आहे. होय, तो खुद्द विंध्यांतच आहे. तो आतां पाहूं या.

२. चित्रकूट

बुंदेलखंडांतील नव्हे, मग खरा चित्रकूट कोणता ? विंध्यांतला किंवा ऋक्षपर्वतांतला रामगड चित्रकूटाच्या वर्णनाला कसा तंतोतंत जुळतो, हें पुढील प्रकरणांत पाहावयाचें आहे. एवढेंच काय पण इतका जुळणारा पर्वत याच भागांतसा काय पण भारतांत कोठेंहि नाही. कारण सर्वांत मोठी खूण म्हणजे चित्रकूटांतलें ऋक्षविल किंवा आरपार गुहा रामगडवर हाथिफोड गुहा या नांवानें आजही आढळते. रामायणानें व कालिदासानेंहि वर्णिलेलें हें अचूक वैशिष्ट्य फक्त रामगडच्या उंच डोंगरांत भेटतें. तथापि येथें आपण फक्त दिशेचा विचार करीत आहोंत. पहिला टप्पा दंडकारण्य, तो निश्चित झाला. आतां यापुढील टप्पे ठरल्यावर चित्रकूटाचें स्थळ यांच्या दरम्यान आहे हें ओघानेंच सिद्ध होईल. तथापि पुढें जाण्यापूर्वी एक मनोरंजक प्रमाण दाखल करतो. त्यावरून रामाच्या मार्गाची हीच दिशा होती, हें कळून येईल. रघुवंशाच्या बाराव्या सर्गांत ' चित्रकूटस्थलीं जहौ'— म्हणजे चित्रकूट सोडल्यानंतर राम ऋक्षपर्वतांतल्या ऋषींच्या आश्रमांत वास्तव्य करीत करीत दक्षिण दिशेला आला (श्लोक २५) व मग त्याला पंचवटी लागली (श्लोक ३१), अशी दिशा व क्रम सांगितला आहे.

प्रययावातिथेयेषु वसन् ऋषिकुलेषु सः
दक्षिणां दिशमृक्षेषु वार्षिकेष्विव भास्करः॥

या श्लोकांत कालिदासाचें ज्योतिषशास्त्राचें ज्ञान दिसून येतें. त्याचा उपयोग करून त्यानें ही बहारीची उपमा दिली आहे. पण त्यांतली खरी मौज व मर्म ऋक्ष हा द्वयर्थां शब्द योजण्यांत आहे. ऋक्ष म्हणजे नक्षत्र आणि पर्वताचें नांवही. तोच शब्द सूर्याकडे लावतांना नक्षत्र आणि रामचंद्राकडे लावतांना ऋक्ष-पर्वत असा अर्थ आहे. प्रो. उपाध्याय (India in Kalidasa, p. 9) यांनीं देखील हाच अर्थ स्वीकारसा आहे. शब्दाचा मार्मिक श्लेष अथवा कोटि साधण्याची कालिदासाची हातोटी व आवड लक्षांत घेतां या श्लोकांत ऋक्ष शब्दाचे दोन्ही अर्थ अभिप्रेत आहेत व प्रतीत होतात यांत शंका नाही. यावरून अत्रि, शरभंग, शातकर्णी, सुतीक्ष्ण इ० ऋषींचे आश्रम ऋक्षपर्वताच्या आसपास होते हेंहि यावरून स्पष्ट दिसतें. हे सर्व आश्रम चित्रकूटापासून व एकमेकांपासून दहापांच मैलांच्या अंतरावर होते, असें रामायणांतहि म्हटलें आहे. आतां ' ऋक्ष-विल ' असणारा रामगड म्हणजेच चित्रकूट हा ऋक्षपर्वताचाच भाग. (येथेंच कालिदासाच्या चित्रकूट-वर्णनाचा रघु. १३ - ४७ हा श्लोक काढून पहावा म्हणजे लख्ख प्रकाश पडतो.) तेव्हां राम दंडकारण्यांत शिरून (= छोटा नागपूर प्रांत) रामगडावर राहून (= चित्रकूट) नंतर पायथ्याशीं असलेल्या ऋक्ष-परिसरांतल्या तपोवनांत ऋषींचा पाहुणचार घेत घेत दक्षिणेकडे अगस्त्याश्रमांत जाऊन तसाच खालीं पूर्व गोदावरीच्या कांठीं पंचवटींत (= भद्राचलम्) आला. या मार्गाबद्दल शंका रहात नाही. उलटपक्षीं हल्लींच्या चित्रकूटाहून हल्लींच्या पंचवटीकडे म्हणजे नाशिकला जावयाचें म्हटलें तर ती ' दक्षिणां दिशम् ' होणार नाही, हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे. बुंदेलखंडांतून नाशिककडे जाणाऱ्या रामाचें वर्णन कांटेकोर कालिदास, ' राम दक्षिण दिशेप्रत गेला ' असें करणें शक्य आहे काय ? आणि त्याला दक्षिणायनांत उत्तरेकडून दक्षिण-दिशेकडे येणाऱ्या सूर्याची उपमा तो उपमाचतुर कवि देईल, हें तरी संभवनीय आहे काय ?

३. अगस्त्याश्रम

अगस्त्याश्रम नाशिकजवळ अगास्तिपुरी म्हणतात तेथें किंवा अकोला येथें होता, असें प्रतिपादन करतात. परंतु पंचवटी नाशिकजवळ हें गृहीत धरून अगस्त्या-श्रम तिकडे नेलेला असावा. तथापि वर दाखविल्याप्रमाणें आसपासचीं ठिकाणें नक्की झाल्यानंतर त्या स्थल-निश्चितीच्या कचाट्यांत सांपडलेला अगस्त्याश्रम

१ सूर्य ज्याप्रमाणें पावसाळ्याच्या नक्षत्रांमध्ये मुक्काम करीत दक्षिणेला जातो, त्याप्रमाणें रामचंद्र ऋक्षपर्वताच्या परिसरांतल्या आतिथ्यशील ऋषींच्या आश्रमांत वास्तव्य करीत करीत दक्षिण दिशेकडे गेला.

आतां या भागांतून दुसरीकडे जाऊं शकत नाहीं. कदाचित् अगस्त्याचा दुसरा एखादा आश्रम नाशिकभागांत असूं शकेल. पण रामायणांतील व रघुवंशांतील अगस्त्याचा आश्रम रामगड आणि भद्राचलम् यांच्या दरम्यान असला पाहिजे, हें उघड आहे. असें ठिकाण म्हणजे जुन्या नकाशावर दाखविलेलें Rab Kop हें होय, असें अनुमान व माहिती बेगलरसाहेबांनीं नमूद केली आहे. त्याचेंच नांव बदलून हल्लीं धर्मजयगड असें ठेवलेलें आहे. तें हल्लींच्या नकाशांतून सांपडतें.

तथापि धर्मजयगड हें ठिकाण रामायणाला अभिप्रेत असेल असें दिसत नाहीं. कारण पंचवटीपासून म्हणजे गोदावरीपासून अगस्त्याश्रम फारसा दूर नाहीं. प्रथम विंध्य ओलांडून अगस्त्यऋषि दक्षिणेंत आला, त्या वेळीं त्याचा पहिला मुक्काम व आश्रम या ठिकाणीं असण्याची शक्यता आहे. परंतु नंतर अधिक दक्षिणेकडे येऊन त्यानें गोदावरीच्या अलीकडे आपला आश्रम बांधला असावा. तोच रामायणाला व कालिदासालाहि अभिप्रेत आहे.

येथें अगस्त्याश्रम व चित्रकूट या दोहोंना उपकारक व त्यांची गांठ बांधणारा म्हणजे त्यांची परस्परसमीपता व दिशा दाखविणारा महत्त्वाचा रामायणांतर्गत पुरावा नमूद करतो. हा चित्रकूट कुठेंसा आहे, याचें निःसंदिग्ध गमक किष्किंधाकांडांत आलें आहे. सुग्रीवानें सीतेचा शोध सर्व दिशांना जाऊन करा असें हनुमान-अंगदप्रभृति सर्व वानरांना सांगितलें. सर्व स्थळेंहि नांविनीवार दिग्दर्शित केलीं. त्यांत महेंद्रपर्वताचा पत्ता सांगितला तो असा.

अगस्त्येनांतरे तत्र सागरे विनिवेशितः

चित्रसानुनगः श्रीमान् महेंद्रः पर्वतोत्तमः ॥

म्हणजे महेंद्र पर्वत अगस्त्यानें सागरांत प्रतिष्ठापित केला असा अर्थ करतात. परंतु त्याला आधार नाही किंवा तशी कथाहि नाही. म्हणून 'अगस्त्येनांतरे' याचा अर्थ अगस्त्यऋषीच्या म्हणजे आश्रमाच्या जवळपास असा असावा. तथापि पहिला रूढ अर्थ पत्करला तरी देखील त्यावरून अगस्त्याचें व त्याच्या निवासाचें संनिधत्व सूचित होतेंच. आतां हा महेंद्र म्हणजे पूर्वकिनाराभर पसरलेली ओळ समजत असले तरी गंगासागरसंगमाजवळचा पर्वत रामायणाला अभिप्रेत आहे यांत शंका नाही. कारण पुन्हा पुढच्याच श्लोकांत (कि० ४१.२१) महेंद्र पर्वत समुद्रांत शिरलेला (अवगाढः महार्णवम्) असें सांगितलें आहे. शिवाय देवर्षियक्षप्रवरसिद्ध-चारण इत्यादींनीं शोभित (श्लोक २२) असें म्हटलें आहे. चित्रकूटाच्या भागाचें

१ चित्रसानुनगः— सानु म्हणजे कूट किंवा शिखर आणि नग म्हणजे पर्वत. यावरून चित्रकूटाच्या शिखरापर्यंतच्या रांगेचा समावेश महेंद्र या विस्तीर्ण पर्वतराजींत होत असावा, असें वाटतें. निदान चित्रकूट महेंद्राच्या लगत जरा पश्चिमेला होता हें तर निश्चितच आहे.

हेंच वैशिष्ट्य आहे. या खाणाखुणा ऐकून हनुमानप्रभृति वानर दक्षिण दिशेला जाऊन विंध्यकाननांत हिंडूं लागले व विंध्याभोंवतीं फिरूं लागले (कि० सर्ग ४९) आणि विंध्य पर्वतांतल्या गुहा तपासूं लागले. तेथें त्यांना ऋक्ष-विल नांवाची ऋक्ष पर्वतांतली आरपार गुहा आढळली. हें ऋक्ष-विल^१ आपल्या संशोधनाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचें होय. हीच वैशिष्ट्यपूर्ण व अन्यत्र न आढळणारी खूण रामगड व चित्रकूट येथें सांपडत असल्यामुळें ते दोन्ही एकच, हा सिद्धान्त प्रस्थापित होतो. या ऋक्षविलाचें व भोंवतालचें विस्तृत वर्णन रामायणांत आहे. पण आपला प्रस्तुतचा मुद्दा निराळाच आहे. त्या ऋक्षविलांत वानरांना एक तापसी भेटली. तिनें केलेल्या पृच्छेला उत्तर देतांना हनुमान् म्हणतो—

अगस्त्याचरितां भाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् (५२.७)

यावरून अगस्त्यनिवासाच्या जवळपास हें विंध्यांतलें ऋक्षविल किंवा चित्रकूट असला पाहिजे हें स्पष्ट दिसतें. त्याच्यापुढचा या सांखळीचा आणखी एक दुवा पहा. ऋक्षविलांत शिरलेल्या वानरांना त्या स्वयंप्रभा नामक तापसीनें डोळे मिटायला लावून मग आपल्या तपोबलानें सर्वांना त्या गुहेच्या बाहेर क्षणार्धांत सुरक्षितपणें काढलें व त्यांना मार्गदर्शन केलें (५२.३१।३२).

एष विंध्यगिरिः श्रीमान् नानाद्रुमलतायुतः ।

एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥

तिनें सांगितलें : हा विंध्य, त्याच्यापुढें हा प्रस्रवण आणि त्याच्यापुढें हा महासमुद्र दिसतो आहे पहा. बहुधा प्रस्रवण हें चित्रकूटाचेंच किंवा नजीकच्या पर्वताचें नांव असावें. नंतर वानरवीर समुद्रापर्यंत गेले व तेथें महेंद्रपर्वतावर चढून हनुमानानें उड्डाण केलें व लंका गांठली.

यावरून समुद्र, महेंद्र पर्वत, चित्रकूट व अगस्त्य-आश्रम एकाच प्रदेशांत असावे, हें निःसंदिग्धपणें दिसतें. आणि ओरिसा व आसपासचा भाग हाच तो प्रदेश होय. आतांपर्यंतच्या आपल्या विवेचनाच्या दिशेला यामुळें केवढी बळकटी येते, हें वेगळें सांगण्याची आवश्यकता नाही.

कालिदासाचा अगस्त्य-आश्रम कुठें ?

शेवटीं याविषयीचें सर्वांत बलिष्ठ व बिनचूक बोट दाखविणारें प्रमाण पहा. रामायणांतील अगस्त्याश्रमापासून दक्षिणेला थोड्या अंतरावर गोदावरीच्या कांठीं

१ पुन्हा युद्धकांड सर्ग १९६ मध्ये या ऋक्षविलांतील वृत्तान्ताचा उल्लेख आला आहे. हनुमान् भरताला सर्व हकीगत निवेदन करतांना याविषयीं म्हणतो—

तेषां नो विप्रनष्टानां विंध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकाभितप्तानां महाकालोऽत्यवर्तत ॥
यावरून हें ऋक्ष-विल विंध्यांतच होतें, याबद्दल शंका रहात नाही. डॉ. नंदलाल डे यांनी हेंच मत व्यक्त केलें आहे. (Geographical Dictionary).

मार्गी ग्रंथ संग्रहालय. डॉ. रघुनाथ.

अनुक्रम २३६०९..... वि: विंध्य

१.१.१.१००

पंचवटी. कालिदासाचा अगस्त्याश्रम आणि पंचवटी तीच हें निर्विवाद आहे, म्हणून कालिदास अगस्त्याश्रम कुठें समजतो, हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. त्याचें खात्रीलायक गमक आपल्याला रघुवंशाच्या चवथ्या सर्गांत रघुदिग्विजयवर्णनांत सांपडतें. रघु राजा देश जिंकित चालला त्यांचा क्रम असा. वंग (बंगाल), नंतर उत्कल (बिहार) आणि मग कलिंग (ओरिसाचा पूर्व भाग). तेथून तो तसाच खाली पूर्व किनाऱ्यानें दक्षिणेकडे कावेरी नदी व मग पांड्यराजाच्या मुलखांत आला. या कलिंग आणि कावेरीनदीच्या दरम्यानच्या पूर्वकिनाऱ्यावरच्या भागालाच कालिदासानें 'अगस्त्याचरिता आशा' म्हणजे अगस्त्य-संचारित दक्षिणदिशा असें म्हटलें आहे.

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।

अगस्त्याचरितां आशां अनाशास्यजयो ययौ ॥ (श्लोक ४४)

या ठिकाणीं अगस्त्य याचा अर्थ तारा नसून ऋषि व आशा याचा अर्थ दिशेपेक्षां प्रदेश असा अभिप्रेत आहे, हें संदर्भावरून स्पष्ट दिसतें. हा 'अगस्त्याचरिता आशा' हा शब्दप्रयोग कवीनें कुठून आणला ? रामायणांतली माहिती, कथानक, कल्पना एवढेंच नव्हे तर जसेच्या तसे शब्दप्रयोगहि उचलून घेणाऱ्या कालिदासानें ही शब्दयोजनाहि रामायणांतून घेतली हें उघड आहे. अशा क्षम्य व रम्य उसनवारीचीं नमुनेदार उदाहरणें पुढें 'रामायणाचें ऋण' या सहाव्या झोताच्या उजेडांत दाखविलीं आहेत. 'अगस्त्याचरितां आशाम्' हा हनुमानानें वापरलेला शब्दप्रयोग (कि. ५२'७) कवीनें उचलून रघुवंशांत वापरला आहे. यावरून अगस्त्याचा संचार व आश्रम कालिदास पूर्वकिनाऱ्यावर गोदावरीच्या आसपास मानीत होता, याबाबत शंका रहात नाही. शिवाय ओरिसा-मार्ग हाच उत्तरेतून दक्षिणेकडे येण्याचा तत्कालीन मार्ग होता, हेंहि यावरून दिसतें. रामचंद्र याच मार्गानें आला.

येथें आणखी एका कालिदासाच्या अगस्त्यविषयक उल्लेखाचा विचार करणें योग्य होईल. रघुवंशाच्या सोळाव्या सर्गांत ग्रीष्म ऋतु म्हणजे उन्हाळा सुरू झाल्याचा प्रसंग आहे. त्या ठिकाणीं सूर्यभ्रमणाचा निर्देश आहे. सूर्य दक्षिण दिशा सोडून उत्तरेकडे येतो त्या वेळीं उत्तरेकडील बर्फ वितळतें; या नैसर्गिक घटनेचा उपयोग करून उत्तर दिशा जणूं आनंदाचे शीत अश्रु गाळते, अशी मनोहर उत्प्रेक्षा कवीनें केली आहे. पण आपल्याला फक्त दिशेच्या उल्लेखापुरतें पाहावयाचें आहे.

अगस्त्यचिह्नात् अयनात् समीपं

दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ॥

याहि श्लोकांत कालिदासाचा सुंदर श्लेष प्रतीत होतो. सूर्य दक्षिणायनांत दक्षिणेकडे सरकत एका ठराविक बिंदूपर्यंत जातो व तेथून तो पुन्हा उत्तरेकडे परततो.

‘ रथयुज परिवर्तितवाहनः ’ इत्यादि श्लोकांत (रघु० ९२५) तीच कल्पना आहे. अगस्त्यचिन्ह हा शब्द ज्योतिषशास्त्रीय घटनेला उद्देशूनहि कदाचित् असेल. (विजापूरचे ज्योतिषशास्त्रज्ञ श्री. केतकर यांचा हा शब्द कालिदासानें पारिभाषिक अर्थानें वापरला, असा दावा आहे तथापि प्रो. आपटेप्रभृति तज्ज्ञांच्या मते तो सिद्धान्त टिकण्यासारखा नाही.) तें कसेंहि असो, अगस्त्यऋषीची खूण किंवा आश्रमस्थान असणारी म्हणजे दक्षिण दिशा असा अर्थ मात्र त्यांत मार्मिक बुद्धीला व्यक्त झाल्याखेरीज रहात नाही. दक्षिण दिशा व हा भाग कालिदासाच्या डोक्यांत अगस्त्याशीं पक्का निगडित झालेला आहे, हें स्पष्ट दिसतें. यावरून कालिदासाचा अगस्त्याश्रम व म्हणून पंचवटीहि पूर्व गोदावरीनजीकच असलीं पाहिजेत. आतां उलट ताळा पहा. हल्लींच्या समजुतीप्रमाणें अगस्त्य व पंचवटी नाशिकची म्हटली, तर या अति-पश्चिमेकडून पूर्वेकडे किंवा फार तर ईशान्येकडे जाणाऱ्या मार्गाला व दिशेला उपमाचतुर कालिदास दक्षिणोत्तर संचार करणाऱ्या सूर्याची उपमा खासच देणार नाही, हें रसिकांना सहज पटेल.

कालिदासाचा व रामायणाचा अगस्त्याश्रम पूर्व गोदावरीनजीक होता.

४. जनस्थान

वास्तविक पंचवटी व पांचवें जनस्थान यांचा एकत्र विचार करावयास हवा इतकीं तीं समीपवर्ती व एकमेकांत गुंतलेलीं आहेत. तथापि येथें केवळ सोयीसाठीं जनस्थानाला वेगळें काढलें आहे. जनस्थानांत पंचवटी कीं पंचवटींत जनस्थान असा संशयकल्लोळ क्वचित् टीका-ग्रंथांतून दृष्टीस पडतो परंतु या दोन्ही भूमिका बरोबर नसून पंचवटी जनस्थानाला चिकटून सीमारेषेवर होती, असें दिसतें. कारण पंचवटी ही गोदावरीकांठची एक रमणीय जागा होती. आणि जनस्थान हा तेथ-पासून सुरू होऊन खालीं थेट हिंदुस्थानच्या दक्षिण टोंकापर्यंत पसरलेला विस्तृत भूप्रदेश असावा. येथें राक्षसांची वसती व वर्चस्व होतें. खर-दूषणप्रभृति चवदा हजार राक्षसांचें सैन्य येथूनच पंचवटींतल्या रामावर चालून गेलें. त्याअर्थीं जनस्थान राक्षसाधिप रावणाच्या लंकेसमीप किंबहुना त्याच्या अंमलाखालीं असावें. म्हणजेच हिंदुस्थानच्या दक्षिणेकडील अखेरच्या त्रिकोणी टोंकापर्यंत तें भिडलेलें होतें. जनस्थान शब्दावरील टीकेंत ‘रावण सीमानम् जनस्थानाख्यं नगरम्’ या वल्लभ-देवाच्या व्याख्यानानें वरील तर्काला बळकटी येते. शिवाय कालिदासदेखील जनस्थानाची अशीच व्याप्ति समजत होता, हें दाखवून देतां येतें. जनस्थान हा प्रदेश पांड्यराजाच्या समीप किंबहुना हद्दीला हद्द लागलेला होता, असा रघुवंशांत (सर्ग ६६२) उल्लेख आहे. शेजारचा प्रबळ पांड्यनृपति जनस्थानावर स्वारी करील या भीतीनें लंकेश्वर अस्वस्थ झाला (जनस्थानविमर्दशंकी) या गोष्टीमुळे जनस्थानाशीं रावणाचा संबंध व समीपता स्पष्टपणें सूचित होते. जनस्थान जर हल्लीं

म्हणतात त्याप्रमाणें नाशिकजवळ अगर फक्त गोदावरीजवळच असतें तर लंकाधि-
पतीला जनस्थानविमर्दशंकी होऊन पांड्य राजाशीं घाईघाईनें तह करण्याची जरूरी
नव्हती. शेवटीं कालिदासाचा आणखी एक अंतर्गत पुरावा सादर करतो. रघु-
वंशाच्या तेराव्या सर्गांत राम सीतेसह लंकेहून विमानमार्गानें परत येत असल्याचें
वर्णन आहे. त्यांत लंका सोडल्यानंतर समुद्र ओलांडून होतांच दक्षिण किनाऱ्यावर
भारताच्या भूमीवरचें पहिलें ठिकाण राम पहातो व वर्णन करतो तें म्हणजे
जनस्थान हें होय (श्लोक २२). यावरून वरील निष्कर्षच दृढ होतो. अशा या
जनस्थानाला नाशिकपेक्षां भद्राचलमूची पूर्वगोदावरीवरची पंचवटी अधिक
समर्पकतेनें जुळते, हें सहज लक्षांत येईल. शिवाय प्रयागपासून आपण रामाचीं
पावलें शोधित अगस्त्याश्रमापर्यंत येऊन पोचलों आहोंत. तेथून दक्षिणेला आलें
म्हणजे पूर्वगोदावरीच लागणार. रामायणाच्या नकाशाप्रमाणें पूर्वीचीं सर्व ठिकाणें
व खुणा जमत चालल्या, मग पुढें पंचवटीदेखील येथेंच दिसणार नाहीं काय ? आतां
पंचवटीच पहावयाची आहे.

५. पंचवटी

राम वनवासांत चित्रकूट म्हणजे रामगड सोडल्यानंतर अनेक ऋषींच्या
आश्रमांत मुक्काम करीत करीत दक्षिणेकडे सरकत सरकत अगस्त्याश्रमीं येऊन
पोहोंचला व नंतर समीप असलेल्या गोदावरीकांठच्या पंचवटींत पर्णकुटी बांधून
राहिला, असें रामायणांत वर्णिलें आहे. कालिदासाचें रघुवंशांतील वर्णनहि हुबेहूब
तसेंच आहे. या दोहोंतील दिशादर्शक उल्लेखांचे महत्त्वाचे निवडक श्लोक प्रकरणारंभीं
नमूद केले आहेत.

तात्पर्य, रामगडकडून बिहार-ओरिसांतून दक्षिणेंत राजमहेंद्रीजवळ पूर्व-
गोदावरीसमीप येऊन मिडलेला राम आतां नाशिकला कसा जाणार ? नाशिककडे
म्हणजे पार पश्चिम टोंकाला जाण्याचें प्रयोजन काय ? आणि थेट पश्चिम दिशेकडे
किंवा नाशिकभागाकडे रामाचा रोख होता, असें दाखविणारा उल्लेख रामायणांत
किंवा कालिदासांत तरी कुठें आहे ? मूळ म्हणजे रामायणांतली ऐतिहासिक पंचवटी
रामगड व पूर्वगोदावरीच्या उत्तरेला मिडलेलें जनस्थान यांना जोडणाऱ्या दक्षिणोत्तर
रेषेवर असली पाहिजे. रामाची पंचवटी राजमहेंद्रीजवळ समुद्राला अनेक मुखांनीं
मिळूं पहाणाऱ्या गोदावरीच्या कांठीं होती. तेथेंच जवळ अगस्तिमलय किंवा
अगस्तिमले नांवाचा गांव व डोंगर आहे, ही सूचक गोष्ट फार महत्त्वाची आहे.
राम-सीता रहात होते त्या पंचवटींतल्या त्यांच्या पर्णकुटीपासून जवळच हत्ती जल-
क्रीडा करीत असल्याचें वर्णन रामायणांत आहे. नाशिकजवळ तर गोदावरीचा
उगम आहे. तेथील प्रवाहांत हत्ती जलक्रीडा कशी करणार ? त्याला पात्र रुंद हवें.
अर्थात् पूर्वगोदावरीचा विस्तृत प्रवाह या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे, यावरूनहि
प्रस्तुतचा स्थलसिद्धान्तच दृढ होतो.

रामगडहून अगस्त्याश्रमाकडे किंवा नंतर पंचवटीकडे येणाऱ्या रामाला कालिदासाने दक्षिणायनांत उत्तरेकडून दक्षिणेकडे सरकणाऱ्या सूर्याची उपमा दिली आहे. आतां रामगडाहून नाशिकजवळच्या अगस्त्याश्रमाकडे किंवा पंचवटीकडे जावयाचें म्हटलें तर ही दिशा किंवा मार्ग पूर्वेकडून पश्चिमेकडे असा होतो. त्याला उत्तरेकडून दक्षिणेकडे भ्रमण करणाऱ्या सूर्याची उपमा जुळत नाहीं हें उघड आहे.^१

महाराष्ट्र हेंच पूर्वीचें दंडकारण्य अशी चुकीची समजूत प्रचलित व दृढ झाल्यामुळे नाशिकची पंचवटी उत्पन्न झाली आहे, तिकडे राम गेले नाहींत.

‘ नाशिक ’ या नांवाचा खोटा व खरा इतिहास

नाशिक या नांवासंबंधीं एक शूर्पणखाविषयक दंतकथा प्रचलित आहे. परंतु ती खरी नाही. सुप्रसिद्ध रामायणसंशोधक श्री. आबा चांदोरकर यांनीं हिंदुस्थान-भर प्रवास करून तीं तीं स्थळे पाहून सूक्ष्म संशोधनानंतर नाशिक-पंचवटी चुकीची असून खरी पंचवटी पूर्व गोदावरीजवळ आहे, असेंच मत प्रकट केले आहे. (चांदोरकरांची मुलाखत : ‘ रविवार सकाळ ’, ता. २६-७-५३) नाशिकसंबंधीं श्री. चांदोरकर म्हणतात :—

नाशिक नांवामागील इतिहास पाहिला तरी वरील गोष्टीलाच पुष्टि मिळते. रावणाची बहीण शूर्पणखेचें नाक लक्ष्मणानें कापलें. तें जेथें पडलें तें ठिकाण पुढें नाशिक नांवानें ओळखलें जाऊं लागलें, अशी एक कथा सर्व-श्रुत आहे. पण ‘ नाशिक ’ शब्दाची खरी कथा ती नव्हे. दक्षाची कन्या उमा. बापानें यज्ञाचें आमंत्रण दिलें नाहीं म्हणून तिनें यज्ञकुंडांत उडी घेतली. तिचें प्रेत महादेवानें तुकडे-तुकडे करून निरनिराळ्या दिशांना फेकून दिलें. ते जेथें जेथें पडले तेथें तेथें देवीचें स्थान निर्माण झालें. तिचें नाक नाशिकजवळ पडलें म्हणून त्या ठिकाणास नाशिक हें नांव पडलें.

त्याचप्रमाणें त्यांचें ‘ शबरी ’ या नांवाचें संशोधन लक्षांत घेण्या-सारखें आहे :

वनवासांत शबरीनें रामाची भेट घेतल्याचा उल्लेख आहे. शबरी नांवाची नदी आंध्र प्रांतांत आहे. तिच्या कांठीं शबर या वन्य जमातीचे लोक अद्यापहि रहातात. त्यांची संख्या चार लाखांवर आहे.

हल्लींच्या मध्यप्रदेशांत शेवरीनारायण नांवाचें प्राचीन स्थान विलासपुरा-जवळ आहे. त्या ठिकाणीं विस्तीर्ण प्राचीन देऊळ अजूनहि उभें आहे. येथें

१. शिवाय या मार्गावर शरभंग, मांडकर्णी, सुतीक्ष्ण इत्यादि ऋषींचे आश्रम होते, असें वर्णन आहे. या ऋषींचे आश्रम येथें म्हणजे छत्तीसगड परगण्यांतच असले पाहिजेत. या भागांत राम-वनवासाविषयक परंपरा आजहि प्रचलित आहेत. सुतीक्ष्ण ऋषींचा आश्रम विश्रामपूर येथें असावा. तेथें रामानें दीर्घकाळ वसति केली होती म्हणून हें नांव पडलें असें सांगतात.

शबरीशीं (= शेवरी) गांठ पडली, असा इतिहास व परंपरा आहे. (सविस्तर वृत्तान्त ६ व्या प्रकरणांत पहा.) या भागांत रहाणाऱ्या कोल लोकांमध्ये शबरीच्या व रामाच्या अनेक कथा व गीते प्रचलित आहेत. राम-शबरी भेटीचें स्मारकभूत असें हें स्थान व त्या परिसरांतील जुना इतिहास यांवरून रामाच्या प्रस्तुत वनवास-मार्गाचाच दुजोरा मिळतो.

आतांपर्यंत दंडकारण्य, चित्रकूट, अगस्त्याश्रम, पंचवटी व जनस्थान हे राममार्गावरचे पांच महत्त्वाचे टप्पे दिग्दर्शित केले. हीं नवनिश्चित स्थळे कशीं सलग, संबद्ध व स्वाभाविक आहेत, हें सहज दिसेल. शिवाय त्यांना रामायणाचा व कालिदासाचा आधार आहे, हेंहि आम्हीं दाखविलें आहे. त्यावरून अयोध्या ते राजमहेंद्री हा सरळ दक्षिणोत्तर मार्गच वनवासाचा होता, याबद्दल शंका रहात नाही.

शेवटीं हाच राम-मार्ग खरा, याबद्दलचें सर्वांत प्रबळ असें प्रमाण मांडतो. रामायणांत रामाचा मार्ग स्थलवार असा दोनदां वर्णिलेला आहे. एकदां जातेवेळचा व पुष्पक विमानांतून परत येते वेळचा. त्याचप्रमाणें कालिदासाच्या रघुवंशामध्ये तेराव्या व बाराव्या सर्गांत राम-मार्गाचीं उलटसुलट वर्णनें आलीं आहेत. रामायणा-प्रमाणें कालिदासाचा प्रधान हेतु इतिहास-कथन नसून काव्य-निर्मिति हा होता. म्हणून त्यानें नीरस स्थळे सोडून देऊन शैलक्या स्थळांवर आपल्या रसान्वेषी कलेची चांच कामापुरती कशी नेमकी मारली आहे, हेंहि त्यावरून कळून येतें. तथापि या कविद्वयानें वर्णिलेला स्थळ-क्रम आणि दिशा सुसंगत व एकच आहेत, हें चटकन् ध्यानांत येण्याकरितां वाल्मीकि व कालिदास या उभयतांच्या मार्गांचें तौलनिक कोष्टक तयार करून पुढील पानावर देण्यांत येत आहे.

पंचाप्सरस् सरोवरः—वर प्रतिपादित केलेला राममार्ग वृद्ध करणारें आणखी एक गमक आम्हांस सांपडलें आहे. परंतु तें उशीरां हातीं लागल्यामुळें येथें विस्तारानें दाखल करतां येत नाही. चित्रकूट आणि पंचवटी यांच्या दरम्यान पंचाप्सरस् नांवाचें विस्तीर्ण सरोवर राममार्गावर होतें, असें वर्णन रामायण व रघुवंशांतहि आहे (वर दिलेलें कोष्टक पहा.) हल्लीं या सरोवराचा छडा नक्की लावतां येत नाही. म्हणून हल्लींच्या राममार्गाशीं जुळणु अशा बेतानें तें नाशिकच्या जवळपास मानावें असें संशोधक सांगतात. परंतु *The List of Ancient Monuments in the Chota Nagpur Division* यांत सदरचें सरोवर छोटा नागपूर भागांतल्या उदयपूर संस्थानांत असें म्हटलें आहे. हें ठिकाण धर्मजयगडापाशीं रामगडच्या दक्षिणेला येतें. हें विधान मी तपाशीत असतांना तें बरोबर असल्याचीं प्रमाणें मिळालीं. त्यांची सविस्तर चर्चा प्रस्तुत लेखकाच्या आगामी *New Light on Kalidasa and his Meghaduta* या ग्रंथांत पहावी. पंचाप्सर सरोवराच्या या स्थलनिश्चयानें रामाचा प्रस्तुत प्रकरणांत प्रस्थापित केलेला मार्ग अधिकच सुप्रतिष्ठित होतो.

रामायण युद्धकांड १२३ पुष्पकमार्ग प्रयाग	रामायण अयोध्याकांड प्रयाग	रघुवंश सर्ग १३ प्रयाग	रघुवंश सर्ग १२ प्रयाग
चित्रकूट	चित्रकूट	गंगा + यमुना इतर ऋषींचे आश्रम अत्रि-आश्रम मंदाकिनी-चित्रकूट	दंडकारण्य चित्रकूट-वन दक्षिणेकडील ऋषींचे आश्रम अत्रि-आश्रम चित्रकूट-स्थली
विराध-वध अत्रि ऋषि	अत्रि-आश्रम दंडकारण्य-प्रवेश वनमध्य विराध-वध		विराध-वध
शरभंग	शरभंग सुतीक्षण मांडकर्णी पंचाप्सरस्	शरभंग सुतीक्षण शातकर्णी पंचाप्सरस्	
अगस्त्य	अगस्त्य-आश्रम	अगस्त्य-आश्रम	अगस्त्य-आश्रम
गोदावरी-पंचवटी	पंचवटी	पंचवटी-गोदावरी पंपा माल्यवान्	पंचवटी
जनस्थान	जनस्थान	जनस्थान	जनस्थान

(चारांपैकीं दोन ठिकाणचा उलटा मार्ग फिरवून तुलनेच्या सोयीसाठी अयोध्या ते लंका असा सुलट करून घेतला आहे.)

या चारही ठिकाणच्या मार्गांत रामानें नर्मदा अगर विंध्य ओलांडल्याचा उल्लेख नाही ! विंध्य नाही, कारण विंध्यांतला चित्रकूट आहे; पण नर्मदा अजिबात नाही ! म्हणून नर्मदा टाळून जो पूर्वेकडील विंध्याचा भाग त्यांतूनच रामाचा मार्ग असला पाहिजे असें सहजच निष्पन्न होतें.

असो. यांत एखादा दुसरा ऋषीचा आश्रम मार्गेंपुढें झाला असला तरी दोघांचा राम-मार्ग तोच आहे, हें सहज दिसून येईल. म्हणजे कालिदासाचा मार्ग कळला कीं रामायणाचा मार्ग ठरतो. मग कालिदास कोणता मार्ग समजत होता ? कालिदासाचा चित्रकूट कोणता ? सुदैवानें या बाबतींत कालिदासाचें वर्णन निःसंदिग्ध आहे. त्यानें रामाकरवीं खऱ्या चित्रकूटाकडे नेमकें बोट दाखविलें आहे. तें अचूक वर्णन पहा :

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ । शृंगाग्रलभांबुदवप्रपंकः
बध्नाति मे बंधुरगात्रि चक्षुः । दृप्तः ककुभानिव चित्रकूटः

चित्रकूट पर्वत भव्य व उंच होता. त्याला शिखरें (बहुधा दोन) असून तीं निमुळतीं होत आकाशांत गेलीं होतीं. इतकीं कीं, त्यावर ढग येऊन लागत. त्या पर्वताच्या माथ्यावर एक लांबलचक दरी म्हणजे आरपार गुहा होती व त्यांत झऱ्याच्या पाण्याची धार पडत असून त्याच्या ध्वनीनें व प्रतिध्वनीनें ती गुहा निनादित होत होती. या नैसर्गिक सामुग्रिवर कवीनें आपल्या शैलीनुसार मोहक पूर्णोपमा रचली आहे. पर्वताच्या शिखरांवर ओथंबलेले काळे ढग, त्याखालीं लांबट गुहेतून पडणारें पाणी आणि त्याचा आवाज यामुळें तो चित्रकूट पर्वत वप्र-क्रीडेमुळें शिंगांच्या टोंकांना माती चिकटलेला आणि तोंड उघडून लाळ गळणारा व मोठ्यांदा गरजणारा मस्त रानबैल दिसावा तसा होता. या उपमेतील तपशील फोडून खालीलप्रमाणें देतां येईल.

चित्रकूट पर्वत = मस्त रानबैल

माथ्यावरची लांबट गुहा = बैलाचें तोंड (उघडलेलें)

गुहेतून पाझरणारें पाणी = मस्त बैलाच्या तोंडांतील लाळ व त्याचा आवाज व त्याचें रेंकणें किंवा गर्जना

शिखरें = शिंगें

शिखराग्रांना बिलगलेले काळे ढग = शिंगांच्या टोंकांना लागलेला चिखल

दृप्त म्हणजे अरण्यानें वेढलेला = दृप्त म्हणजे रानटी

कालिदासाच्या काव्यरचनेंतलीं विशेषणें बहुधा उपमेय आणि उपमान या दोघांनाहि सारख्याच समर्पकतेनें लागू पडतील अशीं उभयान्वयी योजलेलीं असतात, याचें हा श्लोक व त्यांतील ' दृप्त ' शब्द हें एक उत्कृष्ट उदाहरण होय. असो. हल्लींचा मानीव चित्रकूट उंच नसून ठेंगू आहे. त्यांत गुहा नाही, पाणी नाही, शिखर नाही. आणि म्हणूनच याला ढग ओथंबण्याचा संभव नाही. हा दृप्त म्हणजे दाट अरण्यानें वेढलेलाहि नाही. उलटपक्षीं हें सर्व वर्णन रामगडला व त्यांतील हाथिफोड गुहेला आणि निर्झराला कसें तंतोतंत व चपखल लागू पडतें. हें सुज्ञ वाचकांना वेगळें सांगावयास नको. कालिदासाचा चित्रकूट म्हणजे रामगड

याबद्दल शंका रहात नाही. कारण ' धारास्वनोद्गारिदरीमुख ' असा पर्वत या भागांत अगर अन्यत्र कोठेहि नाही. यावरून कालिदास वर दर्शविलेलाच राम-मार्ग सांगत होता हे उघड आहे. अर्थात् रामायणाचाहि मार्ग तोच.

याशिवाय आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा. चित्रकूटावरील या दृश्याचा कवीचा हा कांहीं पहिला उल्लेख नव्हे. विंध्यांतल्या शिखरांवर पर्जन्यधारी काळे मेघ ओठंगतात, याचें वर्णन ऋतुसंहारांत केलेलेच होतें. आतां तोच शृंगाग्रलम्बांबुद चित्रकूट रामाला एखाद्या मत्तशा रानबैलासारखा भासला आणि पुढें हेंच चित्रकूटाचें शिखर यक्षाला ' वप्रकीडापरिणतगजप्रेक्षणीय ' मेघापुढें रमणीय दिसलें ! यावरून कालिदासाची प्रज्ञा व प्रतिभा यांची विकासक्षमता दिसून येते. या विंध्य किंवा ऋक्ष पर्वताच्या तटावर हत्ती टकरा मारतांना कवि प्रत्यक्षच पहात होता (वप्रक्रियां-ऋक्षवतस्तटेषु रघु. ४). प्रचंड काळा ढग शिखरावर दिसतांच कालिदासाच्या कल्पकतेनें तोच पायथ्याचा देखावा शिखरावर नेला. ही केवळ हत्तीची टक्कर नव्हती, ती कालिदासाच्या कल्पनाशक्तीची टक्कर होती. विंध्याचा हा भाग परिचित म्हणून आणि शिवाय राम-संबंधित म्हणून प्रिय होता. चित्रकूट त्याच्या प्रेमादराचा विषय होऊन बसला होता तेथें तो कितीकदा तरी आला-गेलेला असेल. त्याच्या गगनचुंबी शिखरांवर ओथंबलेले किंवा टकरा मारणारे मेघ-हें दृश्य तर कालिदासाच्या डोळ्यांत भरलेलें, मनांत बिंबलेलें. म्हणून तर तो त्याचें या नाही त्या निमित्तानें वर्णन करून राहिला आहे आणि म्हणूनच आपल्या मेघदूताचा हा प्रारंभबिंदु कल्पून त्यानें चित्रकूटाला रामगिरि बनविला ! पुन्हा एकदां मनाची व वर्णनाची हौस फेडून घेतली.

रामानें नर्मदेच्या पूर्वेला रामगडपार्शीं विंध्य ओलांडला

वरील स्थळें क्रमबद्ध व सूत्रबद्ध असून परस्परावलंबी आहेत. या रामस्थळांच्या पंचायतनांपैकीं एक कळलें कीं, बाकीचीं चार कळल्याचें पुण्य आपोआप पदरांत पडतें. पुण्याहून सुटलेल्या गाडीला वाटेंत लोणावळा, कर्जत, कल्याण हीं स्टेशनें लागलीं कीं, शेवटीं ती मुंबईच्या मुक्कामालाच पोहोचणार किंवा अखेर मुंबईला पोहोचली म्हणजे वाटेंत तीं स्टेशनें लागलेलींच असणार. त्याप्रमाणेंच प्रयाग-पंचवटी मार्गावरील स्थल-मालिकेची स्थिति आहे. वाचकहो, प्रयाग-बुंदेलखंड-नाशिक हा रामचंद्राचा रस्ता नव्हता. त्यानें तो गेला नाही. बुंदेलखंडांत चित्रकूट नाही आणि नाशिकांत पंचवटी नाही. त्या रस्त्यांत राम नाही. रामाचीं पावलें रामगडवर दिसतात. म्हणूनच त्याला कालिदासानें ' रघुपतिपदैः अंकितं ' म्हटलें आहे.

जनस्थान हें नांव मुनिजन तेथें राहूं लागले म्हणून मागाहून आर्य वसाहत-वाल्यांनीं दिलें होतें (रामायण). त्याचें पहिलें ' राक्षसी ' किंवा अनार्य नांव निराळें असलें पाहिजे. राक्षसांच्या टापूच्या जवळपास राम आला होता म्हणूनच सीता-

हरणाचें धाडस रावणानें केलें असावें असें दिसतें.^१ ही जनस्थानाची दिशा आणि पुढील कथाभाग व प्रारंभींचा रामाचा दक्षिण दिशेकडे राख आणि पूर्ववृत्तान्त या दोहोंच्यामध्ये प्रयाग-पंचवटीच्या मार्गाचा सांधा किती बेमाळूम बसतो पहा. भारताच्या सुपीक भूमींत दंतकथांचें व अंधपरंपरेचें पीकहि भरपूर येतें. एखाद्या तत्वाचें किंवा स्थळाचें खोटें नाणें लोकांच्या बाजारीं चालूं झालें कीं दीर्घकाळ मान्यता पावतें. त्याचेंच हें उदाहरण होय. परंतु रामचंद्र बुंदेलखंडांतल्या चित्र-कूटाहून नाशिककडे गेले, ही समजूत चुकीची व निराधार आहे. राम प्रयागहून निघाला तो विंध्यांतल्या रामगडमार्गे गोंडवनांतून राजमहेंद्रीजवळ पूर्व गोदावरी-कांठच्या पंचवटींत आला. हाच रामाचा खरा मार्ग. कालिदासानें मेघाला सांगितल्याप्रमाणें कोणताहि मार्ग 'प्रयाणानुरूप' हवा. म्हणजे कसा ? निघण्याचें स्थळ पांचण्याचें ठिकाण, वाटेंतले मुक्काम यांना धरून; शक्य तितका सरळ म्हणजे जवळचा निसर्ग-अविरोधी, कारणाखेरीज वांकडा किंवा आडवळणें न घेणारा; सापेक्षतेनें बिन-त्रासाचा, संकटें, अडचणी कमी येतील असा; शक्य तर शुभ, रमणीय, सुखावह; सत्प्रवृत्त व आतिथ्यशील लोक रहात असतील असा; संचाराचा हेतु पूर्ण होण्यासारखा असेल असा. या अटी जुळतील असा एवढाच मार्ग. रस्ता कल्पनेंतून निघत नाहीं, गरजेतून निघतो. उतार शोधणाऱ्या नदीप्रवाहाप्रमाणें. रामचंद्राचा मार्ग जितका ध्येया-नुसारी तितकाच नैसर्गिक. प्रयाग ते रामगडद्वारा पूर्वगोदावरी हाच रामाचा खरा रस्ता. तो दर्शविण्याकरितां वाल्मीकि व कालिदास यांनीं लिहून लावलेल्या पाठ्या आपण वाचल्या. कालगतीनें कांहींचीं अक्षरें उडालीं आहेत, कांहीं ठिकाणीं खाडाखोड आहे, कांहीं जगांनीं त्यांत स्वतःची 'दुरुस्ती' दडपली आहे ! तथापि

१ किंवाहना या बाबतींत अनुमान करण्याचीहि जरूर नाही. कारण येथें आलेला रावण सीतेला चक बोलूनच दाखवितो—'राक्षसाणां अयं वासः । इकडे देव-गंधर्व सुद्धां फिरकत नाहींत, तुम्ही कशाला आलांत ?' पुराणांतील पाल्हाळ सोडून घ्या. पण ऐतिहासिक दृष्टीनें रावणाचा राग कां होता, हें यावरून नेमकें दिसून येतें. आर्य-अनार्यांचा संघर्ष हें मूळ. रामायण हा त्याचाच आविष्कार व विस्तार—कांहीं काल्पनिक, बराचसा ऐतिहासिक. याविषयीं आणखी एक पुरावा पहा. श्री. आबा चांदोरकर यांनीं गोंडवनांत तीन महिने मुक्काम करून तेथील वन्य लोकांच्या चालीरीतींचें निरीक्षण केलें. त्यासंबंधीं सांगतांना ते म्हणाले—“ तेथील लोक स्वतःला रावणाचे वंशज मानतात. महाराष्ट्रांत प्रत्येक खेड्यांत जसें मारुतीचें देऊळ असतें, त्याप्रमाणें त्या जमातीच्या प्रत्येक खेड्यांत रावणाची मूर्ति असते. विजयादशमीला तिची सार्वजनिक पूजा करण्यांत येते. ” (सकाळ, ता. २६-७-५३) यावरून गोंडवन भागांत म्हणजे विंध्यापर्यंत राक्षसांची वसति व वर्चस्व होतें, असें स्पष्ट दिसतें. शिवाय रामगडावर रावणाची मूर्ति कशी आली या केंद्र्याचाहि उल्लेख वरील माहितीमुळे कांहीं अंशीं होतो.

आजहि गोंडवन भाग म्हणजे मध्यप्रदेश व ओरिसांतील जिल्हांना दंडकारण्य म्हणतात, ही गोष्ट सूचक आहे. आतां तेथील जंगल तोडून निर्वासितांची वसति करण्याची सरकारी योजना हल्लीं चालू आहे.

त्यांतील मूळाक्षरें व संकेत स्पष्ट आहे. तो हाच मार्ग दाखवितो. कालिदासानें रघुवंशाच्या १० ते १५ या सर्गांतून रामकथा वर्णिली आहे. त्यांतील सर्व तपशील व रामाचा मार्ग वाल्मीकीवरून घेतलेला आहे, ही गोष्ट सहज प्रस्थापित होण्यासारखी आहे. प्रकरणारंभीं रामायण व रघुवंश यांतील एतद्विषयक अवतरणें दिलीं आहेत. त्यांवरून कालिदासाचा राम-मार्ग चित्रकूट सोडल्यानंतर ऋक्षपर्वतांतून दक्षिणेकडे असा स्पष्ट आहे. म्हणजे कालिदास रामगडला चित्रकूट समजत होता, आणि पंचवटी राजमहेंद्रीजवळ पूर्वगोदावरीच्या कांठीं मानीत होता, याबाबत शंका रहात नाहीं. अर्थात् वाल्मीकीचा म्हणजे रामाचा वनवासांतील मार्ग तोच असला पाहिजे, हें उघड आहे.

राम राहिलेला मेघदूतांतील रामगिरि रामायणांतील रामाच्या वाटेवर सांपडणार म्हणून आपण राम-मार्ग शोधला. रामाच्या वाटेतूनच मेघाची वाट फुटते. म्हणजेच रामाचा चित्रकूट तो यक्षाचा रामगिरि. तो या दोन मार्गांच्या संगमावर उभा आहे. हा संगम हल्लींच्या रामगड पर्वतावर झालेला दिसतो. म्हणून आतां त्याच्याकडेच वळूं.

* * *

श्रोत ५ वा

ऋक्षविल हीच हाथिफोड गुहा

अहो नवनवाश्चर्यनिर्माणे रसिको विधिः ।

— कथासरित्सागर

मागल प्रकरणांत ऐतिहासिक चित्रकूटाचा शोध करतां करतां आपण राम-सीतांच्या मागोमाग रामगडापाशीं येऊन थडकळों आहोंत. कारण अयोध्येहून निघालेल्या वनवासप्रस्थित रामाच्या 'रघुपतिपदां' चा माग आपल्याला प्रयाग ते भद्राचलम् म्हणजे पूर्वगोदावरी या वाटेवर सांपडतो. त्यामुळें हल्लींचा तथाकथित 'चित्रकूट' आपल्या मार्गातून आपोआप दूर झाला, म्हणजेच चुकीचा ठरला. प्रस्तुत संशोधनाचा केंद्रबिंदु, रामाच्या वनवासाचा मध्यबिंदु आणि मेघदूत काव्याचा प्रारंभबिंदु असा जो रामगडपर्वत तोच प्राचीन चित्रकूट हें आतां सहजच निष्पन्न होतें. तथापि मध्यंतरींच्या दीर्घ काळांत इतिहासाची सांखळी तुटली. एकमेकांत अडकविलेल दुवे पांगले. चालत आलेली पूर्वपरंपरा व माहिती मध्येच गडप झाली. त्यामुळेंच कीं काय, नवीन परंपरा कल्पनेतून शोधून काढल्या गेल्या आणि मनुष्यस्वभावानुसार त्या अंधश्रद्धेवर पोसल्या जाऊन बद्धमूल झाल्या आहेत! अशा प्रक्रियेनें व पद्धतीनेंच बुंदेलखंडांतल चित्रकूट, नाशिकाची पंचवटी, पश्चिमेकडची अगस्त्यपुरी व इतर कित्येक ठिकाणें सहेतुक चुकांतून निर्माण झालीं आहेत. पूर्वीं गतानुगतिकत्वामुळें आणि आतां अगातिकत्वामुळें तीं मान्य करावीं लागत आहेत. पण हीं खरीं नाहींत. रामगड हाच खरा चित्रकूट हें आपण दिशेवरून (Location) पाहिलें. पण हे उभय पर्वत एकच आहेत. याची खात्री पटाविणारी एक स्थानिक जबदरस्त खूण या प्रकरणांत सांगावयाची आहे. ती म्हणजे रामायणांत वर्णिलेली विध्यांतली अद्भुत, विस्तीर्ण व आरपार अशी ऋक्षविल गुहा होय. उत्तुंग चित्रकूटावरच्या माथ्यावरची ही विलक्षण गुहा म्हणजेच उंच रामगडवरची हल्लींची हाथिफोड गुहा. वाल्मीकि व कालिदास या उभयतांनीं केलेली चित्रकूट व त्यावरील गुहेचीं रेखीव वर्णनें रामगडाशीं आजहि तंतोतंत जुळतात. विशेषतः या सनिर्झर गुहेचें वैशिष्ट्य पाहिल्यानंतर हेंच तें ऋक्ष-विल आणि हाच तो चित्रकूट याचा प्रत्यय आल्याखेरीज रहात नाहीं. संशोधकाच्या संशयी मनाचेंहि समाधान होतें. इतके दिवस शापग्रस्त दुष्यंताप्रमाणें समोर दिसत असतां हि या स्थलीची व पूर्ववृत्तांताची आपल्याला विस्मृति झालेली होती शचीतीर्थांतल्या

माशाच्या पोटांत दुष्यंत अशीं नामाक्षरें कोरलेली खुणेची अंगठी सांपडल्यावर राजाला शकुंतला आठवली व ओळख पटली. रामगड पर्वताच्या पोटांतली, रामपदचिन्हें कोरलेली प्रचंड गुहा ही चित्रकूटाचें अभिज्ञान पटविणारी मुद्रिकाच होय, असें वाटल्याखेरीज रहात नाहीं. गुहा असलेलें हें पर्वतशिखर म्हणजे प्रस्तुत सिद्धान्ताचा कळस होय. ती आतां पाहूं.

ऋक्ष-विल

ऋक्ष-विल म्हणजे ऋक्षपर्वतांतली आरपार गुहा. विल किंवा बिल याचा अर्थच तो. या गुहेचें रामायणांतलें वर्णन पहा. दुर्लभ्य, लांबलचक व विस्तीर्ण (दुर्ग, योजनायत), ही विश्वकर्मा मयासुरानें निर्मिली म्हणून अद्भुत. तिच्या आसपासचा भाग डोंगरी झाडझुडुपांनीं व रानवेलींनीं गजबजलेला. गुहा अरण्यांतील लता-वृक्षांनीं वेढलेली. तिच्यांतून क्रौंच, हंस, सारस व चक्रवाक पक्षी जलार्द्र असे बाहेर पडत होते. चक्रवाकांचीं अंगें पद्मरेणूंच्या संयोगानें तांबडीं दिसत होतीं. ती गुहा घोर, दुरतिक्रम व सुगंधित होती. ती पाहून हनुमान् प्रभृति वानरवीर विस्मयव्यग्र झाले. गुहेच्या द्वाराजवळ ओले व हिरवेगार वृक्ष होते. यावरून व बाहेर पडणाऱ्या पक्ष्यांच्या भिजलेल्या अंगांवरून आंत पाण्याची विहीर किंवा जलाशय असावा असा तर्क कांतारवनकोविद हनुमानानें गुहाप्रवेशपूर्वीच केला होता. त्या अंधाच्या गुहेंत चंद्रसूर्यांच्या किरणांना प्रवेश नव्हता (अचंद्रसूर्य). वानर आंत गुदमरल्यासारखे झाले. तेथें अनेक तन्हेचे (साल, ताल, तमाल, पुन्नाग, चंपक, नाग इ. इ.) चकाकणारे प्रचंड 'कांचनवृक्ष' होते. वेलींनीं व फुलांच्या गेंदांनीं खचित असल्यामुळें त्या वृक्षांनीं सोन्याचे दागिने अंगावर घातले आहेत, असा भास होत होता (हेमाभरणभूषितान्). तेथील प्रसन्नसलिलांत कमलें फुललेलीं होतीं. निळ्या व सोनेरी रंगांच्या कमलिनीभोंवतीं पक्षी पोहत होते. सोनेरी भूमीवर (वेदिका) सोनेरी वृक्ष (हिरण्मय). पुन्हा बालरवीप्रमाणें (म्हणजे तांबूस-सोनेरीच) भासणारे कांचनवृक्ष. पुष्प-फलांनीं डंवरलेले वृक्ष. मुंगे पिवळ्या रंगाचे (कांचनभ्रमर). पुन्हा पुढच्या सर्गांत (किष्किंधा ५१) या गुहेला विवर म्हटलें असून त्यांत कांचनवृक्ष, विमलजलांत सोनेरी कमलें आणि मासेसुद्धां सोनेरी. अशा या ऋक्षांतल्या अजब गुहेचें ठिकाण (location) नेमकें रामगडापाशीं येतें, हें मागील प्रकरणांत दाखविलें आहे. संबंध रामायणांत दोनच गुहांचें वर्णन आहे आणि त्याहि राम ज्या दोनच पर्वतांवर राहिले त्यांतल्या आहेत. एक ऋष्यमूक आणि दुसरा चित्रकूट. म्हणजेच ऋक्ष किंवा विंध्य. ऋष्यमूक निर्विवादपणें गोदावरीच्या दक्षिणेला असल्यामुळें त्याचा प्रश्न येत नाही. तेव्हां चित्रकूटांतली (= किंवा प्रसवणांतली) एकच गुहा राहिली. 'विंध्यकाननांत', 'विंध्याच्या भोंवतींभोंवतीं', 'दक्षिण

दिशेला ' गिरिजालावृत प्रदेशांत ' ' सागराच्या जवळच्या महेंद्रपर्वतासमीप व त्या पर्वतरांगेच्या नैर्ऋत्य टोंकावर ' असलेले हे ऋक्षविल अथवा ' विवर ' आहे. यासारखी किंवा या वर्णनाची दुसरी कोणतीहि सनिर्झर साडेचारशेंफूटी गुहा किंवा नैसर्गिक बोगदा अख्ख्या विंध्यरांगेत किंवा परिसरांत नाही. भारतांतहि नाही. ती फक्त रामगडावरच आहे. रामायणांतले ऋक्षविल म्हणजे रामगडपर्वतावरची हाथिफोड गुहा असली पाहिजे यांत शंका नाही. या चित्रकूटांतून व ऋक्षविलांतून अतिशयोक्तिपूर्ण वर्णनाचा भाग वजा केला म्हणजे रामगड व हाथिफोड गुहा यांच्याशी त्यांचें एकरूपत्व सहज प्रत्ययाला येतें.

शिवाय ऋक्षविलाचें हे ' सोनेरी ' वर्णन पाहिलें म्हणजे बौद्ध प्राचीन जातक ग्रंथांनीं चित्रकूट (=संस्कृत चित्रकूट) पर्वतावर एक ' सुवर्णगुहा ' किंवा golden cave होती, असें ठिकठिकाणीं कां म्हटलें आहे, हे कूट आतां सहज उलगडतें.

It was a pleasant spot It (Chitrakut) had a golden cave and a natural lake (जातक २.१७६ व ३.२०८.)

This beautiful mountain was the abode of many geese living in the golden cave which it contained, (जातक ५.३३७, २.१०७, ५.३८१) some of which were swift and some golden (जा. ४.२१२ व ४.२३१४).^१

असो. जलयुक्त ऋक्षविल, कालिदासाचा धारास्वनोद्गारिदरीमुख चित्रकूट, रामायणांतलि ' गुहागिरि ' चित्रकूट^२ (अयोध्याकांड सर्ग १०३.४९) आणि हाथिफोड गुहा असलेला आधुनिक रामगड एकच. म्हणून हे ऋक्षविल अर्थात् हाथिफोड गुहा म्हणजे रामगड-चित्रकूट सिद्धान्ताचा कणा आहे, असें आम्हीं म्हटलें आहे.

याखेरीज वनस्पति व पशुपक्षी यांबाबत या स्थलत्रयीचें एकत्व दर्शविणारी सामुग्री शिल्लक आहे. तथापि ती मांडण्याद्रतकी जागा नसल्यामुळें पुढें जाऊं.

१ चित्रकूट पर्वत हिमालयांत आहे, असें जातकग्रंथांतून लिहिलेले सांपडतें. परंतु रामायण-कथा फिरवून आपल्याला हवी तशी जुळती करून घेण्याची बौद्ध वाङ्मयाची ही ठराविक लकब आहे. प्रसिद्ध दशरथ जातकांत हेंच केले आहे. अयोध्येच्या ऐवजीं काशी व वनवासाचें स्थळ दंडकारण्याऐवजीं हिमालय हे प्राचीन बौद्धांचे ठरीव व आवडते फेरफार आहेत. म्हणून बौद्ध प्राचीन ग्रंथांतून वर्णिलेला चित्रकूट दक्षिणेतल्या दंडकारण्यांतला असें म्हणतां येतें. ही ' उलटी खूण ' आमच्या चित्रकूट-सिद्धान्ताला उलट उपकारक अशीच आहे.

२. रामायणांत गुहा असलेल्या चित्रकूटाचे राम वर्णन करतो. (अयो० ९४.१४)

गुहासमीरणो गंधान् नानापुष्पसमुद्भवान्

व्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रदुर्षयेत् ॥

येथील गुहेंतून येणारा सुगंधित वारा कुणाला हर्षित करणार नाही ? असें राम म्हणतो. जेथून असा गुहा-समीरण येतो ती गुहा आरपार असली पाहिजे हें स्पष्ट आहे. एरवीं गुहेंतून वारा वहाणार कसा ?

सर्व प्रमाणांमध्ये नवलाची व नावीन्याची गोष्ट असेल तर ती ऋक्षविल ही होय. तिचे वैशिष्ट्य व महत्त्व हे कीं, अशी आरपार गुहा अन्यत्र सांपडत नाही. ही खूण तिच्या अनन्यसामान्यत्वामुळे निर्णायक व संशयोच्छेदक ठरते. कालिदासाचे सगळे ग्रंथ बुडाले आणि एक मेघदूत मार्गें राहिलें तरी तेवढ्यावरून त्याच्या कविश्रेष्ठत्वाची साक्ष पटेल असे म्हणतात. त्याचप्रमाणें बाकीचीं प्रमाणें नसती तरी एवढ्या ऋक्षविल गुहेच्या एका अचूक साक्षीवर प्रस्तुत प्रकरणाचा निकाल द्यावा लागेल, इतका हा सांधा मजबूत आहे. ही आरपार गुहा म्हणजे चित्रकूट व रामगड या 'दोन' पर्वतांना जोडणारा जणूं बोगदाच आहे असे वाटल्याखेरीज रहात नाही.

ही अद्भुत गुहा विंध्यांतलीच

या ऋक्षविलाचें ठिकाण नेमकें रामगडापाशीं कसें येऊन भिडतें तें पहा.

१. ऋक्ष किंवा ऋक्षवान् पर्वत अतिप्राचीन असून तो विंध्यराजीचाच एक भाग. रामगडपासून थेट पूर्वेपर्यंत पसरलेल्या डोंगरांना ऋक्ष' हें नांव होतें यांत शंका नाही. महाभारतांत ऋक्षपर्वत शोण आणि महानदी यांच्या दरम्यान आहे, असे स्पष्ट म्हटलें आहे. डॉ. नंदलाल डे यांनीं तर गोंडवनांतील पर्वतराजीलाच फक्त ऋक्ष हें नांव होतें, असें मत व्यक्तविलें आहे. तात्पर्य, छत्तीसगड तालुक्यांतील (पूर्वीचें सिरगुजा संस्थान) रामगडपर्वत हा ऋक्षपर्वतराजींत मोडत होता हें निश्चित.

२. रामायणांत या गुहेचें नांवच ऋक्षविल आहे. त्यामुळे तें ऋक्षपर्वतांत होतें हें निर्विवाद आहे. या ठिकाणीं हनुमान् प्रभृति वानर सीताशोधार्थ आले ते दक्षिणेकडे-अगस्त्याचरित दिशेकडे आले होते, असे उल्लेख आहेत. त्यामुळेहि हें ठिकाण निश्चित होतें. शिवाय हा ऋक्षपर्वत संबंध विंध्याचाच भाग असल्यामुळे 'विंध्ये, विंध्यकानने, विंध्ये पर्वतसत्तमे' असे ठिकठिकाणीं उल्लेख आहेत. एक नमुना पहा :

विंध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम्

विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुश्च समंततः ॥

(किष्किधाकांड सर्ग ४९)

पुढें विंध्यांतल्या या ऋक्षपर्वतावर त्यांना हें आरपार विवर अथवा ऋक्षविल दिसलें—

गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् ।

विचिन्वन्तस्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥

दुर्गमृक्षविलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् ।

क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ॥

अवकीर्णं लतावृक्षैर्दृशुस्ते महाबिलम् ।

तत्र क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥

जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गः पद्मरेणुभिः ।
ततस्ताद्विलमासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् ॥

ही अद्भुत गुहा पाहून वानर ' विस्मयव्यग्र ' झाले. त्यांतून हंस, सारस, क्राँच इत्यादि पक्षी जलार्द्र होऊन बाहेर पडत होते.

तत्र क्राँचाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् ॥
जलार्द्राः चक्रवाकाश्च रक्तांगाः पद्मरेणुभिः ।
नलिनीस्तत्र दृश्युः प्रसन्नसलिलायुताः । (कि. सर्ग ५०)

नंतर स्वयंप्रभा नामक तापसीनें त्यांना गुहेच्या बाहेर आणून मार्गदर्शन केलें, तें स्थलनिश्चयाच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आहे.

एष विंध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्गुमलतायुतः
एष^१ प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥

म्हणजे हा विंध्य, हा प्रस्रवण आणि त्याच्यापुढें हा सागर. हा संबंध विंध्य पर्वत हें आधीं सांगितलें, नंतर प्रस्रवण (म्हणजे चित्रकूट किंवा त्याच्याजवळचा जलप्रवाहयुक्त डोंगर) आणि नंतर (म्हणजे पूर्वकडे) समुद्र लागेल हें सांगितलें. पुढें समुद्रालगतच्या महेंद्र पर्वतावरूनच (पूर्वीच्या कलिंग देशांत किंवा हल्लीच्या ओरिसांत) हनुमानानें लंकेकडे उड्डाण केलें. यावरून ऋक्षविल व तो पर्वत नेमका छत्तीसगडांत रामगडपार्शीं येतो, हें उघड आहे. एरवीं समुद्राच्या व महेंद्र पर्वताच्या जवळचें दुसरें ठिकाण कोणतें असूं शकणार ?

शिवाय रामाच्या आदेशानुसार सीताशोधार्थ पाठविण्यांत आलेले हे वानर विंध्यांत आणि ऋक्ष पर्वतांत आणि त्यांतल्या त्यांत या ऋक्षविलाच्या भागांतच कां आले ? वानरांच्या अनेक टोळ्या निरनिराळ्या दिशांना गेल्या होत्या. पण हनुमान्,

प्रस्रवणः— पानीयं निपत्य बहुलिभवति तस्य स्थानस्य । प्रस्रवति अस्मिन् प्रस्रवणम् ।
अशी प्रस्रवण शब्दावर अमरकोशांत टीका आहे. म्हणजे हा पाझरणारा व नदीझरे वहाणारा डोंगर असला पाहिजे, हें नांवावरूनच सूचित होतें. यावरून प्रस्रवण हें जलप्रवाहयुक्त किंबहुना त्याकरितां प्रसिद्ध असलेल्या चित्रकूटाचेंच दुसरें वर्णनात्मक नांव असलें पाहिजे, असा तर्क संभवतो. अर्थात् किष्किंधेतला म्हणजे हंपीजवळचा प्रस्रवण किंवा माल्यवान् (ज्यावर रामानें पावसाळ्याचे चार महिने घालविले असें वर्णन आहे) तो वेगळा. प्रस्रवण नांवाचे हे दोन पर्वत असले पाहिजेत. दोन किंवा अधिक सदृश स्थानांना एकच नांव (विशेषतः वर्णनात्मक असल्यास) मिळाल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. चित्रकूट-वर्णनाचा रामायणांतील (अयो० १४.१३) खालील श्लोक पहा—

जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पन्दैश्च क्वचित्क्वचित् ।
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥

यावरून खूप जलप्रवाहयुक्त व पाण्यानें पाझरणारा डोंगर अभिप्रेत आहे, हें स्पष्ट आहे. सदरील गुहा असलेल्या अगर लगतच्या डोंगराला प्रस्रवण नांव असावें असें दिसतें.

अंगद, तारा, जांबुवंत इत्यादि प्रमुख मंडळी असलेली टोळीच या दक्षिण दिशेकडे धाडण्यांत आली होती, ही गोष्ट सूचक आहे. पूर्वी राम सीतेसह येथे रहात होते म्हणून या कांतारकोविदांची योजना या भागाकरिता केली असली पाहिजे, हे उघड आहे. यावरूनही हा रामगड म्हणजे चित्रकूट याला पुष्टि मिळते.

३. आतां खुद्द कालिदासाच्या वर्णनावरून काय निष्कर्ष निघतो ते पाहू. 'धारास्वनोद्गारिदरीमुखः' इत्यादि चित्रकूटाचे वर्णन केलेला श्लोक मार्गे दिलेलाच आहे. त्यातील सनिर्झर गुहेचे वर्णन या ऋक्षविलाचा उद्देशून असले पाहिजे. कारण ऋक्षविलाशी व कालिदासाच्या चित्रकूटवर्णनाशी जमणारा दुसरा डोंगर विंध्यांत नाही. असा हा चित्रकूट सोडल्यानंतर राम ऋक्षपरिसरांत रहात रहात दक्षिण दिशेला गेला, असें रघुवंशांत स्पष्ट वर्णनच आहे. (सर्ग १२-२४ व २५)

यावरून कालिदास चित्रकूट हा विंध्याचा व ऋक्षपर्वताचा भाग मानीत होता असें स्पष्ट दिसते.^१

४. ऋक्षविलासारखी विस्तीर्ण आरपार गुहा ऋक्षपर्वतांत अगर विंध्यराजीत अन्यत्र कोठेही नाही (भारतांतही नाही).

म्हणून रामायणांतले ऋक्षविल, रामायणांतच उल्लेखिलेली चित्रकूटावरची गुहा आणि कालिदासाने वर्णिलेली चित्रकूटावरची गुहा एकच असली पाहिजे. आणि वरील प्रमाणांवरून तीच रामगडवरची हाथिफोड गुहा होय. सुप्रसिद्ध संशोधक डॉ. नंदलाल डे यांनीही ऋक्षविल म्हणजेच हाथिफोड गुहा असें ठरविले आहे.

आतां पुढील पानावर छापलेले कोष्टक पाहा. हे कोष्टक पाहिल्यानंतर अधिक स्पष्टीकरणाची गरज रहात नाही. विशेषतः कालिदासाला रानबैलाच्या उघडलेल्या तोंडाची उपमा सुचली व हलदार यांना प्रचंड अजगराच्या उघडलेल्या जबड्याची कल्पना सुचली, हे पाहून दोघांचेही वर्णित स्थळ एकच असले पाहिजे, याचा सहजच प्रत्यय येतो. वरील तीनही वर्णनांचीं बोटें एकच ठिकाण दाखवितात आणि ते म्हणजे रामगड होय.

हाथिफोड गुहा (Hathiphor Tunnel)

रामगड पर्वताचे व त्याच्या माथ्यावरील हाथिफोड गुहेचे^२ वर्णन कलेक्टर मि. कॉबडेन रॉमसे I. C. S. यांनी केलेले येथे देतो. (पृष्ठ १५१ पहा)

१. चित्रकूटा ही नदी ऋक्षपर्वतांत उगम पावणारी आहे असा उल्लेख मार्कंडेय पुराणांत सांपडतो. (Also see B. C. Law : Rivers in India.) ऋक्षांतल्याच चित्रकूट पर्वताशी या नदीचा संबंध असावा असें दिसते व त्यामुळे चित्रकूट ऋक्षांतला म्हणजे विंध्यराजीतला या सिद्धांताला पुष्टि मिळते.

२ या हाथिफोड गुहेचे असेच पण सविस्तर वर्णन हंटरसाहेबांनी केले आहे. ते जिज्ञासुंनी पहावे. (Statistical Account of Bengal, Vol. XVII) याखेरीज अधिक माहितीकरिता बेगलर व हलदार यांचे प्रवासवृत्तांत मुळांत पहावे.

प्रस्तुत गुहेच्या वर्णनाचे तौलनिक कोष्टक

वर्णन	आकार	ठिकाण
रामायणांतलें ऋक्षविलः	आरपार, लांबलचक (योजनायत) जलयुक्त	विन्ध्यांत-ऋक्षपरिसरांत (दण्डकारण्यांत)
कालिदासाची चित्रकूट-गुहाः	आरपार, प्रचंड, जलयुक्त	ऋक्षपरिसरांत (दण्डकारण्यांत)
हल्लींची हाथिफोड गुहाः	आरपार, प्रचंड, जलयुक्त	गोंडवन [छत्तीसगड, मध्यप्रदेश] म्हणजेच विन्ध्यांत (पूर्वीचा ऋक्ष)

1 The tunnel was ready to devour it's prey so wide and dark that it might be likened to a dragon's mouth. There, right away in a corner, the water dripped on a stone. The gentle dripping sound of the spring resounded between the caves and hillsides and produced a loud roaring sound. (हलदार, पृ. ३८४)

२ हल्लींनीं फोडून काढलेली गुहा अत्यंत पाण्याला दुसरीकडून जाण्याला मार्ग नमल्यामुळे पाण्याच्या प्रवाहानें व वेगानें ही नैसर्गिक वाट म्हणजे आरपार बोगदा पाडला असें बंगलर साहेबांनीं तेथील भूरचनेवरून व गुहेच्या प्रस्तरस्थितीवरून अनुमान केलें आहे. तें बरोबर असावें. प्रस्तुत ह्या निरीक्षणेला उद्देशूनच कालिदासानें मेघदूतांत (श्लोक ४२) याला सांतोरंध्रं असें म्हटलें असावें, असा आमचा तर्क आहे. तो येथें नमूद करतो. 'सरसनिचुलस्थान' या शब्दप्रयोगांत सासच या गुहेचा निर्देश आहे.

(Central Provinces Gazetters : Chhattisgarh Feudatory States, p-p. 230:6) :—

The Ramgarh hill was visited by Mr. L. E. B. Cobden Ramsay, I. C. S. in 1905, and he gives the following description of its present appearance.

“ The Ramgarh hill rises abruptly from the surrounding plains of Rampur tappa of the Surguja State. It consist of a long steep ridge rising over a thousand feet from the plains. This ridge at the South-western extremity is capped by a sheer perpendicular mass of rock, rising more than a thousand feet above the main ridge. At the northern end of the lower ridge is the vast tunnel known as “ Hathphore ” ...Above the tunnel are two fair-sized caves hidden over by thick jungle. These are known respectively as “ Sitá Bengra ” and “ Lakshman Bengra ”. I managed to scale the rock and enter the former cave; the rock inside has been hollowed out into two fair-sized dwelling rooms. Connectiag these two rooms is a kind of a hall with a stone platform...

Ascending the ridge a small level ledge of rock some fifty yards long by thirty yards wide is met with at the base of a lofty pinnacle of rock which rises sheer from the main ridge. At the southern extremity of this ledge a stream of crystal clear and icy-cold water gushes forth from the rock, flowing over a board seam of coal. It is said that this stream is supplied from a huge cavern of water situated in the heart of the lofty mass of rock towering above. On this small ledge a mela is annually held in Chait when pilgrims from all parts come to drink the water of this spring.

...This boulder is known the “ Vashistha Gupha ” where the spiritual adviser of Ramchandra is supposed to have lived. Worshippers wending their way to the temples on the summit are alleged to have been mystified by the supernatural utterances proceeding apparently from this solid rock.

...On the summit of the hill there is a small temple more or less intact. The temple is not remarkable in any way for architectural beauty, but is remarkable for the enormous blocks of stones used in construction. Outside the temple are images of Mahadeo and Hanuman, and within images of Ramchandra, in the centre, of Lakshman on the right hand side of Ramchandra, and of Janaki, wife of Ramchnaddra. On his left hand there are

images also of **Bharat** and Vishnu Bhagwan with four hands. The hill cannot be descended on the western side, but it is possible to make one's way some two hundred feet down to a small cave in the face of the rock. In the cave is found moist chalk, and the cave has, by the removal of this chalk by devotees to make the sacred mark on the forehead after worship of the temple above, been hollowed to a great distance, showing number of worshippers who have in times gone by resorted thither. Just below the cave is a pool of transparent water which is said never to vary in depth.

रॅम्सेसाहेबांच्या वर्णनांतील हा उतारा लांब असला तरी रामगड पर्वताचें हल्लींचें प्रत्यक्ष चित्र डोळ्यांपुढें उभें रहावें, एवढ्याकरितां तो मुद्दाम दिला आहे, यांतील मजकूर इतका बोलका आहे कीं, त्यावर आणखी भाष्य करण्याची गरज नाही. सदरील वर्णन वाचीत असतांनाच हाच रामाचा चित्रकूट असला पाहिजे, याची प्रचीति आल्याशिवाय रहात नाही. उंच शिखर, गुहा, निर्झर, तिलकमाती, रामादिकांच्या प्रतिमा इत्यादि गोष्टी तर ओहेतच; पण तेथील भरताची मूर्ति फार महत्त्वाची व सूचक आहे.

या हाथिफोडलगतच्या सीतागुंफा गुहेंत अशोककालीन शिलालेख कोरलेला आहे, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. शिलालेख कुठें कोरतात ? पावित्र्य अगर पराक्रम यांमुळे प्रसिद्धि पावलेलें स्थळच पूर्वी पसंत करीत. मान उंचावलेला हा उंच पर्वत प्राचीन व पवित्र तर होताच. पण इतिहासप्रसिद्ध आणि राम-संबंधित अशी त्याची लोकांत ख्याति होती, म्हणून हा पर्वत शिलालेख कोरण्याकरितां निवडण्यांत आला असला पाहिजे, हें उघड आहे.

त्याचप्रमाणें जैनांच्या पद्मपुराणांत राम-लक्ष्मण हे निर्वासित राजपुत्र चित्रकूटाच्या पायथ्याशीं आले व त्यांना वर माथा गांठायला तीन दिवस कां लागले, यांतलें रहस्य व कारण आतां लक्षांत येईल. हलदारकृत रामगड-सफरीचें वर्णन याच्याशीं तुळून पहावें त्यांना पेंद्रा रोडपासून माथ्यापर्यंत जाण्यास एकूण आठ-वडा लागला. पायथ्यापर्यंत हत्तीवरून हेलकावे खात, नंतर बांबूच्या डोलींतून आणि नंतर प्रत्यक्ष पहाडावर अर्थातच पायांनीं चढतांना सर्वांची, युरोपियन साहेब लोकांची देखील तिरपीट उडाली. प्रवासाची व जंगल तुडविण्याची संवय नसलेल्यांची स्थिति तर काय विचारतां ? अर्थातच माथा गांठल्यावर मात्र तेथील^१ रमणीय देखावा व प्राचीन अवशेष दृष्टीस पडतांच त्यांच्या परिश्रमाचें चीज झालें. त्यांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. 'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते !' एकेक पाहून त्यांनीं नवल केलें. नक्षीचें दगडांत कोरलेलें प्रवेशद्वार, रामगडच्या

१ बेगलर व डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर यांनीं केलेलीं वर्णनें पुढील प्रकरणांत दिलीं आहेत, तीं पहावीं.

अगदीं शेवटल्या टोंकावरचें प्राचीन देवालय, त्यांतील राम-लक्ष्मण-सीता-हनुमान-रावण इत्यादींच्या मूर्ति, रामादिकांच्या नांवाच्या गुहा, त्यांत गुंजत राहिलेल्या दंतकथा, शिलेवर कोरलेली रामचंद्राचीं पावलें, अशोकाच्या पूर्वींचा शिलालेख आणि गुहेच्या छतावर रंगविलेलीं प्राचीन चित्रें वरून सभोवतालचीं दिसणारीं अनेक सरोवरें, माथ्यावरच्या पठारकडेन वहाणारा निर्मळ नागमोडी झरा व त्याचा जलप्रपात किंवा धबधबा सारेंच अद्भुत होतें आणि. ती हाथिफोड गुहा! तो एक भव्य निसर्गचमत्कार ! डोंगराला एवढें सुमारें ४० × ४५० फूट लांबीचें आरपार भोंक आढळत नाहीं. पुन्हां त्यांत स्फटिकासारखा शुभ्र थंड क्लेशहारक व निर्मळ पाण्याचा कपारींतून पाझरून खालीं टपकणारा निर्झर व प्रतिनिनादित होणारा त्याचा निनाद. सगळें डोंगराचें माथें त्या आवाजानें भरून टाकलें! आहे. कालिदासानें—काव्यांतरिक्षांतल्या त्या बहिरीससाण्यानें—या वैशिष्ट्यपूर्ण-दृश्यावर अचूक झडप घातली आणि आपली चित्रकूट-वर्णनाची शिकार साधली.

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ ।

शृंगाग्रलम्बांबुदवप्रपंकः ॥

वर्ण्य वस्तु (= रामगड) थोड्या, मोजक्या शब्दांत डोळ्यांपुढें उभी करण्याचें यांतलें कविकौशल वाखाणण्यासारखें आहे. अशा वेंचलेल्या कणाकणांनींच कालिदासाची जादूची पोतडी अखेर कांठोकांठ भरली आणि जगाच्या बाजारांतील रत्नपारख्यांनीं त्यांची किंमत अमोल ठरविली. ज्या काव्यविदूंचा सिंधु झाला त्यांतलाच हा एक थेंब होय. रामगडचें हें भव्य व गूढरम्य दृश्य पाहून चित्रकार हलदार, गॅझेटियरचे संपादक किंवा कालिदासच काय पण कोणाच्याहि तोंडून—

अहो नवनवाश्रयनिर्माणे रसिको विधिः

असे उद्गार नकळत बाहेर पडल्यावांचून रहाणार नाहींत. पहाणाऱ्याला उच्चतेवर नेणाऱ्या उच्च पर्वताचें तें उच्च दृश्य आहे. तेथें कितीक शात-अशात लोक आज-पर्यंत येऊन गेले ! तज्ज्ञांच्या तर्काप्रमाणें गेल्या ४९०० वर्षांपासून तर ह्या स्थानाची प्रसिद्धि व प्राचीनता आहेच; त्याहीपूर्वीं तेथें कोणता इतिहास घडला हें काळालाच माहीत. गौतमबुद्ध देखील या स्थळीं आला असला पाहिजे, असें अनुमान करतां येतें. कारण अलीकडच्या महादेव आणि पलीकडच्या माकुल अशा दोन्ही बगलेच्या डोंगरांवर तो जाऊन राहिला होता. असा बौद्ध ग्रंथांतील प्राचीन इतिहास आहे. एकांतप्रिय व प्रचारक बुद्धाला हा मधलाच डोंगर वगळण्याचें कारण दिसत नाहीं. उलट राम-संचारित पर्वतशिखराला त्यानें भेट देणें व वास्तव्य करणें हें संभवनीयच नव्हे तर सुसंगत दिसतें. अनेक महर्षि येथें राहून स्वर्गाला गेले, रामाचे पाय तर याला लागलेच; पण त्या निमित्तानें कौसल्यादिक राण्या, वसिष्ठादि मुनि आणि अयोध्येची सेनासुद्धां येथें लोटली. सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक भरत-भेट येथेंच

होऊन आधीच पुण्यक्षेत्र म्हणून नांवाजलेले हें स्थान अधिकच पुण्यपावन झालें. येथील जलप्रवाहांत जनकतनयेनें स्नान केलें. काल्पनिक यक्ष येथें नसेल पण खरा यक्ष-यक्षाची कांडी फिरवणारा जो कालिदास-तो तर येथें खात्रीनें आला असला पाहिजे. यांत शंका कसली ? ' धारास्वनोद्गारि ' हा श्लोक रामगड पर्वत व हाथिफोड गुहा समक्ष पाहिलेला असल्याशिवाय रचणें अशक्य आहे. हें वर्णन प्रत्यक्ष पाहिलेल्या माणसाचें आहे. कालिदासानें किती कौतुकानें आणि भक्तिभावानें तीं सर्व दृश्यें व ऐतिहासिक स्थळें अनिमिष लोचनांनीं आणि अतृप्त अंतःकरणानें पुन्हा पुन्हा पाहिलीं असतील ! त्याच्यापुढें क्षणांत सगळें रामायण चित्रपटासारखें फिरून गेलें असेल ! तें उंच शिखर, ती रमणीयता, तीं रामाचीं पदचिन्हे, ते छाया तरु, ती गुहा आणि त्यांतून निनाद करीत वहाणारा तो शुद्धतरंगांचा आणि अंतरंगाचा निर्झर ! अरे बापरे, त्या झग्यानें कितीक आले-गेलेले पाहिले, पण अनंत कालौघाप्रमाणें तो अद्याप वहातोच आहे. तो वर्डस्वर्थच्या निर्झराप्रमाणें—

Men may come and men may go

But I go on for ever.

हाच आवाज जणूं डोंगरभर उठवतो आहे कीं काय कोण जाणे !

वरील कोष्टकावरून व वर्णनसाम्यावरून ऋक्षविल-(=) हाथिफोड गुहा हें समीकरण स्पष्टपणें सिद्ध होतें. याच अपूर्व गुहेचें वर्णन कालिदासानें आपल्या चित्रकूट वर्णनांत केलेले आहे, हें मागें दाखविलें आहे. ही गुहा म्हणजे एक अद्भुत, अद्वितीय व भव्य असा निसर्गचमत्कार आहे. हें या पर्वताचें अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य आहे. म्हणूनच विस्मृतीच्या अंधारांत रामगड व चित्रकूट या दोन पर्वतांचें एकत्व दाखविणारा हा झगझगीत दिवा होय. प्रथम रामगड हाच रामगिरि हें मेघदूतांतील अंतर्गत पुराव्यावरून दाखविलें. आतां रामगड हाच चित्रकूट हें रामायणांतील व कालिदासाच्या वर्णनावरून सिद्ध होत आहे. याचाच अर्थ रामगिरि म्हणजे प्राचीन चित्रकूट होय. गणित कोणत्याहि रीतीनें सोडविलें तरी उत्तर तेंच !

* * *

मराठी इंग्रजी ... हा ... अक्षरम्भ.
अनुक्रम ... २२४८९ वि. ...
क्रमांक ... ११.३.५ ... नों. दि. ... ७.५.५६.

स्रोत ६ वा

रामगड, रामगिरि आणि चित्रकूट एकच

रामगिरि: अत्र चित्रकूटः । न तु ऋष्यमूकः

तत्र सीतायाः वासाऽभावात् ।

— वल्लभदेव (दहावें शतक)

पहिल्या दोन प्रकरणांत रामगड हाच मेघदूतांतील रामगिरि याचें प्रतिपादन केलें. वस्तुतः हा कालिदासाचा रामगिरि म्हणजेच प्राचीन चित्रकूट हें त्या विवेचनावरूनहि कळून येण्यासारखें आहे. जनकतनयास्नान आणि रघुपतिपदैः अंकितम् या दोन खुणांनीं चित्रकूटच दर्शविला जातो. शिवाय सर्व प्राचीन संस्कृत टीकाकारांनीं (थेट दहाव्या शतकापासून) रामगिरि म्हणजे चित्रकूटच, असा आपल्या टीकांतून निर्वाळा दिला आहे. एवढीं दोन प्रमाणें देखील हा सिद्धान्त प्रस्थापित करण्याइतकीं प्रबल आहेत. रामायण रचलें गेलें त्या काळांत व त्यानंतर कालिदासाच्या काळांतहि राम सीतेसहवर्तमान राहिले असा एकच पर्वत लोकप्रसिद्ध होता. आणि तो म्हणजे चित्रकूट. त्याखेरीज सीतारामांनीं दुसऱ्या कोणत्याहि पर्वतावर वास्तव्य केल्याचा उल्लेख कोणत्याहि वाङ्मयांत चुकून दग्वील आलेला नाही. अशा स्थितींत मेघदूतांतील पूर्वोक्त दोन उल्लेख चित्रकूटाशिवाय दुसऱ्या कोणाला उद्देशून असणार? तसेंच कालिदास-काळाला अधिक जवळचे, पूर्वपरंपरा माहीत असलेले व चिकित्सक टीकाकार सगळेच आंधळ्यांच्या माळेप्रमाणें एकाच चुकांच्या खड्ड्यांत पडतील, असें वाटत नाही. त्या मार्मिकांच्या मताला महत्त्व आहे. म्हणून एवढा पुरावा हा सिद्धान्त मान्य करण्याला पुरेसा होता यांत शंका नाही. परंतु त्यांत रामगड चित्रकूट ठरत होता तो रामगिरीच्या मध्यस्थीनें. यास्तव प्रस्तुत प्रमाण-प्रपंचावर अन्योन्याश्रयाचा दोष येऊं नये म्हणून आणि आमच्या प्रतिपाद्य प्रमेयाला स्वयंभू व दुहेरी बळकटी याची एवढ्याकरितां आम्हीं रामगिरीमार्फत जमविलेली दोघांची सोयरीक-एकता बाजूला ठेवली. आणि स्वतंत्रपणें तपासतांना रामगड हाच रामायणांत उल्लेखिलेला चित्रकूट होय, हें दाखविण्याची खटपट चवथ्या प्रकरणापासून आरंभिली. त्यासाठीं आपण अयोध्येहून निघालों आणि चित्रकूटावर जाणारा राम कोणत्या दिशेनें आणि कोणत्या डोंगरावर जातो, हें पहात असतांना सदर प्रकरणाच्या शेवटीं आपण रामगडवर येऊन थंबकलों. हाच रामगड म्हणजे चित्रकूट याचा पुरावा होय. शिवाय त्याच्या भरीला हा सिद्धान्त दृक्प्रत्ययानें व अधिक दृढतेनें प्रस्थापित करणारी ऋक्षविल

	रा म गि रि	चि त्र कू ट	रा म ग ड
<p>१ ठिकाण (Location)</p>	<p>नर्मदेच्या व अमरकंटकच्या पूर्वेस, विंध्य- ऋक्ष (महेंद्र पर्वताजवळ) दंडकारण्यांत रामाच्या मार्गावर (प्रयाग ते पंचवटी)</p>	<p>नर्मदेच्या व अमरकंटकच्या पूर्वेस, विंध्य- ऋक्ष (महेंद्र पर्वताजवळ) दंडकारण्यांत रामाच्या मार्गावर (प्रयाग ते पंचवटी)</p>	<p>नर्मदेच्या व अमरकंटकच्या पूर्वेस, विंध्य- ऋक्ष (महेंद्र पर्वताजवळ) दंडकारण्यांत रामाच्या मार्गावर (प्रयाग ते पंचवटी)</p>
<p>२ वर्णन</p>	<p>भव्य, उतुंग, उंच शिखरें सुळकेवजा, सर्व बाजूंनी दिसेल इतका उंच रमणीय व दर्शनीय; पवित्र नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे हरिणांचे कळप, मोर, हत्ती व नानाविध पक्षी अरण्य : विशिष्ट, विविध व विशाल वृक्ष सोसाट्याचा वारा मेघ टकरा मारण्याचें दृश्य एकांत स्थळ</p>	<p>भव्य, उतुंग, उंच शिखरें सुळकेवजा सर्व बाजूंनी दिसेल इतका उंच रमणीय व दर्शनीय; पवित्र नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे हरिणांचे कळप, मोर, हत्ती व नानाविध पक्षी अरण्य : विशिष्ट, विविध व विशाल वृक्ष सोसाट्याचा वारा मेघ टकरा मारण्याचें दृश्य एकांत स्थळ</p>	<p>भव्य, उतुंग, उंच शिखरें. सुळकेवजा सर्व बाजूंनी दिसेल इतकें उंच शिखर रमणीय व दर्शनीय; पवित्र नदी, जलप्रवाह, जलप्रपात, झरे हरिणांचे कळप, मोर, हत्ती व नानाविध पक्षी अरण्य : विशिष्ट, विविध व विशाल वृक्ष सोसाट्याचा वारा मेघ टकरा मारण्याचें दृश्य एकांत स्थळ</p>

<p>३ स्थल- माहात्म्य</p>	<p>रामसीतांचें वनवासांत वास्तव्य जनकतनयास्नान रामाचीं पावलें पुण्यप्रद ऋषींचे आश्रम, तपोभूमि</p>	<p>रामसीतांचें वनवासांत वास्तव्य जनकतनयास्नान रामाचीं पावलें पुण्यप्रद ऋषींचे आश्रम, तपोभूमि</p>	<p>रामसीतांचें वनवासांत वास्तव्य (परंपरा, दंतकथा, रामाचें देऊळ-मूर्ति) सीतास्नानाची आख्यायिका रामाचीं पावलें पुण्यप्रद ऋषींचे आश्रम, तपोभूमि</p>
<p>धैरिशिष्ट्ये (Dis- ting- wishing fea- tures)</p>	<p>निचुल + (स्रोतो) रंभ्र-ध्वनित स्रोतोरंभ्र ' स्निग्धछायातरु ' (गर्द झाडी) धातुराग</p>	<p>आरपार गुहा + निर्झर + प्रतिध्वनि ऋक्षविल ' स्निग्धछायातरु ' (गर्द झाडी) धातुराग</p>	<p>आरपार गुहा + निर्झर + प्रतिध्वनि ऋक्षविल ' स्निग्धछायातरु ' (गर्द झाडी) धातुराग</p>

टीप : अमरकंटक म्हणजे नर्मदेचा उगम कलिंगांत असे प्राचीन उल्लेख आहेत (म० पु०) कलिंगदेश नर्मदेच्या दक्षिणेला येऊं शकत नाहीं. अर्थात् अमरकंटक (आम्रकूट) व पर्यायानें रागगिरि विंध्यांतलेच ठरतात. शिवाय मंदाकिनी ही ऋक्षांतली नदी (भा० ऐ० कोश २६५ पहा.)

किंवा हाथिफोड गुहेची जबरदस्त व अनन्यसाधारण खूण आपण गेल्या प्रकरणांत पाहिली. तथापि प्रस्तुत सिद्धान्ताचा बळकट खुंटा आतां इतर प्रमाणांच्या परीक्षणानें हलवून पहावयाचा आहे. वस्तुतः प्रथमपासून अवधान राखलेल्या वाचकांना रामगड = रामगिरि = चित्रकूट हें प्रमेय म्हणजे उकललेलें कोडें होय. सबब आतांपर्यंत विखुरलेल्या विवेचनाचें सार थोडक्यांत एकत्र सांगून नंतर मुद्दाम राखून ठेवलेलीं कांहीं सूक्ष्म पण समाधानकारक नव-संशोधित प्रमाणें पुढें मांडून हा सहावा झोत पूर्ण करावयाचा आहे.

रामगड व चित्रकूट एकमेकांशीं कसे जुळतात, हें दाखविण्याची आतां आवश्यकता नाही. रामगडचें वर्णन दुसऱ्या व चित्रकूटाचें तिसऱ्या प्रकरणांत विस्तृत दिलें आहे. शिवाय रामगिरीचीं चौवीस वैशिष्ट्ये प्रारंभीच्याच प्रकरणांत नमूद केलीं आहेत. त्यामुळे हीं तीन ठिकाणचीं वर्णनें मनांत जुळून वाचकांच्या डोळ्यांपुढें त्यांतला अभिप्रेत असा एकच पर्वत उभा राहिला असेल, यांत शंका नाही. नांवे निराळीं, वस्तु एकच. एकाच दृष्टिपातांत तिघांचीं वर्णनवैशिष्ट्ये एकाच वेळीं सहजपणें लक्षांत भरावीं एवढ्याकरितां त्यांचें एक तुलना-दर्शक कोष्टक बनविलें आहे. तें पृष्ठ १५६/१५७ वर दिलेलेंच आहे.

दंतकथा व आख्यायिका

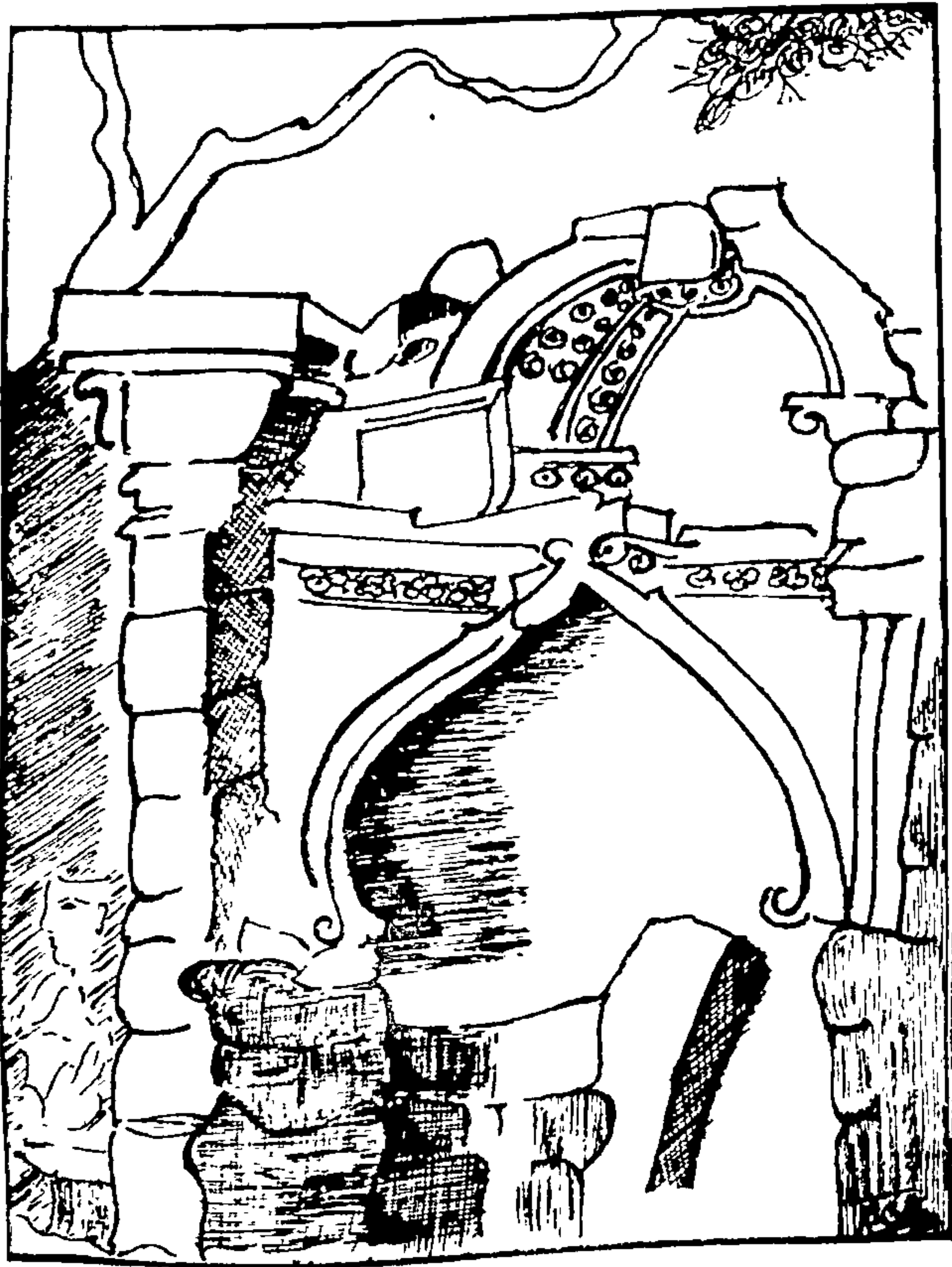
आतां दंतकथा व आख्यायिका पाहूं. त्या सर्व रामःविषयक आहेत. आम्हीं इतका वेळ हें प्रमाण मुद्दामच मार्गें ठेविलें होतें. पण आतां स्वतंत्र विश्वसनीय पुरावा मांडून झाल्यानंतर दंतकथांचें दप्तर सोडून पहाण्याला हरकत नाही. अन्यथासिद्ध प्रमेय दृढ करण्याला प्राचीन आख्यायिकांसारखा जुना माहितगार फार उपयुक्त. यासाठीं रामगड-चित्रकूट-एकत्व-सिद्धान्ताचा दुय्यम व उपोद्बलक पुरावा म्हणून हा दंतकथांचा दुजोरा खालीं सादर करण्यांत येत आहे. आधीं रामगड नांवांतच सुळीं राम आहे. राम येथें राहिले म्हणून हा रामगड. नांवे पडतात व रूढ होतात त्यांच्यामार्गें कारणपरंपरा उभी असते. रामगड या दोन शब्दांच्यामध्ये रामाचा संबंध इतिहास भरलेला आहे. या पर्वताच्या उंच शिखरागावर प्राचीन देवालय असून त्यांत राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या मूर्ति आहेत, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. (पुस्तकांतील फोटो पहावा.) इतर देवळांतल्या रामाच्या प्रतिमा हें रामाचें स्मारक असतें. येथील राममूर्ति रामाच्या वास्तव्याचें स्मारक आहे. एरवीं इतक्या उंचावर दगडावर दगड घालण्याची यातायात कोणी कशाला केली असती? वास्तविक पर्वतशिखरांवर देऊळ असण्याचा हक्क व वहिवाट शंकराची. पण हा मान रामचंद्राला मिळाला. याचें कारण राम येथें प्रत्यक्ष राहिले होते म्हणून. सदैव सन्निध असणारा हनुमानहि येथें आहेच. पण शिवाय येथें भरताची प्रतिमा आहे ती कशाकरितां? याचें कारण आतां कोणालहि 'अकथितोऽपि ज्ञायते।'

रामगड हाच चित्रकूट म्हणून येथे भरताची प्रतिमा आली. येथेच सुप्रसिद्ध भरत-भेट झाली, याचे तें प्रतीक व पुरावा होय. राम, लक्ष्मण व सीता यांच्या नांवाने गुहा आहेत. त्याखेरीज जोगिमारा नांवाची व इतर अनेक नैसर्गिक रहाण्या-सारख्या गुहा आहेत. त्यांत ऋषिमुनि रहात असत, अशी आख्यायिका आहे. रामाची पावले शिळेवर उमटलेली दाखवितात. त्यांचा फोटो अन्यत्र दिला आहे. एक वसिष्ठ-गुंफा असून तेथे रामाचे गुरु वसिष्ठऋषि रहात असत असे सांगतात. एक दगडी मूर्ति वाल्मीकीची म्हणून दाखवितात. मनशिळा नांवाचा ओलसर लालरंग (धातुराग) विपुल सांपडतो. त्या ठिकाणाला 'तिलक-माती' असे नांव आहे. चैत्रवैशाखांत येथे यात्रा भरते त्या वेळीं येथील टिळा कपाळीं लावतात. कारण येथेच रामाने सीतेच्या भालीं तिलक लावला होता, अशी समजूत आहे. यात्रेकरू डोंगरावरच्या झऱ्यांत स्नान करतात. त्याचे पुण्य गंगास्नानापेक्षा अधिक अशी श्रद्धा आहे. कारण वनवासाच्या काळांत तेथे प्रत्यक्ष सीतादेवीने स्नान केले आहे. म्हणूनच कालिदासाने याला 'जनकतनयास्नानपुण्योदक' म्हटले आहे. कोणी डोंगराखालीं लहानशी नदी आहे तेथे सीतेने स्नान केले असे समजतात. येथे रामाची आश्रमस्थाने दाखवितात. डोंगरावरच्या एका ठिकाणाला 'रावण-दरबार' किंवा 'रावण-बैठक' असे नांव आहे. येथे पाषाणाच्या प्रतिमा आहेत. त्या रावण, कुंभकर्ण व रावणपुत्र इंद्रजित यांच्या म्हणून सांगतात. डोंगराखालीं पर्वताचा एक नैसर्गिक बुरुजाच्या आकाराचा उंच सुळका वर निघालेला आहे. त्याचा माथा कोरून बसण्यासारखी जागा केलेली आहे. वनवासाच्या येथील वास्तव्यांत राम तेथे बसून या भागांतील रहिवाशांचे नृत्य वगैरे पहात बसे, अशी दंतकथा आहे.

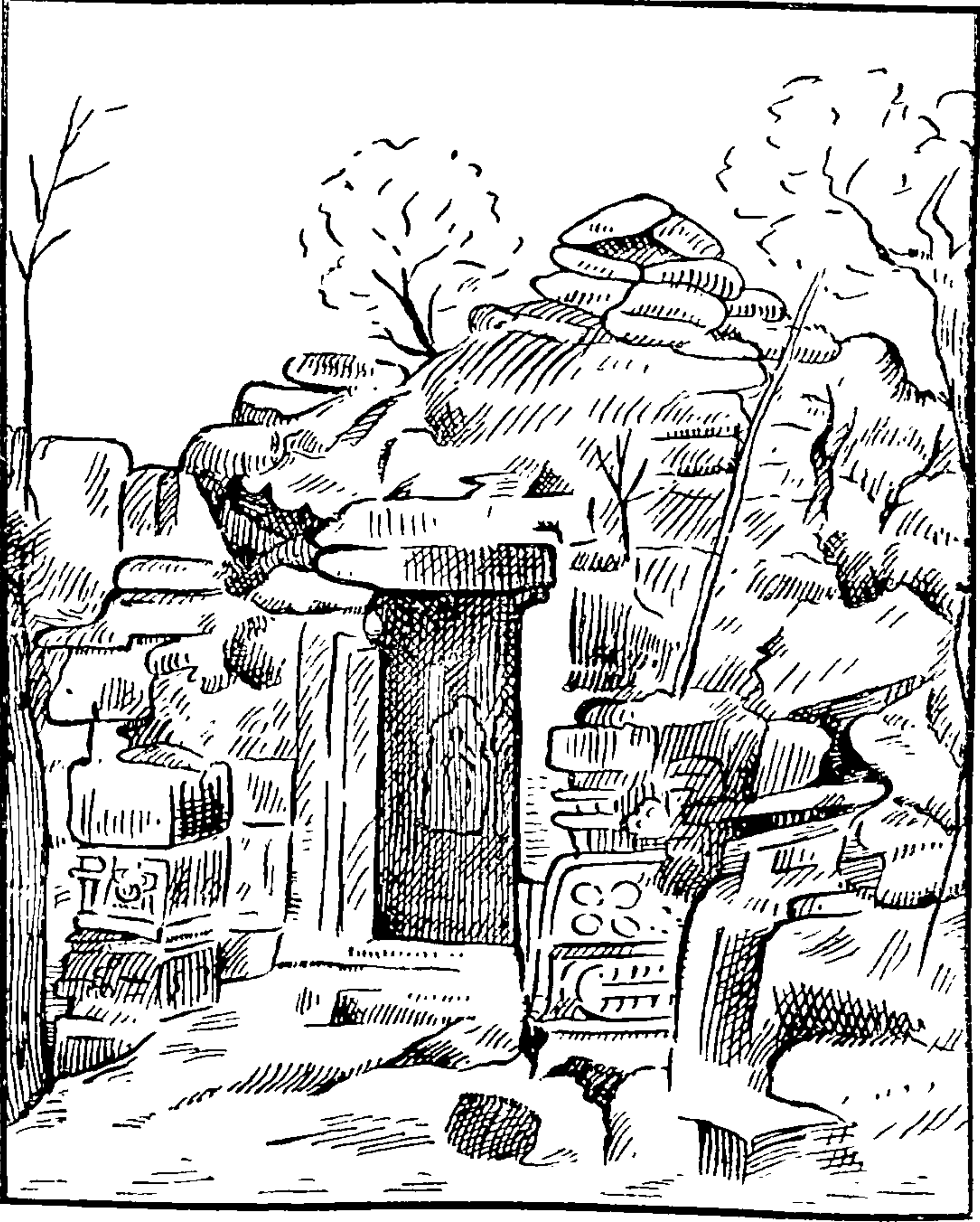
रामगडसभोंवतालचीं आजूबाजूचीं ठिकाणेसुद्धां रामकथेशीं संलग्न झालेलीं आहेत. ही पंचक्रोशी अथवा परिसर राम-विषयक दंतकथांनीं गजबजलेला आहे. येथील भूगोल राममय आहे म्हटले तरी चालेल. येथील असंख्य स्थळांनीं अद्यापिहि रामनाम सोडलेले नाहीं ! कांहीं उदाहरणे नमूद करतो.

रामगडच्या लगत चित्तलिखनी नांवाचा एक पहाड आहे. (बहुधा हा चित्रलेखन याचा अपभ्रंश असावा.) येथून रावणाने सीताहरण केले अशी समजूत आहे. या पहाडावर सुमारे शंभर फूट लांबीपर्यंत, अक्षरांच्या चार ओळी कोरलेल्या आहेत. खेदाची गोष्ट ही की, या शिलालेखांतील बहुतेक अक्षरे कालप्रभावाने धुपून गेली आहेत. रावण या रस्त्याने सीतेला बळजबरीने नेत असतांना तिने रामाकरितां हा संदेश लिहून ठेवला असे सांगतात. एक रामचबुतरा आहे. तेथे राम बसत असे. खालील कांहीं बोलकीं नांवे पहा : रामपूर, लक्ष्मणपूर, सीतापूर, विश्रामपूर, रामकोल टप्पा, लाखांडी (लक्ष्मण रहात असे त्यावरून पडलेले नांव) इ० इ०.

कोरीव प्रवेशद्वार, रामगड

पर्वताग्रावरचें अतिप्राचीन देऊळ, रामगड

आंत राम-लक्ष्मण-सीता यांच्या मूर्ति आहेत.

त्या देवळातील मूर्ति

रामगडनरील सीता - राम - लक्ष्मण यांच्या वनवासातील प्रतिमा. सीता रामाच्या उजव्या अंगाला !

चित्रकूट सोडल्यानंतर विश्रामपूर येथे रामाने वनवासाची दहा वर्षे वास्तव्य केले होते, म्हणून त्याला 'विश्राम'पूर म्हणतात.

असो. येथील राम-आख्यायिका कोठवर सांगायचा? संशोधक बेगलर-साहेबांचा रामगड-वर्णनाचा एक छोटा उतारा देतो :

"One comes upon a number of large natural open caves. Here it is said Munis and Rishis used to reside—some say Rama himself used to live here...whether Rama did or not, Rama's name certainly resides in these caves with a vengeance, for the last occupant has completely filled every inch of available spot in and about the caves with the names of Rama and Sita in red and white earth! When the fair is held on this hill, pilgrims visit this place also. It is said this used to be Valmiki's residence. hence the pilgrimage. (A. S. I. XIII p. 38-39.)

या गुहांतील अखेरच्या रहिवाशांनीं तेथे लाल व पांढऱ्या रंगाने काढलेल्या राम व सीता यांच्या नामाक्षरांनीं त्या गुहा आतून-बाहेरून चितारून ठेवल्या होत्या. तिळभरहि जागा मोकळी ठेवलेली नव्हती! हा राम-वास्तव्याचा पुरावा नव्हे खास. तथापि येथे रामाने वास्तव्य केले, अशा प्राचीन परंपरागत समजुतीचा व श्रद्धेचा मात्र हा पुरावा आहे हे निश्चित. लोक तोंडाने बोलत होते तेच त्याने हाताने लिहून ठेवले!

रामगड व त्याच्याभोंवतालचा रमणीय भूभाग हुबेहूब वाल्मीकीने रामायणांत वर्णिल्याप्रमाणे आहे, याची प्रत्यक्ष प्रचीति बेगलरसाहेबांना आली. ती त्यांनीं खालीलप्रमाणे व्यक्त करून ठेवली आहे :

I cannot speak too highly of the natural beauties of the hill-tracts; the swift clear streams leaping in cascades and lying in still, deep pools, of every rich colour from bright emerald green to deep dark reddish—brown fringed by a vegetation so rich, so green and in such charming contrast to the dark black and bright red lines of the weather—beaten rock and freshly exposed earth; the murmur of the streams; the songs of birds; the herds of deer; the more distant hills of a soft blue; and the nearer rocks rugged and tinted with bold dashes of red and yellow and black, make up a charming whole rarely surpassed. The exquisite descriptions of the Ramayana are literally true—all except the hermits' "coats of bark" and their belongings. (A. S. I. XIII p. 66.)

बेगलरसाहेब म्हणतात : या भूप्रदेशाच्या निसर्ग-सौंदर्याचे वर्णन कोठवर करावे? कितीहि प्रशंसा केली तरी ती अतिशयोक्ति होणार नाही! ते जलप्रपात, रम्य

व नटलेली वनश्री, झुळझुळ वहाणारे निर्झर, पक्ष्यांचें मंजुळ गान, हरिणांचे कळप, लांबचे निळे दिसणारे व जवळचे तांबूस-पिवळट दिसणारे डोंगर - यापेक्षां अधिक मनोवेधक निसर्गदृश्य क्वचितच असूं शकेल. या स्थळांचीं रामायणांतलीं वर्णनें अक्षरशः खरीं आहेत - समर्पक आहेत.

रामगड हाच प्राचीन चित्रकूट, ही समजूत पूर्वापार चालत आलेली आहे:

Tradition says, Sita used to reside in the cave known as Sita Bengra. The Reur river, which flows not very far off from the foot of the hill, is identified with the Mandakini... and tradition further says that this (Ramgadh) is the Chitrakuta Hill rendered immortal by Rama's sojourn.

(A. S. I. XIII. p. 42)

उत्तरेकडची हल्लींची रुहर नदी हीच मंदाकिनी आणि रामगड हाच रामानें वास्तव्य केलेला ऐतिहासिक चित्रकूट पर्वत, अशी प्राचीन परंपरा व समजूत आजतागायत आहे. ती खरी असली पाहिजे. म्हणूनच निःपक्षपातानें पहाणाऱ्याला रामगड-भूभाग आणि रामायणांतलें वर्णन यांच्यांत विलक्षण साम्य दिसतें. बेगलरसाहेबांनीं म्हटलें तें बरोबर आहे : वल्कलधारी ऋषिमुनींखेरीज बाकीचें रामायण-वर्णन आजहि रामगडभागाशीं तंतोतंत जुळतें !

गोंडवनांतील कोल लोकांच्या कथा

राम-विषयक

शेवटीं एकच महत्त्वाचा निर्देश करून बाकीचें दंतकथांचें उरलेलें दसर गुंडाळून ठेवूं. या भागांत रहाणाऱ्या गोंडवनांतील कोल या आदिवासी व जंगली लोकांच्यामध्ये ज्या प्राचीन कथा व लोकगीतें चालत आलीं आहेत त्यांत राम-विषयकांचाच भरणा बहुत आहे. राम आणि त्याचा सीतेबद्दलचा विरहविलाप हा अनेक गीतांचा विषय आहे. पुष्कळ गाण्यांतून रामाचा सीता-शोध वर्णिलेला आहे. कोल लोकांची वस्ती फार प्राचीनकालापासून विंध्यांत व विंध्याच्या दक्षिणेला आहे. विंदाजलि, विंदवासिनी, विंदवासिनीमाई ह्या त्यांच्या देवतांच्या नांवावरून ही गोष्ट स्पष्ट दिसते. वनवासी रामचंद्र या भागांत रहात होते. तेव्हां स्वर्गातील देव त्याला साहाय्य व सोबत करण्याकरितां येथें अवतरले. नंतर राम चवदा वर्षांनीं अयोध्येला परत गेला तेव्हां हे देवहि पुन्हा इंद्रपुरीला गेले. आजचे कोल लोक हे त्या वेळीं स्वर्गांतून अवतरलेल्या देवांचे वंशज आहेत, अशी त्यांची समजूत आहे. रामलक्ष्मणांच्या कित्येक दंतकथा प्रचलित आहेत. रामाला कोल लोक भगवान् या नांवानें संबोधतात. त्यांच्या धार्मिक गाण्यांमधून राम आहेच. एकदोन नमुने पहा. पहिल्या गाण्यांत रामनाम घेतात पण दशरथाचें कोणी घेत नाहीं, याबद्दल विषाद आहे.

१ एक नाम दशरथ का लेते
कोटी जनम फल होय
२ राम, रामकी लुतहाई
लूते जा पतलूता इ०

—(The Kol Tribe of Central India, p. 237).

मुख्य कथा शबरीची (शेवरी असैंहि म्हणतात) तीच बोरान्ची गोष्ट. राम तिच्या भक्तीने प्रसन्न झाले व तिला वर दिला. शबरीला पांच पुत्र झाले. तेच हल्लींच्या कोलांचे पूर्वज, अशी कथा त्यांच्यांत प्रचलित आहे. शबरीला रामाचा वर मिळाल्याची हकीगत रायपूरजवळच्या जंगलांत (रामगडपासून दक्षिणेला सुमारे ८०-९० मैलांवर) घडली. तेथे हल्लीं शेवरी-नारायण या नांवाचे विस्तीर्ण देवालय आहे. यावरूनहि रामाचा ओरिसामार्ग दृढ होतो.

या सर्व प्राचीन दंतकथांच्या चिबट वृत्तान्तांत व विस्तारांत कांहींच अर्थ नसेल काय ? विशेषतः शबरीची ऐतिहासिक कथा व शेवरी-नारायणाचे भौगोलिक स्थान यांना फार महत्त्व आहे. याचाच अर्थ राम प्रयागहून ओरिसामार्गे म्हणजे रामगडवर राहून सरळ दक्षिणेंत उतरून पूर्वगोदावरीच्या कांठीं भद्राचलम् येथे असलेल्या पंचवटींत आला असला पाहिजे. संभवनीयतेचा झोंक, त्याचप्रमाणे परंपरेचा पुरावा ओरिसा-मार्गाकडे झुकता आहे.

कालिदासाने रामगडच कां निवडला ?

मेघदूतांत कवीने रामगिरि म्हणून रामगड पसंत कशासाठी केला ? याचे रहस्य तो चित्रकूट होता हे होय. म्हणजे कालिदासाने चित्रकूट कां निवडला, असा खरा मूळ प्रश्न आहे. त्याचीं कारणे खालीलप्रमाणे :--

१. येथे प्रभु रामचंद्राचे वास्तव्य झाले, अशी स्वतः कवीची माहिती, भावना व श्रद्धा. आबालवृद्ध तसेच समजत होते, याचीहि कवीला जाणीव व दखल होती. भरत-भेटीचा भव्य व रोमांचकारक प्रसंग येथेच घडला. चित्रकूटावरची ही रामकथेंतलीं नाट्यपूर्ण दृश्ये भासकवीने आपल्या प्रतिमा व अभिषेक या नाटकांतून रंगभूमीवर आणली. भासाचीं नाटके पुन्हा पुन्हा आवडीने पहाणाऱ्या नादिष्ट तरुण कालिदासाच्या कविमनावर त्यांचा ठसा उमटला असेल यांत शंका नाही.

२. हा पर्वत फार प्राचीन, पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आणि पवित्रहि. रामाच्या आधीपासून पुण्यभूमि म्हणून त्याची ख्याति होती. किंबहुना पुण्यक्षेत्र म्हणून राम तेथे गेला व त्याला जावयास सांगितले. (रामा०-अयोध्याकांड) रामाचे नंतर लागलेले पाय हे चित्रकूटाचे जमेकडील आणखी एक कलम झाले इतकेच; बाकी तो लोकांना बंध व शांत होता मूळपासूनच.

३. चित्रकूट भागांत यक्ष-किन्नर-विद्याधर-उरग इत्यादिकांची वसति होती, (रामायण) हें तर खरेंच. परंतु इतिहास-कालांतहि यक्ष व नाग लोक तेथें रहात होत असा पुरावा सांपडतो. बौद्धांच्या संयुक्तनिकाय ग्रंथांत अनेक यक्ष-सूक्तें आहेत. हीं सर्व चित्रकूटाच्या किंचित् उत्तरेला अथवा ईशान्येला मगधांतलीं-बिहारच्या पश्चिम भागांतलीं आहेत. त्यांत इंद्रक, शक्र (= शक्र), मणिभद्र, प्रियंकर, पुनर्वसु इत्यादि तेथें रहात असलेल्या यक्षांशीं बुद्धाची भेट व संवाद झाल्याचें वर्णन आहे. यावरूनहि ही यक्षभूमि होती हें स्पष्ट दिसतें. या पार्श्वभूमीमुळें यक्षाला नायक करण्याची कल्पना कवीला सहजच स्फुरली असावी. अर्थात् त्याच्या निवासाला चित्रकूटच योग्य होता ! म्हणून कालिदासानें त्याला रहाण्याकरितां रामगिरीवरचें रामाचे आश्रम दिले.

४. पावित्र्याच्या जोडीला निसर्ग-रमणीयत्व, भव्यत्व. आदर्श एकांत स्थळ. निसर्गानें नटविलेला हा भूभाग कोणत्या कवीचें मन मोहून टाकणार नाही ?

५. कालिदास भव्यतेचा भोक्ता होता. Little things please litte minds अशी म्हण आहे. उंच कवि उंच पर्वत पसंत करीत असतो. मातबर लोक, विफल झाल्या तरी हरकत नाही, पण मोठाल्या महत्त्वाकांक्षा बाळगणारे असतात.

नोच्चार्थो विफलोऽपि दूषणपदं दूष्यस्तु कामो लघुः ।

किंबहुना हीच त्यांच्या यशाची गुरुकिल्ली अथवा पराणी म्हणतां येईल. प्रत्यक्षांत देखील ही भरारी, मग ' वचने किं दरिद्रता ? ' बोलूनचालून काव्यच रचायचें, मनोरथच चालवायचा, मग पांचशेंफुटी टेकड्या कशाला ? गगनचुंबी शिखर कां नको ?

६. चित्रकूटाच्या ऋक्षविलानें निसर्गाच्या नादी कालिदासाला खासच भुरळ पाडली असेल. उंच पर्वत व शिखरस्थ मेघ यांच्याप्रमाणेंच पर्वतरंध्रें आणि त्यांतून वहाणारा वारा हीं त्याचीं आवडतीं दृश्यें आहेत. तीं हटकून वर्णन करण्याचा त्याचा कल व कला झांकत नाहीत.

७. चित्रकूट आणि त्याचा परिसर हा तपोवनानीं पावन झालेला प्रदेश होता.

तीर्थे तीर्थे निर्मलं ब्रह्मवृंदं । वृंदे वृंदे तत्त्वचिंतानुवादः ।

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः । बोधे बोधे सच्चिदानंदभासः ।

अशा तऱ्हेचें उदात्त वर्णन लागू पडणाऱ्या योग्यतेचें तें ठिकाण होतें. नदी-पर्वतांप्रमाणेंच गतिमान् व अचल अशा परोपकारी मुनिजनांनीं तो भूभाग रमणीय झालेला होता. ऋषि, त्यांचे आश्रम, त्यांच्या पर्णकुटिका, त्यांची तपस्या व त्यांची तपोवनें हा कालिदासाच्या प्रेमादराचा विषय होता. त्याचा दुष्यंत म्हणतो—

विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।

राजांनाहि धाक व आदर वाटावा असा त्या तपोभूमीचा महिमा होता, म्हणून हा ' महर्षिसेवित ' पर्वत आणि त्यावरचे आश्रम कवीनें आपल्या खंडकाव्याकरितां कायम केले.

८. कालिदासाचा काल निश्चित नाही. तथापि तो भासापासून फारसा लांब नाही खास. कारण भास आणि त्यांच्या दरम्यान सौमिल्ल व कविपुत्र या दोघां-खेरीज तो कोणाचा नामनिर्देश करीत नाही. हे दोघांच्या दरम्यान दीर्घकालावधि लोटला असल्याचे चिन्ह नाही. एकूण भासकालीन परिस्थितीत कालिदासाच्या वेळी प्रचंड फरक पडलेला असल्याची शक्यता कमी. पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे तत्कालीन आर्यांचे जग - आर्यावर्त - स्थूलमानाने दोन टोंकांच्या आंत होते. उत्तरेची सीमा हिमालय आणि दक्षिणेची विंध्याचल (हिमवद्विंध्यकुंडलाम्). कालिदासाच्या काव्यांत उत्तरेकडील भागांचे वर्णन जसे सरस व रंगलेले आढळते तसे दक्षिण दिग्भागाचे म्हणजे विंध्य-नर्मदेच्या अलीकडचे आढळत नाही याचे कारण तेंच. कान आणि डोळे यांतले हे अंतर आहे ! प्रत्यक्ष परिचयाचे एक पाऊल देखील कल्पनेच्या विमान-संचारापेक्षां ठाम व भारी असते. An ounce of experience is better than a pound of knowledge असे म्हणतात ते उगीच नव्हे. तत्कालीन आर्य जगताची दोन उंच टोंके किंवा सीमा - विंध्याचल ते हिमाचल, कवीने आपल्या कथानकाचा प्रारंभ बिंदु व अखेरीचा बिंदु म्हणून कल्पिते स्वाभाविक आहे. त्यांत औचित्य व सौंदर्य होते. मेघ यक्षाचा प्रतिनिधि पण मुळांत यक्षच कालिदासाचा प्रतिनिधि आहे ! रामगिरि ते हिमगिरि हा मेघदूताचा प्रवास म्हणजे कालिदासाच्या प्रतिभा-सूर्याचे उत्तरायण होय !

९. हा विंध्यपरिसरांतील भाग जन्मभूमीच्या निमित्ताने किंवा वास्तव्यामुळे कवीच्या प्रेमाचा व परिचयाचा असला पाहिजे हे पूर्वी सांगितले आहे. चक्र वांकडी वाट करून त्याने विदिशा व उज्जयिनीकडे मेघाला ओढले आहे. उपमा देतांनाहि तो विंध्याला विसरत नाही. त्याच्या ऋतुसंहाराचे चक्र तर याच पर्वताभोंवती फिरते आहे. मग याहि ठिकाणी आपल्या प्रिय विंध्याला काव्यबद्ध करण्याची आयती चालून आलेली संधि कृतज्ञचतुर कालिदास कां गमवील ? शिवाय विदिशा, उज्जयिनी व त्या भूप्रदेशांतील परिचित डोंगर-नद्या विंध्याच्या अनुषंगाने वर्णावयाला मिळणार होत्या ते वेगळेच.

१०. मेघदूतांतील कथानकाचे जे केवळ काल्पनिक व गूढरम्य स्वरूप आपण हल्ली मानतो तसे त्याच्या रचनेच्या काळी नसावे. कालिदासपूर्व काळापर्यंत तेथे यक्ष लोकांची वसति होती असे मानण्याला आधार आहे. यक्ष-पूजा मोठ्या प्रमाणावर प्रचारांत आली होती - मौर्यांपासून ते गुप्तकाळाच्या प्रारंभापर्यंत त्या त्या काळांतील यक्ष-यक्षिणींच्या शेंकडों सुंदर शिल्प-मूर्ति अद्यापि सांपडतात. त्यांतील कांहीं नमुने मथुरेच्या वस्तुसंग्रहालयांत ठेवलेले आहेत, ते पाहून मन थकू होते. सुर-असुर-देव-राक्षस-वानर ही जशी इतिहास व कल्पना या आईबापांची संयुक्त प्रजा, तीच स्थिति यक्ष या जातीची असली पाहिजे. असो कवीने मेघदूत रचतांना निघण्याचे स्थळ आधी ठरविले की अखेरचा मुक्काम आधी निश्चित केला ? त्याच्या

डोक्यांतल्या नकाशांत कल्पनेनें आधीं कोणता बिंदु टिपला - हिमालयांतली अलका कीं विंध्याचलांतील रामगिरि ? कल्पित काव्यांतला व्यवहार प्रत्यक्षाच्या उलट असतो. काव्यमंदिर उभारतांना प्रायः आधीं कळस मग पाया अशीच बांधणी असते. शापित यक्षाच्या निर्वासनाची तयारी पक्की झाली तेव्हां कालिदास त्याला रहाण्याकरितां जागा शोधूं लागला. मनांत बिंबलेला चित्रकूट सहजच सुचला. तो थोड्या विचाराअंतीं त्यानें यक्षाकरितां लगबगीनें पक्का करून टाकला. तेथें सगळी 'सोय' होती. त्याच्या सर्व गरजा तेथें भागल्या, हें आपणांस माहीतच आहे.

यक्ष अलकेहून इकडे आला म्हणून तर तो मेघाला इकडून तिकडे पाठवूं शकतो आहे. मेघदूतांतील जो पहिला श्लोक म्हणून आपल्याला दिसतो त्यांतलें स्थळ किंवा कल्पना मात्र पहिली नव्हे. नाटकांतल्याप्रमाणेंच मेघदूत काव्यांतहि रामगिरीवरचा प्रारंभींचा यक्ष-प्रवेश कवीच्या मनोभूमीवरचा नंतरचा प्रवेश होय. नदीवर घाट बांधतात तशागत मेघदूताच्या श्लोकांच्या पायऱ्या अगदीं क्रमवार रचल्या असतील, असें वाटत नाहीं. काव्यांत गणित असलें तरी त्याच्या रचनेला गणितशास्त्राचे नियम लागू नाहीत. आम्हांला तर या खंडकाव्याचा थाट असा वाटतो कीं, उत्तरमेघ किंवा निदान त्यांतील बराचसा भाग ऊर्मीसरशीं प्रथम स्फुरला तसा पुरा केला आणि मागाहून त्याला पूर्वमेघ आरंभाकडून जोडला. भारतांत वस्ती केलेल्या मूळ आर्यांप्रमाणें कालिदासहि मेघदूतांत उत्तरेकडून पूर्वेकडे आलेला असावा असें दिसतें. चित्रकार तरी काय करतो ? कामुकाप्रमाणें त्याचीहि नजर मुद्दयावर असते ! तो प्रारंभींच चित्रमध्यगत मूर्ति आणि त्यांतूनहि तिचें मुख प्रथम हस्तगत करतो आणि मागाहून आजूबाजूची आवश्यक पण दुय्यम पार्श्वभूमि चित्तारीत बसतो. कवीची रीत तशीच. यक्षप्रश्नाचें उत्तर जी उत्तरेकडील अलका व तत्रस्थ यक्षपत्नी-ती आधीं रंगवून घेतली आणि भोंवतालची चित्रकूटाची चौकट रामगिरीच्या नव्या नांवाखालीं मागाहून आंखली. पडद्यामागचा प्रतिभेचा उफराटा प्रवास बाहेरून सुलटा दिसूं लागला !

११. हिमालय व कैलास हें आर्यांचें प्राचीन कालापासून आदराचें व श्रद्धेचें स्थान आहे. हें शिखर प्रत्यक्ष शंकराचें निवासस्थान होय. हा नगाधिराज 'देवतात्मा' आहे. उंच हिमालय हें जणूं आर्यांचें व त्यांच्या संस्कृतीचें प्रतीक व ध्येय-बिंदु आहे. हा हिमशुभ्र गगनचुंबी पर्वतराज विरागतेचा, आध्यात्मिक उच्चतेचा, सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वाचा व उन्नत वृत्तीचा द्योतक समजला जातो. म्हणूनच कालिदासाच्या बहुतेक प्रसंगांची व कथानकांची परिसमाप्ति या उच्च पातळीवर झालेली दिसून येते. शाकुंतलाचा सुद्धां शेवटला प्रवेश कालिदासानें हिमालयाच्या पवित्र व उन्नत भूमीवर योजलेला आहे. पहिला अंक पायथ्याशीं होता. सातवा अंक माथ्यावर

आहे. कालिदासाच्या कथानकाप्रमाणे त्याची पात्रेहि चढत जातात हे त्याचे वैशिष्ट्य-नायक-नायिकांनीं जणू आपल्या खडतर तपश्चर्येनें माणूस आणि देव यांतले अंतर तोडले. वैषयिक रंग-भूमि सोडून त्यांनीं आतां आध्यात्मिक उन्नत भूमिकेत प्रवेश केला, असा त्यांतील ध्वनि आहे.

सारांश, हिमालय नक्की ठरला. आतां त्याला शोभेल असा सामनेवाला हवा होता. उत्तरेकडील समाप्तीचे किंवा पर्यवसानाचे टोंक निश्चित झाले. तथापि दक्षिणेकडील आरंभीचे टोंक ठरविण्याचे स्वातंत्र्य व सवड मेघदूताच्या कार्याला होती. पण हिमालयाशीं टक्कर कोण देणार ? त्यांतल्या त्यांत विंध्यच. हिमाचलाच्या खालोखाल विंध्याचलच डोळ्यांत भरण्यासारखा होता. विशेषतः त्यांतील चित्रकूट पर्वत. रामायणाने तर त्याला प्रत्यक्षच हिमालयासारखा, त्याच्या तोडीचा^१ म्हणून गौरविलेले होते. त्याचा पूर्वेतिहास व लौकिकहि बरा होता. महर्षींशीं व रामादिकांशीं त्याचा संबंध होता. हिमालयाशीं अनुरूप म्हणून कालिदासाने चित्रकूट पसंत केला

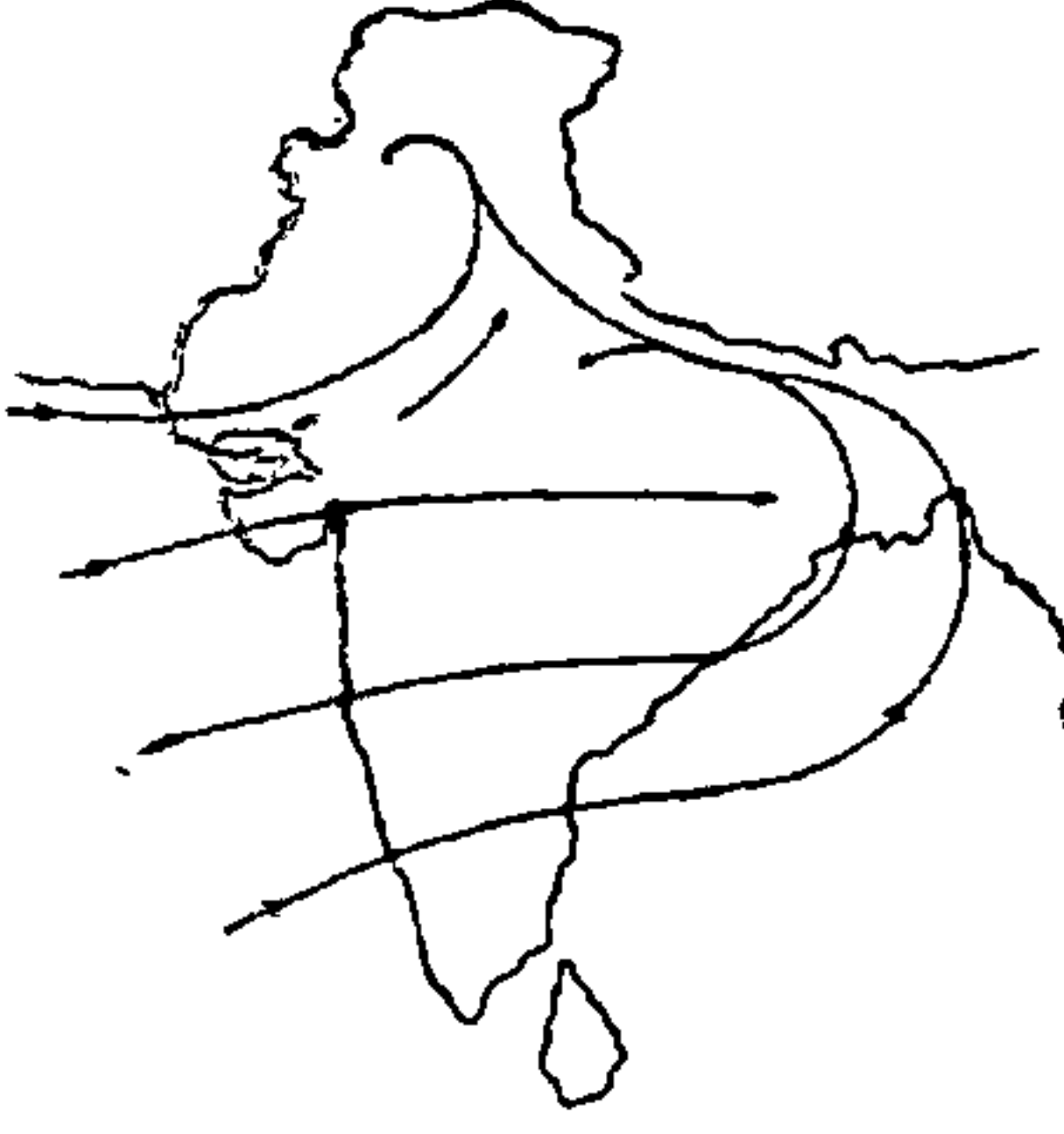
१२. आणि या दोन स्थळांची कालिदासाची आवड व निवड किती योग्य होती, हे त्यांच्यातील भव्य व मोहक सादृश्य पाहिले म्हणजे कळून येते. विंध्यांतला चित्रकूट आणि हिमालयांतील कैलास दोघेहि उंच, विस्तीर्ण, दुर्लभ्य. दोन्ही आर्यभू-देवीच्या कानांतील जणू कुंडलेच. एक रामगिरि तर दुसरा हिमगिरि. एक उत्तरसीमे-वरचा मानदंड तर दुसरा दक्षिणसीमेचा पहारेकरी. दोघेहि महर्षिसेवित. दोघेहि निसर्गरम्य, दर्शनीय, भव्य. दोघांचीं उत्तुंग शिखरे गगनोदराला टोंचणारीं. दोघांकडे तापसजनांचे आश्रम. दोघेहि पवित्र, पुण्योदक. जणू ते स्वर्ग-पथच (रामा०). दोघेही तुल्यबल, निदान तुलनीय. एकाला रामाचे पाय लागलेले, दुसऱ्याला शंकराचे. चित्रकूट रघुपतिपदांनीं अंकित तर हिमालयावर हरचरणन्यास ! राम-गिरीवर ऋक्षविल किंवा स्रोतोरंध्र तर हिमालयावर हंसद्वार अथवा कौचरंध्र ! (मे. ५७) एकाचे नांव चित्रकूट तर दुसऱ्याचे^२ हंसकूट !

१३. पावसाळ्याच्या प्रारंभापासून चार महिनेपर्यंत वाऱ्यांची एक दिशा असते. मेघांचा नैसर्गिक प्रवास अर्थातच या वाऱ्यांच्या सोबतीनें व साहाय्यानें चालतो. भारतीय हवामानखात्यांतील एक प्रमुख अधिकारी व तज्ज्ञ डॉ. सेन यांनीं या दृष्टीनें मेघदूताचे संशोधन करून Kalidas, the Great Materiologist या नांवाखाली एक प्रबंध लिहिला होता. तो कलकत्याच्या बंगाली मासिकांत प्रसिद्ध झाला होता, अशी माहिती मिळते. तथापि सदरील लेख प्रस्तुत लेखकाला

१. गंधमादनसंनिभः, गिरिराजसमः (अयोध्या० ५४ २९ व ९८.१२) गिरिराज म्हणजे हिमालय. गंधमादन हे कैलासाचे एक शिखर.

२. हिमालयाच्या शिखरांना हंसकूट हे नांव आहे.

मिळूं शकला नाही. मिळाल्यास त्यांतील माहिती इंग्रजी आवृत्तींत दाखल करूं. त्यांत डॉ. सेन यांनीं कालिदासाच्या मेघाचा मार्ग हवामानशास्त्राच्या म्हणजे निसर्गाच्या नियमांना अनुसरून आहे, असें सिद्ध केले आहे. तात्पर्य, हिमालयाकडे

पर्जन्यधारी मेघ कोणीकडून येतात हे स्थूलमानानें निरीक्षण करून त्याला जुळणारा चित्रकूट कवीने कायम केला असावा. दरवर्षी पावसाळा सुरू होण्याच्या आरंभी नैर्ऋत्य मान्सून वाऱ्यांची एक शाखा बंगालच्या उपसागरांत शिरते व याच सुमारास त्या उपसागरांत जोराची वादळे उत्पन्न होतात. त्यामुळे त्या वाऱ्यांची गति पश्चिमाभिमुख होऊन तो महानदीचे खोरे, छोटानागपूरचा डोंगराळ प्रदेश व माळव्याचे पठार या भागांत घुसतो व याच वेळीं

या नैर्ऋत्य मान्सून वाऱ्यांची दुसरी शाखा कोंकणपट्टीतून वर येऊन ती तापी, नर्मदा यांच्या खोऱ्यांत शिरते. माळव्याच्या पठारावर हे दोन वारे एकत्र झाले म्हणजे ते आपला उत्तरेकडचा मार्ग सुरू करतात.

कालिदास रामगडवर आला होता

रामगडचे रामगिरि या नांवाखालीं कालिदासानें जें वर्णन केले आहे त्यावरून हाच रामाचा चित्रकूट याबाबत शंकेला जागा रहात नाही. त्याहीपेक्षां त्यानें केलेले चित्रकूटाचे रघुवंशांतले रेखीव वर्णन पाहिले म्हणजे तें हल्लींच्या रामगड-पर्वताचे आहे, हें स्पष्टतेनें प्रतीत होतें. ' धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ ' हें वर्णन निःसंशयपणें रामगडच्या गगनचुंबी शिखराचे, हाथिफोड गुहेचे आणि त्यांतील आवाज करणाऱ्या जलप्रपाताचे आहे. एवढेच नव्हे तर हा देखावा प्रत्यक्ष पाहिलेला, अनुभविलेला असल्याखेरीज असें शब्दचित्र रेखाटणें शक्य नाही. हें न पाहिलेल्या माणसाचे वर्णन नव्हे. कालिदास रामगडवर आला होता, व त्यानें कांहीं काळ तेथें वसति केली होती, हें सूर्यप्रकाशाइतकें स्पष्ट आहे. फार काय, पण मेघदूत व रघुवंशांतील कांहीं भाग त्याला येथेंच स्फुरला. त्या लघुमहाकाव्यांचा पायाच नव्हे, तर कांहीं मजले त्यानें येथेंच—याच उंच स्थळीं रचले. रामायणांतला राम वनवासांत येथें आला होता, ही घटना जितकी निःसंदिग्ध तितकीच कालिदास येथें आला होता ही गोष्ट निश्चित. रामगड या दोघांच्या पदस्पर्शानें पावन झालेला पर्वत आहे. जगांत दोन प्रकारचे लोक यशाचे धनी होतात :

ते धन्याः ते महात्मानः तेषां लोके स्थितं यशः
यैर्निबद्धानि काव्यानि ये वा काव्येषु कीर्तिताः ॥

कविश्रेष्ठ कालिदास धन्य आणि त्याच्या काव्याला विषय पुरविणारा धनुर्धारी राम त्याहून धन्य ! अशा दोघांना आपल्या अंकावर खेळविल्याचें भाग्य ज्याला लाभलें, तो उंच पर्वतहि धन्य नव्हे काय ?

रामाचा चित्रकूट तोच यक्षाचा रामगिरि

सारांश, चित्रकूट पर्वत प्राचीन, पवित्र, राम-संबंधित, लोकांत प्रसिद्ध, उंच, रमणीय व दर्शनीय आणि कैलास-शिखराशी तुल्यबल अथवा शोभण्यासारखा म्हणून कालिदासानें पसंत केला. अर्थात् परिचित व राम-संचारित हीं कारणें सर्वांत प्रबळ. पण हा प्राचीन चित्रकूट कांहीं एकदम रामगड बनलेला नाही. दरम्यान पुष्कळ पायऱ्या आहेत. काळाच्या धुक्यामुळें त्या लांबून दिसत नाहींत. कालभेदानें व कारणपरत्वे या पर्वताला अनेक नामांतरांतून व अवस्थांतरांतून जावें लागलें आहे.

विंध्य→ऋक्ष→चित्रकूट (= प्रसवण)→गुहागिरि (अयो० १०३४९)
→रामगिरि→रामगड अशी त्याच्या नामांतराची वंशावळ किंवा परंपरा मांडून दाखवितां येईल.

चित्रकूटावर ऋक्षविल गुहा असल्यामुळें रामायणांत त्याला गुहागिरि म्हटलें आहे. पुढें रामाच्या वास्तव्यामुळें त्याला रामगिरि हें नांव लोकांत मिळालें असलें तर त्यांत नवल तें काय ? तें स्वाभाविकच आहे. नांवें-विशेषतः प्राचीन काळीं वर्णनात्मक व त्या त्या स्थळांच्या वैशिष्ट्यांवरून पडलेलीं असतात. नांव ठेवणें आणि नांव पडणें यांत फरक आहे. जीं नांवें आपोआप पडतात व लोकांत रूढ होतात त्यांमध्ये वस्तूचें नेमकें वैशिष्ट्य प्रकट झालेलें असतें. ठिकाणाची चटकन् ओळख पटविण्याची शक्ति त्यांत असते. किंबहुना त्यासाठीच त्यांचा जन्म होतो. हेंच पद-पदार्थसंबंधांतील रहस्य होय.

लोकमुखाच्या हलत्या पाळण्यांत पडलेलें नांव म्हणींप्रमाणें सार्थ, वैशिष्ट्य-दर्शक व सर्वसंमत असतें. डोंगरांतल्या पाऊलवाटेप्रमाणें तें सहज रूढ होतें व अंगवळणीं पडतें. 'पुष्पसंगें मातीस वास लागे' या न्यायानें प्रसिद्ध व्यक्तींच्या सह-वासामुळें त्या त्या भूमीला त्यांचीं नांवें मिळतात, हा नेहमींचा अनुभव आहे याच चालीनें चित्रकूटाचा गुहागिरि व नंतर रामगिरि झाला. विचित्र शिखर किंवा गुहा यांपेक्षां राम-संबंधाचें वैशिष्ट्य कितीतरी पटीनें अधिक. ओळख पटविणें, हा जो नामाभिधानाचा किंबहुना शब्दांचा व भाषेचा जन्महेतु, तो या नवीन नाम-करणानें कसा सहजसुंदरतेनें साधला पहा. म्हणूनच लोकांनीं स्वयंस्फूर्तीनें स्वतःच्या सहस्रमुखांनीं अगर लोकमुख असा जो कवि त्याच्या तोंडानें चित्रकूटाचें 'रामगिरि' असें नवीन नांव उद्घोषित केलें व प्रचारांत आणलें. राम येथें राहिले तो

रामगिरि असा हा मध्यमपदलोपी समास आहे. 'येथें राहिले' या मधल्या पदाचा व्याकरणानें लोप केला आणि येथें राहिले, या मधल्या इतिहासाचा काळानें लोप केला.

पुढें रामगिरीचा रामगड असा अपभ्रंश झाला. असा होतो. मेघदूतांतल्याच देवगिरीचा नाही का हल्लीं देवगड झालेला ? (मे० श्लोक ४२).

पार्श्वाम्युदयाची साक्ष :— आतां रामगिरि म्हणजेच चित्रकूट या सिद्धप्राय प्रमेयाला जर आणखी पुराव्याची आवश्यकताच असेल, तर एक छोटेंसें उपोद्बलक प्रमाण येथें दाखल करतो. सातव्या शतकांत होऊन गेलेला जैनांचा आचार्य व कवि (राष्ट्रकूट नृपति अमोघवर्ष याचा गुरु) जिनसेन यानें पार्श्वाम्युदय नामक काव्य रचलें आहे. तें मेघदूतावर समस्यापूरणाच्या पद्धतीनें रचलेलें आहे. म्हणजे तीन ओळी स्वतःच्या व एक (अगर दोन) ओळी मेघदूताच्या, असा हा प्रकार आहे. रामगिरीवरील रामचरणांचा उल्लेख आलेल्या चरणांवरील जिनसेनाचा हा श्लोक पहा :—

भूयश्चानुस्मर सिषिधुषः कार्यसिद्धयै प्रयत्य
प्रायेणेष्टा महति विधुरे देवताऽनुस्मृतिर्नः ।
सिद्धिक्षेत्रं शरणमथवा गच्छ तं रामशैलं
वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु ॥ ४६ ॥

आतां या श्लोकावरील जैनांचीच पारंपरिक टीका पहा :

सिद्धिक्षेत्रम् श्रेयस्थानम् । तं रामशैलम् ।
रामगिर्यपराभिधानं चित्रकूटम् । शरणं शरण्यम् ।
गच्छ याहि । संग्रामभीरुश्चेत् तत्पृष्टगतो भव इत्यर्थः ।

यावरून सातव्या शतकापासून रामगिरि म्हणजे रामाचा चित्रकूट अशी समजूत होती, याबाबत शंका रहात नाही. (विशेषतः सिद्धिक्षेत्र हा शब्द पहा.) रामशैल शब्दावरून मात्र रामगिरि हें विशेषनाम म्हणून तत्पूर्वीं रूढ नव्हतें, असा तर्क होतो. हें वैशिष्ट्यदर्शक, बोलकें सुंदर नांव कालिदासानें प्रथम योजलें असें दिसतें.

असो. मध्यंतरीच्या काळांत इतिहास-परंपरा तुटली. नांवें बदललीं. पण शिखर तेंच आहे ! बाकी बदलतें परंतु ही न बदलणारी खूण आहे. उत्तरराम-चरितांत राम दीर्घकालानंतर पुन्हा पंचवटींत येतो. त्या वेळीं त्याला तो पूर्वपरिचित प्रदेश ओळखूं येईना. इतका बदल त्यांत झाला होता. तेव्हां डोंगरांच्या सुळक्यांनीं त्याची खात्री करून दिली कीं, हेंच तें वन. त्याप्रमाणेंच चित्रकूटाच्या बाबतींत झालें आहे. पुष्कळसें बदलले आहेत - नांवसुद्धां. बदलण्यासारखें आहे तें बदलले - बदलणारच. अंतर, दिशा, समजुतीदेखील बदलल्या, चुकल्या; म्हणून पर्वत इकडला

तिकडे जाणार आहे थोडाच ! तो जागच्या जागी आहे. आपण फिरतो आहोत. बुंदेलखंड आणि नागपुराजवळ यांची स्थापना चालू आहे !

राम आणि कालिदास यांनी इतक्या भुईसरपट टेकड्यांना आपल्या वास्तव्यांत व काव्यांत खास थारा दिलेला नसेल. मणि टाकून आपण कांचा जमा करीत आहोत. तथापि त्या विनशिखराच्या बुटक्या टेकड्या किती वेळ भ्रांति उत्पन्न करू शकतील ? रामगडचें सगुहानिर्झर गगनचुंबी शिखर जोपर्यंत आकाशांत उंच घुसून राहिले आहे तोपर्यंत तोतये चित्रकूट आणि चुकीचे रामटेक फार काळ तग धरतील असे वाटत नाही. ते रामगडचें अर्थात् चित्रकूटाचें उचुंग पर्वतशिखर म्हणजे दिशा चुकलेल्या संशोधनाला रामाची जागा दाखविणारा उंच दीपस्तंभच होय, यांत शंका नाही. बाकीचें बदलेल पण शिखर बदलत नाही. म्हणून भवभूतीच्या रामाप्रमाणें हे उंच पर्वताग्र पाहून आपण म्हणू शकतो कीं —

बहोर्दृष्टं कालादपरिमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं दृढयति

योगायोग असा विचित्र कीं, या पर्वताची अशी त्रिस्थळी यात्रा झालेली आहे ! विचान्याची ओढाताण होऊन त्याला हल्लीं तीन ठिकाणें संभाळावीं लागत आहेत ! पराक्रमी हनुमानानें जसा द्रोणागिरि संबंध इकडचा तिकडे नेला त्याप्रमाणें संशोधन-वीरांनीं याला उचलून नेऊन अन्यत्र स्थापन केला आहे. चित्रकूट नेला बुंदेलखंडांत, तर रामगिरि स्थापला नागपूरजवळ. रामगड विचारा जागच्या जागीच उभा आहे. रामपदांचा धनी असून तो चोरासारखा कानकोंडा झाला आहे. त्याला कोणी पुसत नाही ! रामगिरि हाच चित्रकूट नसेल ना, अशा संशयानें संशोधकांना मधूनच अस्वस्थता वाटे, हें खरें. पण त्या संशयाचें त्यांनीं निरसन करून टाकलें ! कसे ? बुंदेलखंडांतील म्हणजे हल्लींचा चित्रकूट रामगिरीशीं जमत नाही असे ठरवून ! चुकीच्या रामगिरीशीं (म्हणजे रामटेकशीं) खरा चित्रकूटसुद्धां जुळायचा नाही मग चुकीचा चित्रकूट कुठून जमणार ! यामुळें कुणाचा कुणाला मेळ नाही, अशी बेबंदशाहीची व असमाधानकारक स्थिति माजून राहिलेली आहे. म्हणतात ना : तुझे आहे तुजपाशीं, परि तूं जागा चुकलासी. अशी वेदान्तशास्त्रांतील आत्म्याप्रमाणें संशोधनक्षेत्रांत या पर्वताची अवस्था झाली. तथापि बारकाईनें व अंतर्मुखतेनें शोधलें कीं या तीन नामरूपांतलें एकतत्त्व खात्रीनें दिसण्यासारखें आहे. हा पर्वत शोधायला दुसरीकडे जावयाला नको. तो तेथेंच आहे - तोच आहे - एकच आहे.

ज्ञोत ७ वा

यक्षकथानक रामायणांतून घेतलें

कवेः यक्ष-वृत्तान्ते सीताराधववृत्तान्तसमाधिः अस्ति इति केचित् ।

— पूर्णसरस्वती (१४ वें शतक)

मेघदूताचें कथानक काल्पनिक कीं ऐतिहासिक ? कवीनें स्वतःच्या डोक्यांतून काढलेलें कीं कशाच्या तरी आधारानें रचलेलें ? या काव्यांत कांहीं लोक तर्क करतात त्याप्रमाणें कवीनें स्वानुभवाचें चित्र रेखाटलेलें आहे कीं काय ? मेघदूत स्वतंत्र नसलें तर त्याचे मूलाधार कोणते ? त्यांतील मध्यवर्ती कल्पना कशी व कशावरून सुचली ? हा विरही नायक कोण ? यक्षच कशाकरितां ? यक्ष-कथानकाचा बाकीचा तपशील कोठून आणला ? हा यक्ष प्रियां-विरहाच्या शापकालांत रहाण्या-करितां नेमका 'रामगिरी' वरच कसा आला ? हा उपटसुंभ रामगिरि कुठला ? (कारण त्याचा उल्लेख दुसरीकडे कोठेंच आलेला नाही) हें नांव नवीन योजलें असलें तर तें रामगिरीच कां ? शिवाय या पर्वतार्शी राम आणि सीता यांचा संबंध कवीनें जोडला आहे त्यांतलें रहस्य काय ? या रामगिरीवर आश्रम कोठून आले ? आणि एका आश्रमानें भागण्यासारखें असतांना हा यक्ष अनेक आश्रमांत कां वसति करीत होता ? त्याला जो शाप मिळाला होता तो वर्षभोग्यच कां ? कमी किंवा अधिक मुदतीचा कां नाही ? आणि ही एक वर्षाची मुदत पावसाळ्याच्या अखेर शरद् ऋतूच्या संधानांतच संपावी, यांतलें इंगित काय ?

हे अनेक प्रश्न असले तरी त्या सर्वांचें उत्तर एकाच वाक्यांत देतां येण्या-सारखें आहे ! मेघदूत काव्य रामायणावरून रचलेलें आहे हें तें उत्तर होय. म्हणूनच बारकाईनें पाहिलें, कीं मेघदूतांत रामायणांतील कथाप्रसंगांचें प्रतिबिंब स्पष्ट दिसूं लागतें. वर्णनें, कल्पना, शब्दप्रयोग, एवढेंच नव्हे तर कथानक देखील जसेंच्या तसें उचललेलें आढळतें तें कमानें पाहूं.

कालिदास महाकवि असला तरी वाल्मीकि आद्यकवि आहे. म्हणून तर त्याचा महिमा अ-पूर्व. पहिली काव्य-‘श्री’ काढली वाल्मीकीनें. तो धडा इतरांनीं गिरविला. पण वळण तेंच होतें. काव्यांत प्रथम राम आणला वाल्मीकीनें. हें रहस्य रामरक्षेच्या सुंदर उपमैत पहावयास सांपडतें.

कृजन्तं राम रामेऽति मधुरं मधुराक्षरं

आरुह्य कविताशाखां वंदे वाल्मीकि-कोकिलम्

त्या वाल्मीकिकोकिळानें वाङ्मयरूपी उंच वृक्षाच्या कविताशाखेवर चढून रामगुणानुवादाचे पहिले स्वर आपल्या निसर्गमधुर व सुसंस्कृत कंठांतून काढले. याच राम-संगीताची शेवटली गोड ललकारी पुढें व्रजभाषेंत तुळसीदासजींनीं मारली. ही कोकिल-कूजनाची उपमा आणखी एका दृष्टीनेंहि अन्वर्थक होऊं शकते. कोकिळाचा ध्वनि मूळ धरून त्यावर संगीतांतील षड्जादिक स्वर बसविले व गायनशास्त्राचा विस्तार झाला. त्याचप्रमाणें भास-कालिदासादि सर्व उत्तरकालीन लेखकांच्या काव्यप्रपंचाची उभारणी आद्यकवींच्या पायावर झालेली आहे. या अर्थानें कोकिळाची उपमा अधिक सार्थ आहे. वाल्मीकि कविताशाखेवर चढला. मागाहून आले ते वाल्मीकीच्या खांद्यावर चढले आणि गाऊं लागले !

भगीरथाप्रमाणें काव्य-गंगा प्रथम आणली ती वाल्मीकीनें: कालिदास प्रभृति हे मागाहून आलेले आर्य वसाहतवाले होत. त्यांना ही गंगा आयती सांपडली— रहायला, पिकें काढायला, क्रीडा करायला. पण तिचा मूळ उगम वाल्मीकीच्या वारुळांत आहे. म्हणूनच जुन्या म्हणीला न जुमानतां या नदीचें मूळ व या ऋषीचें कूळ शोधलें पाहिजे. कालिदासाच्या काव्यजलाचे कालवे आद्यकवींच्या मूळ झऱ्यांतून काढलेले आहेत. ते वृक्षमूळाला फुटलेले फांटे व धरलेलीं फळें. तें वाल्मीकि-युग होतें, छंदोबद्ध रचनेची पहिली वसाहत त्यानें स्थापली. निःशब्दतेच्या अथवा गद्याच्या रूक्ष रानांत काव्याची पहिली ललकारी त्यानें मारली. कवितेच्या छंदाचा मूळ ऋषि वाल्मीकि. सैरावैरा धावणाऱ्या व वाऱ्यावर विरणान्या अचपळ गद्याला पद्म-बंधांनीं बांधून स्मृतीच्या चौकटींत स्थिर केलें वाल्मीकीनें. निरपराधी कौचपक्ष्याची हत्या पाहून **मा निषाद प्रतिष्ठां त्वम्** हा जगांतील पहिला श्लोक त्यानें रचला -- अथवा अक्षरशः त्याच्या मुखांतून बाहेर पडला— कळवळून सहजस्फूर्ततेनें. कालिदास वर्णन करतो—

निषादविद्धांडजदर्शनोत्थः

श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥

वाल्मीकीच्या शोकानें श्लोकाचें रूप धारण केलें. हीच रसवंतीची जन्मकथा. काव्याची उत्पत्ति, स्थिति व लय भावनाक्षोभांतच. काव्य किंवा प्रतिभा-विलास ही केवळ क्रीडा नसून माणुसकी हा तिचा आत्मा आहे, हें त्यांतलें रहस्य आहे. हा वाल्मीकीचा पहिला श्लोक काव्यनिर्मितीचा केवळ श्रीगणेशा नसून त्याचें प्रात्यक्षिक होय. म्हणूनच या आद्य काव्यरचनेवर सरस्वतीचें रूपक रचलें गेलें (बृहद्धर्मपुराण अध्याय २५.६४)

कविताशक्तिरूपा च विद्यारूपा सरस्वती

तस्य शोकापनोदाय महर्षेर्मुखमाययौ ॥

ब्रह्मदेवानें सरस्वतीला कविशक्ति बनण्याचें वरदान दिलेलें होतें (भव त्वं कविता-शक्तिः कवीनां वदनेषु ह ।) कौचवधानें शोकाकुल झालेला हा महर्षि पाहून सरस्वती त्याच्या जिह्वाग्रीं जाऊन बसली. अभिप्राय असा कीं, वाल्मीकीची काव्य-रचना ही साक्षात् सरस्वतीची सृष्टि होय.

रामायणाचें ऋण

वाल्मीकीनंतर झालेले संस्कृत कवि त्याच्याच छापेंतले-परंपरेंतले. ते रामायणाच्या सावलींतच वाढले. आद्यकवीच्या रामराज्यांतलेच ते प्रजाजन. भासापासून भवभूतीपर्यंतचें कविमंडळ म्हणजे वाल्मीकीचा विस्तारलेला वंशवेल होय. वाल्मीकीचें लाग अलीकडच्या काळापर्यंत येऊन पोचलेलें आहे. रामकथेवांचून कवींचें भागण्यासारखें नव्हतें. प्रसन्नराघवांतील हें प्रारंभीचें संभाषण पहा.

नट : कथं पुनरमी कवयः सर्वे रामचंद्रमेव वर्णयन्ति ?

सूत्रधार : न अयं कवीनां दोषः । यतः ।

स्वसूक्तीनां पात्रं रघुतिलकमेकं कलयतां

कवीनां को दोषः स तु गुणगणानामवगुणः

.....सोयंकवित्वद्रुमः

किं बन्ध्यः क्रियते विना रघुकुलोत्तंसप्रशंसाफलम् ॥

सूत्रधार समजावून सांगतो : सर्व कवि रामाचेंच वर्णन करीत रहातात. हा त्यांचा दोष नव्हे, हा रामाच्या गुणांचा दोष आहे ! रामप्रशंसारूपी फळाशिवाय कवित्वरूपी वृक्ष महत्त्व पावत नाही, त्याला काय करणार ? सारांश, वाल्मीकीच्या रामायणाची छाप व छाया त्याच्यानंतर झालेल्या सर्व कवींवर कमीअधिक प्रमाणांत पडलेली आहे, यांत संशय नाही.

तथापि वाल्मीकीच्या वाङ्मयीन वंशाचा खरा वारस व कुलदीपक म्हणजे कालिदास. प्राचीन संस्कृत साहित्याच्या नाण्यावर एका बाजूला वाल्मीकीचा छाप आहे तर दुसऱ्या बाजूवर कालिदासाची मुद्रा आहे. काव्यप्रांताचा मूळ राज्य-संस्थापक वाल्मीकि असला तरी त्याचा साम्राज्यांत विस्तार करून जगभर पताका मिरविली कालिदासानें. पहिला जणू चंद्रगुप्त, तर दुसरा सम्राट् अशोक. या सर्वां वाल्मीकीनें काव्यरचनेंत सफाईदारपणा, वैचित्र्य, बांधेसूदपणा व अलंकार यांची भर घालून आद्यकवीच्याहि वर झेंप टाकली. वल्कलधारिणी शकुंतलेप्रमाणें वाल्मीकीच्या कवितेंतहि अनलंकृत सौंदर्याची एक नैसर्गिक मोहिनी आहे. तथापि यथोचित अलंकारांनी नटलेली कालिदासाची कविताकामिनी कांकणभर सरस म्हणावयास हवी.

झणत्कार जीच्या करीं कंकणांचा

रुणत्कार जीच्या पर्दीं नूपुरांचा

अशी कालिदासाची नादवती नाट्य-कविता नटीप्रमाणें जेव्हां रसिकांपुढें प्रथम अवतीर्ण झाली असेल त्या वेळीं त्यानें तर आद्यकवीवर कडी केली, असे उत्स्फूर्त उद्गार धन्य रसिकांच्या मुखांतून बाहेर पडले असतील, यांत शंका नाही.

त्या काव्योज्ज्वल युगाचा कालिदास हा पराक्रमी प्रतिनिधि असला तरी त्याचा मूळ प्रवर्तक वाल्मीकीच. कोणी मोठा कवि झाला तरी आकाशांतून पडत नाही. तो परंपरेच्या उदरांतून जन्माला येतो. त्या गर्भवासांत पूर्वजांचें संचितज्ञान शोषून त्यावर त्याचा पिंड वाढत असतो. अखिल वस्तुजाताप्रमाणें काव्योत्पत्तीलाहि उत्क्रांतीचें तत्त्व लागू आहे. संस्कृत कवितेनें विकासक्रमानें चढतां चढतां उच्च बिंदु गांठला. तोच कालिदास. वाल्मीकीची रामकथा ही चढणाऱ्या कालिदासाची शिडी होती. रामायणाच्या ऋणावर त्यानें मेघदूताचा यशस्वी काव्यव्यापार केला, हें प्रस्तुत प्रकरणांत दाखवावयाचें आहे.

त्याच्या महाकवित्वाचा व कवितेचा प्रारंभीचा सूक्ष्म तंतु कसा व कशांतून निघाला हें शोधण्यांत मौज आहे तसाच बोधहि आहे. राजशेखर म्हणतो तेंच खरें : **सर्वः परेभ्य एव व्युत्पद्यते.** नवा ग्रंथकार मांगल्याचें भांडवल घेऊनच पुढें जात असतो. सगळेंच नवीन कोण व कोठून आणूं शकणार ? ज्ञानाच्या ईश्वरानें नाही का 'पूर्वाचार्यांना वाट पुसत' ज्ञानेश्वरी लिहिली ? कालिदासानें तेंच केलें. मेघदूताच्या बनावटीला लागणारा सगळा कच्चा माल त्यानें रामायणाच्या उतारपेठेंतून आणला. विशेषतः काव्याच्या प्रांतांत विषय जुना पण मांडणी नवीन, अशा गुंफणीच्या तऱ्हेनें काव्यतत्वाचा विकास झालेला आढळतो. धागे तेच रंग वेगळाले, असा हा काव्याचा गोफ प्राचीन काळापासून विणला गेला आहे. मेघदूताच्या काव्यव्यापारांतलें मूळचें भांडवल वाल्मीकीचें. कालिदासानें तें चातुर्यानें वापरून शतगुणित केलें. कालिदास समजला जातो त्यापेक्षां किती पटींनीं तो रामायणाचा ऋणी आहे ! पण त्यामुळें त्याचें श्रेय यत्किंचितहि कमी होत नाही.

तीं तीं पदें नित्य फिरोनि येतीं

त्या त्याच अर्थाप्रति दाविताती

पण 'चातुर्य आहे रचनेंत मोठें' हें कवित्वाचें मर्म होय. वनवासी रामाच्या आकृतींतून विलासी यक्षाची कलाकृति त्यानें कोरून काढली ही कालिदासाची किमया. बाहेरून प्रकाश पडला तरी चमकावयाला स्वतःचे पैलू लागतातच. रेखा वाल्मीकीच्या रंग कालिदासाचे, असा हा दोन प्रतिभांचा प्रीतिसंगम आहे.

त एव पदविन्यासा त एवार्थविभूतयः

तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात्

१२]

मराठी ग्रंथ संपदा-ग्रंथ, उर्गा, कृष्णलक्ष्मण.
अनुवाद २३/४/६ वि:
मार्क ११/३५ बाई वि:

कथावस्तु तीच, विषय तोच, शब्द तेच, त्यांचा अर्थहि तोच. पण रचना-चातुर्याने त्यांत नवे काव्य व सौंदर्य कसे निर्माण होतें याचें मेघदूत हें एक उत्कृष्ट प्रात्यक्षिक होय. वाल्मीकीचा मेघ होता. त्यांत बीज खेळविली कालिदासानें.

मेघदूताचे मूलाधार

महाभारतांतील नलोपाख्यानांत हंसाला दूत म्हणून धाडल्याची कथा आहे. त्यावरून मेघाची कल्पना कालिदासाला सुचली, असा कांहीं विद्वानांनीं तर्क केला आहे. मेघदूतांतील—

इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीऽवोन्मुखी सा

या उल्लेखावरून मेघाला दूत म्हणून पाठविण्याची कल्पना काय ती रामकथेंतून घेतलेली असण्याची शक्यता आहे; तथापि बाकी सर्व सजावट मात्र कालिदासाची स्वतंत्र निर्मिति आहे, अशी सर्वसाधारण समजूत आहे. परंतु वस्तुस्थिति तशी नाही. या समजुतीपेक्षां रामायणाचा कितीतरी अधिक उपयोग कालिदासानें करून घेतला आहे. किंबहुना मेघदूताच्या कथानकांतील सर्व प्रमुख अंगोपांगांचा उगम व बीजे रामायणांत सांपडतात, हें पुढील दिलेल्या रामायणांतील उताऱ्यांवरून दिसून येईल. विशाल रामायणांत विखुरलेल्या विविध प्रसंगांतील व कल्पनांतील मधुर सौंदर्य गोळा करून कालिदासानें मेघदूताच्या मधाचें पोळें बनविलेलें आहे.

रामायणांतून कित्येक कल्पना कालिदासानें उचललेल्या आहेत, ही गोष्ट सम्यक् प्रस्थापित व सर्वविश्रुत आहे. शब्द शैली व कल्पना या बाबतींतल्या दोघांतील साम्य-स्थलांच्या स्थूल समालोचनानेंहि हें रामायणाचें ऋण सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. याची असंख्य उदाहरणे देतां येतील. कित्येकांनीं तीं दिलींहि आहेत. तथापि कालिदासाचें रामायणोपजीवित्व एवढ्यावर थांबत नाही. आपल्या मेघदूताचा संबंध सांगाडा त्यानें रामायणांतून निवडलेल्या प्रसंगांनीं बनविलेला आहे, हें आम्हांला येथें दाखवावयाचें आहे. नुसत्या कल्पना-हरणानें लोलुप कालिदासाची तृप्ति झाली नाही. त्या मधुकरानें वाल्मीकीच्या प्रफुल्ल शतपत्रांतील रामकथारसावर झडप घातली. ते सारे प्रसंग उचलून आपल्या प्रयोगाच्या सोयीसाठीं त्यांत हवे ते फेरफार करून त्यानें ते मेघदूतांत वापरले, असें स्पष्ट दिसते. रामायणांतले ते प्रसंग व कथाभाग खालीं दर्शविण्यांत येत आहेत:—

१. पंपासरोवराच्या कांठीं (ऋष्यमूकाजवळ) राम-लक्ष्मणांचा शोकगर्भ संवाद. नदी, प्रवाह, वृक्ष, प्राणी व पक्षी पाहून रामाला दूरस्थ विरहांतरित प्रियेचें वारंवार स्मरण व शोकसंतापवृद्धि. (कि. सर्ग १ ला)

२. किष्किंधेजवळ ' गिरिगुहें 'त रहात असतांना सीतेची आठवण होऊन राम-लक्ष्मणांचें शोकाकांतत्व. नंतर रामाचें प्रसवण पर्वतावर वास्तव्य. त्यांतील

माल्यवान् शिखराच्या शोभेचें वर्णन, रामाची विरहविव्दलता. लक्ष्मणानें केलेलें सांत्वन. पावसाळ्याचे चार महिने कंटून शरत्कालापर्यन्त धीर धरण्यासंबंधी लक्ष्मण रामाला सुचवितो. चार महिने क्षोभ आवरून काढ, अशी त्याला प्रार्थना. (किष्किंधाकांड सर्ग २७)

३. प्रस्रवणवरील पावसाळ्याचें वर्णन. पावसाळ्यांचीं दृश्यें पाहून सारखी प्रियेची आठवण. पुनर्मीलनाविषयींची चिंता व व्याकुलता. (कि. सर्ग २८).

४. त्याच ठिकाणीं शारदीय रजनी पाहून पुन्हा रामाचा सीता-विलाप. ' कामशोकाभिपीडित ' रामाचे करुण उद्गार :

कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मां अपश्यती
एवमादि नरश्रेष्ठः विललाप नृपात्मजः ॥

रामाची विषण्ण व विसंज्ञ स्थिति. पावसाळ्याचे ते चार महिने शंभर वर्षां-सारखे भासतात.

चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः .

रामाच्या खालील विशेषणांत यक्षवर्णनाचीं बीजें दिसतात—

अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः

दीनो दूरगृहः कामी...

अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः

शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमः (कि सर्ग ३०)

५. ' पवनपुत्र ' ' वायुमार्गानुसारी ' असा जो रामदूत हनुमान् त्याचें रामसंदेश सीतेला पोंचविण्याकरितां लंकागमनार्थ आकाशमार्गानें उड्डाण. गगन-मार्गाचें व उड्डाणाच्या मारुतीचें वर्णन. गगनपथसंचारी मारुतीला चारपांच ठिकाणी मेघाची उपमा. लंकेंत प्रवेश करण्यापूर्वीं महामेघतुल्य दिसणाऱ्या ' कामरूप ' हनुमंतानें मेघाप्रमाणेंच सौम्य रूप धारण केलें तो प्रसंग. मारुतीला लंका इंद्रपुरी-सारखी आणि पुढील सर्गांतून कुबेर-नगरी म्हणजे अलकेसारखी दिसली. मारुतीचीं विशेषणें पहा. विद्युद्गणविभूषित, वायुसूनुः, पवनात्मयोनि, चारुनाना विधरूपधारी, कामरूप, महामेघसंकाशः इ. इ. (सुंदरकांड सर्ग १ ला)

६. संपन्न लंकानगरी, त्यांतील उंच चित्रविचित्रित प्रासादांचें वर्णन. राक्षस-ललनांचा क्रीडारस, संगीत, सुरापान व शृंगारिक लीलांचा सुरस वृत्तांत. रावण-गृह कुबेरभवनासारखें. रावणाची शयनभूमि, अंतःपुर व पानभूमि यांचें वर्णन. रावण-प्रासादांतल्या जिंकून आणून ठेवलेल्या गंधर्वस्त्रियांचें व त्यांच्या सौंदर्याचें वर्णन. (सुं. सर्ग २ ते ११)

७. अशोकवनिकेंतील सीता. तिचीं विशेषणें पहाः— ' मलिनसंवीता ', दुःख-संतप्ता, परिक्षीणा, तपस्विनी, अश्रुपूर्णमुखी, तन्वी, कृशांगी, दुःखपरायणा, शोक-

ध्यानपरा, पूर्णचंद्रानना, निःश्वसन्ती पुनः पुनः, अनिदिता, अनलंकृता इ. इ. (सुं. सर्ग १५ व १९ इ.)

८. मारुतीचें दूतत्व. सीतेला रामसंदेशकथन. सीतेचें व त्याचें संभाषण. हनुमान्, रामाची मदनदाहानें झालेली व्याकुल मनःस्थिति व शारीरिक दशा वर्णन करतो. सीतेचा रामाला उलट निरोप. त्यांतील खुणेच्या गोष्टी सांगण्याची कल्पना. (सुं. ३२ च्या पुढील सर्ग)

९. चित्रकूट पर्वतावरील राम-सीतांचें वास्तव्य. चित्रकूटाच्या वनाचें, शिखराचें, निसर्गशोभेचें वर्णन. समीप वहाणाच्या मंदाकिनी नदींत सीतेचें स्नान. (अयोध्याकांड ५२ च्या पुढचे व ९४ च्या पुढील सर्ग)

१०. ऋक्षविल : विंध्य पर्वतांतील ऋक्षविल गुहेचें वर्णन (ही चित्रकूट पर्वतावरचीच, हें मार्गें दाखविलें आहे). या गुहेजवळचे वृक्ष, त्यांतून निघणारे हंस, चक्रवाक् इ. नानाविध पक्षी. शिवाय प्रस्रवण पर्वतावरील पावसाळ्यांत गर्भार्थ बलांकमालांचें मेघांकडे उड्डाण; मानससरोवराकडे प्रस्थान ठेवून निघालेले चक्रवाक पक्षी यांचें वर्णन.

मेघदूतांतील राजहंस व बलाका तुला मानससरोवरापर्यंत सोबत करतील इत्यादि वर्णनाचा भाग वरील रामायण-प्रसंगावरून सुचलेला आहे. (किष्किंधा. ५० ते ५२)

वाल्मीकीच्या ग्रंथराजांतलीं वरील वर्णनें वाचलीं, कीं कालिदासाचा ग्रंथ लागतो. यक्षाची प्रेम-कहाणी म्हणजे वेषांतरित रामकथा होय. वरील प्रसंग हेच कालिदासाच्या काव्याचे मूलाधार याबाबत शंका रहात नाहीं.

यक्ष म्हणजे वेषांतर केलेला राम

त्याकरितां रामायणाच्या मूळ संहितेकडेच वळलें पाहिजे. मेघदूताच्या काव्य-भूमीवर मुख्य स्थळें दोन आणि पात्रें इन मीन तीन. यक्ष, यक्षपत्नी आणि मेघ. हे तिघेहि जण अनुक्रमें राम-सीता-हनुमान् यांच्यांतून कसे निघाले, हें त्या दृष्टीनें पाहिलें म्हणजे मार्मिक निरीक्षकांना मुळांत सहज दिसेल. जिज्ञासूंनीं वर नमूद केलेले रामायणाचे ते ते भाग पहावे.

वरील विवेचनावरून मेघदूत व रामायण यांच्यांतील जन्य-जनक-संबंध सहज लक्षांत येईल. परंतु मेघदूत ही बहुतांशीं कालिदासाच्या प्रतिभेची स्वतंत्र निर्मिति आहे, अशी प्रचलित समजूत आहे :

“रामायण व मेघदूत यांत किंचित् प्रसंगसाम्य व कल्पनासाम्य दिसत असलें तरी इतर ठिकाणीं कालिदासाची प्रतिभा स्वतंत्रपणें मनोहर सृष्टि निर्माण करीत आहे. अलकेच्या मार्गावरचीं नगरें, ग्राम, पर्वत, नद्या

वगैरेंच्या, तसेंच अलकेच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनांत आणि यक्षपत्नीच्या विरहावस्थेचें शब्दचित्र रेखाटण्यांत कालिदासाची प्रतिभा सर्वस्वी अनृणी होती, यांत संशय नाही.”

(कालिदास, पृष्ठ १२५)

ही समजूत व विधान वस्तुस्थितीला धरून नाही. रामायण व मेघदूत यांच्यातील प्रसंगसाम्य व कल्पनासाम्य ‘ किंचित् ’ नसून जबरदस्त आहे. एवढेंच नव्हे तर अलकेच्या व यक्षगृहाच्या वर्णनांत आणि यक्षपत्नीच्या विरहावस्थेचें शब्दचित्र रेखाटण्यांतहि कालिदासाची स्फूर्ति ‘ सर्वस्वी अनृणी ’ नसून सर्वस्वी ऋणी होती, असें स्पष्ट दिसून येतें.

राम-कथानकावरून कालिदासाला फक्त मूळ कल्पना सुचली असें नसून सगळीं कच्ची सामुग्री किंवा शिधा त्यानें रामायणांतून घेतला हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. उगीच नव्हती लोकांत वदंता पसरली कीं, कालिदास कवीनें आपलें नवकाव्य रामावरून केलें आहे म्हणून. त्या लोक-समजुतीचा सुगावा आपल्याला मल्लिनाथावरून लागतो:—

सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनासि निधाय मेघसंदेशं कविः कृतवान्
इति आहुः ।

पण परंपरेची सांखळी तुटली. खड्डा पडला. इतिहासाचे मधले मधले दुवे दिसेनासे झाले. त्यामुळें आज मेघदूताच्या रामायणोपजीवित्वाचा ‘ शोध ’ लावावा लागत आहे ! रामायण हें एखाद्या नैसर्गिक विस्तीर्ण वनासारखें आहे. मेघदूत आटपशीर पण नीटनेटकें उद्यान आहे. पहिल्यांत भव्यता तर दुसऱ्यांत प्रमाणबद्धता आहे. पहिल्यांत विविधता भरपूर, दुसऱ्यांत योजनेवर कटाक्ष. रामायण हा ‘ आवो जावो घर तुम्हारा ’ अशा जुन्या थाटाचा जहागिरदारी पद्धतीचा टोलेजंग राजवाडा. मेघदूत सर्व जिथल्या तिथें असलेला द्रुमदार रेखीव बंगला-चित्रासारखा. वाल्मीकीच्या खाणींतून हवें तेवढेंच सोने घेऊन कालिदासानें त्यावर कलाकुसर करून हातांत घालण्याजोगी, बापरतां येण्यासारखी एक चमकदार अंगठी बनविली. तिलाच आपण मेघदूत म्हणतो. एखादा कल्पक मुलगा मेकेंनांच्या पेट्यांतले निरनिराळे तुकडे निवडून व जोडून पूल अथवा मनोरा तयार करतो, त्याप्रमाणें कालिदासानें रामायणांतील शब्दांचे, कल्पनांचे व प्रसंगांचे विखुरलेले तुकडे वेंचून, बदलून, रंगवून सांधे मोडून व जुळवून मेघदूताचें ‘ स्वतंत्र ’ व सुंदर घर उभारलें. या बांधकामांत दुतर्फी काम सुरू होतें : स्मरणशक्ति व प्रत्युत्पन्नमति रामायणाच्या गुदामांतून कच्चा माल वाहून आणीत होती व योजकता खाराखिरीनें त्यांतले उपयोगी नग निवडून बाजूला काढण्याच्या कामांत गुंगली होती. आराखडा (प्लॅन) काढून त्यावरहुकूम जुळणी व मांडणी करण्याचें तंत्र अर्थात् चपळ

प्रतिभेच्या हातीं सोंपविलेलें होतें. मध्येंच ती स्वतःच्या डोक्यानें तयार केलेला नग बसवून टाकी. नावीन्य, प्रमाणबद्धता व आकर्षकता यांवर तिचा मोठा कटाक्ष होता !

अशा रीतीनें मेघदूताची काव्यसरिता रामायणाच्या डोंगरांतून निघाली आहे यांत संशय नाही. म्हणूनच कालिदासानें रघुवंशाच्या प्रस्तावनेंत याची उदार मनानें कबुली दिली आहे.

अथवा कृतवाक्द्वारे वंशेऽस्मिन् पूर्वसूरिभिः

मणौ वज्रसमुत्कीर्णैः सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥

कवीच्या मनांतील या पूर्वसूरींच्या यादींत पहिलें व प्रमुख नांव आद्यकवीचें होतें, यांत शंका कसली ? कालिदास म्हणतो : रामचरित्र म्हणजे वाल्मीकीनें वेज पाडलेलें मोती आहे. त्यांत दोरा ओवून मी त्यांचा हार बनवीत आहे एवढेंच. हे उद्गार कवीच्या विनयशीलतेचे द्योतक समजले जातात. परंतु शालनितेइतकीच त्यांत सत्यता आहे. वाल्मीकीच्या वडिलोपार्जित वारशाखालीं वांकलेल्या या वंशजाचा तो काव्यमय कबुलीजबाब आहे. महाकाव्याच्या प्रशस्त चौकटींत तो देतां आला, मेघदूतांत तो दिला नाही इतकेंच.

कांहीं शब्दांच्या अचूक खुणा

(१) ' स्निग्ध ' शब्द कोठून आणला ?

रामगिरी कसा ? जेथें स्निग्ध छायातरु आहेत तो. असें मेघदूतांत वर्णन आहे. स्निग्ध शब्दाचे सान्द्र किंवा निबिड आणि ओले-जलार्द्र असे दोन अर्थ आहेत. हल्लीं निबिड अथवा घनदाट हाच अर्थ स्वीकारण्यांत येतो. तथापि कवीला अभिप्रेत अर्थ हा नव्हे. या शब्दाच्या मूलस्थानाचा पत्ता न लागल्यामुळें आतांपर्यंत हा अर्थ लावण्यांत आला आहे. आतां प्रस्तुत संशोधनांत दोन नवीन गोष्टी प्रस्थापित झाल्या आहेत. रामायण हा मेघदूताचा मूलाधार ही एक, आणि रामगिरि हाच प्राचीन चित्रकूट, ही दुसरी. या दोन सिद्धान्तांच्या प्रकाशानें कालिदासाच्या मनांत स्निग्ध शब्दाचा कोणता अर्थ होता याचा छडा लावतां आला तर पाहूं.

हा स्निग्ध शब्द कालिदासानें आणला कोठून ? वृक्षांच्या अगर तरुंच्या मागें स्निग्ध हें विशेषण त्यानें अन्यत्र कोठेंहि वापरलेलें नाही मग येथेंच तें कां योजलें ? त्याचें प्रयोजन किंवा औचित्य काय ? हा प्रचारांत नसलेला आडवळणी शब्दप्रयोग कशाकरितां ? अशा विचारांत पडून मी अंधारांत चांचपडत होतो. (आणि खरोखरीच त्यावेळीं दिवा मालवून अंधारांत, न येणाऱ्या निद्रेची आराधना करीत पडलों होतो) कांहीं दिसेना. इतक्यांत एक कल्पना मनांत चमकून गेली. दिवा लावला. रामायण उघडलें. तेव्हां लख्ख प्रकाश पडला ! त्या उजेडांत स्निग्ध

शब्द आणि त्याच्या वापरांतलें इंगित स्वच्छ दिसूं लागलें. ज्या चित्रकूटाचा कालिदासानें रामगिरि केला त्यांतील ऋक्षविलाच्या वर्णनाचा जो किष्किंधा-कांडांतील ५० वा सर्ग त्यांत तो नेमका सांपडला. तो एका श्लोकांत सामील होऊन अंग चोरून सावासारखा कळे न कळेसा बसलेला होता. हिरव्या पानांवरच्या हिरव्या किड्यासारखा. पण माझ्या अधाशी दृष्टीतून आतां तो सुटण्यासारखा राहिलेला नव्हता.

तथा चेऽमे बिलद्वारे स्निग्धाः तिष्ठन्ति पादपाः

सीताशोधार्थ तेथें आलेल्या हनुमान्-प्रभृति वानरांना त्या गुहेच्या तोंडाशीं ओले झालेले जलार्द्र वृक्ष दिसले. कशामुळें ते वृक्ष ओले होत होते? अर्थात् गुहे-तील जलप्रवाहामुळें. एवढेंच नव्हे तर त्या गुहेतून जे हंस, क्रौंच, सारस इत्यादि पक्षी बाहेर पडत होते तेसुद्धां जलार्द्र होऊनच. पाण्यानें भिजलेले पक्षी व झाडे पाहूनच 'कांतारवनकोविद' हनुमानानें या गुहेत जलाशय असला पाहिजे असें अनुमान केलें व तृष्णाकांत वानरांना सांगितलें.

क्षुत्पिपासापरीतास्तु श्रान्तास्तु सलिलार्थिनः ।

वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ।

अस्माच्चाऽपि बिलात् हंसाः क्रौंचाश्च सह सारसैः ॥ १५ ॥

जलार्द्राः चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वशः ।

नूनं सलिलवान् अत्र कूपो वा यदि वा हृदः ॥ १६ ॥

तथा चेऽमे बिलद्वारे स्निग्धा स्तिष्ठन्ति पादपाः ।

इत्युक्तास्तद्विलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् ॥ १७ ॥

यांतील स्निग्ध (=जलार्द्र) शब्द याच अर्थानें कालिदासानें मेघदूतांत उचलून नेला आहे याबाबत आतां अधिक स्पष्टीकरण नको. जेथून स्थळ (चित्रकूट अर्थात् रामगिरि) घेतलें तेथूनच त्याचें वर्णन घेतलें! जागेबरोबर तदंगभूत वस्तु यावयाच्याच! कालिदासानें रामगडच्या सफरींत हाथिफोड गुहा व त्यांतील जल-प्रवाह प्रत्यक्ष पाहिला असला पाहिजे, हें पूर्वीच दाखविलें आहे. त्या जलप्रवाहानें गुहाद्वारापासले भिजणारे ओले वृक्ष पाहून त्याला रामायणांतील स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः या वस्तुस्थितिदर्शक वर्णनाचा प्रत्यय आला. म्हणून कालिदासानें 'स्निग्ध-च्छायातरुषु' हा औचित्यपूर्ण शब्दप्रयोग बुद्धिपुरःसर केला, यांत शंका कसली?

सारांश, स्निग्ध हा दोन अक्षरी शब्द म्हणजे रामगिरीचें रहस्य उकलणारा एक पंचाक्षरीच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. या लहानशा दिव्याचा प्रकाश

टीपः—हंससारसादि पक्षी गुहेतून बाहेर उडण्याचें रामायणांतलें वरील वर्णन वाचून कवीला हंस, बलाक इ० पक्षी मेघाला सोबत फरतील ही कल्पना सुचली असावी. शिवाय हें दृश्य कवीनें रामगडवर प्रत्यक्ष पाहिलेलें असणें अगदीं स्वाभाविक आहे.

मोठा आहे. ज्या रस्त्याने कवीने वाल्मीकीचा माल वाहून नेला तो दाखाविणारी ही एक चाकोरीची खूणच आहे. हा शब्द ज्याप्रमाणे कालिदासाच्या रामायणोप-जीवित्वाचा द्योतक, तितकाच तो चित्रकूट म्हणजे रामगिरि या सिद्धान्ताचा अचूक पुरावा होय.

२. 'छायातरु' देखील रामायणांतून आणले

अयोध्याकांडाच्या ९४ व्या सर्गात चित्रकूट पर्वताचे वर्णन आहे. त्यावरील वृक्षांची यादी देण्यांत दोन संबंध श्लोक खर्ची पडले आहेत. सुमारे पंचवीस वृक्षांचीं नांवे त्यांत आहेत. या लांबलचक नामावळीनंतर छायावद्भिः असें एक विशेषण घातलेलें आहे.

पुष्पावद्भिः फलोपेतैः छायावद्भिः मनोरमैः ।

एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः ॥ १० ॥

बाकीचा फापटपसारा आपल्या भावकाव्याला अनावश्यक आहे हें हेरून स्निग्ध व छायावद्भिः हीं नेमकीं दोन वैशिष्ट्यपूर्ण लक्षणें कालिदासानें वेंचली व 'स्निग्ध-च्छायातरु' या एकाच शब्दप्रयोगानें आपलें वर्णनाचें काम साधलें. यावरून त्याची अल्पाक्षरमणीयता तर दिसून येतेच. शिवाय रामायणाचें ऋणहि स्पष्ट दिसते. त्यांतल्या शेलक्या फळांवर त्यानें टोंच मारली आहे. वाल्मीकीच्या स्निग्धच्छाया-तरुच्या सांवलींत कालिदास वाढला आहे.

३. आषाढस्य प्रथमदिवसे (श्लोक २)

यक्षाने मेघ आषाढांतल्या कोणत्या दिवशीं पाहिला ?

पहिल्या कीं शेवटल्या ?

या श्लोकांत प्रथमदिवसे असा प्रयोग सर्वत्र स्वीकारला जातो. परंतु तो बरोबर नाही, हें येथें दाखवावयाचें आहे. प्रथम म्हणजे पहिला व प्रथम म्हणजे शेवटला. यक्षानें जो मेघ पाहिला तो आषाढाच्या आरंभी कीं शेवटीं ? तात्पर्य, श कीं थ असा हा वाद आहे. तथापि तो केवळ शाब्दिक व शुष्क असता तर येथें त्याचा ऊहापोह करण्याचें कारण नव्हतें. ध कीं मा या 'पेशवाई'तील प्रश्नाप्रमाणेंच तो मनोरंजक व महत्त्वाचा आहे. कारण शब्द बदलला कीं अर्थ बदलतो आणि त्यामुळें त्याच्यामागची परिस्थितीची संबंध बैठकच बदलून जाते ! वर्णमालेंत थ आणि श यांच्यांत बाराच अक्षरांचें अंतर असेल, पण अर्थतः त्यांच्यांत दोन हजार वर्षांचें अंतर आहे ! कसें तें पुढें सांगितलें आहे. शिवाय या शब्दाच्या किंवा खरें पाहिलें असतां या अक्षराच्या निश्चितीमुळें निराळीं अनुमानें निघूं लागतात. प्रस्तुतच्या

१. राधोबादादांनीं सुमेरसिंग गारद्याला जें पत्र दिलें होतें त्यांत नारायणराव पेशव्याला धरावें असा मजकूर होता. आनंदीबाईनें त्यातील ध चा मा केला व म्हणून नारायणरावाच्या खुनाचा अनर्थ ओढवला, असा प्रवाद आहे.

श्लोकांत आषाढस्य प्रशमदिवसे असाच कालिदासाचा मूळचा पाठ असला पाहिजे, असें म्हणतां येतें. त्याचीं सहा कारणें थोडक्यांत खालीलप्रमाणें:—

(प्र) पुढच्याच श्लोकांत प्रत्यासन्ने नभसि म्हणजे श्रावण डोक्यावर आला आहे. त्यावरून आषाढाचा प्रशम म्हणजे शेवट सूचित होतो. जवळ येऊन ठेपलेल्या श्रावणमासाशीं आषाढाचा ' प्रथमदिवस ' तितकासा जमत नाही.

(श) मेघदूतकाव्याचा प्रारंभ व पार्श्वभूमि तपासली तर त्यांत वृष्टि आधींच सुरू झाली असल्याचे स्पष्ट उल्लेख आहेत. ते मार्गें विस्तारानें नमूद केले आहेत. इंद्रधनुष्य दिसतें आहे. नद्यांचे प्रवाह तांबडे. शिवाय पावसाळ्याच्या प्रारंभीं फुलणाऱ्या कुड्यांचीं फुलें ताजीं फुललेलीं (प्रत्यग्र) होतीं, हें विसरतां कामा नये. सारांश, पर्जन्यवृष्टीला आरंभ व्हावयाचा नसून झालेला होता.

(म) पूर्वी रामायणकाळांत वर्षाऋतूचा प्रारंभ श्रावणांत होत असे. पावसाळ्याच्या चार महिन्यांतला श्रावण हा पहिला महिना समजला जाई.

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः

(दि) खुद्द कालिदासहि पावसाळ्याचा प्रारंभ श्रावणापासून समजत होता (रघु. १२.२९ व १८.६) श्रावणांत नद्यांना पाणी येतें परंतु भाद्रपदांत तर अधिकच पूर येतो, या कालिदासाच्या आणखी एका उपमेवरून (रघु. १७.४१) तर याबाबत शंकाच रहात नाही.

(व) प्रथम आणि प्रशम असे दोन पाठभेद आहेत. यांपैकीं एक मूळचा आणि दुसरा मागाहूनचा हें उघड आहे. समजा, कवीचा मूळपाठ प्रथम असा

१. रामायणांतील पावसाळ्याच्या वर्णनांतील खालील श्लोक (किं. २८-१४) पहा.

क्वचिद्वाप्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान्

कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु ।

कुटजवृक्ष पावसाळा सुरू झाल्यामुळें फुललेले व ओले झालेले होते. रामायणांतलीं हीं लुकताच फुललेलीं कुड्यांचीं फुलें कालिदासानें यक्षाच्या मेघ-स्वागताकरितां वापरलीं असें दिसतें. (स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः...स्वागतं व्याजहार-मे०)

२ पावसाळा एक महिना अलीकडे येण्याला सुमारे दोन हजार वर्षांचा काळ लोटावा लागतो. वराहमिहिर हा सुप्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ सहाव्या शतकांत होऊन गेला. त्याच्यापूर्वीच्या काळापर्यंत श्रावणांत दक्षिणायनाचा व म्हणून वर्षाऋतूचा प्रारंभ मानला जात असे हें त्याच्या ग्रंथावरून कळून येतें. वराहमिहिरानें दृक्प्रत्ययानुरूप हा प्रारंभ चुकूं लागला म्हणून अयनबिंदु निश्चित केले. व त्याच्या काळापासून वर्षाऋतूची प्रवृत्ति आषाढापासून मानण्यात येऊं लागली. कालिदासाचा काळ त्यापूर्वीचा. शिवाय पावसाळा भारतांत प्रथम पश्चिम किनाऱ्यावर सुरू होतो. तेथून पर्जन्यधारा मेघ विंध्याला वळसा घालून मध्य प्रदेशांत म्हणजे रामगडपर्यंत पोचण्याला सुमारे एक पंधरवड्याचा अवधि लागतो. कालिदास बहुधा अशा कालखंडांत असावा की ज्यावेळीं पावसाळ्याचा प्रारंभबिंदु श्रावणाकडून मार्गें सरकत सरकत स्थूलमानानें आषाढाच्या मध्याचे आसपास येऊन ठेपलेला होता. म्हणून यक्षाला रामागिरीवर आषाढाच्या शेवटल्या दिवशीं मेघ दिसला हेंच वर्णन पूर्णपणें सुसंगत ठरतें.

असता, तर मग तो कोणी बदलून तेथे प्रशम करण्याचें कारण नव्हतें ! कारण प्रथम हा पाठ उत्तरोत्तर मार्गे येणाऱ्या पावसाळ्याला अधिकाधिकच जमूं लागत चालला होता. उलट प्रशम हा जो कालिदासाचा मूळचा व खरा पाठ तो मात्र चांगलासा जमत नाही व बदलत्या काळाशी विसगत दिसल्यामुळे चुकीचा आहे. अशा कल्पनेनें मागाहून कोणीतरी प्रशमच्या ऐवजी प्रथम अशी स्वतःची दुरुस्ती केली असली पाहिजे, यांत शंका नाही.

(से) मेघदूताच्या तिबेटी भाषांतरांत प्रशम दिवसे असेंच आहे.

मेघदूताचा सर्वांत प्राचीन टीकाकार दहाव्या शतकातील वल्लभदेव यानेहि प्रशमदिवसे हाच पाठ स्वीकारलेला आहे. पण त्याचेहि आधीं कोणीं कोणीं प्रथम-दिवसे हा पाठभेद मानूं लागले होते असें दिसतें. लिपिसारूप्यमोहामुळे कांहींजण श चा थ करीत आहेत असें कारण वल्लभदेवानें दिलें आहे. परंतु बदलत्या ऋतु-मानाशी प्रथम हा पाठ अधिक जमत चालला होता हें मुख्य कारण या अदला-बदलीच्या मुळाशीं असलें पाहिजे.

शिवाय प्राचीन काळीं पौर्णिमान्त महिने मोजण्याची प्रथा होती चातुर्मास म्हणजे पावसाळ्याचे चार महिने. आषाढी पौर्णिमा हा आषाढाचा शेवटचा दिवस समजला जाई आणि श्रावणापासून पावसाळा व चातुर्मास सुरू होई. हल्लीं देखील चातुर्मास्यारंभ आषाढी पौर्णिमेपासून धरतात, हें लक्षांत घेण्याजोगें आहे. पूर्वी पावसाळा व चातुर्मास श्रावणांत सुरू होत असे, याची ही अवशिष्ट खूणच शिल्लक राहिली आहे ! तात्पर्य, या दृष्टीनें पहातां आषाढाचा प्रथम दिवस म्हटला तर तो आणखी पंधरा दिवस अलीकडे म्हणजे ज्येष्ठी पौर्णिमेला येऊं लागेल ! म्हणजे प्राचीन काळीं श्रावणांत पडणारा पाऊस ज्येष्ठांत पडूं लागायचा ! उलटपक्षीं आजची आषाढी पौर्णिमा म्हणजेच पूर्वीचा आषाढाचा प्रशमदिवस हा मेघ दिसूं लागण्याला व पडूं लागण्याला किती दोगरीसूत जमतो, हें सांगायचास नको.

वरील मीमांसेवरून आषाढाचा शेवटला दिवस हा मेघदूतकाव्याचा प्रारंभ-बिंदु सुप्रतिष्ठित होतो. कुठून आणला कवीनें हा प्रशमदिवस ? आषाढच कां ? आणि त्याची अखेर कशाकरितां ? रामायणांत प्रसवण पर्वतावर सीताविरहामुळे रामाचा उन्मत्त विलाप^१ वर्णिला आहे. रामाच्या या उन्मादावस्थेचा काल

१ शक्यमंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।

कुटजार्जुनमालाभिः अलंकर्तुं दिवाकरः ॥

(कि. २८.४)

राम म्हणतो : मेघांच्या पायऱ्यांवरून आकाशांत चढून जाणें आणि येथील कुटजार्जुनांच्या पुष्पमाला सूर्याच्या गळ्यांत घालणें सहज शक्य आहे ! उन्मादांतसुद्धां केवढी भव्यता आहे ! या श्लोकावरून मेघाला कुटजकुसुमें अर्पण करून त्याचें स्वागत करण्याची कल्पना कालिदासाला सुचली असावी, असा तर्क सहजच सुचतो.

वर्षांक्रतूच्या आरंभाचा म्हणजे आषाढाच्या अखेरीचा व श्रावणाच्या सुरवातीचाच आहे. . तोच काल किंबहुना तोच दिवस कालिदासानें मेघदूताकरितां उचलला. रामायणांतला नायक घेतला, त्याचा प्रियाविरह घेतला, उन्मादावस्था घेतली, त्याचबरोबर त्याचा कालहि पत्करला ! उद्यानांतून एखादें रोपटें मुळासकट काढून दुसऱ्या एखाद्या फुलबागेंत लावलें तरी त्यावरचीं पानेंफुलें तशींच त्याबरोबर जातात. तद्वत् रामायणांतले प्रसंग उचलून नेतांना रामायणांतले ते ते शब्द व कल्पना त्यांना चिकटून जशाच्या तशा मेघदूतांत गेल्या आहेत ! हे शब्द नसून अंधारांत लुकलुकणारे दिवे आहेत आणि त्या कल्पना नसून रहस्य उकलणाऱ्या किल्ल्या आहेत यांत शंका नाही. वाल्मीकीचें ऋण शाबीत करण्याकरितां शिल्पक राहिलेल्या त्या कालिदासाच्या हातच्या जणुं पावत्याच आहेत !

निचुल व स्रोतोरंध (मे० श्लोक १४ व ४२) : हे दोन शब्द देखील तपासण्याजोगे आहेत. त्यांचे हल्लीं घेतात ते अर्थ समर्पक व समाधानकारक नाहींत. निचुल याचा वेत असा एक अर्थ आहे. तथापि रामगिरीहून उड्डाण कर असें मेघाला सागतांना त्या पर्वतावर वेताचीं झाडें आहेत हें सांगण्यांत (स्थानात् अस्मात् सरसनिचुलात् उत्पत्) फारसें स्वारस्य आहे असें वाटत नाही. वेताचीं झाडें हिरवींगार असतांना आल्हाददायक दिसतात यांत शंका नाही. त्वचा हिरव्या मखमलीसारखी. आणि त्यांचीं अरुंद लांबट पानें वाऱ्यानें हलूं लागलीं कीं चवऱ्या ढाळल्यासारखा भास होतो हेंहि खरें. तथापि या ठिकाणीं विशिष्ट वृक्षांचें माहात्म्य सांगावयाचें नसून स्थानाचें माहात्म्य वर्णवयाचें आहे सरसनिचुल हें पद यथे गौण, विशेषणात्मक आहे. 'स्थान' हें नाम, त्याला प्राधान्य आहे. हें स्थान कोणतें ? या श्लोकांत स्थान शब्दाचा अर्थ काय ? संदर्भावरून पहातां स्थान म्हणजे रामगिरीचा डोंगर इतका अतिव्याप्त अर्थ समर्पक होत नाही. स्थान म्हणजे तें विशिष्ट स्थळ, भूभाग (spot किंवा beauty-spot) हा अर्थ कवीच्या मनांत आहे. रामगिरीवर अनेकविध छायातरु असतांना त्यांतील एकाचाहि नामनिर्देश कवीनें केलेला नाही. (अर्थात् तें योग्यच आहे कारण त्याची जरूर नव्हती) मग हा एकच उल्लेख कशाकरितां ? सरस म्हणजे जलप्रवाहयुक्त आणि निचुल म्हणजे रामगिरीवरची अद्भुत ऋक्षविल गुहा कवीला अभिप्रेत असली पाहिजे, असा आमचा तर्क आहे. कालिदासकाळीं हा गुहेचा भूभाग त्यांतील निर्झरानें आर्द्र होणाऱ्या हिरव्यागार नयनरम्य वेतांनीं वेढलेला असावा हें त्या काळीं त्या स्थळाचें कोणाच्याहि डोळ्यांत भरण्यासारखें दृश्य असलें पाहिजे. असें असेल तर सनिर्झर गुहा हें जें रामगिरीचें वैशिष्ट्य त्याचा उल्लेख सरस-निचुल या पदांत कवीनें केलेला असणें किती स्वाभाविक आहे ! तथापि निचुलाबाबतचा तर्क तूर्त अशाच अनिर्णित स्थितींत सोडून देणें भाग आहे.

स्रोतोरंध्र याचाहि अर्थ तोच असला पाहिजे. निसर्गानुसार पर्वतांच्या पोटांत पाण्यानें पोखरलेलें रंध्र, हा या शब्दाचा सरळ अर्थ. (रामगडवरची आरपार हाथिफोड गुहा पाण्याच्या प्रवाहामुळें नैसर्गिक रीत्या बनलेली आहे हें तज्ज्ञांचें मत पूर्वीं नमूद केलें आहे.) परंतु हल्लीं स्रोतोरंध्र याचा अर्थ हत्तीची सोड असा करतात. वस्तुतः असा अर्थ कोणत्याहि कोशांत सांपडत नाही. अनुमानानें म्हणजे गोळावेरजेनें व मल्लिनाथ देतो म्हणून तसा बसविला आहे. असो. रामगिरीवर म्हणजे चित्रकूटावर हत्ती विपुल. त्याचप्रमाणें सदर गुहेंत वहाणाऱ्या झऱ्याचा मोठा निनाद आजहि चालतो. या आवाजाचें खुद्द कालिदासानेंहि वर्णन केलें आहे (रघु १३.४७) म्हणून

स्रोतोरंध्रध्वनितसुभगं दांतीभिः पीयमानः

या ओळीचा अर्थ, त्या स्रोतोरंध्राच्या नादांत व आनंदांत हत्तींकडून ग्रहण केला जाणारा वारा असा होतो. याप्रमाणें या दोन शब्दांचे अर्थ समर्पक म्हणून ग्राह्य मानले तर प्रस्तुत सिद्धांतांना आणखी पुष्टि मिळते.

कथानक-सादृश्य

वरील शब्दांच्या अचूक खुणा पाहिल्यानंतर आतां कथानकाकडे वळूं. मेघदूताचें कथानक तें केवढेंसें. पण त्याचाहि सर्व तपशील रामायणावरून सुचलेला व घेतलेला आहे. तो आतां पाहूं.

मेघदूत काव्यांतला नायक जो यक्ष त्याला विरहाची शिक्षा एकाच वर्षाची कां ? आतां बाकी चार महिने उरले असें तो म्हणतो हे चार महिने कवीनें कोठून आणले ? चारच महिने कां ? जास्त किंवा कमी कां नाहीत ? हे शेवटले चार महिने नेमके पावसाळ्याचेच कां घेतले ? इतर ऋतूंतले कां नाहीत ? बरें, ही शापकालाची मर्यादा कार्तिकांतच कां संपावी ? आणि यक्षाच्या शापान्ताचा सुमार सूचित करतांना विष्णु भुजगशयनावरून उठण्याची खूण सांगण्याचें कारण व औचित्य काय ? हीच कल्पना सुचण्यांतलें प्रयोजन काय ? विरहकाळ संपल्यानंतरच्या शरदऋतूकडे (परिणतशरच्चंद्रिकासु इ.) यक्ष डोंळे लावून बसला आहे तो कां ? विरहामुळें खंडित व अतृप्त राहिलेले शृंगारिक अभिलाष मीलनानंतर द्विगुणिततेनें पूर्ण करावयाचे तर त्याला शरद ऋतूंतल्या चांदण्या रात्रीच कशाला हव्या होत्या ? शापान्तानंतर मीलनसुख कायमचेंच अनुभवावयाचें होतें. शारदीय ज्योत्स्ना व रात्री यांच्यांत रम्यता असते हें रसिकांना माहित आहे. तथापि वर्षाच्या विरहानंतर होणाऱ्या उत्सुक मीलनांत आकर्षण व गोडी उत्पन्न होण्याकरितां शरदांतील स्वच्छ चांदण्याची मोठीशी जरूर आहे असें नाही.

अत्यारूढो हि नारीणां अकालज्ञो मनोभवः ।

असा कालिदासाचाच न्याय आहे. उद्दाम काम काळवेळ जाणतो थोडाच! मग यक्षाला-अर्थात् कालिदासाला येथें शरत्काल आठविण्याचें व योंजण्याचें काय कारण?

या सर्व प्रश्नांचें उत्तर रामकथेच्या तपाशिलांत लपलेलें सांपडतें. पहा :

विरही राम प्रस्रवण पर्वतावर जाऊन एका गिरिगुहेंत राहिला. तें गिरिशृंग उंच व रम्य दिसत होतें. कृष्णमेघ आकाशांत उत्पन्न व्हावा त्याप्रमाणें.

गिरिशृंगमिदं रम्यं उत्तमं पार्थिवात्मज

इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ॥

या स्थळीं चार महिने (वर्षरात्रम्) काढावयाचे रामानें ठरविलें. तो वर्षा-ऋतूचा प्रारंभकाल होता. आकाश पर्जन्यधारी कृष्णमेघांनीं व्याप्त होऊं लागलें—

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः

संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृत्तं गिरिसंनिभैः

आपाण्डुजलदं भाति कामातुरभिवाम्बरम्

पावसाच्या पहिल्या सरी सुरू झाल्या. मग मेघांचा गडगडाट व विजांचा चकचकाट. कुटज फुलले. भिजणारी पृथ्वी जलरूपानें बाष्पबिंदु सोडूं लागली—

१

रामायण : अन्तस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरम्

नीलमेधाऽश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे

मेघदूत : स्निग्धगंभीरघोषम्

२

रामायण : क्वचित् बाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान्

कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु

मेघदूत : स प्रत्यग्रैः कुटजकुसुमैः

३

रामायण : एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता

सीतेव शोकसंतप्ता मही बाष्पं विमुंचति

मेघदूत : मुंचतो बाष्पमुष्णम्

आतां हीं पावसाळ्याच्या प्रारंभीचीं लक्षणें किंवा घटना—

४

रामायण : प्रवासिनो यान्ति नराः स्व-देशान्

मेघदूत : यो वृंदानि त्वरयति पथि श्राम्यताम् प्रोषितानाम् इ०

५

रामायण : संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः

प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः

मेघदूत : मानसोत्काः संपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसाः सहायाः

मूळच्या ओळीत चक्रवाकांच्याऐवजीं राजहंस घातले एवढाच फरक.

६

रामायण : विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः

गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादाः

मत्ता गर्जेद्रा इव संयुगस्थाः

मेघदूत : सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः

७

रामायण : मेघाभिकामा परिसंतपन्ती । संमोदिता भाति बलाकपांक्तिः

(या श्लोकावरील टीका : गर्भार्थं मेघेषु अभिकामो यस्याः सा बलाकपांक्तिः ।)

मेघदूत : गर्भाधानक्षणपरिचयात् नूनमाबद्धमालाः

८

पुढें पावसाळ्याचें वर्णन. त्यांतील हा मेघांचा प्रवास पहा—

रामायण : समुद्रहन्तः ललिलातिभारं

बलाकिनो वारिधरा नदन्तः

महत्सु शृंगेषु महाधराणां

विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति

मेघदूत : खिन्नः खिन्नः शिखरिषुपदं न्यस्य गन्ताऽसियत्र

(शिवाय) ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते; ते

९

रामायण : आविष्कृतं मेघमृदंगनादैः । वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम्

मेघदूत : संगीताय प्रहतमुरजाः

आतां अधिक कल्पना-सादृश्यें दाखवीत न बसतां मेघदूतांतील शापाची मुदत चारच महिने कां व ती नेमकी कार्तिकांत म्हणजे शरदऋतूंतच कां संपावी याचें मूल-कारण पाहूं.

वर्षाऋतूचे चार महिने कामोद्दीपक. (किष्किंधाकांड) त्यामुळें राम विशेषच अस्वस्थ. लक्ष्मण रामचंद्राला वारंवार समजावितो कीं कसे तरी हे पावसाळ्याचे चार महिने काढ—सहन कर. आणि शरत्कालाची वाट पहा. त्यानंतर सर्व इच्छे-प्रमाणें घडून येईल.

किष्किधाकांड सर्ग २७ वा

पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः ।
प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञिताः ॥

कार्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत ।

इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः ।
बहुदृश्यदरीकुंजे तस्मिन्प्रस्रवणे गिरौ ॥

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः ।
ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ॥

शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ।
नियम्य कोपं परिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह ।

किष्किधाकांड सर्ग २८ वा

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृत्तं गिरिसंनिभैः ॥

तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण ।

शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदम् भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥

पावसाळ्याचे चार महिने कसेतरी कंठून शरत्कालाची म्हणजे कार्तिके महिन्याची प्रतीक्षा करण्याचा उल्लेख (कि. २६-२७-२८) या तीन सर्गांत अकरा ठिकाणीं पुन्हा पुन्हा आलेला आहे. पावसाळ्यानंतर शरदऋतूंत सीतेचा शोध लागून पुनर्मीलन होईल या अपेक्षेंत असणाऱ्या रामायणांतल्या रामाचेंच चित्र कालिदासानें आपल्या यक्षाकरितां निवडून घेतलें आहे. त्यामुळें कालिदासाचा शापान्ताबाबतचा श्लोक या काळाशीं कसा सुसंगत जमतो पहा.

शापांतो मे भुजगशयनात् उत्थिते शार्ङ्गपाणौ

१. शिवाय, चत्वारो वार्षिका मासाः गता वर्षशतोपमाः । मम शोकाभितप्तस्य तथा सीतां अपश्यतः ॥ असे चार महिन्यांचे उल्लेख कित्येक आहेत.

२ या श्लोकांत उल्लेखिलेल्या कार्तिकी म्हणजे प्रबोधिनी एकादशीचा उपयोग प्रथमदिवसे कीं प्रथमदिवसे या वादाच्या निर्णयाकरितां करित असतात. कार्तिकी एकादशीच्या आधीं चार महिने पाहिजेत म्हणून आषाढाचा प्रथम दिवस असा युक्तिवाद कांडीजण करतात. पण तरीहि त्यांचे १० दिवस जुकतातच ! शिवाय भुजगशयनात् उत्थिते या सतिसप्तमीचा अर्थ एकादशीलाच असा नसून त्यानंतर केव्हांतरी असाहि होऊं शकतो. सारांश, कालिदासानें हे 'चार महिने' मोजून घातलेलें नसून सरासरीनें, पर्जन्यकाळ या अर्थानें घातलेले आहेत, हें आमच्या वरील प्रतिपादनावरून कळून येईल. त्यामुळें प्रथम या पाठाला बोध येत नाही. उलट पुष्टि मिळते.

रामायणांतील प्रिया-मीलनाबाबतच्या गद्य व अविकसित कल्पना कालिदासानें अधिक सुंदर व काव्यपूर्ण केल्या इतकेंच. कार्तिकांत हें नष्टचर्य-विरहशाप संपेल असें म्हणण्याऐवजीं भगवान् विष्णु शेषनिद्रेंतून जागे होतील तेव्हां असा काव्यसुंदर प्रयोग कवीनें वापरला आहे. पण विष्णूची शेषनिद्रा तरी कवीला अवचित कां सुचावी? त्याचेंहि कारण रामायणच असलें पाहिजे. पावसाळ्याच्या वर्णनाचा किर्किधाकांडांतील (२८.२५) हा श्लोक पहा.

निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति । द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति
दृष्टा बलाका घनमभ्युपैति । कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥

विष्णूला निद्रा येणें ही पावसाळ्याच्या आरंभाची खूण रामायणानें वर्णिली होती. त्याचें दुसरें टोंक-विष्णु निद्रेंतून जागा होणें ही पावसाळ्याच्या समाप्तीची खूण कालिदासानें उचलली !

रामकथेच्या मायपोटांतून मेघदूताचा जन्म

कथानकाखेरीज शब्दसाम्यें व कल्पना-सादृश्यें तर कितीक आहेत. संबंध विस्तार या प्रकरणाच्या ओंजळींत मावण्यासारखा नाही. फक्त कांहीं निवडक उदाहरणें येथें नमुना म्हणून दिलीं आहेत. तथापि या शितावरून भात शिजलेला आहे एवढेंच नव्हे तर त्याचा शुभ्र व सुवासिक तांदूळ वाल्मीकीच्या कोठारांतून आणलेला आहे हें सहज समजून येईल. रामायणाच्या मायपोटांतून मेघदूताचें बालक जन्मलेलें आहे एवढेंच नव्हे तर तें त्याच माउलीच्या दुधावर पोसलेलें व अंगा-खांद्यांवर वाढलेलें आहे. तोंडावळा झाकत नाही. प्राचीन टीकाकारांना हें रहस्य माहीत होतें. मल्लिनाथाचा अभिप्राय वर दिलाच आहे. पूर्णसरस्वती या मार्मिक दाक्षिणात्य पांडिताच्या विद्युलता नामक टीकेतलें अवतरण प्रकरणारंभी दिलें आहे. त्यांत यक्षवृत्तांत हें सीताराघववृत्तांताचें प्रतिबिंब होय हें मत किंवा ही माहिती स्पष्टपणें नमूद आहे. इति केचित् या पदावरून त्याच्याहि पूर्वीचे टीकाकार असेंच समजत होते असा दाखला मिळतो. जुना टीकाकार दाक्षिणावर्त (सुमारे १२ वें शतक) यानें आपल्या टीकेत असाच अभिप्राय जागोजाग प्रकट केला आहे. सारांश, मेघदूतांतील कथानक व सामुग्री सर्वस्वी रामायणांतील आहे. त्यामुळें कालिदासाचा कमीपणा होतो असें नाही. त्या सामुग्रीवर त्यानें जे काव्यसंस्कार केले त्यांत त्याचें स्वतंत्र कर्तृत्व दिसून येतें, याबद्दल वाद असण्याचें कारण नाही. त्याचें रामायणो-पजीवित्व जें या ठिकाणीं कटाक्षानें प्रस्थापित करण्यांत येत आहे तें येवढेंच दर्श-विण्याकरितां कीं मेघदूतकाव्यांतील कथानकाची चौकट जर रामकथेतील आहे, तर स्थळहि त्याच चौकटीतलें नसेल काय ?

मेघदूतावर रामायणाचें ऋण केवढें मोठें आहे याची कल्पना येण्याकरितां खालील कोष्टक बनवून दिलें आहे.

मुख्य समीकरणें

- राम = यक्ष
 सीता = यक्षपत्नी
 मारुति = मेघ
 रामाचा संदेश = यक्षाचा निरोप
 चित्रकूट = रामगिरि
 दक्षिण = उत्तर
 रावणनगरी लंका = कुबेरनगरी अलका
 हनुमानाचें उड्डाण = मेघाचा प्रवास

आतां कथानकाचा तपशील पहा :

रामचंद्रावर कैकेयीचा कोप	→ यक्षाला कुबेराचा शाप
रामाच्या नशिबीं वनवास	→ यक्षाच्या नशिबीं वनवास
रामाचें एकांतस्थळीं गमन	→ यक्षाचा एकांतवास
सीता-विरह	→ प्रिया-विरह
सीता-वियोगाचें एक वर्ष	→ यक्षपत्नीवियोगाचें एकच वर्ष
त्यांतले शेवटले चार महिने
पावसाळ्याचे	} → शेवटले चार महिने पावसाचे
पावसाळा संपल्यानंतर शरत्कालांत
रावणवध करून सीता-प्राप्तीची
अपेक्षा	
रामाचा विलाप, अधीरता व
उन्मादावस्था	} → यक्षाचा विलाप, अधीरता व उन्मादावस्था
रामाची विकलता, विरहकृशता व
अनुकंपनीय स्थिति	
राम मारुतीला मुद्रिकेची खूण देतो	→ यक्ष मेघाला गुप्त गोष्टीची खूण सांगतो.

रामदूत → मेघदूत

काव्य-कर्जाचा हा खाते-उतारा पाहून शंका उरत नाही. हें काव्य-ऋण लवकर उमगत नाही याचें कारण तें कालिदासानें स्वतंत्रपणानें, आत्मसात् करून व चातुर्यानें वापरलें आहे म्हणून. अर्थक्षेत्राप्रमाणें काव्यक्षेत्रांत देखील भांडवल नुसतें पडून राहून त्याचा काय उपयोग? भांडवल खेळतें पाहिजे. तें उत्पादनाकरितां आणि सर्वांच्या हिताकरितां वापरलें गेलें पाहिजे. कालिदासानें जेव्हां रामचरित्राचें

भांडवल मेघदूताकरितां अद्भुत रीतीनें वापरलें, त्यावेळीं त्या आद्यकवीच्या आत्म्याला आनंदच झाला असेल. उदात्त व उदारधी लोकांच्यामधील असली देवघेव प्रेमाची असते—‘निर्व्याज’ असते. कर्ज देण्यांत धनकोचा मान आणि कर्ज घेण्यांत ऋणकोला भूषण असा हा व्यवहार आहे. असलीं कर्जे देणारे धन्य व घेणारे धन्य. कालिदासाच्या एका मार्मिक उपमेची येथें आठवण होते :

सहस्रगुणमुत्सृष्टं आदत्ते हि रसं रविः

कालिदासानें रामायणांतला ऐवज उचलला तो वाढवून-खुलवून रासिकांना परतफेड करण्याकरितां.

कालिदासानें यक्षाला अनामिक कां ठेवला याचें कारण आतां कळतें. रामाचाच यक्ष केलेला. त्याला दुसरें नांव देण्यांत राम काय राहिला ? यक्षाचें नांव गुलदस्तांत ठेवणेंच भाग होतें. तेंच कालिदासानें केलें. त्यानें सुरवातच अशी केली—

कश्चित् कांताविरहगुरुणा स्वाधिकारात् प्रमत्तः

हा मेघदूताचा नायक शेवटपर्यंत ‘कश्चित्’च राहिला ! मात्र त्यामुळें काव्याची गूढरम्यता वाढली खास. त्याचप्रमाणें या काव्याचें खरें नांव कोणतें ? मेघदूत कीं मेघसंदेश ? दुसरें नांवहि प्रचलित आहे—विशेषतः दक्षिणेंत. पहिलें नांव अधिक समर्पक, अधिक अर्थपूर्ण यांत शंका नाही. या काव्याच्या मुळाशीं दौत्याची प्राणभूत कल्पना असल्यामुळें त्याचें मुळांतलें खरें नांव ‘मेघदूतम्’ हेंच असलें पाहिजे, असें आतां निश्चयानें म्हणतां येतें. या काव्याच्या मागोमाग व चालीवर जीं कित्येक दूतकाव्ये रचलीं गेलीं त्यांच्या नामकरणावरूनहि हाच निष्कर्ष दृढ होतो.

मेघदूत हें आध्यात्मिक रूपक नाही

एक उत्तरीय पंडित वासुदेवशरण अग्रवाल (काशी विश्वविद्यालय) यांनीं मेघदूतकाव्यांत गूढ आध्यात्मिक अर्थ भरलेला आहे असा अभिनव सिद्धान्त मांडला आहे. [मेघदूत : एक अध्ययन-राजकमल प्रकाशन]

मेघदूत काव्य क्या है ? भारत की देवमातृक भूमि पर शृंगार और आत्मा के चैतन्य की परिपूर्ण भाषा है। ... उनके (कालिदासके) हाथोंमें मेघदूत जहां एक ओर शृंगार और यौवन का परिपूर्ण काव्य है वहीं वह शिवात्मक चैतन्य की प्राप्तिका भी संकेत देता है। ... मेघदूत काव्यमें कविने स्थूल भोगप्रधान जीवन और सूक्ष्म अध्यात्मसाधन इन दोनों अभिप्रायों का साथ-साथ उल्लेख किया है। इत्यादि.

सारांश, मेघदूत हें जीवात्मा व शिवात्मा यांच्या भेटीचें एक रूपक आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे. सदरील ग्रंथांत पांडित्याचा प्रकर्ष आहे यांत शंका नाही. तथापि हा पंडित लेखक कालिदासावर एक प्रकारें अन्याय करीत आहे, असें

वाटल्यावांचून रहात नाहीं. कालिदास स्वतः शिवभक्त किंवा तत्त्वज्ञानी होता कीं नाहीं हा मुद्दा स्वतंत्र आहे. तथापि त्यानें आपल्या ललितकाव्याची उभारणी अध्यात्माची बैठक मनांत ठेवून केली असेल असें म्हणण्याला मन धजत नाहीं. कुमार-संभवांत प्रत्यक्ष शंकरपार्वतींच्या परिणयकथेंत जो कवि आत्यांतिक शृंगारार्ची वर्णनें करण्यांत रंगतो तो कवि बोलूनचालून विलासप्रिय यक्षदांपत्याच्या विप्रलंभ-शृंगारांत अध्यात्माचे डोस पाजीत बसेल, अशी कल्पना करवत नाहीं. किंबहुना कामातुर यक्ष-जोडप्याच्या विरहमीलनाची ब्रह्मात्मैक्याच्या कल्पनेशीं सांगड घालण्या-इतका कालिदास क्लिष्ट किंवा अरसिक कवि नव्हता, असें म्हणतां येईल.

प्रस्तुत प्रकरणांत मेघदूताची कथा, प्रसंग व मांडणी रामायणावरून केलेली आहे हें सप्रमाण दाखविलें आहे. त्यामुळें तर या 'आध्यात्मिक' सिद्धान्ताला अधिकच धक्का बसतो, हें स्पष्ट होईल. एखाद्याच्या विरहव्याकुल मनोवस्थेचें रम्य, हृदयस्पर्शी व रसभरित भावचित्र रेखाटून त्या त्या भावना जागृत करणें एवढाच कालिदासाचा उद्देश होता. मेघदूतांत अध्यात्म पह्याणें समर्थनीय ठरणार नाहीं. तसें कोणाला मानावयाचें असल्यास त्यानें मानावें. पण कालिदासाचा तो हेतु नव्हता, हें मेघदूताच्या वर सिद्ध केलेल्या रामायणोपजीवित्वावरून स्पष्ट होण्यासारखें आहे.

मेघदूत 'आत्मानुभवी' काव्य नव्हे

त्याचप्रमाणें मेघदूतकाव्य हें कवीनें स्वचरित्रांतील तत्सदृश घटनेवर आधारून म्हणजे आत्मानुभवावरून लिहिलेलें आहे, असे तर्क कित्येकांनीं केले आहेत. परंतु प्रस्तुत प्रकरणांत अमर मेघदूत रामकथामृतावर पोसलेलें आहे, हें उलगडून दाखविलें आहे. रामायणावरूनच तें सुचलें व रचलें, हें पाहिल्यानंतर आत्मानुभवा-संबंधीचे तर्क निर्बल वाटूं लागतात. वर्णिलेल्या सर्व घटनांचा अनुभव कवीला यथा-तथ्यतेनें आलेला असतो असें नाहीं ! थोडीशी चुणूकसुद्धां पुरेशी होते. कल्पनाशक्ति परचित्तप्रवेशाची पात्रता हें कवींचें मुख्य मांडवल होय.

मेघदूताची 'काल्पनिकता' रचनेंत आहे, कथानकांत नाही

अशा रीतीनें कविपरंपरा व काव्यतत्त्वाचा विकास या दृष्टिकोनांतून मेघदूताचा इतिहास व भूगोल यांची छाननी आवश्यक आहे. कार्यकारणभाव हें जें कोणत्याहि शास्त्राच्या प्रगतीचें मर्म तें त्यामुळें उलगडतें. साहित्य अकादमीतर्फें मेघदूताची अधिकृत सरकारी आवृत्ति नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे (डॉ. सुशील कुमार डे यांनीं संपादित केलेली). त्यांत स्थल-निश्चयाच्या भौगोलिक प्रभावर खालील शेरा आढळतो :

Some scholars have concerned themselves with the identification of the Yaksas Asrama and the route prescribed for

the cloud; but the question is one of historical or Geographical rather than Literary interest, and has only an indirect bearing on the appreciation of the poem itself. The predominantly imaginary character of the poem should not also be forgotten.

—Introduction p. XXX

संपादकांनीं मेघदूतांतील स्थळांचा व मेघमार्गाचा निश्चय करुं पहाणाऱ्या संशोधकांना दिलेला हा शेरा यापूर्वी कितपत योग्य असेल तो असो; तथापि प्रस्तुत संशोधनांत मेघदूताची जी पूर्वपीठिका दाखविली आहे त्यावरून अशा तऱ्हेची टीका खासच योग्य ठरणार नाही. भौगोलिक, ऐतिहासिक व वाङ्मयीन असे मेघदूताचे तीन अलग तुकडे पाडणें जितकें अशक्य तितकेंच अनुचित. स्थलनिश्चयाचा प्रश्न जितका भौगोलिक-ऐतिहासिक तितकाच तो काव्यविषयक बाजूशी संबद्ध आहे. या काव्याचा आस्वाद घेण्याकरितां त्याची भौगोलिक व ऐतिहासिक भूमिका कळली पाहिजे. त्यांतील स्थळांचा काव्यविकासाशी व रसास्वादाशी निकटचा व जिह्वाळ्याचा संबंध आहे, हें आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून स्पष्ट दिसण्यासारखें आहे. तसेंच संपादक वरील उताऱ्यांत म्हणतात त्याप्रमाणें मेघदूत मुख्यतः काल्पनिक आहे हें म्हणणें बरोबर नाही हें आतां वेगळें सांगावयास नकोच. दक्षिणावर्तानें तर स्पष्ट अभिप्राय दिला आहे.

इह खलु कविः सीतां प्रति हनूमता हारितं संदेशं

हृदयेन समुद्बहन् तत्स्थानीय नायकनायिकाद्युत्पादनेन संदेशं करोति ।

सारांश, आधुनिक टीकाकारांची प्रचलित समजूत आहे त्या अर्थानें हें काव्य 'काल्पनिक' नाही. तें रामायणावर आधारित, अधिष्ठित, विकसित व पुष्ट झालेलें आहे. एवढेंच काय पण प्रायः मेघदूतांत अशी कल्पना अगर भूमिका क्वचितच आढळेल कीं, जिचें सादृश्य अगर मूळ रामायणांत सांपडणार नाही ! मात्र हे वाल्मीकीचे विखुरलेले सौंदर्यकण वेंचून, पचवून, जुळवून स्वतःच्या दिव्य प्रतिभेच्या मुशीत ओतून जें एकजिनसी प्रमाणबद्ध व हृदयंगम असें 'स्वतंत्र' भावकाव्य निर्मिलें त्याचें सर्व श्रेय कालिदासाचें आहे, त्याला त्यानें जें रूप दिलें आहे त्यांत त्याची खरी 'काल्पनिकता' आहे ! मेघदूताचा मूलाधार रामायण याचा आम्हांला 'शोध' लावावा लागतो, हाच कालिदासाच्या स्वतंत्र प्रतिभेचा पुरावा होय. हीच कालिदासाची किमया. याचें नांव योजकता व रचनाचातुर्य. प्रतिभेच्या झिलईनें जुन्याचें नवें होतें तें असें. म्हणून आम्हीं प्रारंभीच्या नांदांत म्हटलें आहे कीं, वाल्मीकीच्या धरट्यांत रामकथेच्या चाऱ्यावर आपल्या मेघदूतरूपी अर्भकाचें संवर्धन करित असूनहि आमचा कवि-कोकिल 'परभृत' भासत नाही ! तो श्लोक असा—

कूजन् सुमधुरं 'मेघं' पीतरामकथाजलम् ।

कोकिलः स स्वयंप्रज्ञः परभृत् नैव भासते ॥ — नांदी श्लोक ९ वा

यक्ष हा विरही रामाचा काव्यभूमीतला अवतार किंवा ऐतिहासिक रामाचें काव्यरसांत पडलेलें प्रतिबिंब. इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते असें म्हणतात, पण थोडथोड्या फरकानें.

History repeats itself but with variations.

कालिदास आपलें मेघदूत रचीत होता त्यावेळीं जणूं काव्येतिहासाची पुनरावृत्तीच घडून येत होती. कालानुरूप वेष व रूपें बदललेलीं होतीं इतकेंच. वाल्मीकीचा झाला होता कालिदास, रामाचा झाला यक्ष, सीतेची झाली यक्षपत्नी आणि चित्रकूटाचा झाला रामगिरि ! मेघसंनिभ मारुतीचा बनला मेघ. फरक एवढाच झाला कीं, तो रामदूत दक्षिणेला गेला आणि हा मेघदूत उत्तरेकडे चालला आहे ! पण त्यांतहि मौज ही कीं, या दोघांची निघण्याची जागा जवळजवळ^१ एकच !

मेघदूतांत राम घेतला मग त्याला रहाण्याकरितां त्याचें स्थळहि घेतलें यांत शंका कसली ? वाचकहो, हाच रामगड म्हणजेच पूर्वीचा ऐतिहासिक चित्रकूट. याच्या माथ्यावर अद्भुत हाथिफोडू गुहा आहे तेंच रामायणांतलें ऋक्ष-विल. येथें किंवा आसपास राम, लक्ष्मण, सीता राहिलीं. येथेंच हनुमान्प्रभृति वानर सीता-शोधार्थ आले होते. या स्थळींच ते 'स्निग्ध छायातरु' होते. येथेंच राम राहिलेले अनेक आश्रम होते. या ठिकाणींच रामाचीं पावलें उमटलीं. इथल्याच पुण्योदकांत जनकतनयेनें स्नान केलें. याच उंच पर्वतावर शाप-निर्वासित यक्ष येऊन राहिला. याच्याच उत्तुंग शिखरावर आषाढांतल्या एका दिवशीं त्यानें टक्कर मारणारा मेघ पाहिला. हा मेघ पाहूनच प्रकृतिकृपण यक्षाला त्याला दूत बनविण्याची कल्पना सुचली. आणि रामायणकर्त्यानें ज्याप्रमाणें मेघसंनिभ रामदूत हनुमानाला रामाचा निरोप घेऊन सीतेकडे धाडला त्याच चालीवर कालिदासानेंहि यक्षसंदेश घेऊन त्या मेघदूताला यक्षप्रियेकडे धाडण्याचा मनसुबा रचला आणि येथेंच तो अमलांत आणला !

★ ★ ★

१. रामगिरि किंवा रामगड हा ऋक्षपर्वताचा भाग. या ऋक्षपर्वताच्या लगतच पूर्वेला महेंद्र पर्वत. या महेंद्रगिरीच्या शिखरावरून हनुमानानें लंकेला जाण्याकरितां उड्डाण केलें. (रामायण, किष्किंधाकांड : सर्ग ५० ते ६७ व सुंदरकांड सर्ग १ ला.)

श्रोत ८ वा

मेघदूताची जन्मकथा

रामस्य चित्रकूटोऽसौ तेन रामगिरिः कृतः ।

तुंगं शैलं तमाश्रित्य स्फूर्तिः श्लोकत्वमागता ॥

—नांदी, श्लोक ६.

फार प्राचीन काळची गोष्ट. कदाचित् ख्रिस्तपूर्व काळांतलीहि असेल.

उज्जयिनीकडून पूर्वेच्या बाजूला—विंध्याच्या कडेकडेने ऋक्षवान् पर्वताकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर एक मध्यमवयीन प्रवासी मार्ग आक्रमितांना दिसत होता. नर्मदेच्या उत्तरतीराने विदिशा, अमरकंटक इत्यादि परिचित रमणीय स्थळे ओलांडून तो आतां चित्रकूटाच्या (हल्लींचा रामगड) रोखाने निघाला होता. त्याच्या एका बगलेंत वाल्मीकिरामायणाची पोथी होती आणि दुसऱ्या हातांत अर्धरचित रघुवंश होता. त्याची कांति तेजःपुंज होती. मुखश्री प्रसन्न-स्मितहास्यशोभित. डोळ्यांत विद्वत्तेचे तेज प्रतिबिंबित झालेले होते. तो भरज्वानीत नसला तरी हौस, खेळकरपणा व विलासप्रियता इत्यादि तरुण वयाच्या खुणा अजून मावळल्या नव्हत्या. त्याचा डौल गंभीर व आकृति आदरभाव उत्पन्न करणारी असली तरी हा गृहस्थ रूक्ष नसून रंगेल आहे असे वाटण्यासारखी त्याच्या चेहऱ्याची ठेवण होती. आपल्या कीर्तीची व गुणवत्तेची त्याला यथार्थ जाणीव होती हे त्याच्या धीरगंभीर हालचालीवरून स्पष्ट समजण्यासारखे होते. वाटेवरील विस्तीर्ण विंध्याच्या वनांची वासंतिक शोभा पहात पहात ती हृदयांत सांठवीत तो पूर्वेकडे चालला होता. वाचकहो, तो प्रवासी म्हणजे प्रथितयश कवि कालिदास होता.

त्याने विंध्याचा हा परिसर पूर्वी पाहिलेला नव्हता असे नाही. हा भाग तर त्याच्या खास प्रेमांतला—विशेषतः उज्जयिनी ते विदिशा. तेथील कानाकोंपरा त्याला माहीत. गंभीरा, वननदी आणि निर्विंध्या अशा बारीकसारीक कुल्योपम नद्या देखील त्याला ठाऊक होत्या. जन्मभूमि नसली तरी निदान त्याचे बालपण या प्रदेशांत गेलेले होते. तो उज्जयिनी-विदिशेपासून अमरकंटकपर्यंत (= आम्रकूट) कितीकदा तरी गेलेला होता. ऋतुसंहाराचे वेळी त्याची प्रतिभा प्रथम जागृत होऊन स्फुरं लागली, त्या प्रारंभीच्या उदयोन्मुख अवस्थेत या रमणीय भूभागानेच त्याच्या

* हा मेघदूतरचनेचा वृत्तान्त आधीच्या सात प्रकरणांतील संशोधित सामुग्रीवर आधारित आहे. यांत प्रत्यक्ष माहितीच्या अभावी प्रत्यक्ष काय असेल हे हेरण्यापुरताच कल्पनेचा उपयोग केलेला आहे.

काव्याला पहिला विषय पुरविला होता ! प्रयाग आणि अयोध्या पूर्वीच पाहून झाली होती. पहाण्याचा राहून गेला होता चित्रकूट पर्वत. म्हणून आतां रघुवंश-रचनेच्या समयी व निमित्तानें थेट राम-प्रसिद्ध चित्रकूट गांटावयाचा होता. नाहीतिरी त्याला एकदां प्राचीन दंडकारण्य आणि प्रयाग ते पंचवटी हा वनवासी रामाचा मार्ग व वाल्मीकीनें वर्णिलेलीं तीं तीं स्थळें समक्ष पहायचीच होती. वर्ण्य स्थळें प्रत्यक्ष बघण्याचा त्याचा शिरस्ता होता. शिवाय राम-सीतांच्या चरणरजांनीं पवित्र झालेल्या स्थळांच्या दर्शनाची आकांक्षा मनांतून होतीच. रघुवंशांतल्या दशरथाचा मृत्यु समीप येऊन ठेपला होता. कैकेयीच्या अंगांत मंथरा संचारली होती. बाहेरून शृंगारलेली अयोध्या आंतून अस्वस्थ झाली होती. आणि उद्यां राजा होणारा राजबिंडा राम कोमलांगी सीतेसह वनवासाचा—दंडकारण्याचा मार्ग धरणार होता ! तोच वनवासाचा मार्ग पहाण्याकरितां रघुवंशाची रचना थांबवून कालिदास घर सोडून बाहेर पडला होता. सरासरीनें रोज त्या आरंभिलेल्या महाकाव्याचा एक सर्ग पुरा करावयाचा असा त्याचा पण होता. पण हा स्वतःचाच बेत व बंधन त्यानें या कारणास्तव बुद्धिपुरःसर शिथिल करून घेतलें. चतुर कालिदासानें मनार्शी विचार केलाः राम-स्थळें पाहून होतील, वर्णनालाहि उपयोग होईल. आम्नाश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ताः । याप्रमाणें एकच क्रिया द्वयर्थकरी होते आहे. मग कां न करावी ? वसंतऋतु ऐन भरांत होता. कालिदासानें बेत केला, चित्रकूट-पंचवटी-पर्यंतची सफर करून पर्जन्यकाळ सुरू होण्याच्या आंत घरीं परतावें म्हणजे झालें. कारण मेघ दिसूं लागले, कीं दूरस्थ पथिकांनीं, वाट बघणाऱ्या स्वगृहाचा रस्ता लग-बगीनें सुधारावा यांतलें गोड औचित्य व दुहेरी ओढ त्याला चांगली ठाऊक होती.

यो वृंदानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषितानां
मंद्रस्निग्धैर्ध्वनिभिरबलावेणि मोक्षोत्सुकानि

कदाचित् घर सोडतांना त्याला कोणी प्रेमाचा लडिवाळ अडसरही घातला असेल. अगदीं जायलाच का हवं ? पुढेंमार्गे नाहीं कां जातां येणार ?... पण एकदां कलावंताची लहर फिरल्यावर तो थांबतो थोडाच, जो हिशेब मांडीत बसेल तो नादच नव्हे. ऊर्मि बोट दाखवील तो कवीची रस्ता ! अथ रामायण, भाग. १, अ. १, पं. १००.

चित्रकूटावर

जलकम ... २३४९९..... वि: ... १०/१५.....
क्रमांक ... ११५६..... नों: दि: ... १०/१५.....

छांदिष्ट कालिदास चित्रकूटावर जाऊन पोहोचला तेव्हां त्याचा आनंद गगनांत मावेना. साध्या दृश्यांतहि रम्यता पहाणाऱ्या त्याच्या डोळ्यांना ज्यावेळीं प्रत्यक्ष निसर्गदेवतेनें नटविलेलें हें रमणीयतेचें माहेरघर दिसलें त्यावेळीं तो चकित व आनंदित झाला. त्याचें अंतःकरण वाल्मीकीविषयीच्या कृतज्ञतेनें भरून आलें. प्रेमभरानें उचंबळलें. इतके दिवस रामायणांतलीं वर्णनें वाचून चित्रकूट पर्वत

त्याच्या डोळ्यांपुढें उभा रहात असे. आतां चित्रकूट प्रत्यक्ष पाहून रामायणाचीं वर्णनें त्याच्या डोळ्यापुढें नाचूं लागलीं ! रामायणाची व चित्रकूटाची भव्यता, उत्तुंगता आणि नैसर्गिक रमणीयता कालिदासाच्या एकदमच लक्षांत आली. केवढे प्रचंड ते वृक्ष. आणि त्यांना वेढणाऱ्या त्या लता. त्यांच्या गर्द झाडींतून सूर्यकिरणदेखील डोकावूं शकत नव्हते. आणि क्वचित् आंत शिरत असले तरी चंद्रमरीचिवत् शीतल व मृदु होऊनच. विविधवर्णांच्या पुष्पांनीं आणि शाखापल्लवांनीं चित्र-विचित्रित दिसणारें केवढें त्याचें तें भव्य गगनचुंबी शिखर ! त्याचें नांव चित्रकूट पडलें होतें तें उगीच नव्हे. तो उंच सरसावलेला सुळका म्हणजे जणूं भूदेवीचा आकाशपटावर लिहिण्याचा टांकच.

भित्त्वेऽव वसुधां भाति कूटोऽयं दृश्यते शुभः

हें वाल्मीकीनें केलेलें वर्णन कालिदासाच्या मनाला भिडलें. त्यानें त्या निमुळत्या शिखरावरचें आरपार ऋक्षविल अथवा स्रोतोरंध्र (हल्लींची हाथिफोड गुहा) पाहिलें. त्यांतून ठिबकणारा निर्मळ निर्झर आणि त्याच्या निनादानें प्रति-निनादित होणारा आसमंतातचा डोंगरभाग—हा भव्य निसर्गचमत्कार बघून तर त्याच्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाहीं. त्याचा प्रवास व पर्यटन पुष्कळ झालेलें होतें. पण असें विलक्षण दृश्य त्याच्या पहाण्यांत नव्हतें. तो जागच्या जागीं खिळून राहिला. त्याच्याच दिलीपाप्रमाणें पण आश्चर्यानें ' चित्रार्पिताऽरंभ इवाऽवतस्थे ' असा तो दिड्मूढ होऊन गेला. नित्यनवे खेळ मांडण्याची नटव्या निसर्गाची हीस व पात्रता येथें प्रतीत होत होती. वसंतऋतूच्या प्रादुर्भावामुळें रंगांत आलेला हा अद्रिराज रंग खेळण्याच्या लालसेनें या पोकळ गुहेची पिचकारी सज्ज करण्या-करितां प्रथम त्यांतून पाणी उडवून पहातो आहे कीं काय असा भास तो देखावा पाहून होत होता. सृष्टिदेवतेचें अंतरंग किती शुद्ध आणि रसार्द्र असतें याची साक्षच जणूं पर्वताच्या पोटांतून झिरपणारा तो स्वच्छ झरा, पहाणाऱ्यांना पटवीत होता. वल्कलें नेसलेल्या सीतेची करुणमूर्ति पाहिल्यापासून तर हें पाषाणहृदय द्रवीभूत झालें नसेल ना, अशी देखील कविकल्पना कालिदासाच्या डोळ्यांत क्षणभर येऊन गेली. माथ्यावरच्या पठारावरून एक छोटी नदी कड्यापर्यंत वहात येऊन खालीं अंग टाकित होती, तो जलप्रपात तर प्रेक्षणीयच होता. ती ऋक्षविलगुहा आंतून बाहेरून दाट वेतांनीं वेढलेली होती. ते वेत त्यांतील झऱ्याच्या पाण्यानें ओले व हिरवेगार असल्यामुळें तें स्रोतोरंध्र ' सरस-निचुल ' दिसत होतें. गुहाद्वाराच्या आसपासचे छायातरुसुद्धां निर्झराच्या संयोगानें स्वाभाविकपणेंच स्निग्ध म्हणजे ओले होत होते. सगळा देखावा हुबेहूब रामायणांत वर्णिल्याप्रमाणें होता. स्वप्नांत दिसलेली सुंदर स्त्री मागाहून खरोखरीच नजरेस पडावी, त्याप्रमाणें रामायणांत परिचित झालेलें हें रमणीय स्थळ कालिदासाला आतां प्रत्यक्षांत भेटत होतें !

येथें केवळ मूक निसर्गच नव्हे तर बोलकें प्राणि-जगतहि कालिदासाला भेटू लागलें. त्याचे आवडते सगळे पशुपक्षी तेथें हजर होते. मत्त गजयूथ होते. मोर होते. चंचल हरिणांचे कळप तर वाऱ्यासारखे इकडून तिकडे धावत होते. त्यांत बहुधा हिमालयाच्या परिसरांत सांपडणारे ठिपक्यांचे मृग पाहून तर कालिदास चकितच झाला. नानाविध पक्ष्यांच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या संमिश्र आवाजांनी तो भाग किलबिलून गेला होता. त्यांत त्याला प्रिय अशा कोकिळा आणि सारिका होत्याच. हंस होते, चक्रवाक् होते. त्या उंच पर्वतावरून सभोंवतालचा चारी दिशांचा देखावा किती स्वच्छ व लांबपर्यंत दिसत होता. पश्चिमेकडे—‘ किंचित् ’ पश्चिमेकडे नर्मदेला जन्म देणारा भव्य अमरकंटक स्पष्ट ओळखूं येत होता. त्याच्याच पलीकडे विदिशा आणि उज्जयिनी हें लक्षांत आलें. तिकडूनच तर तो तेथें आलेला होता. पुन्हा निसर्गाच्या या सर्व सामुग्रीत वाऱ्याचे खेळ चालत. भुंग्यांनी आयत्याच पोखर-लेल्या वेळूंत शिरून तो त्याचीं अलगुजें बनवी. मध्येच तो मंद वाहून पुष्पांचा सुगंध इकडून तिकडे नेई. त्यावेळीं त्याचें गंधवाह हें नांव सार्थ होत असे. मध्येच त्याच्या अंगांत येऊन तो सोसाट्यानें वाहूं लागे. त्यावेळीं शिखरांना आच्छादून टाकलेल्या वृक्षलता गदगदा हळंडोलूं लागल्यामुळें हा पर्वत नृत्य करतो आहे कीं काय असा भास होई. आणि अशा वेळीं—

मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः ।

ही रामायणांतील नृत्याची सुंदर उत्प्रेक्षा कालिदासाच्या जिह्वाग्रीं नाचूं लागे. एकीकडे वाल्मीकीच्या भव्य-सुंदर कल्पना आठवाव्या आणि त्याचवेळीं स्वतःच्या नवनव्या ललितरम्य कल्पना सुचाव्या, असा नव्या-जुन्याच्या पाठ-शिवणीचा गोड खेळ त्याच्या मनांत सुरू झाला.

तेथें अजूनहि तपश्चर्येकरितां राहिलेले कांहीं तापसी होते. तेथले जंगली लोक व त्यांच्या मुग्धसिद्धांगनाहि क्वचित् भेटत. हे सुसंस्कृत व असंस्कृत लोक—या दोघांकडून राम-सीतांच्या रसभरित आख्यायिका ऐकावयाला मिळत. ते लोक बोट दाखवून सांगत : ‘ या प्रवाहांत जनकतनयेनें स्नान केलें. इथें रामाचे आश्रम होते. तिथें रामाचे पाय लागलेले आहेत,’ इ० इ०. एकीकडे कालिदासाच्या डोक्यांत रघुवंशाची रचना व रामायणाचें अनुरणन चालूं होतें आणि एकीकडे डोळ्यांपुढें हीं रामस्थळें दिसत होती. सगळा रामकथेचा प्रसंगपट त्याच्या मनश्चक्षूंपुढें फिरूं लागला. चित्रकूटाच्या रंगभूमीवर रोज तो रामचरित्रांतले प्रवेश पाहण्यांत रंगून जाऊं लागला.

वस्तुतः चित्रकूटावर वास्तव्य होतें तोंपर्यंत राम आणि सीता एकत्र रहात होती. सीतावियोग मागाहून झाला, पंचवटीला गेल्यानंतर. पण पुढलें रामायण-नंतरचा सीताहरणाचा वृत्तांत मनांत घोलूं लागल्यामुळें कालिदासाला चित्रकूटा-

वर विरही रामच दिसूं लागला. मनाच्या, विशेषतः कविमनाच्या गूढ व रहस्यमय कारखान्यांत कधी कधी होतें त्याप्रमाणें पुढचा धागा मागें ओढला गेला ! पुढच्या अंकांतले प्रवेश आधींच्या अंकांतच दिसूं लागले ! पावसाळा सुरू होण्याचे दिवस जवळ येऊन ठेपलेले होते. तो स्वतः बरेच दिवस गृहापासून अलग पडला होता. त्या एकांतवासांत त्या राम-स्थळीं त्याला विरहव्याकुल मूर्ति दिसूं लागली-रामाची, आणि त्याहीपेक्षां लंकेंत दूरदूर असहाय स्थितींत पडलेल्या सीतेची. कारण दूरस्थ प्रियकरापासून अलग पडलेली विरहिणी हा पूर्वीपासून त्याच्या सहानुभूतीचा विषय होता.

विलोचनेन्द्गीवरवारिविन्दुभिः

निषिक्तविंबाधरचारुपल्लवाः

निरस्तमाल्याभरणानुलेपनाः

स्थिता निराशाः प्रमदाः प्रवासिनास्

(ऋतुसंहार २-१२)

विरहिणीची करुण स्थिति हा काव्यविषय पुढें मागें विस्तारानें उपयोग करण्याकरितां त्यानें डोक्याच्या एका कोपण्यांत बाजूला पण जपून ठेवला होता. तो आतां जागृत झाला.

राममय वातावरणांत

आरंभापासून नाट्यप्रेमी कालिदासाला नाटकें पहाण्याचा मनस्वी छंद होता. भासकवि त्याचा एक आवडता नाटककार. त्या काळीं सर्वत्र भासाचा बोलबाला होता. विशेषतः त्याचें गाजलेलें स्वप्नवासवदत्त गोड स्वप्नाप्रमाणें रसिकांचें प्यार बनलें होतें. त्याच्या खालोखाल चारुदत्त, अविमारक हीं स्वतंत्र आणि प्रतिभा, अभिषेक हीं रामचरित्रावर रचलेलीं नाटकें रंगभूमीवर रंगत होतीं. भासाचा नाट्यप्रयोग सुरू आहे आणि प्रेक्षागृहांत कालिदास नाही असें व्हावयाचेंच नाहीं. मात्र त्यावेळीं अप्रसिद्ध तरुण कालिदासाची जागा पहिल्या रागेंत नव्हती इतकेंच. हे भासाचे यशस्वी नाट्यप्रयोग पाहून लेखणी सरसावूं पहाणाऱ्या कालिदासाची तरुण महत्त्वाकांक्षा, आहुति दिलेल्या अग्नीप्रमाणें, अधिकच प्रज्वलित होत असे. प्रतिभा व अभिषेक या दोन्ही नाटकांतून खुद्द चित्रकूटावरचे रामाचे प्रवेश आहेत ! ते आतां चित्रकूटावर त्याला एकामागून एक आठवूं लागले. अभिषेक नाटकांत मारुति मेघाप्रमाणें समुद्रोलंघन करून अशोकवनिकेंतल्या विरहिणी व मलिनवसना सीतेची प्रत्यक्ष भेट घेतो, संभाषण करतो, तिला रामाचा संदेश कळवितो व रामचंद्राची खुणेची मुद्रिका देतो, हा प्रसंग चित्रित केलेला आहे. हा ऐतिहासिक नाट्यपूर्ण प्रसंग प्रत्यक्षवत् भासविणारा तो भासाचा प्रवेश कालिदासाला येथें पुन्हा भासमान होऊं लागला. कालिदासाच्या कानांन

त्यावेळीं वाल्मीकीच्या रामकथा ऐकू येत होत्या तर डोळ्यांना भासाचीं राम-दृश्ये दिसत होती !

एखादा विषय डोक्यांत घोळत असावा, म्हणजे स्थलकालप्रसंगत्वाने त्याच्याशीं निगडित किंवा सदृश अशा त्या विषयाभोवतालच्या कित्येक गोष्टी व स्मृति तरारून जाग्या होतात, हा तरलमनाचा धर्म आहे. आपल्या कवीचें येथें तेंच होत होतें. कालिदासाला रामायणांतील माल्यवान् पर्वतावरचा रामाचा पावसाळा व विलाप आठवला. त्यांत आर्त हृदयाचें क्रंदन होतें. अधिकारच्युताची असहायता होती. त्यांतून विरहजनित उन्मादावस्था उत्पन्न झाली होती. शाप, अपमान किंवा विरहासारखा दुःसह प्रसंग ओढवला कीं एकटें रहावेंसें वाटतें. आणि एकटें राहिलें, कीं विरह अधिक दुःसह होतो ! असें हें दुष्ट रहाटगाडगें आहे पराक्रमी रामाची ती केविलवाणी अवस्था वाल्मीकीनें किती काव्यमयतेनें रंगविलेली होती. एवढा राम पण ललाटलिखितापुढें दीन झाला होता. कितीहि थोर झाले तरी अखेर माणसेंच ना ? त्यांचीदेखील प्रसंगविशेषीं होणारी विकल मनोवस्था हा एक स्वतंत्रपणें हाताळण्यासारखा विषय आहे असें कालिदासाला वाटूं लागलें. बहु-रंगी रामचरित्रांतला विरही रामाचा एवढाच 'तुकडा' वेगळा काढून वर्णन केला तर ? ... नेहमींच्या प्रसंगवर्णनपर काव्यापेक्षां मनोविश्लेषणात्मक चित्ररेखनांत नवें सौंदर्य नाही का येणार ? ... कालिदास एकेक कल्पना लढवूं लागला. तो भूभाग पूर्वीचा यक्षांच्या वसतीचा होता. तद्विषयक बौद्धवाङ्मयांतील कथा कालिदासाला माहित होत्या. हा प्रदेश यक्षकिन्नरोरगसेवित हें त्यानें रामायणांतहि वाचलेलें होतें.

शिवाय यक्ष आणि यक्षिणी यांच्या मोठाल्या कोरीव 'पाषाण-प्रतिमा करण्याची प्रथा थेट मौर्यांच्या कालापासून सुरू झालेली होती. ती पुढें वाढत जाऊन गुप्त सम्राटांच्या कारकीर्दीत कळसाला पोचली. 'चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणें यक्षदांपत्य हें निःसीम अन्योन्यप्रेमाचें प्रतीक समजलें जात असे. कालिदासाच्या काळांत यक्ष-यक्षिणी हा शिल्पकारांचा एक आवडता विषय होता. हे पुतळे संपन्न नगरांतून, राजप्रासादांत व उद्यानांत ठेवलेले असत. अशा सुंदर शिल्पकृति-यक्षांच्या आकृति कालिदासानें कितीकदां तरी पाहिलेल्या होत्या.

कालिदासाच्या मनांत नकळत जुळणी चालली होती : एखाद्या व्यक्तीच्या

१. मौर्य, शुंग, कुशान व गुप्त काळांतले यक्षांचे सुंदर दगडी पुतळे हल्लीं मथुरेच्या म्यूसियम-मध्ये पहावयास सांपडतात.

२. ही चक्रवाकांची कल्पना फार प्राचीन आहे. नवविवाहित दांपत्याला आशीर्वाद देतांना अथर्ववेदांत म्हटलें आहे—

इहेहामिन्द्र संतुद चक्रवाकेव दम्पती

कांड १४ अनुवाक् २ मंत्र ६४

विरहावस्थेचें भावचित्र हें लहानसेंच कां होईना, पण स्वयंपूर्ण काव्य होऊं शकणार नाही काय ? पण तसें रामाचें चित्र म्हणून रंगवावें तर तें संपूर्ण रामचरित्राच्या दृष्टीनें अपूर्ण दिसणार -तोकडें व अनुचित. एकवेळ खंडकाव्य करतां येईल, पण एका संबध ऐतिहासिक कथानकाचे खंड कसे पाडणार ? ऐतिहासिक व्यक्तीच्या चरित्रांतला लचका तोडण्याची पद्धति तर रूढ नाही ! मग रामाच्या ऐवजीं काल्पनिक नायक-समजा क्ष किंवा यक्ष बनविला तर ? त्याचें नांव काय योजावें बरें ? पण काय करायचें आहे नांवाशीं ? (शेक्सपियर म्हणतो त्याप्रमाणें What is in a name?) मुद्दयाशीं गांठ हें मुख्य. भावचित्रणात्मक काव्यांत 'अ' च्या ऐवजीं 'ब' ला विरह झाला म्हणून काय फरक पडणार आहे ? उलट नांव गुलदस्तांत ठेवण्यांतच अधिक रहस्य नाही काय ? कालिदासाची औचित्यबुद्धि निवडानिवड करीत होती. यक्ष व यक्षस्त्रिया यांचें आत्यंतिक अन्योन्यप्रेम प्रसिद्धच आहे. एक अज्ञात यक्ष नायक म्हणून घेतला तर ? सीतेच्या जागीं यक्षाची पत्नी ? पण यक्षांचें प्रसिद्ध वसतिस्थान कैलासावरच्या कुबेरनगरींत-अलकेंत !-मग असेना ? निर्वासित रामचंद्राप्रमाणें त्यालाहि इकडेच दूर-दक्षिणेंत आणावा. रामावर कैकेयीचा कोप ... यक्षाला कुबेराचा शाप ? जमलें. यक्ष तर ठरला. त्याची विरहिणी प्रिया ठरली. ती तिकडे अलकेंत राहिल. अरे, पण त्या दोघांना जोडणारा सांधा कोणता ? मुळांत रामानें सीतेकडे मारुतीला धाडलें होतें. रामाची गोष्ट वेगळी. त्याला पवनपुत्र हनुमान् दूत मिळाला. यक्षाला कोण मिळणार ? ही मोठी अडचण होती. कालिदासाच्या डोक्यांत एकच विचार घोळत होता ! दोन दुरावलेले प्रेमिक-त्यांच्यामधील दुवा कोणता योजावा ?

मेघ जमू लागले

आणि एके दिवशीं खरोखरीच एक कृष्णमेघ येऊन त्या उंच शिखरावर ओथंबला. त्याच्या गतीमुळें, बदलत्या आकारांमुळें तो सचेतन असल्याचा भास होई. वाटे हा जणू पर्वताला टकराच देतो आहे. मेघ हा चंद्रावरील डागाप्रमाणें असा गमतीदार पदार्थ आहे कीं, आपण कल्पना करावी तसा त्याचा आकार दिसूं लागतो ! हत्तींच्या कळपांनीं गजबजलेल्या या पर्वतावरचा ढग कालिदासाला^१ हत्तीसारखा भासावा हें किती स्वाभाविक. दृष्टीपुढें दिसतें तें मनापुढें नाचतें हें जितकें खरें, तितकेंच मनीं तें नयनीं हेंहि खरें. हा उलट सुलट वहाणारा अजब प्रवाह आहे. त्या मेघदृश्यानें आणि त्याच्या गज-सादृश्यानें कवीला मोहून टाकलें. पावसाळ्याच्या आरंभाचीं सर्व चिन्हे प्रादुर्भूत होऊं लागलीं होती. तेथें

१. तुलनेकरितां पहा : गजैश्च घनसंनिभैः (रघु. ४.२९) मेघदूतांत उलट म्हणजे गजाची उपमा मेघाला दिली आहे.

कालिदासाला दिसणारा, चित्रकूटाच्या उंच सुळक्याला धडका देणारा तो प्रचंड कृष्णमेघ हा जणू वर्षाऋतूच्या आगामी स्वारींतला आघाडीचा हत्तीच होता. वातावरण बदलून गेलं होतं-बदलत होतं. दोन ऋतूंच्या मधील तो संधिकाळ होता-झटापट होती.सर्वांना ताप देणारा उन्हाळा उखडून टाकण्याकरितां एखाद्या कुशल सेनानी-प्रमाणे पर्जन्यकाळाने सर्व बाजूंनी आगाऊच तयारी आरंभिली होती. ज्याच्या जिवावर उष्णकाळ साऱ्या जगाला भाजून काढीत होता त्या सूर्याला त्याच्यापासून अलग पाडण्याकरितां दोघांच्यामध्ये त्याने मेघांचे काळे पाणीदार सैन्य उभे करण्याला सुरवात केली होती. मध्येच क्वचित् वीज चमके. वर्षावाची मोहीम सुरू करण्यापूर्वी पर्जन्यकाळ त्या लखलखीत पट्ट्याने जणू आपली कंबर बांधीत होता. जुलमी ग्रीष्माच्या मगरमिठींत सांपडलेली तप्त भूमि रावणाच्या अशोकवनिकेत पडलेल्या कृशांगी सीतेप्रमाणे दीन भासत होती. त्या उष्ण भूमीतून निघणाऱ्या वाफा म्हणजे पर्जन्यरूपी प्रियकराला वृष्टि सुरू करण्याकरितां केलेल्या खुणा किंवा संदेशच आहेत की काय असे वाटत होतं. उन्हाळ्याची दाहकता सहन न झाल्यामुळे जणू त्यक्तवसना झालेली सृष्टिदेवता आतां पावसाळ्याकरितां हिरवीगार गडद वस्त्रे पुन्हा परिधान करण्याच्या विचारांत होती. विंध्य-वनांतील हा परिवर्तन-चमत्कार पहाण्यांत कालिदास गुंग झाला. पण त्याचबरोबर या पावसाळी वातावरणामुळे त्याच्या मनांत एकप्रकारची अस्वस्थता, उदासवाणी छटा उत्पन्न झाली. घराची ओढ लागली.

वनानि वैंध्यानि हरन्ति मानसं
समुत्सुकत्वं प्रकरोति चेतसः

— ऋ० २'८।९

बाह्य निसर्गाचा मानवी मनाशी किती घनिष्ठ संबंध आहे याची प्रत्यक्ष प्रचीति तो अनुभवीत होता. त्याच्या मनांत घोळणारा हा विचार थोड्याच वेळांत एका रमणीय श्लोकाचे रूप घेऊन प्रकटला.

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिचेतः
कंठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ।

पहातां पहातां कालिदासाच्या मनांत एक कल्पना चमकून गेली. संदेश घेऊन समुद्रावरून लंकेकडे आकाशमार्गाने संचार करणाऱ्या रामदूत हनुमानाला रामायणांत चार-पांच वेळां मेघाची दिलेली उपमा त्याला एकदम आठवली...मग मेघाकडेच आपली कामगिरी द्यायला काय हरकत ? तो रामदूत तर आपला मेघदूत ! तीच कल्पना डोक्यांत घोळू लागली. इथले पर्जन्यधारी मेघ अखेर उत्तरेला हिमालयाच्याच दिशेने जातात. मग मेघालाच दूत बनविले तर ? अरे, पण मेघ पडला जड ! तो तर धूमज्योतिःसलिलमरुतां संनिपातः । औचित्यभंग नाही ना

होणार ? रसिकांना आणि 'संभाव्यतेला धक्का बसेल कीं काय ? पण काय हरकत आहे ? उन्मादावस्थेंत अशा कल्पना कामिजनांच्या मनांत येतातच. रामायणांत रामाची नव्हती का अशीच अवस्था झाली ?

बस्. दूताचें सोंग मेघालाच द्यावयाचें. एकट्या पडलेल्या यक्षाची मेघाशीं गांठ घालून द्यावयाची. वर्षाऋतूचा प्रारंभ कामुकांना, विरहविव्हालांना उन्मादकारक असा कविसंकेत आणि अनुभवहि आहे. पूर्वी विक्रमोर्वशीयाच्या चवथ्या अंकांत त्यानें आपला नायक उर्वशीच्या विरहानें वेडा झाल्याचें नाट्यचित्र रंगविलेच होतें. पुरुरव्याला तरी सचेतन अचेतन यांतल्या भेदाचें कुठें भान राहिलें होतें ? कालिदासानें त्याच्या तोंडीं खालील श्लोक घातला होता :

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्तिम्

मधुकराला उद्देशून बोलणाऱ्या विरहवेड्या राजाच्या पुढची पायरी आतां कालिदासाला सुचली. फक्त थोडासा फरक करावयाचा होता. तिची बातमी कळण्याच्या ऐवजीं आतां तिला बातमी कळवावयाची होती; आणि मधुकराच्या जागीं मेघ घालावयाचा होता. या दुसऱ्या फरकांत अधिक भव्यता व सरसता होती.

कालिदासाला किष्किंधा कांडांतील वर्षाऋतूच्या प्रारंभीचा रामाचा उन्मत्त विलाप आठवला :

शक्यमंबरमारुह्य मेघसोपानपंक्तिभिः ।

कुटजार्जुनमालाभिः अलंकर्तुं दिवाकरः ॥

मेघाला दूत बनविण्याची कल्पना सुचल्यानंतर यक्षानें त्याचें स्वागत व स्तुति करावी हें स्वाभाविकच होतें. या स्वागतविधीकरितां कालिदासानें वरील श्लोकांतील 'कुटजकुसुमें' वापरलीं. अरे, पण हा अचेतन मेघ इष्टस्थळीं जाणार कसा आणि संदेश सांगणार कसा ?—पण न सांगेना ! त्याचा मार्ग प्रेमवेड्या

१. मेघ पाठाविण्याची कल्पना अशक्य अतएव सौंदर्यहानि करणारी आहे अशी टीका भामहप्रभृति पीठात्यांनीं आणि पाश्चिमात्यांनींहि केली आहे. लैला सुंदर नाही असें लोक मज्जूला सुनवूं लागले तेव्हां तो म्हणालाः बचष्मे मज्जु बायद दीद ! लैलाचें लावण्य तुम्हांला पहावयाचें असेल तर मज्जूच्या चष्म्यांतून तिच्याकडे बघितलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच मेघदूतांतील अद्भुत कल्पनांचें सौंदर्य अनुभवावयाचें असेल तर यक्ष-भूमिका-प्रवेश करावयास हवा. मेघदूत विरहोन्मत्ताच्या नजरेंतून वाचावयाचें आहे.

२. चीनमध्ये मेघाला दूत बनविण्याची कल्पना त्यांच्या वाङ्मयांत फार प्राचीन काळापासून दिसते. ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकांत होऊन गेलेल्या चू युआन या प्रख्यात कवीनें या कल्पनेचा उपयोग केला आहे. त्याच्या खालील ओळींवरून संस्कृत मेघदूताची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही. O floating clouds that swim in the heaven above Bear on your wings there words to him I love. (एच्. ए. गार्ड्लिस : History of Chinese Literature p. 119)

यक्षाच्या तोंडून वदविला म्हणजे काम भागत होतें. आणि विरहोन्मत्त यक्षानें मेघाला संदेश सांगण्यांत जी थोडीफार असंभाव्यता होती, त्याचा परिहार—

इत्यौत्सुक्यात् अपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाः चेतनाऽचेतनेषु ॥

या यथोचित अर्थान्तरन्यासानें कालिदासानें करून टाकला. मेघाचा प्रत्यक्ष प्रवास न होवो, पण वाचकांचा प्रवास मात्र अलकेपर्यंत होतोच. तेंच कालिदासाला साधावयाचें होतें. त्याचा यक्षसंदेश मेघामार्फत अलकेला पांचण्यापेक्षां मेघदूताच्या द्वारा रसिकांपर्यंत जाऊन भिडण्याकरितां होता !

पहिलें खंडकाव्य रचणारा पहिला कवि

नाहीं तरी खंडकाव्य रचण्याचा आतांपर्यंत कोणीहि न केलेला प्रयोग कालिदासाला एकदां करून पहावयाचाच होता. ती अभिनव कल्पना कित्येक दिवसांपासून त्याच्या डोक्यांत डोकावत होती. पण अजून जमलें नव्हतें. कोणत्याहि गोष्टीला योग यावा लागतो हेंच खरें. प्रचंड महाकाव्यांचे डोंगर त्या काळीं होते. तसेच सुभाषितांचे चमकणारे अल्पकणहि होते. या दोन टोकांच्या मधला क्रीडाशैल अर्थात् सुवर्णमध्य त्याला साधावयाचा होता. ऋतुसंहाराचा एक त्रुटित प्रयोग त्यानें करून पाहिला होता, पण त्यांत केवळ निसर्गच होता. माणूस नव्हता ! आतां त्याला दोघांची गांठ घालून घावयाची होती. अशा चक्रांत कालिदास होता. डोक्याच्या कुठल्यातरी एका खोल कप्प्यांत त्याला न कळत आंखणी चालली होती....

भल्या पहाटेस उठण्याचा कालिदासाचा क्रम होता. अरुणोदयाच्या मागोमाग सूर्यप्रभा फांकावी त्याप्रमाणें तो आणि त्याची प्रतिभा प्रभातकाळीं लगोलग जागृत होत असत. त्या प्रसन्नकाळीं डोक्यांतली गुंतागुंत निवळून विषयाचें स्फुरण व जुळणीं सहजतेनें होते, असा त्याचा अनुभव होता.

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना (रघु०)

त्या रमणीय चित्रकूटावर कित्येक सुंदर कल्पना त्याच्या डोक्यांत गर्दी करून सोडीत होत्या. पण संयमी कालिदासानें त्यांतल्या नेमक्या तेवढ्याच निवडल्या. उपलब्ध झालेल्या असूनसुद्धां त्यांतल्या कित्येक कल्पनासुंदरी आपल्या लघुकाव्याच्या मर्यादित अंतःपुरांत मावण्यासारख्या नाहींत अशा नाइलाजाच्या हिशोबानें त्यानें तशाच टाकून दिल्या. त्या ' टाकलेल्या ' कल्पना एखाद्यानें जमा केल्या असत्या तरी त्याचें नांव कवि म्हणून सर्वतोमुखीं झालें असतें ! तेथें सुचलेल्या एका कल्पनेचा उपयोग त्यानें पुढें रघुवंशांत केला. चित्रकूटपर्वत कालिदासाला मोठ्या गमतीचा दिसला. पाणी वहाणारी ऋक्षविलाची उघड्या तोंडाची प्रचंड गुहा त्याला मस्त रानबैलाच्या लाळ गळणाऱ्या तोंडासारखी भासली. उंच पर्वत-शिखरें ही जणूं

त्याचीं शिंगें. शिखरावर ओथंबलेले कृष्णमेघ हा जणूं शिंगांच्या टोकांना लागलेला चिखल. कालिदासानें तेव्हांच चित्रकूटवर्णनाचा हा श्लोक अर्धासुर्धा रचला देखील—

धारास्वनोद्गारिदरीमुखोऽसौ । शृंग्राग्रलम्बांबुद्वप्रपंकः ॥

पण मेघदूतांत त्याला चित्रकूट उभा करावयाचा नव्हता. रघुवंशाच्या १३ व्या सर्गांत राम सीतेसह विमानांतून लंकेहून अयोध्येला परत यावयाचे होते. त्यांत या चित्रकूट-वर्णनाची योग्य जागा होती हें जाणून कालिदासानें पुढले दोन चरण जोडून तो अर्धवट राहिलेला श्लोक पुरा केला आणि मागाहून तेराव्या सर्गातील स्थळवर्णनाच्या मालिकेंत तो बसवून दिला :

बध्नाति मे बंधुरगात्रिचक्षुः । दृप्तः ककुद्भान् इव चित्रकूटः

मेघदूतांत यक्ष हा काल्पनिक नायक निर्मिल्यामुळें चित्रकूट प्रकट न करतां चित्रकूटाची सामान्य रूपरेषाच फक्त देणें इष्ट होतें. तेवढेंच नेमकें कालिदासानें केलें. ज्या हेतूनें यक्षाचें नांव, प्रमाद, शापकारण इत्यादि गोष्टी टाळल्या त्याच कारणाकरितां रामगिरीचें अधिक वर्णनहि वगळलें. कारण एकच. जरूर नव्हती त्याची. ललित भाव-काव्यांत कशाला ही अडगळ ? काव्याची श्रीमंती कवीच्या उधळपट्टींत नसून मितव्ययांत आहे !

कांहीं श्लोक व फेरफार कालिदासानें घरीं परतल्यावर स्वस्थतेनें केले असतील. कांहीं चमकदार कल्पनांच्या टिकल्याहि मागाहून लावल्या असतील. पण मेघदूताचा बराचसा भाग-मुख्य गाभा त्यानें या चित्रकूटावरच्या वास्तव्यांतच योजला व रचला, यांत शंका नाही. हेंच या काव्याचें जन्मस्थान. मूळ ठिणगी पडली इथेंच. मग स्फोट होऊं लागला. पहिली वीज चमकली याच स्थळीं. त्या प्रकाशांत 'मेघदूता'चा पुढला मार्ग दिसू लागला. चित्रकूट हीच मेघदूताची यक्ष-भूमि-जन्मभूमि. प्रतिभेच्या उघडलेल्या शिंपल्यांत मध्यवर्ती कल्पनेचा प्रथमबिंदु येथें पडला. थोड्याच काळांत त्याचें काव्यमौक्तिक बनलें. कालिदासाचा उत्तरार्ध आधीं पुरा झाला. कारण तोच काव्यमय भाग आधीं स्फुरूं लागला होता. मग त्या कळसाला शोभेल असा पाया त्यानें प्रथमपासून रचून त्याला बेमालूम जोडून दिला. रघुपतिपदांनीं अंकित अशा चित्रकूटाला त्यानें रामगिरी हें सुंदर नांव योजलें. अतिपरिचयामुळें आतां रामगिरी या नांवांत राम उरलेला नाही, ही गोष्ट वेगळी. पण प्रथम चित्रकूटाला त्यानें मेघदूतांत रामगिरी असें संबोधलें, तेव्हां त्या नवीन नांवांतल्या नावीन्यानें रसिकांची पहिली पिढी डुलली खास !

रामगिरीपासून हिमगिरीपर्यंत मेघांच्या संचाराची दिशा स्थूलमानानें त्यानें लक्षांत आणली आणि त्याला अविरोधी असा आपला मेघाचा मार्ग मुक्रर केला.

थोडीशी अडचण होती. विदिशा-उज्जयिनीचा प्रदेश किंचित् आडवळणाचा होऊं लागला. भौगोलिक दृष्ट्या तो वाटेवर पडेना ! वाजवीपेक्षां तो अधिक पश्चिमेकडे जाऊं लागला आणि भावनिक दृष्ट्या तर तो फार महत्त्वाचा. चूक पदरांत येऊं नये म्हणून त्यानें एक युक्ति व श्लोक रचला—

वक्रः पंथा यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां

सौधोत्संगप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ॥

वांकडी वाट कां होईना पण त्यानें अखेर मेघाला म्हणजे वाचकांना उज्जयिनी दाखविलीच ! प्रेमांतील स्थळांचें वर्णन करण्याची अतृप्त राहिलेली हौस त्यानें या निमित्तानें फेडून घेतली. नीरस व विस्कळित स्थळांना देखील कथा-सूत्रांत गोंवल्या-मुळे गुंफलेल्या हाराची शोभा प्राप्त झाली. मानवी भावनांशीं संलग्न केल्यामुळें रूक्ष स्थळें रमणीय बनलीं. कालिदासाला एका रसाचा अतिरेक आवडत नसे. म्हणूनच विप्रलंभशृंगाराचा मिश्रराग या संगीतज्ञ कवीचा लाडका होता. लिंबाच्या सरबताला केशराची काडी लावतात त्याप्रमाणें त्यानें करुणाला शृंगाराची छटा दिली. रामाच्या विरहकथेचा आणि स्वतःच्या प्रतिभेचा संगम झालेले हें काव्य कालिदासानें मंदाक्रांता या अनुकूल पण अवघड वृत्तांत खेळविण्याचें ठरविलें.

एका प्रभातकाळीं अचिरोद्गत अर्भकाप्रमाणें तांबुसलाल दिसणारा सूर्य पूर्व दिशेच्या उदरांतून बाहेर येत होता. तीच मेघदूताचीहि जन्मवेळ होती. अर्धस्फुट, तांबुस, तेजस्वी असें रविबिंब आणि कालिदासाचें काव्यबिंब एकाच वेळीं प्रकट होत होतें. दिशांप्रमाणें कालिदासाची प्रतिभाहि फांकली होती—प्रकाशमान् झाली होती. यक्षाच्या सूक्ष्म कथासूत्रांत तो मालाकार स्थळ आणि भावना यांचें एकेक रंगी-बेरंगी पुष्प आलटूनपालटून खाराखिरीनें गुंफूं लागला. त्यांचा संमिश्र सुगंध व शोभा अधिकाधिक उन्मादक बनत चालली होती. इतकी की, कधीं कधीं रचून झालेले श्लोक तो तासन् तास आपल्याशींच गुणगुणत बसे आणि नवीन रचना करण्याचें काम तसेंच अर्धवट पडून राही. परंतु कधीं काव्यानंदीं टाळी लागली म्हणजे मात्र अस्ताला जाणाऱ्या सूर्यांतसुद्धां त्याची ऊर्मि थांबविण्याचें सामर्थ्य उरत नसे. कांहीं काळ तो यक्षाप्रमाणेंच वेडापिसा बनला होता—नव्हे, यक्षच झाला होता. एकदां तर तो त्या तंद्रींत प्रियेला उद्देशून रचलेले यक्षाचे संदेशपर श्लोक त्यानें खरोखरीचं वर मेघाकडे पाहून अत्यंत आर्ततेनें व अभिनया-सहित उच्चारले ! ती तंद्री ओसरल्यानंतर त्याचा 'वेडेपणा' त्याच्या लक्षांत आला आणि—

धूमज्योतिः सलिलमरुतां संनिपातः क्र मेघः
संदेशार्थाः क्र पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः

इत्यादि काव्यपंक्ति सहजगत्या त्याच्या तोंडून बाहेर पडल्या. त्या प्रस्तुत काव्यांत चपखल बसण्यासारख्या होत्या. त्यांचा विसर पडून नये म्हणून कवितादेवीचे ते स्वयंभु चरण त्याने घट्ट पकडून ठेवले !

दिवसेंदिवस ते भाव-काव्य वाढून लागले. शतपत्राप्रमाणे उमळून लागले. यक्षिणीची कांडी फिरून लागली होती ! वयांत येणाऱ्या नवयुवतीप्रमाणे त्या कविता-कामिनीचे अवयव स्पष्ट व सतेज दिसून लागले. पावसाळ्यांतली नदी जशी घाटाची एकेक पायरी चढत जाते त्याप्रमाणे त्याच्या काव्यलहरी रसाचा एकेक चढता टप्पा गांठीत चालल्या होत्या. अशा वेळीं कालिदासाच्या डोक्यांत नवनवीन कल्पनांची जणू शर्यत सुरू होई. त्या गर्दीत क्वचित् एखादी सुंदर कल्पना विचारी विसरूनसुद्धां जाई. 'दिसली पुनरपि गुप्त जहाली' अशी स्थिति होई. कधीं अनेक तुल्यबल, मोहकतेत एकमेकींशीं स्पर्धा करणाऱ्या अनेक वरचढ उपमा एकाच वेळीं पुढे उभ्या रहात. अशा वेळीं ही पत्करावी कीं ती उचलावी असा संभ्रम उत्पन्न होई. वाटे सर्वच स्वीकाराव्या. लोभ दुर्निवार होई. सौंदर्य चालून आल्यावर कोणता रसिक त्याला डावलून पुढे जाईल ?

ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विद्वातुं समर्थः

पण संयमी कालिदास त्यांतली योग्य उपमा तेवढीच पसंत करी. शिवाय पौर्वापर्य संभाळण्यावर त्याचा विशेष कटाक्ष असे. निर्दोष प्रमाणबद्धतेचाहि विक्रम प्रथम त्यानेच केला. मेघदूताच्या कल्पनास्वरतेतहि जी सुसंगतपणाची सांखळी दिसते ती त्यामुळेच. श्लोकांतून श्लोक निघाला आहे. जसे कर्दळीचे कोंबच. रचना तरी किती मृदु पण पक्की. जशा रेशमाच्या गांठी. औचित्यपालनाचा अंकुश तर सदैव रोखलेला. कालिदासाच्या प्रतिभेची धांव प्रज्ञेच्या चाकोरीबाहेर कधीं गेली नाही.

म्हणूनच कालिदासाने फालतूक गोष्टींना फांटा दिला. यक्षाला शाप कशा-बद्दल ? कोणता त्याचा प्रमाद ? यक्षाचें नांव ? यक्षरमणीचें नांव ? जरूर काय या गोष्टींची ? उलट नांव न दिल्याने चटक्या लागतो. रंजकता, गूढरम्यता वाढते. बुरख्यांतले सौंदर्य अधिक आकर्षक. काव्य-निर्मितीतले झांकल्या मुठीचें महत्त्व कालिदास उत्तम जाणित होता. अचेतनांत सचेतनत्व आणि पशुपक्ष्यांच्या हाल-चालींत सहेतुकता पाहून शकणारे वेड्या मनाचें शहाणपण तो इथल्या एकांत-वासांत शिकला. त्या काळांत निसर्गाला महत्त्व होतें. माणूस अजून निसर्गाला सोडून दूर गेलेला नव्हता. विसाव्या शतकाप्रमाणे निसर्गाशी झुंज खेळून, मात करून त्याला अधिकाधिक ताब्यांत आणणारे ते युग नव्हते. तेव्हां निसर्ग ही 'देवता' होती. माणूस तिच्या कुशीत, तिच्या कृपेने वाढत होता, तिच्यापासून शिकत होता. तो तिला आळवीत होता, चुचकारीत होता. निसर्गाची व त्याची

गांठ वट्ट होती. म्हणूनच ती प्राचीन वाङ्मयांत प्रतिबिंबित झाली. चित्रकूटावर हंस, बगळे, सारस इत्यादि पक्षिगण होता. हत्तींचे कळप इतस्ततः धावतांना दिसत होते. पाण्याचे लहानमोठे प्रवाह होते. प्रेयसीचा भ्रूविलास दाखविण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या जललहरींत होतें. जागोजाग रमणीय स्थळें. बसण्याकरितां शिलातल. छायातरु. वनलता त्यांना आलिंगून वेढीत होत्या. प्रियेच्या केशकलापाची आठवण करून देणारे मोर होते. तिच्या चंचल दृष्टिपाताचें स्मरण करून देण्याला चकित-हरिणी होत्या. वारा होता—कधीं मंद कधीं उग्र. धातुराग होते—काळा, पांढरा व तांबडा अशा तिन्ही रंगांचे. रामायणांत याच व इथल्याच लाल मातीचा तिलक^१ रामानें सीतेच्या कपाळीं लावला होता. त्यामुळें येथें 'प्रणयकुपित' प्रियेचें चित्र शिलातलावर काढण्याला कांहींच अडचण नव्हती. या सर्व सामुग्रीचा कालिदासानें रसानुकूल उपयोग करून घेतला. अशा रीतीनें काव्य-लेखन तर संपत आलें पण त्याचा शेवट कसा आणि कुठें करावयाचा ? हें कोडें कांहीं काळपर्यंत कालिदासाला पडलें होतें. अखेरीस त्यानें या छोटेशानी काव्याचा शेवटचा श्लोक लिहिला त्यावेळीं त्याला नुसत्या समाप्तीचा नव्हे, तर समुचित समाप्तीचा आनंद झाला.

इष्टान् देशान् विचर जलद प्रावृषा संभृतश्रीः

मा भूत् एवं क्षणमपि सखे विद्युता विप्रयोगः ॥

या शेवटल्या ओळींतून आत्मौपम्यबुद्धीचा^२ उदात्त विलास ओसंडतो आहे. कालिदास जगाला, कर्तव्याला विसरून स्वतःच्याच सुखदुःखांत गुरफटून बसणारा नव्हता. माझें दुःख तेंच दुसऱ्याचें दुःख अशी त्याची वृत्ति होती. म्हणून त्याचा नायक कळवळून म्हणतो : मेघा, मला एक विरह घडला तो घडो. पण तुझी प्रिया जी विद्युल्लता तिच्याशीं मात्र तुझी ताटातूट कधींही न होवो ! येथें मेघदूत संपतें, पण वाचकाची उत्कंठा संपत नाही. म्हणूनच कालिदासानें येथें त्याचा शेवट केला !

मेघदूताची हिरकणी चमकूं लागली

कवि काव्य रचीत नाही; तें काव्य कवीकडून स्वतःला रचून घेतें असा प्रत्यय कालिदासाला यावेळीं आला. आरंभी कवि काव्यरथ जुंपतो खरा. पण नंतर तोच काव्यरथ उताराच्या रस्त्यानें कवीला मुक्कामाला घेऊन जातो ! अशा रीतीनें रामायणावरून हा यक्षविलाप अथवा यक्षायन तयार झालें होतें. पण हीं नांवां त्याला नीरस वाटलीं. नाटकांतली मध्यवर्ती कल्पना नांवांत गोंवून देण्याची भास कवीची लकब त्याला पसंत होती. स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगंधरायणम्, दूत-घटोत्कचम् इत्यादि. या नामकरणांत स्वारस्य व सौन्दर्य होतें. त्या चालीवर

१ मनःशिलायाः तिलकम् इ. (सुंदरकांड ४०.५).

२ = यत् यत् आत्मनि चेच्छेत तत्परस्याऽपि चितयेत् (शांतिपर्व)

= आत्मवत् सर्वभूतेषु (गीता)

२३९०९ ति: जि: ३१
११.३५ ति: ३१

मेघः दूतः यस्मिन् ही जी या काव्यांतली अभिनव मध्यवर्ती कल्पना ती प्राधान्याने प्रतिबिंबित होईल असें मेघदूतम् हें सहज सुचलेलें साधें, सुंदर, सार्थ व सुटसुटीत नांव पोथीच्या पहिल्या पृष्ठावर त्यानें उत्सुक हातानें लिहून टाकलें !

अशा रीतीनें मागाहून आरंभिलेलें मेघदूत रघुवंशाच्या आधीं संपलें तेव्हां त्याचा त्यालाच चमत्कार वाटला. चुलीच्या आधीं वैलावरचेंच शिजलें हीतें ! कालिदास ज्यावेळीं भूजपत्रांवर या काव्याचीं अक्षरें लिहीत होता त्यावेळीं आपण • एक अक्षरवाङ्मय मागें ठेवीत आहोंत याची त्याला जाणीवही नसेल. त्यावेळीं तो मेघदूत रचीत नव्हता. आपल्या शाश्वत कीर्तिस्तंभाचा पाया रचीत होता ! काळाच्या रंगभूमीवर आपला नेमलेला प्रवेश संपवून इतिहासकार वाल्मीकि केव्हांच पडद्याआड गेला होता. पण आतां त्याला लालित्याची लहर येऊन तो जणूं पुन्हा अवतरला होता, आणि कालिदासाच्या रूपानें मेघदूत-न लिहिलेलें रामायण लिहून पुरें करीत होता !

कालिदासानें मेघदूताची रचना पूर्ण करून त्या लघुमहाकाव्याची बांधलेली पोथी जेव्हां निवडक रसिक मित्रांच्या उपस्थितीत प्रथम उघडली त्या बैठकीला जो रंग चढला आणि काव्यरसास्वादाला जी भरती आली त्यांतील आनंद ब्रह्मास्वाद-सहोदर होता. कालिदासाला आत्मविश्वास नव्हता असें नाही. पण पाहुण्यानें ढेकर दिल्याशिवाय यजमानाला तृप्तता होत नाही. जमलेला श्रोतृवृंद डोळूं लागला-मेघा-बरोबर प्रवास करूं लागला...अखेर रात्र संपली पण ती रसिकसभा संपली नाही !

कालिदासाला दोन राम वर्णन करावयाचे होते. एक पराक्रमी दाशरथि राम. दुसरा विरही भावनाशील राम. वज्रापेक्षां कठोर आणि कुसुमाहून मृदु असे एकाच लोकोत्तर व्यक्तीचे हे दोन भाग होते. पण ते एका काव्यकौंदणांत बसेनात. कालिदासानें रामायण-कोहिनुराचा दुसरा तुकडा अलगद अलग काढला; आणि स्वतःचे तेजस्वी पैलू पाडून चमकूं लागलेली ती हिरकणी यक्षकथानकाच्या कौंदणांत हलक्या हातानें बसवून दिली. कालिदास कारागिराची ही कलाकृति म्हणजेच मेघदूत काव्य. रामायणाचें पाणी शोषून कालिदासाचा मेघ बनला. रामायणाच्या उंच मंदारवृक्षाची एक फांदी प्रतिभेनें वांकवून काव्यरसिकांसाठीं कालिदासानें जणूं 'हस्तप्राप्यस्तबकनमित' करून ठेवली आहे ! वाल्मीकीच्या संगमरवरानें मेघदूताचा ताजमहाल बांधलेला आहे, हें या काव्याचें जन्मरहस्य होय. लोकांत अशीच परंपरागत समजूत चालत आलेली होती. प्राचीन टीकाकारांचा तोच अभिप्राय होता. म्हणून मल्लिनाथानें लिहिलें : सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय कविः मेघसंदेशं कृतवान् इति आहुः ।

ज्ञात ९ वा

कालिदासाची काव्यकला

क्षणे क्षणे यन्नचतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः

मुख्य विषय संपला. त्यावर आधारलेली मेघदूताची जन्मकथाहि सांगितली. ग्रंथसमाप्तीची नेमलेली सरहद्द दिसू लागली. तेव्हां उरलेली सामुग्री पुन्हा केव्हांतरी मांडूं. तूर्त पोथी गुंडाळण्याच्या तयारीला लागलें पाहिजे. कालिदास-कवीचा कलाविलास ताजमहालासारखा. सुबक तसाच भव्य. नाजुक पण कणखर. त्याच्या अद्भुत सौंदर्याचें वर्णन शब्दांत मावणार नाहीं. अशा प्रसंगीं

स्तवार्थं तुक्षिया तुझ्यासम कवी कधीं जन्मती

या मयूरकाव्यपंक्तीची आठवण होते. आतांपर्यंत सादर केलेल्या नवसिद्धांतांच्या साहाय्यानें मेघदूतावर व कालिदासावर कसा नवा प्रकाश पडतो हें वेगळें सांगावयास नको. म्हणून या महाकवीचा महिमा व मेघदूतांतील सौंदर्याचें रहस्य यांचें संक्षिप्त समालोचन करून भरतवाक्य म्हणावयाचें आहे.

या नव्या प्रकाशांत प्रामुख्यानें नजरेंत भरणारी पहिली गोष्ट म्हणजे या कवीची रंगतदार, बहारीची पण हिशोबी वर्णनशैली होय. कांटेकोरपणा हा तिचा आत्मा आहे. निसर्गप्रेम, बहुविध ज्ञान, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति, काव्योपयोगी सौंदर्य अचूक हेरण्याचें सामर्थ्य, वर्णनांतील वास्तववाद, अल्पाक्षररमणीयत्व, उपमासौकर्य, प्रमाणबद्धता, भाषाप्रभुत्व, योजकता व प्रतिभेचें नवनवोन्मेषशीलत्व हे कवीचे गुण-विशेष आतां विशेषत्वानें प्रतीत होतात. त्याच्या काव्यांत पूर्वी न अनुभविलेलें नवें स्वारस्य व सौंदर्य भासमान होतें.

कवीच्या गुणसंपदेचा नवा प्रत्यय

रामगिरि आतां नेमका निश्चित करतां आल्यामुळें व मेघाचा मार्ग राम-गडापासून उज्जयिनीपर्यंत पूर्वपश्चिम असा ठरल्यामुळें या काव्याकडे पहाण्याची 'दिशा'च बदलली आहे, हें लक्षांत येईल. कल्पित काव्यदेखील अचूक भौगोलिक ज्ञानाच्या बैठकीवर रचतां येतें, किंबहुना त्यांतच अधिक मौज आहे, या काव्य-तत्त्वाचा प्रत्यक्ष प्रयोग म्हणून आतां आपल्याला मेघदूताकडे बोट दाखवितां येईल. कल्पित अलकेपेक्षां खऱ्या भौगोलिक स्थळांचें वर्णन अधिक आस्वादनीय व

पकड घेणारें ठरतें याचा प्रत्यक्ष अनुभव वाचकांनीं व्यावा. महाकवि झाला तरी तो न पाहिलेल्याचें वर्णन करीत नाही—करूं शकत नाही. आणि केलें तरी तें तितकें वठत नाही हें त्याचें रहस्य होय. अद्भुत, अदृष्टपूर्व, अनपेक्षित, अननुभूत अशा गोष्टींचें वर्णन म्हणजे उत्तम काव्य नव्हे. वस्तुस्थितिचेंच पण रम्य रोचक वर्णन हा कविकल्पनेचा विषय होय. विषयापेक्षां विषयाच्या मांडणीत अद्भुतता हवी. अद्भुतरसापेक्षां म्हणजे स्वैर कल्पितापेक्षां वेंचक स्वभावोक्तींत अधिक स्वारस्य. वास्तववादाची चाकोरी न सोडतां योजकतेच्या बळावर निर्माण केलेलें चमत्कृतिजनकत्व अधिक पोषक होय. आपल्या कवीला या चातुर्याचें वरदान होतें.

शब्दयोजना या विशेष व अवघड गुणाचें कालिदासानें जणूं पेटंट घेतलें आहे. नेमका शब्द नेमक्या ठिकाणीं वापरण्याची त्याची हातोटी विलक्षण व गुंग करणारी आहे. केवळ जाडजूड श्रुतिमनोहर किंवा प्रासानुप्रासाला जमेल तो शब्द चांगला असें नाही. समर्पकत्व हें शब्दाच्या चांगलेपणाचें पहिलें गमक होय. बाकीच्या गोष्टी दुय्यम. रसप्रवाह, अर्थाचा ओघ, वृत्ताची अनुरूपता व भोंवतालची वर्णरचना या चार नख्यांच्या कोंदणांत चपखल बसलेला शब्द रत्नासारखा चमकूं लागतो. शब्दांच्या संख्येंत किंवा पसान्यांत मौज नाही, निवडीत मौज आहे.

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च

हा न्याय काव्यांतरिक्षालाहि लागू पडतो. कोशांच्या कोठारांतून शब्द पुष्कळ पडले आहेत. पण योजकस्तत्र दुर्लभः । एक वेंचक शब्द अनेक प्रचंड वाक्प्रयोगापेक्षांहि भारी ठरतो. हृदय भेदून जातो. त्यांत बाणाप्रमाणें मर्मभेद किंवा लक्ष्यवेध करण्याचें सामर्थ्य असतें. प्रधानतः भाषा प्रदर्शनाकरितां नसून परिणामाकरितां आहे; कानाकरितां नसून मनाकरितां आहे. कांहीं प्रसंगीं तर निःशब्दतैत काव्य भरलेलें असतें ! तेथें शब्दांचा अवतार झाला कीं, काव्याचा अवतार संपण्याचा धोका असतो. अर्थ व रस उत्पन्न करण्याकरितां शब्दाचा जन्म आहे. आणि त्याकरितांच जो शब्द वापरतो तो शब्दवेत्ता आणि तोच कवि. त्यालाच भाषेचा जन्महेतु कळला आणि कलेची किल्ली गवसली. हें रहस्य भगवान् पाणिनीनैः सूत्ररूपानें निरूपिलें आहे :

एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः, सम्यक् युक्तः,
स्वर्गे लोके कामधुक् भवति ।

एकच शब्द पण यथायोग्य अर्थानें जाणला आणि तसाच यथायोग्य अर्थीं वापरला तर स्वर्गांतल्या कामधेनूप्रमाणें सर्व अर्थ पूर्ण करणारा होतो—पाणिनी.

शब्दयोजनेंतलें हें रहस्य व औचित्य कालिदासाइतकें क्वचितच कोणाला साधलें असेल. मेघदूतांतील मूळ वस्तु आतां कळल्यामुळें वरील गोष्टीची प्रचीति वाचकाला अधिक यथातथ्यतेनें येऊं शकेल.

कालिदासाचें वर्णन नेहमीं खरेंखुरें, कांटेकोर व समर्पक. वर्ण्य वस्तूचें सत्य स्वरूप अधिक स्पष्ट व्हावें एवढ्याकरितांच तो कल्पनेचा उपयोग करतो, त्याची कल्पकता सत्याची बटीक आहे. तसेंच वर्णावें कोणतें आणि गाळावें कोणतें याचा विवेक. प्रमाणबद्धता त्याच्याइतकी कोणालाच जमली नसेल. कालिदासाची अल्पाक्षररमणीयता तर विस्मयजनक आहे. अंतरंगाला धक्का किंवा धोका न देतां त्याच्या काव्यांतला शब्द कमीअधिक करण्याची सोय नाही. वर्णन कोठपर्यंत ताणावें आणि कुठें आंखडतें व्यावें हें कालिदासापासून शिकावें. निसर्ग आणि मानव यांची गोड सांधे-जोड त्याच्या काव्यमंदिराच्या बांधणींत आढळते. तसेंच त्याचें भाषाप्रभुत्व. एकेक शब्द असा ठेवून देतो कीं बघत रहावें. वाचमर्थोऽनुधावति याचा साक्षात्कार घडतो. अर्थाचा दास झाल्याशिवाय शब्दाचा प्रभु बनतां येत नाही! त्याच्या रचनेतील लयबद्धतेची लज्जत (lilt) नेहमीं रसानुरूप 'संगीतांतील तबल्याच्या ठेक्याप्रमाणें रसिकाला नादमुग्ध व तल्लीन करण्याला समर्थ. मधूनच विदग्धतेनें पेरलेले बहारीचे श्लेष. ते गुंगवल्याशिवाय सोडीत नाहीत. कालिदासाचा हातखंडा अर्थांतरन्यास तर जशी संगीतांतली सम. तिथें मस्तक डुललेंच पाहिजे. आणि उपमाचातुर्य? या कामांत त्याचा हात धरणारा कोणी नाही, अशी त्याची ख्याति आहे. उपमा कालिदासस्य हें सुभाषित रचणान्यानें कवीचें नेमकें वैशिष्ट्य हेरलें यांत शंका नाही. (नर्मदा-दृश्य, चित्रकूटाचें वर्णन, अमरकंटक पर्वताचें स्तन-सादृश्य, गंगायमुना संगम इ. अनेक उपमांचें औचित्य मागें सविस्तर चर्चितलें आहे.) बारकाईनें बघितलें म्हणजे कालिदासाच्या बहुतेक उपमा पूर्णोपमा आहेत, याचा प्रत्यय येतो. पुन्हा पुन्हा पहावें, खोलांत शिरावें, अधिक लगट करावी तों तों त्याच्या रचनेंत लपलेलें मर्म प्रकट होत जाऊन रसिकांतःकरण उचंबळत रहातें. समुद्राप्रमाणें जितकें आंत शिराल तितकें हें खोल पाणी आहे. सुंदर स्त्रीवर मोहित होऊन तिला पत्करावी आणि मग सहवासानंतर तिच्यांतील सुप्त सौंदर्याचा अधिकाधिक प्रत्यय यावा, तशांतला चकित व आनंदित करणारा हा प्रकार आहे. वर्ण्य विषयाचा फोटो वाचकापुढें उभा करावयाचा तर त्याला उपमेसारखें दुसरें साधन नाही, हें जाणून कालिदासानें आपलें वैदग्ध्य या वैशिष्ट्यावर केंद्रित केलें. म्हणून त्याचें निरूपण रसरम्य व अतुलनीय ठरलें आहे. शतकांतील श्रीकृष्णकवि वर्णन करतो :

प्रियांकपालीऽत्र विमर्दहृद्या

न कालिदासात् अपरस्य वाणी

ती वाणी अजूनहि खरी आहे. कालिदासाची कविता प्रियेच्या मांडीसारखी.

१. कालिदास स्वतः उच्चम संगीतज्ञ होता यांत शंका नाही. कंठगत संगीत व वाद्यवादन यांच्या अभिज्ञतेचे द्योतक असे अनेक उल्लेख त्याच्या ग्रंथांतून आढळतात. (सरदार मुजुमदार : Kalidasa and Music) मेवदूतांतहि आहेतच.

जसजशी लगट कराल, तसतशी हृद्यता वाढेल. जितकें अधिक खोलांत शिरून ठाव काढाल तितकी मौज अधिक ! आणि या सर्व रंगेल बाह्य शोभेच्या आंतून धीर-गंभीर बोधगर्भतेचा मंद अंतःप्रवाह वहातो आहे तो वेगळाच. तें तर त्याच्या कवित्वाचें जीवनसत्त्व म्हणतां येईल. काव्योद्यानांत देखील एका पिसानें मोर होत नाही ! कालिदासाची कविता म्हणजे लहानमोठ्या गुणांचें माफक व मनोहर मिश्रण होय.

कालिदासाची वर्णनशैली चित्रकलेची आठवण करून देते. हिंदु शिल्प-शास्त्रानुसार या नाञ्चक ललितकलेचीं सहा अंगें सांगितलीं आहेत.

रूपभेदाः प्रमाणानि भाव-लावण्ययोजनम् ।

सादृश्यं वर्णिकाभंगः इति चित्रं षडङ्कम् ॥

हीं सर्व अंगें कालिदासाच्या काव्यकलेंत सांपडतात. चित्रकार आपलें चित्र रंगांनीं काढतो आणि कालिदास तें शब्दांनीं काढतो इतकाच फरक. शब्दांनीं रंग भरणें अधिक अवघड. तें त्याला साधलें आहे. कोणत्याही गोष्टीचें त्याचें वर्णन रेंखीव व अचूक असतें. त्याचें भौगोलिक ज्ञान निर्दोष. किंबहुना कालिदासाच्या विनचूकपणाचा निर्मल तुरा ही त्याच्या महाकवित्वाच्या मुकुटाची एक मुख्य शोभा आहे. त्याचीं वर्णनें म्हणजे हुबेहूब वठविलेलीं शब्दचित्रे. स्वैर व सर्वस्वीं काल्पनिक वर्णनापेक्षां सत्यचित्र रेखाटण्यांत अधिक अवघडपणा, अधिक कौशल्य व अधिक मनोहारित्व आहे, हें लवकर लक्षांत येत नाही. कालिदासाचें वस्तु-चित्रण म्हणजे साहित्यसरोवरांत पडलेलें जणूं प्रतिबिंबच. तें उपमादि विविध अलकारांच्या प्रकाशमान् किरणांनीं स्पष्टतेनें प्रतीत होतें. प्रतिवस्तूच ती. मुरलेल्या शिंप्याप्रमाणें या कवीच्या वर्णनाचे कपडे वर्ण्यवस्तूच्या अंगाबरोबर बेतलेले असतात. कालिदास अन्य कवींप्रमाणें आपल्याच कल्पकतेचा कैदी बनत नाही ! त्याची प्रतिभा चपळ असली तरी प्रज्ञा तितकीच स्थिर आहे. कालिदासाची कल्पकता व वास्तवता सवती सवती नसून बहिणी बहिणी आहेत. बोध आणि रंजन किंवा तत्त्व आणि कीडा यांच्याप्रमाणेंच सत्य आणि कल्पित यांची अविरोधी बेमालूम सांगड घालून द्यावी कालिदासानेंच. वर्ण्यविषयाच्या सत्य-स्वरूपाला कल्पिताची झळ लागूं न देण्यांतच वैशिष्ट्य आहे. कवीच्या मर्यादित स्वातंत्र्यालाच निरंकुशता हें नांव आहे ! उत्तुंग भरारींतहि कालिदासाचा वस्तु-स्पर्श दळत नाही. त्याची विलासप्रिय कवितासुंदरी वास्तववादाच्या घट्ट व गोड मिठींतच आनंद मानणारी आहे.

कालिदास या नांवांतच जादू आहे. ज्या भाग्यवंतांनीं भारताचा महिमा त्रिखंडांत पसरविला त्यांत भारतमातेचा हा सुपुत्र अग्रगण्य होय. 'कवियशःप्रार्थी' कालिदासाचा मनोरथ आर्यावर्ताच्याही पलीकडे जाऊन पोचला. त्याच्या नायका-

प्रमाणें तो स्वतःच विख्यातलोकत्रयगीतकीर्ति झालेला आहे. त्याची भाषाशैली व कला म्हणजे जणू नटी किंवा नर्तिकाच. भावानुरूप आविर्भाव आणणारी. नाञ्जक पण ठसकेबाज. रेखीव, रसरशीत. स्वभावाच्या छटा व मनोगत व्यक्त करण्यांत कुशल. कालिदासाच्या काव्यकलेचें खरें सामर्थ्य संयम आणि समन्वय या त्याच्या जोडगोळींत आहे. जड आणि चेतन, विलास आणि विराक्ती, देव आणि मानव, राजसत्ता आणि प्रजानुरंजन, निसर्ग आणि कृत्रिमता, प्रज्ञा व प्रतिभा, नैसर्गिकता आणि अलंकार, शृंगार व कर्षण, जमीन आणि अस्मान, ललित आणि गंभीर, उच्छृंखलता आणि संयम अशा जोड-प्रवाहांच्या गोड संगमावर आपला कवि उभा आहे. शिवाय जगन्नाथपंडितानें रसगंगाधरांत उल्लेख केला आहे त्या प्रकारची एक अलौकिक अनिर्वचनीय रमणीयता या महाकवीच्या काव्यांत चमकतांना दिसते. 'यतो वाचो निवर्तन्ते' अशा समाधितुल्य अशब्दगोचर आनंदाची प्राप्ति करून देणारें सामर्थ्य व सौंदर्य त्याच्या प्रासादिक रचनेंत भरून राहिलें आहे. कालिदास भारतीय युद्धाच्या काळानंतर जन्माला आला. नाहीतर श्रीकृष्णानें खास त्याचें विभूतिमत्त्व गीतेंतच गोंवून टाकलें असतें ! आणि मग दहाव्या अध्यायांतील एका श्लोकाचा प्रारंभ

कवीनां कालिदासोऽस्मि—

अशा अक्षरांनीं झाला असता !

मेघदूताच्या सौंदर्याचें रहस्य

मेघदूताचें सौंदर्य कशांत सांठविलेलें आहे ? अनेक सौंदर्यकारणें दिलीं जातात आणि तीं अंशतः खरीं आहेत यांत शंका नाही. तथापि सूक्ष्म सौंदर्यतत्त्वाचा हिशेब किंवा हिस्सेरशी गणिती पद्धतीनें व एका विशिष्ट मर्यादेपलीकडे करतां येणें शक्य नाही. वस्तुतः कवित्व हा एक गुण नसून अनेक लहानमोठ्या गुणांचा समुच्चय होय. Form आणि Content म्हणजेच बाह्यांग व अंतरंग हे काव्याचे दोन मुख्य घटक. यालाच संस्कृत साहित्यशास्त्रांत भाषा हें काव्यशरीर आणि रस अथवा ध्वनि हा आत्मा अशी परिभाषा योजलेली आहे. पैकीं रसपरिपोषाच्या गड्ड्याला पुष्ट करणारे काव्यगुण अव्वल दर्जाचे व म्हणून अपरिहार्य गणावयाला हवेत. बाह्यस्वरूपाशीं निगडित असणारे गुण दुय्यम. काव्यांतील शब्दार्थालंकार हा गुण मात्र उभयान्वयी आहे. देहलीदीपाप्रमाणें तो बाह्यांग व अंतरंग या उभयतांना सुप्रकाशित करतो.

हे सर्व आवश्यक काव्यगुण कालिदासाच्या रचनेंत आहेत, यांत संशय नाही. पण त्यांतल्या कोणत्या गुणांनीं किती व कोणतें सौंदर्य उत्पन्न केलें आहे हें कसे सांगणार ? जेवून तृप्त झालेल्या माणसाचें कोणत्या भाकरीनें पोट भरलें असा प्रश्न

विचारण्यासारखेंच तें असमंजस होय. मेघदूताचें स्वारस्य व सौंदर्य सर्वांमिळून आहे. काव्याचें सौंदर्य स्त्री-सौंदर्यासारखेंच आहे. त्याचीं तीन अंगां आहेत. शरीर-सौंदर्य, सौंदर्य-प्रसाधन व बौद्धिक किंवा आंतरिक सौंदर्य.

मेघदूतांत स्त्री-सौंदर्याचें सुंदर वर्णन आहे :

तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्वबिंबाधरोष्ठी
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः
श्रोणीभारात् अलसगमना स्तोकनम्रा स्तनाभ्याम्

शरीरसौंदर्यांत रंग, कांति, अंगलट किंवा बांधा, तेज, तरतरीतपणा, डौल, एकूण आविर्भाव अथवा छाप अशा अनेक घटकांचा अंतर्भाव होतो. याखेरीज हावभाव, अंगविक्षेप, चालण्यांतली ऐट, नेत्रांची चंचलता, हसण्याची ढब इत्यादि सौंदर्यपोषक उपांगे निराळीं. यांतच आंतरिक गुणसौंदर्य प्रतिबिंबित होत असते. अवयवसौष्ठव हें एक महत्त्वाचें कलम. याचा अर्थ शरीराचे सर्व भाग पुष्ट एवढेंच नव्हे तर प्रमाणशीरहि हवेत. कांहीं अवयव खोल तर कांहीं उठावदार, कांहीं कृश तर कांहीं पुष्ट, कांहीं वक्र तर कांहीं सरळ असे असले तरच शोभादायक ठरतात. साम्य आणि विरोध अथवा छाया आणि प्रकाश हीं दोन महान् मूलतत्त्वे सौंदर्य-निर्मितीच्या बुडाशीं आहेत. नाभि खोल तर उरोज उन्नत हवा, कृशता फक्त कटी-करितां आणि कृष्णवर्ण केवळ केसांकरितां राखून ठेवला आहे. जिव्हणी लहान पण डोळे विशाल आणि लांबट. ओठ लुसलुशीत पण त्यांत ठेवलेले दांत चांगले अणकुचीदार पाहिजेत. सुरतसंग्रामांतील लुट्टपुटीच्या लढाईला तोंड देतांना कोमल आयुधांप्रमाणें तीक्ष्ण हत्यारांचीहि जरूर असते ! सौंदर्याची रूपरेषा ठरतांना निदान प्रारंभीं तरी उपयुक्ततेचा विचार खास झाला असला पाहिजे. आधीं उपयुक्तता, मागाहून शोभेचा विचार असा सौंदर्यकल्पनेच्या विकासाचा क्रम असावा. असो. मात्र वरीलपैकीं एक अथवा अनेक शरीरगुण विपुलत्वानें असूनहि त्यांत आदर्श असा सुसंगत सौंदर्यभाव निर्माण होईलच असें नाही ! शिवाय येथें अति तेथें माती हा न्याय लागू पडतो. एखाद्या अवयवानें आपली मर्यादा सोडली तर तो बेडौल दिसू लागेल. गुणाच्या अतिरेकाला देखील दोषांचें रूप येतें ! त्यांतली गोम ही आहे कीं सर्व अवयव रेखीव, जिथल्या तिथें म्हणजे प्रमाणांत असले पाहिजेत. प्रमाणबद्धता हा सौंदर्याचा प्राण आहे, हें त्यांतील रहस्य होय.

ही सौंदर्याची मीमांसा व कसोटी काव्याच्या प्रांतांतही लागू पडते. काव्याला आवश्यक ते गुण जसे कालिदासांत आहेत तसे ते अन्य कवींतहि सांपडतील. किंबहुना एका गुणापुरता किंवा रसापुरता विचार केला तर कालिदासापेक्षांही वरचढ रचनाकार सांपडणार नाहीत असें नाही. सारांश, हा गुणगण कालिदासाचा व्यवच्छेदक विशेष नव्हे. या सर्व आवश्यक काव्यगुणांचा प्रमाणबद्ध वापर

व मिलाफ हें मेघदूताच्या मोहिनीचें मर्म होय. त्यांतच कालिदासत्व आहे. प्रसिद्ध कवित्वगुणांखेरीज विषयाची निवड, त्यांत रसानुकूल फेरफार व मांडणी, संविधानं-काची जुळणी व गुंफण, वातावरण-निर्मिति, औचित्यविचार, मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान व त्याचें चित्रण, कथाप्रवाहांतील चढउतार व उत्कर्षबिंदू, कथानकांतील समरप्रसंग, पात्रांच्या स्वभावांतील साम्यविरोधांच्या कमीअधिक छटा, कथानकांतील कार्यकारणभाव व सुसंगतता, चमत्कृतिपूर्ण आरंभ आणि शेवट वगैरे काव्यांत रसरंग भरणाऱ्या कित्येक गोष्टी असतात. हीं सर्व सदरें यथाप्रमाण व डाग न पडूं देतां भरलेलीं असल्यामुळे मेघदूतकाव्य बांधेसूद, सर्वांगसुंदर व अपूर्व बनलें आहे. म्हणून त्याची रसिकमनावरची पकड सैल होत नाही. एखाद्या सुसंघटित गणराज्या-प्रमाणें या काव्याची अशी रचना आहे कीं, त्यांतील प्रत्येक श्लोक स्वतंत्रही आहे आणि संबंध काव्याचा घटकही आहे. जसा द्राक्षांचा घडच. त्यांतील कोणताही श्लोक तोडून तोंडांत घोळवीत रसास्वाद ध्यावा. संक्षेपानें सांगावयाचें तर मेघ-दूतांतील सौंदर्याचें मूळ खालील तीन गोष्टींत सांठविलेलें आहे असें म्हणतां येईल :—

१. निवड-कौशल्य

२. काव्यगुणांचा प्रमाणबद्ध वापर

३. या दोहोंच्या पाठीशीं राहून सूत्रें हलविणारी कवीची प्रतिभा व सौंदर्यदृष्टि

प्रतिभाव्यापार म्हणजे काय याचें एक साहित्यशास्त्रज्ञ वर्णन करतो : प्रतिभा-व्यापार म्हणून ज्याला संबोधिलें जातें, त्यांत मूळांत सूक्ष्म अवलोकन आणि वाचन, प्रत्युत्पन्नस्मरण, स्मरणोत्थित वस्तूंचें रचनांतर, त्या रचनांतरानें निर्माण होणाऱ्या वस्तूंचें मूर्त साकार मानसिक चित्रण, तें निर्दोष करणारा विवेक व त्या चित्राला बाह्य रूप देत असतांना समरस होणारी सहानुभूति व भावनाशीलता या सर्व मनो-व्यापारांचें सुरेल स्वरसंगीत म्हणजे प्रतिभाव्यापार होय.

अशा तऱ्हेच्या दिव्य प्रतिभाविलासानें संबंध मेघदूत प्रकाशित झालें आहे. या प्रतिभेच्या दानानें मेघदूताची नाजूक सोंगटी कालिदासानें भारताच्या भव्य पटावर आणि भारतीयांच्या मनःपटावर नाचविली !

मेघदूताच्या सौंदर्यमीमांसेंतील हें शेवटलें पण महत्त्वाचें कलम पहा. व्यंजकता हीच रंजकतेची खाण होय. ध्वनि हा काव्याचा आत्मा म्हणतात त्यांतील बीज हेंच आहे. कांहीं गोष्टी वर्णन करण्यापेक्षां त्या अवर्णित स्थितींत ठेवण्यांतच मौज असते. ती कलेची झांकली मूठ रसिकांनीं उघडण्याकरितां मिटलेलीच ठेवा-वयाची असते. वर्णनाचा विषय वेंचण्यांत जितकी योजकता तितकीच वर्जनाचा विषय निवडण्यांत आहे. कांहीं भाग वाचकांच्या कल्पनाशक्तीवर सोंपवावयाचा असतो. समोर उभ्या केलेल्या वस्तूपेक्षां लपविलेल्या वस्तूकडे जोरानें लक्ष खेंचलें जातें, हें

त्यांतलें रहस्य ओळखलें पाहिजे. विषयाचीं सर्व अंगोपांगें मोठ्या खबरदारीनें चित्रित करावयाचीं हें कच्च्या कलावंताचें काम आहे. अस्सल चित्रकार चार दोन फटकांच्यां सरशीं ध्वनीच्या, व्यंजनेच्या बळावर विषयाची कल्पना उभी करून मोकळा होतो. किंबहुना, हें ध्वनित सूचक चित्रच प्रत्यक्ष तपशीलवार चित्रापेक्षांहि हृदयंगम व कृतार्थ होत असतें. प्रकट सौंदर्यापेक्षां अवगुंठित आणि पूर्णविकासित लावण्यापेक्षां विकासोन्मुख लावण्य अधिक आकर्षक. उघडपणें मिरवूं पहाणाऱ्या निर्लज्ज वक्षःस्थलापेक्षां घसरत्या पदराआडून खुणविणारें अंगचोर स्तनमंडल कामुकाला अधिक विलोभनीय वाटणार नाही, असें कोणता रसिक म्हणेल ? अशी झांकली मूठ कालिदासानें मेघदूतांत ठेवली आहे. Economy of words किंवा ज्याला कलात्मक अल्पाक्षरता म्हणतां येईल ती त्यानें आपल्या मेघदूतांत कळसाला पांचविली आहे. कविप्रतिभेचा निम्मा उपयोग, विषयाचा व शब्दांचा अनावश्यक फापटपसारा वगळण्यांत असतो, हें लवकर लक्षांत येत नाही. प्रत्येक कलेंत कांहीं अटळ तर कांहीं टाळावयाच्या गोष्टी असतात. मेघदूतांत कालिदासानें कित्येक गोष्टी वर्णन करून सौंदर्य आणलें आहे. पण तसेंच सौंदर्य कित्येक गोष्टी वर्णन न केल्यामुळें त्यानें उत्पन्न केलें आहे ! एखादा सामान्य कवि असता तर त्यानें यक्षाला एक सुंदर नांव योजलें असतें. त्याच्या प्रियेचेंहि नांव सांगितलें असतें. यक्षाचें शापकारण नमूद केलें असतें. चतुर कालिदासानें यांतली कोणतीच गोष्ट केली नाही. यक्षपत्नीला देखील मेघदूत काव्याच्या रंगभूमीवर त्यानें आणलें नाही. तिचें यक्षमुखानें वर्णन आलें आहे तेवढेंच. तिला पडद्याआड ठेविली आहे. पण प्रकट न होतांहि तिनें सगळें मेघदूत व्यापून टाकलें आहे. वाचतांना दृश्य यक्षाऐवजीं अदृश्य यक्षरमणी (आणि तिची अनुकंपनीय स्थिति) हा वाचकांच्या कल्पनेचा विषय बनतो. सहृदय वाचकाचें अधीर मन मेघाबरोबर ओघानें अलकेला जाण्यासाठीं थांबून न बसतां त्याच्या आधींच तेथें जाऊन पांचतें आणि त्या एकट्या पडलेल्या अभागिनीचा तपास^१ करूं लागतें ! कालिदासानें लिहिलेलें मेघदूत सुंदर आहे. पण कालिदासानें न लिहिलेलें मेघदूत तितकेंच सुंदर आहे !

१ संस्कृतांतील दूतकाव्ये : नंतरच्या कवींनी मेघदूताचें अनुकरण करून रचलेलीं सुमारे ५० दूतकाव्ये (आज उपलब्ध अशी) आहेत हा त्या काव्याच्या सौंदर्याचा व मोहिनीचा सर्वांत उत्कृष्ट पुरावा होय. Imitation is the sincerest form of flattery याचेंच हें एक उदाहरण. शिवाय या दूतकाव्यांची निर्मिति हें आम्ही वर निर्दिष्ट केलेल्या कालिदासाच्या 'वर्जन-कीशल्या'चेंही उत्तम उदाहरण आहे. कवीनें सदर काव्यांत अ-वर्णित अशा ज्या कलात्मक शोकळ्या बुद्ध्या ठेवल्या आहेत त्यांवरच कांहींनां आपलीं दूतकाव्ये रचलीं आहेत ! कवीनें जो विषय वगळला तो नेमका या मंडळींनीं उचलला. 'मेघप्रतिसंदेश' नामक एका दूतकाव्यांत यक्षपत्नीनें आपल्या प्रियकरास मेघद्वारां उलट संदेश पाठविल्याचा कथाभाग आहे. 'मेघदूत' नामक दुसऱ्या एका दूतकाव्यांत यक्षपत्नीनें मेघामार्फत कुबेराची प्रार्थना करून आपल्या पतीची सुटका व भेट करून घेतली असा विषय आहे.

कवीच्या मनांत काय होते ?

ही रसिकोपभोग्य रसरम्य कविता प्रियकराकडे निघालेल्या मुसमुसणाच्या चारुगात्रीप्रमाणे आकर्षक आहे. प्रमाणबद्ध अवयवांची, अलंकारयुक्त, ध्वनिभावपूर्ण, पदन्यासागणिक मन जिंकणारी आणि नादीं लावून स्वतःच्या जगांत गुंगविणारी. या काव्यांतील शृंगाररसान्या उठावदार परिपोषामुळे कालिदास हा एक विषयासक्त व भोगलंपट कवि आहे, असा समज होण्याला मदत होते. तथापि असे अनुमान अतिरेकी व अन्यायाचे होईल. या काव्यांतील दोन प्रेमिकांची तळमळ किंवा वांछित मीलन केवळ 'वैषयिक' आहे असे नाही. जीवनाची-सर्वस्वाची भागीदारीण, सुखदुःखाची वांटेकरीण, हृदयस्वामिनी, अर्धांगी-जिव्याबरोबर आपण हसतों आणि रडतों त्या सहचारिणीचा विरह झाल्यानंतर होणारी चित्ताची व्यग्रता, असहायता व आर्तता या मानसिक अवस्थांचे हे उदात्तकोमल चित्रण आहे. दैवाधीन विरहविव्हलतेला मूर्त रूप दिले आहे. त्यांतील शृंगारिक छटा, वैषयिक तीव्रता किंवा मीलनोत्सुकता हा त्याचा एक अपरिहार्य भाग आहे हे खरे, पण निःसीम प्रेमाची उत्कटता दाखविण्याकरितां कवीने योजलेले ते निमित्त किंवा साधन होय.

मेघदूत कां लिहिले ?

काव्याचे तात्पर्य शोधून पहाण्यांत अरसिकपणा नाही. उलट ते न समजण्यांत व न धुंडाळण्यांत रसिकाची कर्तव्यव्युत्ति आहे. तू वर्षभर रामगिरीवरच रहा आणि व्रतस्थपणाने रहा, असे बंधन यक्षावर नव्हते. शाप देणाऱ्याने एकांतवास नेमलेला नव्हता. दुष्यंताप्रमाणे यक्षाला मनोविनोदनाची स्थळें पुष्कळ सांपडलीं असतीं. पण तीं सर्व सोडून, रामचंद्राप्रमाणे तो निर्जन रामगिरीवर जाऊन राहिला. हा स्वेच्छेचा 'वनवास' कशाकरितां ? कारण उघड आहे. त्याच्या हृन्मंदिरांत एकच मूर्ति होती आणि ती म्हणजे दिवस मोजीत बसलेली त्याची पत्नी. त्याच्या प्रेमाच्या गणितांत प्रेयसी वजा केलेल्या जगाची बाकी शून्य होती. एक तिचा तरी सहवास, नाहीतर एकांतवास. ही मनाची अवस्था आत्यंतिक व अव्यभिचारी प्रेमाची निदर्शक आहे.

संदेशाच्या अखेरीस यक्ष एक खूणगांठ सांगतो :

सान्तर्हासं कथितमसकृत् पृच्छतश्च त्वया मे

स्वप्ने दृष्टः कितव रमयन् कामपि त्वं मयेऽति

तो तिचा स्वप्नांतला संशय होता, म्हणजेच खरा नव्हता. स्त्रीला सुंदर पती-विषयीं नेहमींच धागधुग वाटत असते. या नाजुक उल्लेखाने दोघांचा परस्परांवरील विश्वास व्यक्त होतो. यक्षदांपत्य आदर्शप्रेमसंबंधाचा नमुना आहे. हा भोगलोलुपाचा वैषयिक उद्रेक नाही. मेघदूतांतील शृंगारिक आविष्कार वरवरचा आहे. तो रम्य, नैसर्गिक आणि सहेतुकहि आहे, यांत शंका नाही. पण तो अन्योन्य व अनन्य

प्रेमाचा द्योतक म्हणून कवीनें योजला आहे. तरुण व कच्च्या वाचकाला मेघदूतांतील शृंगाराची भुरळ पडो. पण अधिक खोल मनावर त्यांतील विरहव्याकुल व एकाकी मनःस्थितीच्या कुशल चित्रणाची अधिक छाप पडल्याखेरीज रहाणार नाही. आंतरिक दृष्ट्या मेघदूतकाव्य हे शृंगारार्थ नाही. त्यांत शुद्ध, उदात्त किंबहुना विषयनिरपेक्ष प्रेमतत्त्वाचें व्यक्तीकरण कवीनें साधलें आहे. उपान्त्य श्लोकांत (११८) कालिदास हे रहस्य उलगडून सांगतो :

स्नेहानाहुः किमपि विरहे ध्वंसिनस्ते त्वभोगात्
इष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति

भोगानें नव्हे, विरहानें खरें प्रेम जागृत होतें-कळतें ! हे प्रेमाचें व मनुष्य-स्वभावाचें गूढ कवीनें उकललें आहे. आम्हांला तर मेघदूत वाचलें म्हणजे The Good Morrow या जॉन डॉनेच्या प्रेमगीताची आठवण होते. त्याच्या शेवटल्या ओळी अशा आहेत :

*If our two loves be one. or, Thou and I
Love so alike, that none do slacken, none can die.*

यक्षाला शाप मिळावाच कां? असा कोणता त्याचा प्रमाद होता? कालिदासानें त्याबाबत मौन पाळलें आहे. ज्यानें इतकीं काव्यनाटके रचलीं त्याला एक शापकरण रचतां आलें नसतें? रामाच्या शिक्षेला कारण नव्हतें म्हणून यक्षाच्या शिक्षेला कारण दिलेलें नाही अपराध नसतांही कर्मभोग चुकत नाही, हा जगांत दिसणारा न्याय त्याला प्रतिबिंबित करावयाचा आहे. 'रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः' हा भासकवीनें वर्णिलेला कूपयंत्रघटिकान्याय कालिदासाच्या मनावर ठसलेला होता. सुख आणि दुःख हीं जणूं एकमेकांचा पाठलाग करीत असतात. म्हणूनच हताश होण्याचें कारण नाही. हेंच तत्त्व कालिदासानें प्रथम यक्षाच्या तोंडीं आणि मग सर्वांच्या तोंडीं खेळविलें—

कस्यैकान्तं सुखमुपनतं दुःखमेकांततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

मेघदूत काव्याचें हे प्रयोजन किंवा प्रेरणा सूत्ररूपानें सहज लक्षांत राहण्याकरितां त्यांचा खालीलप्रमाणें श्लोक बनवितां येईल :

तं चित्रितुं यक्षमिषेन रामं
अन्योन्यरागो विधिवक्रता च
उन्मादकारुण्यमनोव्यथाऽपि
चकार सर्वं किल कालिदासः

हे भावनोत्कट काव्य जें एकदां उमललें तें पुन्हा मिटलेंच नाही. यक्षांप्रमाणेंच जणूं त्याला यौवनाखेरीज दुसरें वय माहित नाही. शतके उलटलीं पण

रसज्ञांचे थवे त्यावर तुटून पडत नाहीत असें होत नाहीं. काव्याची व रसिकांची इतकी दीर्घ व गोड गांठ-असा समसमां संयोग आजपर्यंत क्वचितच झाला असेल. कालिदासानें जणूं हें आपल्या हातानें आपलें स्मारक करून ठेवलें आहे. या काव्यांत यक्षाऐवजीं कालिदास—सरस्वतीच्या अनुग्रहाकरितां आतुर झालेला कालिदास—कवितपस्येच्या उंच शिखरावर उभा राहून आपल्या आराधनेचा, आमंत्रणाचा काव्यमेघ शारदादेवीकडे धाडीत आहे कीं काय असा भव्य भास झाल्याशिवाय रहात नाहीं !

काव्यसृष्टींतले या कविश्रेष्ठाचे चमत्कार आणि लीला पाहून धन्य तो कालिदास, धन्य ती गीर्वाणवाणी आणि धन्य तो भारतवर्ष असें वाटल्यावांचून रहात नाहीं. मेघदूताला जोड नाहीं, कालिदासाला तोड नाहीं. आमच्या पूर्वजांनीं त्याला अग्रपूजेचा मान केव्हांच बहाल केला आहे. आणि अश्वमेधाप्रमाणें वाग्यज्ञांत अजूनहि त्याच्या कविकुलगुरुत्वाचा विजयी घोडा अडविणारा कोणी भेटेल असें वाटत नाहीं. म्हणूनच पूर्वीं कवींच्या गणना-प्रसंगीं सार्थ ठरलेली विचारी अनामिका अजूनहि तशीच आहे ! पुष्कळ कवि झाले. त्याच्या धर्तीवर दूतकाव्येहि पुष्कळ झालीं. पण मेघदूत तें मेघदूत आणि कालिदास तो कालिदास यांत काय संशय ?

* * *

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थ. ३१८
 अ. २३४१९... वि. वि. वि.
 क्र. ११३८..... नों. दि. ५/६/५५

भरतवाक्य

रामगड पर्वत हल्लीं निबिड अरण्यानें वेढलेला आहे. त्यांतून हत्तीवरून जावें लागतें. त्याच्याभोंवतीं अज्ञान व रान माजलें आहे. तें तोडून त्याला सहज-प्राप्यतेच्या टप्यांत आणलें पाहिजे. उकिरड्यावर पडलेल्या रत्नाप्रमाणें या स्थळाची अवस्था झालेली आहे. तथापि उपेक्षित काव्याप्रमाणें रामगड पर्वतानेंहि; कधीं तक्रार केलेली नाहीं. साक्षात् रामचंद्राला व कालिदासाला आपल्या अंकावर आश्रय देणारा व त्यांची पायधूळ झेलणारा हा महोदार पर्वत उन्नत मस्तकानें शेंकडों वर्षें ऊनपाऊस खात आपली मूक तपश्चर्या स्थितप्रज्ञतेनें करतोच आहे ! रामानें याच्या सान्निध्यांत वनवासाचीं कांहीं वर्षेंच काढलीं, पण याच्या कपाळींचा 'वनवास' मात्र अजून संपत नाहीं. नुसता वनवासच नव्हे तर अज्ञातवासहि !

भव्य ऐतिहासिक घटनांनीं उज्ज्वल झालेलें हें स्थळ आहे. राज्य सोडून अयोध्येहून राम निघाला तो प्रथम या ठिकाणीं येऊन राहिला. अभिषिक्त रामापेक्षांहि वनवासी राम आम्हांला अधिक प्रिय आहे. भोगापेक्षां त्यागाचा महिमा मोठा हें प्रथम रामचंद्रानें दाखवून दिलें आणि हा उदात्त आदर्श प्रथम भारत-वर्षानें स्वीकारला. 'असंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा' या गीतेंत वर्णिलेल्या अनासक्तियोगाचें पहिलें भव्य प्रात्यक्षिक म्हणजे राजपुत्र रामचंद्राचा राज्यत्याग हें होय. ऐहिक ऐश्वर्याला भीक न घालण्याची श्रीमंती आम्हां भारतीयान्च्यांत मुरली आहे याचें कारण रामादिकांचीं उज्ज्वल चरित्रें हें होय. निरक्षर बायकांच्या जात्यावरील ओव्यांत देखील हें तत्त्वज्ञान घुसून बसलें आहे.

कुणाचीं घरें दारें । कुणाच्या सोपेमाड्या
आत्मारामा तूं रे वेड्या । भुललासी

नश्वर वैभवाबद्दलची उदात्त उपेक्षाबुद्धि ही भारतीय मनांत खोल रुजलेली एक मौलिक प्रेरणा आहे. विरक्तता-कर्म करीत असूनहि अलिप्तता-हा सुसंस्कृत भारतीय मनाचा स्थायिभाव आहे. निःस्वार्थबुद्धि ही अशा डोळस अलिप्ततेचेंच विकसित रूप होय.

रामायण हा जणूं त्यागांतील अहमहमिकेचा इतिहास आहे. त्यांत भरत रामाहून सवाई निघाला. कोसल देशाच्या या कनिष्ठ वारसदाराची समस्या बिकट होती. रामानें दंडकारण्यांत प्रवेश करून प्रत्येक सहृदयाच्या अंतःकरणांत प्रवेश केला होता ! रामचंद्र दशरथाचा पुत्र शोभत होता. बिचारा भरत कैकेयीचा मुलगा ठरणार होता !

संभावितस्य चाऽकीर्तिः मरणादतिरिच्यते

असा तो पेच होता. भरताला रुधिरप्रादिग्ध तर नव्हेच, पण कलंकित राज्यभोग देखील नको होता. त्यांत राम नव्हता.

त्यागाच्या उंचींत रामाला जिंकणारा एक भरतच. त्याचा राजयोग म्हणजे राजसंन्यास होता. राम वनवासांत राहूनहि राजा होता. भरत राजवाड्यांत राहून वनवासी होता. रामाला सिंहासनावरून उतरविण्यांत आले होते. भरत आपल्या पायांनी खाली उतरला होता ! रामचंद्र पित्याची आज्ञा पाळून पहात होता—कर्तव्यपालनाच्या उन्मादांत होता. शुद्ध मनाचा भरत स्वयंप्रेरणेने हृदयाच्या हांकेला ओ देत होता. रामायणांत व महाभारतांत अंतर आहे ते हेच. रामायणांत नीति आहे, तर महाभारतांत राजनीति आहे. शौर्यापेक्षां औदार्याची स्पर्धा ही रामायणांतली मौज आहे. राज्यपद जिंकणारे सांपडतात पण राज्यपद सोडणारे दुर्मिळ. हे रामाने केले. पण भरताने त्याच्याहीवर उडी मारली ! राम फारच मोठा, नाहींतर त्यागमूर्ति भरताने त्याला केव्हांच फिक्या पाडला असता. या दोघांची भेट झाली याच पर्वतावर. ती भेट नव्हती, ती दोन त्यागांची झटापट होती. अयोध्येला परत न जाण्यांत जितका रामाचा त्याग होता, तितकाच परत जाण्यांत भरताचा होता. याला म्हणतात सत्याग्रह. हेका धरावा सत्याचा, लोभ करावा त्यागाचा. पकडण्यापेक्षां टाकण्याने अधिक मिळते ! उंच रामायण वाचतांना आपल्या क्षुद्रतेची जाणीव होते. रामसन्निध राहणाऱ्या लक्ष्मणाचे व्रत सोपे होते. रामावेगळे राहून राम-कार्य करणाऱ्या भरताची रामभक्ति अवघड होती. रामायणांत त्याचा उल्लेख नाहीं खरा, पण आमची खात्री आहे की, अयोध्येचे चकित झालेले प्रजाजन रामापेक्षां भरताचीच स्तुतिस्तोत्रे अधिक गात असतील. सीतेपेक्षां ऊर्मिलेचा त्याग खडतर. त्याप्रमाणेच रामकथा वाचून चारित्र्याचा अधिक खोल ठसा उमटतो भरताचा. त्याची कोमल कठोरता रामचंद्रापेक्षांहि सरस आहे. रामायणाच्या मंदिरांत भरताची मूर्ति लहान असली तरी तिची जागा रामाच्या डोक्यावर आहे.

याच रामगडावर अयोध्येहून भरत रामाच्या पावलावर पाऊल टाकून आला. त्याला भेटण्यासाठी—माघारी वळविण्यासाठी. वस्तुतः ती 'राम-भेट' होती. पण त्या दोघांच्या भेटीला 'भरत-भेट' हे नांव ज्याने दिले तो धन्य. या भेटींत रामापेक्षां भरताचे महत्त्व अधिक हे त्याने जाणले. राम-भरतांच्या भेटीइतका भव्य रोमहर्षक व उदात्त प्रसंग जगांतील कोणत्याहि वाङ्मयांत नाहीं. रामायणांत वर्णिले आहे की, भरत येत असतांना सीतेला रामाचा भास झाला. वाल्मीकीला दोघांचे रूपसादृश्य सूचित करावयाचे होते. पण त्यापेक्षां त्यांच्या व्यक्तित्वांतले सादृश्य किती बेमालूम होते ! भरत रामरूप होता, राममय बनून पहात होता. ही भेट-दोन पावित्र्यांची ही युति ज्यांनी प्रत्यक्ष पाहिली-अनुभविली त्यांनाहि कोणता राम आणि कोणता भरत हे उमगेनासे झाले असेल, त्यावेळच्या वाहिलेल्या अश्रूंनी या डोंगरावरील

जलप्रवाहाला जें पावनत्व आलें तें जनकतनयास्नानानेंसुद्धां आलें नसेल. तें अश्रुजल नव्हतें-काळजाचें पाणी होतें, बंधुप्रेमाचें संगमतीर्थ होतें. ती भाऊ-भेट पहाणारा एकच साक्षीदार आज पायावर उभा आहे आणि तो म्हणजे आपला रामगड पर्वत.

कालिदासाचें स्मारक रामगडावर हवें

कालिदास चार भितींत कोंडून घेऊन निसर्गाचीं वर्णनें करणारा रचनाकार नव्हता. तो निसर्गस्वरूपाशीं तन्मय होणारा, निसर्गाशीं जाऊन भिडणारा कवि होता. मेघदूतकाव्याची कल्पना व निदान कांहीं भाग त्यानें या स्थळीं लिहिला हें मागें दाखविलें आहे. कालिदासाच्या काव्याचे आणि त्याचे स्वतःचे चरण देखील प्रस्तुत पर्वताशीं संलग्न आहेत हें निःसंशय. हें इतिहासप्रसिद्ध भौगोलिक स्थळ भारतीय परंपरेचें उंच शिखर होय. हें जसें पुण्यक्षेत्र तसेंच काव्य-तीर्थ. देवमानवांनीं अलंकृत तसेंच निसर्गानें नटविलेलें. भारताला प्रिय आणि पवित्र असा हा पर्वत आहे. त्याची वाट आम्हांला मोकळी करून घेतली पाहिजे. हल्लीं बहुतेक नकाशांतूनसुद्धां या बिचान्याचें उच्चाटन झालें आहे ! यापेक्षां अधिक विधिवकता कोणती असूं शकेल ? वाट चुकलेल्या इतिहासाच्या लहरी राज्यांतून पदभ्रष्ट किंवाहुना हद्दपार झालेल्या या अद्रिराजाला परत 'स्थानापन्न' करणें आवश्यक आहे. शेंकडों वर्षांची वहिवाट, रामायणाची साक्ष आणि कालिदासाचा लेखी पुरावा पहातांना हा राम-पदांचा मानकरी कोणालाहि नाशाबीत ठरवितां येणार नाही. काळाला देखील स्वतःचीं पावलें बुजवितां येणार नाहीत ! भारताची दीर्घ ऐतिहासिक स्मृति, संस्कृति व परंपरा टिकण्याकरितां, हें ठिकाण आमचें श्रद्धास्थान व यात्रा-स्थळ बनावयास हवें. या प्राचीन व पडीत पुण्यक्षेत्राचा जीर्णोद्धार होण्यांत आमचा उद्धार आहे. पुराणवस्तु-संशोधन खात्यानें व सरकारनें या दुर्लक्षित स्थळाकडे लक्ष द्यावें. त्याची दुर्गमता दूर करून दर्शनसुलभता उत्पन्न करावी. म्हणजे विसरलेल्या राम-पदाची व रामभक्तांची पुन्हा एकदां गांठ पडूं लागेल. येथें मेघदूत रचणाऱ्या कविश्रेष्ठ कालिदासाचें स्मारकहि याच ठिकाणीं उभारावयास हवें, यांतलें औचित्य आतां निराळें सांगावयास नको. खरोखर कालिदासासारखे कवि स्मारकाच्या पालिकडले होत. जे विसरलेले असतील किंवा विसरण्यासारखे असतील त्यांचीं स्मारके करावयाचीं ! जो कवि अजूनहि असंख्य वाचकांना रडवून व रंगवून सोडीत आहे, त्याच्या वेगळ्या स्मृति-स्तंभाचें काय प्रयोजन ? आपल्या करुणरसानें आजपर्यंत त्यानें कितीक पिढ्यांच्या डोळ्यांतून पाणी काढलें असेल ! सहृदयांच्या डोळ्यांतले ते अश्रुबिंदु नसून कालिदासाला काव्यसाम्राज्याच्या सिंहासनावर सुप्रतिष्ठित करणाऱ्या त्या अभिषेकजलाच्या धाराच आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. रसिकांचीं उचंबळणारीं अंतःकरणें आणि डुलणारीं मस्तकें हीं कालिदासाचीं खरीं स्मारके होत.

भरतवाक्य

तथापि आदर्श व आदराचा विषय झालेल्या व्यक्तीविषयींच्या भावना प्रकट करणे असाहि एक हेतु स्मारकांच्या उभारणीत असू शकतो. त्या दृष्टीने कालिदासाच्या योग्य स्मारकाकरितां योग्य स्थळ हवे असेल तर ते रामगडचे उंच शिखर हेंच होय यांत शंका नाही. त्या महाकवीशी व त्याच्या काव्यरचनेशी निःसंशयपणे निगडित झालेलें याखेरीज दुसरें कोणतेंहि ठिकाण नाही. कालिदास येथें आला होता. हेंच मेघदूताचें जन्मस्थान आणि म्हणूनच ते स्मारक-स्थान होण्याला योग्य.

अशा रीतीने हें रामगडचें स्फूर्ति-शिखर भारतवर्षाच्या उंचीचें प्रतीक व मानदंड बनून राहिल. तेथें भरत-भेट आणि यक्ष-संदेश यांचे ऐतिहासिक काव्यमय देखावे आमच्या मनश्चक्षूंना दिसतील. राजा कसा असावा आणि कवि कसा असावा या दोन्ही आदर्शांचा साक्षात्कार या ठिकाणीं लोकांना घडेल. जग या ठिकाणाकडे बोट दाखवून म्हणेल कीं, हीच अयोध्येच्या रामाची त्यागभूमि आणि कालिदासाच्या काव्याची जन्मभूमि !

हें स्थळ-हें स्मारक, गतेतिहासांतील आदर्शांनीं व आठवणींनीं हर्षपुलकित झालेल्या भारतवासीयांच्या मनांत अभिमान व स्फूर्ति उत्पन्न करित राहिल. भविष्यकाळांत खर्च करण्याकरितांच भूतकाळ जमा करावयाचा असतो. इतिहास-ज्ञानाचें साफल्य त्यांतच आहे. म्हणून या जुन्या विषयाचा एवढा नवा प्रपंच. आपण ऐतिहासिक विकासप्रक्रियेंतील मर्म व वळण डोळसपणानें उचललें तर भूतकाळांतल्याप्रमाणेंच सार्विक व समर्थ संस्कृतीचा वैशिष्ट्यपूर्ण भविष्यकाळ नव्यानें अवतरेल आणि भारतवर्षाचा पुरातन महिमा जगांत पुन्हा एकदां प्रस्थापित होईल. एक दिवस असा उगवेल यांत शंका नाही.

प्रमुख संदर्भग्रंथ व लेख

वाल्मीकि-रामायण
 इतर रामायणें (विशेषतः बौद्धांचें
 दशरथजातक)
 महाभारत
 जातकग्रंथ
 उत्तररामचरित-भवभूति
 मेघदूताच्या विविध आवृत्त्या व भाषांतरें
 टीकाग्रंथ-प्राचीन व आधुनिक.
 गव्हर्नमेंट डिस्ट्रिक्ट गॅझेटियर्स
 Story of Ramayan-चिं. वि. वैद्य.
 India in Kalidas-प्रो. उपाध्याय.
 मॉडर्न रिव्यू १९१५ (श्री. असित
 हलदार यांचा लेख, Ramagadh
 Hill).
 वनश्री-दर्शन व पक्षीदर्शन (डॉ. आपटे)
 संस्कृत कोश (श्री. वामन शिवराम आपटे)
 रघुवंश
 ऋतुसंहार
 कालिदासाची इतर काव्यनाटके-विशेषतः
 -रघुवंश
 मेघदूत-(साहित्य अकॅडमी, दिल्ली यांची
 सरकारी आवृत्ति)
 मेघदूत-एक अध्ययन (हिंदी)-पंडित
 वासुदेवशरण अग्रवाल.
 Statistical Account of Bengal-
 Sir W. Hunter
 Kol Tribes of Central India.
 संशोधनमुक्तावलि-सर पहिला-प्रो.
 मिराशी
 रामकथा-उत्पत्ति और विकास-फादर
 बुल्के.

भारत और उसके निवासी (हिंदी)
 -जयचंद्र विद्यालंकार.
 विष्णु-पुराण, मार्कण्डेय-पुराण, पद्म-पुराण
 व इतर पुराण-ग्रंथ, पार्श्वाम्युदय इ. इ.
 Geographical Dictionary - डॉ.
 नंदलाल डे.
 Geographical Dictionary-डॉ.
 बी. सी. लॉ.
 Early History of the Deccan-
 डॉ. भांडारकर.
 Bhasa Problem-डॉ. पुसाळकर.
 The Origin and Development
 of Dutakavya Literature in
 Sanskrit-चिंताहरण चक्रवर्ति.

स्फुट लेख

पार्जितर : The Geography of
 Rama's Exile. (I. R. A. S.
 1894).
 मेघदूतावरून कालिदासाविषयीं
 (साहित्य-संग्रह, भाग १ ला
 — शि. म. परांजपे).
 श्री. आबासाहेब चांदोरकर यांची
 छापलेली मुलाखत.
 (रविवार सकाळ, ता. २६-७-५३)
 Kalidasa And Music
 (Paper read by
 Sardar G. N. Mujumdar
 at the first Oriental
 Conference in 1919).

सूचि

ग्रथांतील विषय

१. रामगिरि म्हणजे रामटेक नव्हे

१७

मेघदूतांतील समस्या रामायणाच्या साहाय्याने सुटतात १७ ते २०; रामगिरीच्या खुणा २० ते २२; रामटेक कसोटीला उतरत नाही २२ ते २७; रामगिरीचे रहस्य २७ ते ३३; रामाच्या पादुकांची ओढाताण ३३ ते ३९; शंबूक व शैवलगिरि यांचा बादरायण संबंध ३९ ते ४७; चुकीची स्थळे व चुकीचे अर्थ ४७ ते ५४; मेघाचा मार्ग कोणता? ५४ ते ६३; धातुराग म्हणजे रंगीत दगड नव्हे! ६३ ते ६४; रामटेकमध्ये राम नाही ६४ ते ६६.

२. रामगड हाच रामगिरि

६९

मेघदूतांतील वर्णन रामगडचे आहे ७५ ते ७८; रामाची पाउले ७८ ते ८४; शकुन म्हणून उत्तरेला तोंड ८४ ते ८८; आधी पश्चिम मागाहून उत्तर ८८ ते ९०; आम्रकूट म्हणजे अमरकंटकच ९० ते ९४; नर्मदेचे नक्षीदार दृश्य ९४ ते ९९; जलप्रवाह व धातुराग ९९ ते १०२; पशुपक्षांची साक्ष १०२ ते १०३ रामगडावरील आक्षेपांचे निरसन १०३ ते १०५.

३. हल्लीचा तोतया चित्रकूट

१०६

चित्रकूटाचे प्राचीन वर्णन—(अ) रामायण १०७ ते १०९; (ब) जैन व बौद्ध वाङ्मय ११०; (क) पुराणे व इतर ग्रंथ ११० ते १११; बैठा, बोडका व विनशिखराचा डोंगर १११ व ११४; वर्णन बरोबर, अंतर चूक ११४ ते ११७; चुकीचा चित्रकूट कां मानला गेला? ११७ ते ११८; मंदाकिनी नदी कोणती? ११८; कालिदासाचा चित्रकूट हा नव्हे. ११८ ते १२०;

४. वनवासी रामाचा खरा मार्ग

रामायणांतले ऐतिहासिक रहस्य १२४ ते १२७; विंध्य ही आर्य-अनार्यांची सीमारेषा १२८; दंडकारण्य १२९-१३०; चित्रकूट १३०-१३१; अगस्त्याश्रम १३१ ते १३३; कालिदासाचा अगस्त्य-आश्रम कुठे? १३३ ते १३५; जनस्थान १३५-१३६; पंचवटी १३६-१३७; नाशिक या नांवाचा खोटा व खरा इतिहास १३७-१३८; रामाने नर्मदेच्या पूर्वेला रामगडपाशी विंध्य ओलांडला. १४१ ते १४३.

५. ऋक्षविल हीच हाथिफोड गुहा

ऋक्षविल ही अद्भुत गुहा विंध्यांतलीच १४७ ते १४९; हाथिफोड गुहा—
(Hathiphor Tunnel) १४९ ते १५४

६. रामगड, रामगिरि आणि चित्रकूट एकच !

दंतकथा व आख्यायिका १५८ ते १६४; गोंडवनांतील कोल लोकांच्या
कथा-राम-विषयक १६४ ते १६५; कालिदासानें रामगडच कां निवडला?
१६५ ते १७०; कालिदास रामगडवर आला होता. १७० ते १७१
रामाचा चित्रकूट तोच यक्षाचा रामगिरि १७१ ते १७३.

७. यक्षकथानक रामायणांतून घेतलें

रामायणाचें ऋण : मेघदूताचे मूलाधार : यक्ष म्हणजे वेषांतर केलेला
राम : कांहीं शब्दांच्या अचूक खुणा : 'स्निग्ध' शब्द कोटून आणला?
१८२ ते १८४ 'छायातरू' देखील रामायणांतून आणले १८४ आषाढस्य
प्रशामदिवसे हाच पाठ बरोबर १८४ ते १८७ निचुल व स्रोतोरंध्र १८७ व
१८८; कथानकसादृश्य, रामकथेच्या मायपोटांतून मेघदूताचा जन्म :
मुख्य समीकरणें : मेघदूत हें आध्यात्मिक रूपक नाहीं. मेघदूताची
'काल्पनिकता' रचनेंत आहे, कथानकांत नाहीं १९५ ते १९७.

८. मेघदूताची जन्मकथा

चित्रकूटावर १९९ ते २०२; राममय वातावरणांत २०२ ते २०४; मेघ
जमूं लागले २०४ ते २०७; पहिलें खंडकाव्य रचणारा पहिला कवि २०७ ते
२११; मेघदूताची हिरकणी चमकूं लागली २११-२१२;

९. कालिदासाची काव्यकला

त्याच्या गुणसंपदेचा नवा प्रत्यय २१३ ते २१७; मेघदूताच्या सौंदर्याची
कारणमीमांसा २१७ ते २२०; कवीच्या मनांत काय होतें? मेघदूत कां
लिहिलें? २२१ ते २२३.

भरतवाक्य

प्रमुख संदर्भग्रंथ व लेख २२८
सूची :
ग्रंथांतील विषय २२९-२३०
चित्रे व नकाशे २३१
कोष्टकें २३२

पराठी ग्रंथ मंडळालय

अनुक्रम .. २३४/१

निबंध

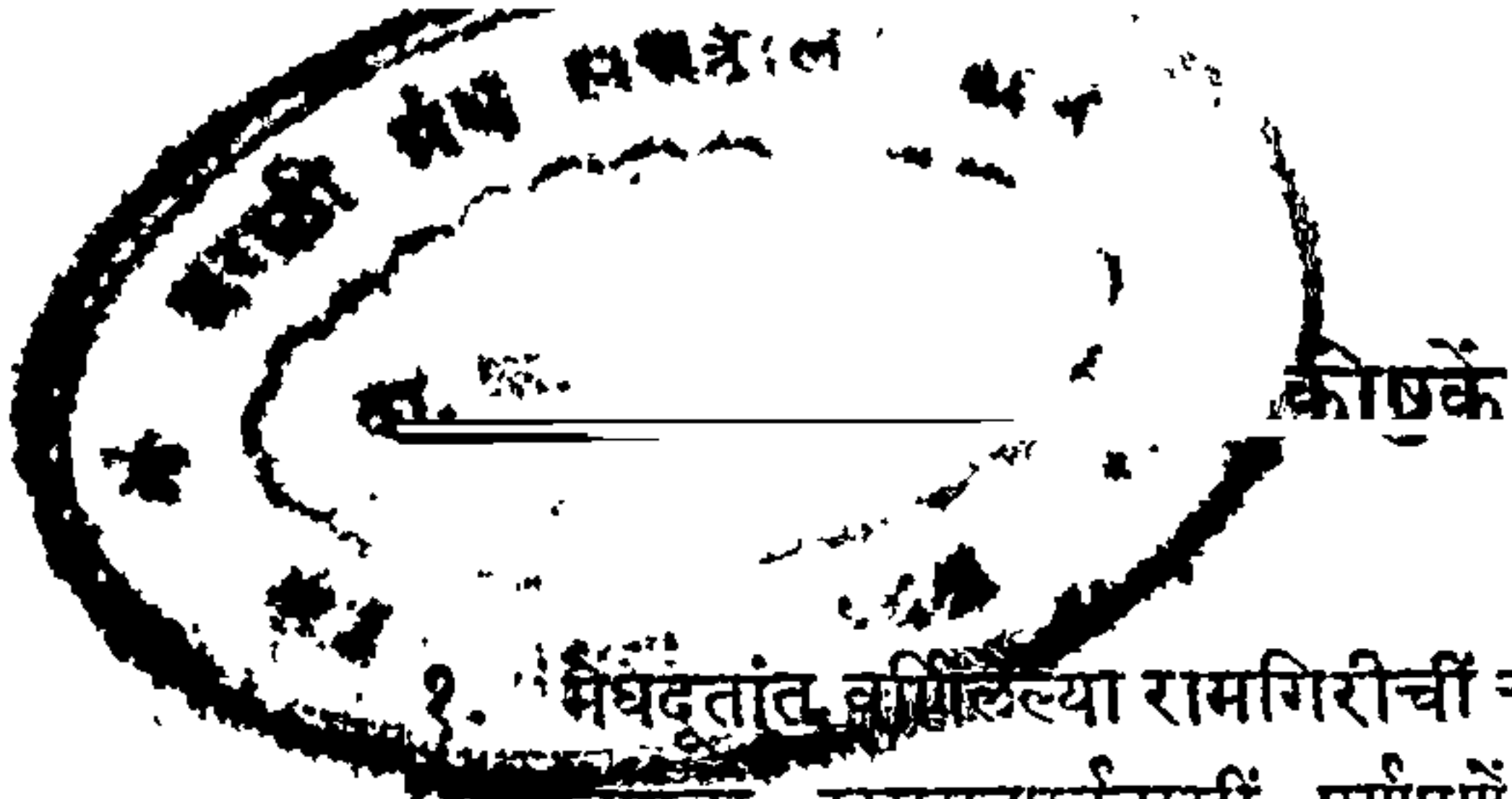
चित्रे व नकाशे

	पृष्ठ
१. राममार्ग व मेघमार्ग दाखविणारा नकाशा	१०
२. मेघाचा चुकीचा मार्ग (रामटेक ते भिलसा)	५६
३. मेघदूतांतील खरा मेघमार्ग (रामगड ते भिलसा)	५७
४. रामार्ची पावलें, रामगड	७९
५. कोरीव प्रवेश-द्वार, रामगड	१६०
६. पर्वताग्रावरचें अतिप्राचीन देऊळ, रामगड	१६१
७. त्या देवळांतील मूर्ति, रामगड* (राम - लक्ष्मण - सीता)	१६२
८. पावसाळ्याच्या प्रारंभीं मॉन्सून वाऱ्यांची गति दर्शविणारा भारताचा नकाशा	१७०
९. मुखपृष्ठावरील कल्पनाचित्र : कालिदासाचें चित्रकूट-दर्शन क्रमांक ४, ५ व ६ हीं रेषाचित्रे आहेत. कलकत्याचे प्रसिद्ध चित्रकार श्री. असित हलदार हे १९१४ सालीं रामगड-सफरीला गेले होते. त्यांनीं काढलेलीं हीं स्केचेस् मॉडर्न रिव्ह्यूच्या अंकांत (सन १९१५ पृ. ३७९) प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. त्यांवरून हीं रेषाचित्रे तयार केलीं आहेत. क्र. ७ हा मूर्तीचा फोटो छत्तीसगड गव्हर्मेंट गॅझेटियरमधील आहे. क्र. २ व ३ हे नकाशे गॅझेटियर- वरून घेतलेले आहेत. क्र. ८ चा नकाशा भूगोलशास्त्रावरील पुस्तकांतील आहे.	

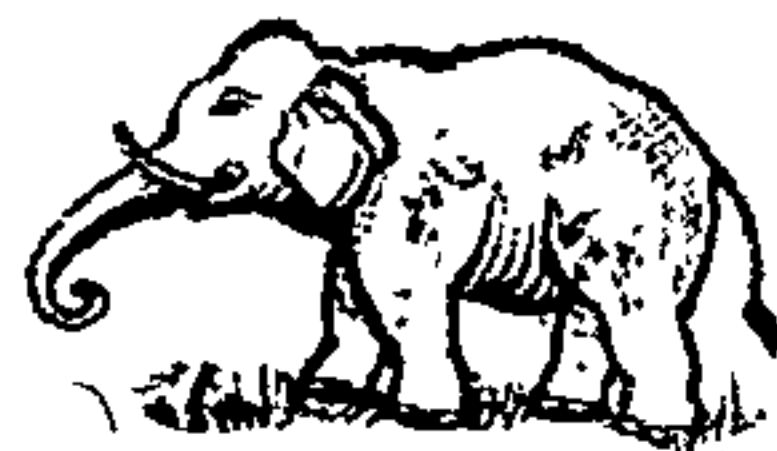
* रामगडवरील देवळांत सीता रामाच्या उजवीकडे आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि रामाच्या देवळांत अगर चित्रांत असें दिसत नाहीं. 'वामांकारूढ सीता' प्रसिद्ध आहे. वास्तविक पत्नीची जागा पतीच्या डाव्या हाताला हें शास्त्र व रूढि फार जुनी आहे. यज्ञयागादिकांच्या मंत्रांत व प्रयोगांतहि ती सांपडते. तात्पर्य, पत्नीची डावी-कडची जागा पक्का व शास्त्रविहित होण्याच्या पूर्वीच्या काळांतल्या या मूर्ति असल्या पाहिजेत, असा निष्कर्ष निघतो. एवंच, या मूर्ति फारच प्राचीन आहेत, याबाबत संशय रहात नाहीं.

REFBK-0009769

१. मेघदूतांत वर्णिलेल्या रामगिरीची चोवीस लक्षणे रामटेकशी न जुळता रामगडपर्वताशी पूर्णपणे जुळतात हे दाखविणारा तौलनिक तक्ता. पृष्ठ ६७
२. रामगिरि ते अलका या मेघमार्गावरील स्थळांची क्रमवार यादी ६८
३. मेघाच्या प्रवासाची दिशा ६८
४. रामायणांत अनेक ठिकाणी आलेल्या चित्रकूट-वर्णनांचे सर्गवार कोष्टक १०८-१०९
५. खरा चित्रकूट, हल्लींचा चुकीचा चित्रकूट व रामगड यांच्यातील साम्यविरोध दाखविणारे तौलनिक कोष्टक ११२-११३
६. राम अयोध्येहून कोणत्या मार्गाने लंकेला गेला व कोणत्या मार्गाने परत आला हे रामायणांत अनुक्रमे अयोध्याकांड व युद्धकांड यांत वर्णिले आहे. रामाचा हाच उलट सुलट मार्ग कालिदासानेही अनुसरला आहे (रघुवंश सर्ग १२ व १३). या चारही ठिकाणच्या राममार्ग-निर्देशांची तुलना लक्षांत घेण्याकरितां बनविलेले कोष्टक १३९
७. रामगडावरची हाथिफोड गुहा, कालिदासाची चित्रकूट-गुहा आणि रामायणांतले ऋक्षविल एकच हे दिसण्याकरितां या या तीन वर्णनांचे साम्य-समालोचन १५०
८. चित्रकूट, रामगिरि व रामगड या तीन पर्वतांचे सादृश्य व एकत्व दर्शविणारे कोष्टक १५६-१५७
९. रामायण व मेघदूत यांचा जन्यजनकसंबंध कळावा म्हणून त्यांच्यातील प्रसंग व पात्रे यांच्या समीकरणाची यादी. १९३

महाराष्ट्र ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्थळमत.
 अनुक्रम ... ३३५३ ... वि: ...
 क्रमांक ... ३३३६ ... नों: दि: ... ०/६/५८